

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך ארבעים

תשל"ו

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן חיים (תשט"ו—תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו—תשל"ב)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מזכיר המערכת: מאיר מדן

העורך: שרגא אברמסון

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

התוכן

54	— השם מִשֶׁה (שמות ב, י)	שרגא אברמסון
	— קלח מהו? : א. קלח לשון זכר או לשון נקבה?;	
178	ב. מסורת קריאה "הוא — היא", שאינה ידועה	
190	— שער נוח התיבות מתוך "עין הקורא"	אילן אלדר
	— עיונים בארמית בבבלי: I. צורות חדשות בארמית	דניאל בויארין
	בבבלי: II. קרבויות בין ניקוד התרגום ובין הסונולוגיה	
172	של הארמית הבבלי	
	— פירושים בלשון: א. "אי" השלילה; ב. האפולוגיה	ניסן ברגרין
163	בלשון חכמים	
5	— מונחים קדומים בתורת פהנים (סיום)	יהושע מ' גרינץ ז"ל
33	— על מלת-היחס בִּין במשנה ובמקרא	גדעון הנמן ז"ל
233	— על אָמָם וצירופיה כמלות ויתור	יהודית ורטהיימר
67	— דיבור עברי מלאכותי בעזרת מחשב	אשר לאופר
95	— השורש כ נ ז בלשון חז"ל באנאלוגיה לאכדי	מ' מורשת וי' קליין
92	— למקורו ולמהותם של פְּרָחַח	עוזיאל עדיני
117	— האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית (סיום)	גד בן-עמי צרפתי
	קליין, ראה מורשת	
85	— ראש ולענה, ראשי בשמים, ראש פתנים	חיים רבין
	— לפני + צש: מסימון של מקום לסימון ה'חושב'	אליעזר רובינשטיין
57	וה'גורם'	
	— גישות תיאורטיות קונקרטיות ומופשטות בניתוח	אורה שרצנלד
211	בגדכפ"ת-בכ"פ בערבית	
	— חקרי מלים וגרסאות: 1. קרמון; 2. טריבולטא;	דניאל שפרבר
167	3. קפיטורין	
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
254	— פתיבה של חיבת "אלא"	ישראל ייבין
259	— "זלע" — שורש מחודש-ישן בלשון העברית	אילה ליונשטם
142	— Index Thomisticus	ראובן מירקין
250	— "אתמול" ו"אמש" בספרות התנאים	מרדכי מישור
147	— לוחות ולוחים	אלישע קימרון
	ביקורת	
285	— מילון של שרשים שמיים, אות א	יהושע בלאו
263	— מחקר על צורות בעלות תוכית -ת- בערבית המקראית	מרדכי בן-אשר
269	— המילון החדש לשפה הצרפתית	יעקב בן-טלילה

301	— אגב קריאה	שרגא אברמסון
	— מלשון הפשיטתא : א. על המבנה מסוג "התחיל הולך" ;	עדו אבינרי
293	ב. מקומו של "פל" הנטוי	
159	— נוספות למאמרי "ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי"	אילן אלדר
154	— תשובה	יהושע בלאו
299	— תוספת דברים	יחיאל בן-נון
155	— ל"מונחים קדומים בתורת פהנים"	יהושע מ' גרינץ ז"ל
148	— עיון מחודש בשאלת ההבחנה בין מושא לתיאור	יואל לרנר
290	— לעניין שני לוחות	טקמיצו מוראקה
298	— על הצורה קרא במסורת תימן	שלמה מורג
80	— ל"כללי לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד"	יואל פלורסהיים
296	— קרא(ים) = בנ(י) מקרא ; בעל(י) מקרא	מרדכי ע' פרידמן
291	— הערות לשורש קנן / כנן	חיים רבין
152	— פיצד להבחין בהוראה בין מושא עקיף לתיאור ?	יצחק רינג

רשוננו

כתבי-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך ארבעים, חוברת א – תשרי תשל"ו

התוכן:

- 5 יהושע מ' גרינץ – מונחים קדומים ב"תורת פהנים" (סיום)
33 גדעון הנמן ז"ל – על מלת-היחס "בין" במשנה ובמקרא
54 שרגא אברמסון – השם משה (שמות ב, י)
אליעזר רובינשטיין – לפני + צש: מסימון של מקום לסימון ה'חושב'
57 וה'גורם'
67 אשר לאופר – דיבור עברי מלאכותי בעזרת מחשב

מן העבודה במילון ההיסטורי

- 79 אלישע קימרון – $\xi = \zeta$

הערות

- 80 יואל פלורסהיים – ליכללי לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד-

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' יהושע מ' גרינץ, רח' טשרניחובסקי 56, ירושלים
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים
פרופ' אליעזר רובינשטיין, רח' הקוצר 3, כפר שמריהו
ד"ר אשר לאופר, רח' הרב עזיאל 70, ירושלים
אלישע קימרון, רח' המעפילים 7, ירושלים
ד"ר יואל פלורסהיים, רח' הפסגה 33, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירת חברה הדגול

החכם, הסופר והמורה

ד"ר **אברהם יעקב הכהן פרור** ז"ל

— ד' בכסלו תשל"ו —

מונחים קדומים בתורת כהנים

(סיום)

ב. החומר העברי

כנ. אַמַּת (אָמָה)

אלה הם בני ישמעאל. שנים עשר נשיאים לאמָתם (ברא' כה, טז).
ושם האשה המכה, המדינית. כובי בת צור, ראש אָמוֹת, בית אב במדין
הוא- (במד' כה, טז).

כפי שכבר הרגישו, מלה זו ידועה כעת מכתבות היסוד- של יְחֻדְגִּילִים
בן יְגִיד-לִים מלך מארִי¹. פעמיים כתוב 'אַמַּת'; פעם um-ma-at tur-mi-im,
שהמהדיר תרגם: 'אַמַּת תְּרַמִּית', ופעם 'אַמַּת חֲנָה' [שם אומה בארץ מארי]:
את העיר ח-מ-אן, אַמַּת חֲנָה, אֲשֶׁר אָבוֹת חֲנָה כָּלָם עָשׂוּ, הָרֶס, וּלְתִלִּים
ולכרמים שָׁמָּה. ועוד נראה לקמן², שאותו יְחֻדְגִּילִים קורא בכתובת אחרת ('כתובת
הדיסקוס') לאותם 'אבות חנה' גם: 7 מלכים. 'אבות חנה' הם אפוא נשיאי
בתי-אב. גם בכתוב - ראש אָמוֹת- (ראש אַמַּת?) 'בית אב (במדין) הוא'. והוא
מקביל בלשון של ריבוי אל 'נשיאים לאמָתם' (האמור אצל ישמעאל). לפנינו
אפוא סידורי חברה ולשון של קדמונים. בני מדין אלה ישבו (יחד עם אחיהם
בני קטורה) בתקופת האבות ביֶּאֱרָץ קדם- בגבול הר פְּשָׁרִי על הַפְּרָת³. בתקופת
משה הגיעו, כנראה, זה מקרוב, לעבר הירדן, וכאן נתגשו עם בני ישראל,
הבאים מן הדרום. ועל כן כבני ישמעאל בתקופת האבות, שומרים גם הם עדיין
סדרי חברה וכינויים משפחתיים קדמונים⁴.

אפשר שהמלה משתמרת עדיין גם בלשון העלילות מאוגרית. שם מזדמנת לנו
הבעה: 'אכלי מכלי [על] אַמַּתִּי'; 'תכל מכלי על אַמַּתְךָ' = אָכַל מְכִלָּה אַמַּתִּי
(-אַמַּתְךָ)⁵.

G. Dossin, L'inscription de Fondations, *Syria*, XXXII, 1955, pp. 12-17 (ib. col. 1.

III, II, 17, 18).

2. ערך 'נשיא' הע' 3.

3. הש' ברא' כה, א-ו. הדבר יבואר במקום אחר.

4. ואילו משפחת מדין של חותן משה יצאה כמסתבר מ'ארץ קדם' הרבה לפני זה
ונתיישבה בשכנות הקיני (שישבו שם לפניהם. עי' ברא' טו, יט), ובמשך הזמן נתערבו
בם ועל כן נקראים פעמים: הקיני.

5. Aistleitner, *Wörterbuch der ugaritischen Sprachen*, 1963, p. 25; UT I Aqht 5.

(196, 202; 49:IV:43), p. 168, Nr. 225.

כד. גויי.

שני גוים בבטנך ושני לאמים ממעיך יפרדו- (ברא' כה, כג).

גוי וקהל גוים יהיה ממך- (שם, לה, יא).

המלה נמצאת במארי בצורה gâûm (גי) (לפני תהפך â ל-ô).

במכתב מִשְׁמֶשׁ אֲדָ אל בנו יִשְׁמָח' אֲדָ, הוא מספר לו, כ"ו:

גוי יִמַח' מו... ga-û-um Ya-ma-ḥa-mu×(?)

5 אנשים אלה 5 awilu an-nu-tu(m)

גוים עובו ga-šu-nu i-zi-bu-ma

ולפני באו a-na še-ri-ia it-tal-ku-nim

במכתב אחר מדובר על חורבן בִּית בְּ-אֶח' לְ-גִ-אֶם וְרִדְכ' -בִּית בעל גוים, עבדך-⁷.

ה'גוי' שמדובר בו במכתב הראשון, הוא כנראה משפחה קטנה, בית אב. מכאן 'קהל גוים' גוים רבים - שבטים רבים. מעניין השם 'בעל גוים'. בישע' טז, ח במשא על מואב נאמר: 'גפן שבמה, בעלי גוים הלמו שרוקיה', 'שינויות שבמה משפרים בעלי גוים', שפכשן. קרוב מאוד שלפנינו מליצה מואבית, (שיש לה סימוכין קדומים) שהנביא משתמש בה, משום גן השירה.

כה. יוֹבֵל = וְשָׁרָם

'וקדשתם את שנת החמשים שנה וקראתם 'דרור' בארץ לכל יושביה. יוֹבֵל היא תהיה לכם ושבחתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו- (ויקרא כה, י).

ה-LXX תרגמו ככתוב זה כך: XXV₁₀ Καὶ ἀγιασάτε τὸ ἔτος τὸ πεντηκοστόν: ἐνιαυτὸν καὶ διαβοήσετε ἄφεσιν ἐπὶ τῆς γῆς πᾶσιν τοῖς κατοικοῦσιν αὐτήν. ἐτιαυτὸς ἄφεσεως σημασία αὕτη ἔσται ὑμῖν, καὶ ἀπελεύσεται εἰς ἕκαστος εἰς τῇ πατρίδα αὐτοῦ καὶ ἕκαστος εἰς τῇ πατρὶδα αὐτοῦ ἀφεσεως. וכך בכתוב שאחריו 'יובל הוא שנת החמשים שנה תהיה לכם - ἀφεσεως σημασία αὕτη, τὸ ἔτος πεντηκοστόν ἐνιαυτὸς ἔσται ὑμῖν יג וכו'; תמיד מתפרש יובל = ἀφεσεως σημασία = מתן סימן לשילוח (עבדים). וכן מפרש גם יוסף בן מתיה את המלה 'יובל' (קדמוניות יג, 283§) - כ'דרור'. ואילו בוולגאטה - כ' 600 שנה ויותר מפרידות בינה ול-LXX, שוב אין 'יובל' מיתרגם. אותו ככתוב מן 'ויקראתם דרור' ואילך, נמסר: et vocatis remissionem cunctis habita- toribus terrae tuae, ipse est enim jubilaus ומידה זו נוהג גם התרגום הארמי

⁶ ARM IV, 1, ll. 13-17.

⁷ שם, V, 87.

⁸ זה פירושו של שד"ל.

של 'אונקלוס': שאף הוא מוסר 'יובל' ע"י מלה מלאכותית כפיצאת בה, 'יובלא' וכך התרגם הירושלמי (יב-ע): "...ותכרוזן חרותא בארעא דישראל (הש' Vulg.) לכל יתבהא, יובלא היא. אולם משבא ר' עקיבא מערביא והביא ידיעה, ששם קורים לאיל 'יובלא' (דתניא אמר רבי עקיבא כשהלכתי לערביא, היו קורין לדכרא, יובלא - בבלי ראש השנה כו, א)⁹, התחילו מפרשים (כך כבר התרגם ליהושע א', ד) יובל כמוסב לשופר-האיל "כמו שנאמר 'במשוך היובל' (ויק' יח, יד), ולזה אמרו על שנת החמישים שנה: 'יובל היא' (ויק' כה, יא) 'לא יצא ביובל' (שם כה, ל), בעבור תקיעת השופר בה, כמו שנאמר: והעברת שופר תרועה (שם כה, ט)¹⁰. ופירוש זה קיבל בפשטות גם רש"י (בפירוש) לכתוב שם, כה, י: 'יובל הוא. שנה זאת מובדלת משאר שנים בנקיבת שם לה לבדה. ומה שמה? יובל שמה - על שם תקיעת שופר. רק לראבי"ע מוצאים שמפרש בדרך השבעים 'יובל' - לשון 'שלוש' (אם כי הוא מביא גם דעת חז"ל) מבלי לפרט יותר. דבר זה הונח לרמב"ן, לאחר שרמב"ן מביא דברי רש"י, הוא מוסיף: 'וכן דעת המפרשים, מלשון 'פקרן היובל' (יהו' ו, ה) שופרות היובלים (שם שם, ד). ואינו מחזור לי בעבור 'תהיה לכם', כי מה טעם שיאמר בשנה: תקיעה היא תהיה לכם ושבתם? ואולי יאמר הכתוב 'יובל הוא', נקובה בשם הזה שקראתי לה ותהיה לכם, לכלכם ידועה בתקיעה שתתקעו בה להזכיר ענינה, שתשובו בה איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו. וכן 'יובל היא שנת החמישים שנה תהיה לכם', שתהיה לכם יובל שלא תורעו ולא תקצרו, כלומר ידועה בשם להיות בה ככה. וכל זה איננו נכון בעיניי, כי פירוש 'שופרות היובלים' קרני האילים, וגם תרגום יונתן: 'שופרא דקין דכרא'; וכן בגמרא: 'מאי משמע דהאי יובלא לישנא דדיכרא הוא, שכן בערבי קורין לדיכרא יובלא', והשופר ביהכ"פ אין מיוחד להיותו מהאיל, אבל כל השופרות פשרין בו (משנה ר"ה ג, ב ובגמרא שם כו ע"א). ועל דעת משנתנו וכל התנאין מצותו בשל יעלים; אי-כ למה תיקרא השנה 'שנת האיל'? ור' אברהם (אבן עזרא) אמר, כי

9. כבר העירו שבלוח הקרבנות של מרסיליה (שו' ז) יש 'יבל' (יביל, אם בעו').
10. עי' ר"י בן גינאח, ספר השרשים, ערך יובל. - בתפיסה זו ובהבדל בינה ושכין זו בתרגום השבעים, שיובל עניינו 'שלוש' וכו', תלויה המחלוקת שבין ר' יהודה לר' יוסי בספרא, בהר סיני, פרק ב' (ויציאה השה): 'יובל', אע"פ שלא השמיטו, אע"פ שלא תקעו בשופר, או יכול אע"פ שלא שילחו העבדים, ת"ל 'היא' - דברי ר' יהודה. ר' יוסי אומר יובל אע"פ שלא השמיטו, אע"פ שלא שילחו העבדים. או יכול אע"פ שלא תקעו בשופר. ת"ל 'היא'. ר' יוסי קיבל לפי זה פירוש של ר' עקיבא. אמנם בגמרא (ר"ה ט, ב) פירשו את המחלוקת בדרך אחרת (שלר' יהודה, מקרא נדרש לפניו ולא לאחריו ולא לפני פניו. ועי' בפירושם של ר"ש משאנץ וראב"ד בספרא שם). אבל הש' המלבי"ם, התורה והמצוה, שקרובים דבריו להשערה שהבאתי בזה.

יובל כטעם: שלוח. ולפי דעתי לא קראו הכתוב 'יובל' על התקיעה, כי לא הזכיר השם הזה בכתוב הראשון, שאמר 'והעברת שופר תרועה' אבל אמר: 'וקראתם דרור בארץ לכל יושביה'—שהיו כולם בני חורין לדור בכל מקום שירצו. ואמר 'יובל היא', שבה יובל כל איש אל אחוזתו ואל משפחתו יובילוהו רגליו מרחוק לגור, ונשתמשו בלשון הזה בעניינים רבים: 'יובל שי לה' צבאות' (ישע' יח, ז), ואמרו: 'על יובל ישלח שרשיר' (ירמ' יז, ח), פלגים יבלי מים' (ישע' ל, כה)—הם המעמקים ששם יובלו המים... 'ואין יובל בנפנים' (חבק' ג, יז), ענין הַבָּאָה גם כן, כמו שיקרא 'תבואה'; וכן בארמית: 'והולך מהרה' (במד' יז, יא) תרגומו: 'ואוביל בפריע'. ויהיה פירוש 'יובל היא תהיה לכם', הַבָּאָה היא, ותהיה כן לכולכם, כי תבואו ותשובו איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו. וחזר ואמר 'יובל היא שנת החמשים שנה תהיה לכם', שתהיה לכם שנת החמשים שנה ליובל, לא לרבר אחר... ותשובו איש אל אחוזתו, להיותה לכלכם יובל, כשמה¹¹.

פירושו של רמב"ן הוא אפוא כעין פירושו של ראב"ע, אלא שהוא חותר למצוא לו שורש בלשון 'יובל' גופו, מה שהבין בו לנכון גם הראב"ע ועל פיו פירש שְׁלוֹחַ, מבלי להרחיב את הדיבור ולהביא ראיות מן הלשון, כדרפו. ואכן שזה המובן, מאשר לא רק הביאור הקדמון של השבעים, אלא מקור קדמון — מתקופת האבות.

מנהג היה עם המלכים השמיים-מערביים בבבל — כפי שנתברר במחקר של הדור האחרון¹² — בעלותם למלוכה, ולעתים מזמנות במשך מלכותם — לפרסם צו מיוחד, שעל פיהו 'אנשים' (בני חורין), שנתחייבו בחוב ומי מבני ביתם, אשה או ילדים, נשתעבדו או נתמשכו, 'באשר המלך כונן 'מישרים' בארץ, ישלח הוא חפשי ודרור' נכון (— מושב לו)¹³ (aššum šarrum mi-ša-ra-am a-na ma-tim iš-ku-nu, u-šu-ur, an-du-ra-ar-šu ša-ki-in) והוא הדין אם אֶפְדִי או אֶמֹרִי, הלוהו פלוני בריבית, ולוח כתב על ההלוואה, 'באשר המלך כונן 'מישרים' בארץ', 'הלוה ההוא יישבר והשעורה או הכסף

11. ועי' גם שר"ל בפירושו. אלא שאע"פ שהסברו האטימולוגי רחוק (יובל כמלת קריאה), הטענה, שהשם היה נוהג קודם מתן תורה, 'שהרי התורה אמרה: 'יובל היא', כדבר ידוע מה הוא', — נכונה היא, אם כי במובן אחר מכפי שהוא חשב. ר' בהמשך.

12. לחומר חשוב זה ולמובנו, עי' בייחוד אצל F.R. Kraus, *Ein Edikt des Königs Samsu-Iluna von Babylon*, 1958; id., *Ein Edikt des Königs Samsu-Iluna von Babylon*, *Assyrian Studies* XVI (1965) 255ff. J.J. Finkelstein, *Ammišaduqa's Edict, etc.*, *JCS* 1961-2, pp. 92 ff., id: *Some new Misharum Material and its Implications*, *Assyrian Studies*, 1965, pp. 233ff.

13. Kraus, *Ammišaduqa*, § 18.

לא יושבו לו על פי הלוח¹⁴. גוף התקנה נקראת כפי שרואים מן המליצה החוזרת בזה 'מי־שֶׁרם' (או 'מי־שֶׁרם') שאינה אלא המלה העברית 'מי־שֶׁרם'¹⁵, הנלווית במקרא לעתים קרובות ל'משפט' ול'צדק' (תה' נח, ב; עה, ג; צו, י; צח, יט; ישע' לג, טו; מה, יט), ואילו השילוח לחפשי וביטול החוב מופיעים על ידי המלים הנרדפות andurārum (או darārum, duraru)¹⁶ ו-wuššurum. יוליוס לוי¹⁷ הביא ראיות לרוב מהתעודות שמאותם דורות – ימי המלכים 'האמוריים' בבבל, סמלאל, עמורבי, סמסאל, עמי צדקא וכו' – שמשפט 'הדרור' האמור בהם מכונן למשפט הדרור של שנת היובל האמור בתורה, אלא שבמקום 'הגאולה' הבאה באותו צו, לסירוגין, לעתים מוזמנות, לפי שרירות המלך, נצטוו ישראל בתקופה שעדיין לא עמדו מלכים בישראל להכריז שנת יובל כל השנה החמישים (שהיה לו יסוד קדום בחיי 'השמים המערביים' – (העברים)¹⁸. לוי העמיד את הדברים ע"פ שימושן של אותן תעודות במלה 'דרור'. אולם מה שלא ראו עד כה, הוא – כפי שרמזנו זאת בראשית דברינו בערך זה, – שאף המלה הנרדפת ל'דרור', wuššurum¹⁹, יש לנו כנגדה מלה בדומה לה, בתורה והיא 'יובל'. וכ'דרור' – כן wuššurum, מתבארת גם היא במקורות על אותה הדרך – לשלח לחפשי, לפטור מחוב, וכד'. כך יש לנו במארי, מכתב משמש-אד לבנו יסמח-אד: 'הצבא היושב לפני יִשְׁמַעֲדָן נפטר לחפשי (iptatram) ולבתיו שלח' (ana bītāti-šu ... (w)u-ūš-šu-ur)²⁰. אך באותה מידה הוא אמור גם

14. שם, סעיף 2.

15. שלא כ'צדק', 'צדקה' ו'משפט' באה המלה בריבוי. סבורני שריבוי זה נהווה בעברית, תוך חזרה על הצורה הקדמונית 'מי־שֶׁרם' ואם כן נשתמרה המלה בצורתה זו עוד מתקופת האבות (עד שנפלו הסיומות).

16. צורה אחרונה זו, שהיא כעין הצורה העברית 'דרור', באה בתעודה ממארי (ARM VIII, 33₁₃) (מקודם הייתה ידועה רק בתעודות מבבל, שמימים מאוחרים). מעניין אגב התנאי המוגנה בה, שאם 'יבון חודש דרור, הכסף ההוא לא ידרור' (kaspum šu-ú warḥum da-ra-ru-um li-ša-ki-in-ma ú-ul id-da-ra-ar).

J. Levy. The Biblical Institution of Dror in Light of Accadian Documents. 17
Eretz Israel. V. 21–31.

18. הנ"ל, HUCA 17 (1943) ולוה אולברייט 488–90 (1955) Biblica 37.

19. גם 'דרור' גם יוצאים (בבבלית) לשלוח לחפשי (ע' CAD 3, 109 dararu) וגם לביטול או לפטור מחובות (כאלה הם רוב המובאות בערך זה, andurārum) אצל פון זודן von Soden, Akad-HWb I 50. מעניינת הגדרת dararu ב-CAD, שהיא כעין הגדרת הרמב"ם את 'יובל' (לעיל, במובאה מפירושו): Most of the references point to a meaning to move around freely and at will, said of humans and animals. ל-wuššuru הש' המובאות בפנים.

20. ARM II 8 7–10.

בחספצים, בשדות, בתבואה וכד'. 'כעת' – כותב יסמח-אד לאביו: 'התבואה אשר לקחו 'בחבול'... אפטור (lu-wa-aš-ša-ār) להם-21; או: 'ארבע ערים חרבות פטר אדוני (ממס) (be-lí ú-wa-aš-še-ra-am-ma); או: 'ערי אחיך ויטותיהם, חפשים' (a-la-nu ša [ah]-hi-ka ú e-qel-šu-nu wa-aš-šu-ur) וכו', וכו'.22 אין ספק שלמלה wuššur מקביל מבחינת השורש הפועל העברי 'שור', שישנו בכתוב (ישע' נג, ט): 'ותשרי למלך בשמן' ולשה-ע 'תשורה' (שמו-א ט, ז) – מתנה שלוחה; לחצי החרוץ 'ותשרי למלך בשמן' מקביל: 'ותשלחי ציריך למרחוק'. אך במקום 'הביא תשורה', או 'שור' אמרו גם: 'יובל שי' (ישע' יח, ה); 'לך יובילו מלכים שי' (תהל' כח, ל); 'יובילו שי למורא' (שם, עו, יב). תשורה לגבי 'וְשָׂרָם(ם)' הוא כמו תשועה לגבי 'ישע' (עו-פ'י). אך מצד אחר מבחינה סמנטית גם 'יבל' כשור-תשורה, יש לו – כפי שראינו זה עתה – מובן של הוצאה מרשות לרשות – שילוח. מסתבר שלפועל זה יש זיקה קרובה ל- wabālum האכדי, שאף הוא אמור בהובלה ובהעברה ממקום למקום, אלא מה שנתפתח בניב אחד לכדי מושג מסוים במלה 'וְשָׂרָם', הוא שקיבל אותו מובן במלה משורש אחר, אך קרוב לו בעניינו, בעברית של האבות. שד-ל העיר לנכון שמן הלשון 'יובל הוא' משתמע ש-יובל-היה ידוע. והרי זה הולם יפה את 'המוסד' הזה שקם בין השבטים שמהם יצאו האבות, והחרדה שהייתה קיימת באותם שבטים לנחלת אבות (עי' לקמן ערך 'נחלה-אחזה') פש-ההקרקעות נחשבו עדיין כאחוזתם הכוללת של בני השבט והמשפחות (ו)יחיד שמכר שדהו לא נחשבה מכירתו כמחלטת אלא שהייתה צריכה לחזור לאחוזת המשפחה ובני משפחתו היו יכולים לגאול עוד לפני היובל-23 והחרדה הזאת עדיין משתקפת בתעודות בבליות מתקופת עמורבי, גם מחוץ למארי, גם שלא בנודדים. כך ד-מ בתעודה אחת מספר, נמסר על אחת, בלתנ בת נורם, שמכרה שדה קניין לכמה אנשים. בתעודה, בא סכמ בן נורם וחזר יפדה – ב-2/3 מנה – שדה בית אביו (ekil) bit a-bišu ip-tu-ur).24 גם השבט והמשפחה הנודדים הייתה להם 'נחלה' (כמות שיתבאר בהמשך בבני און) שעליה שמרו ולא מכרו, ואם מכרו, דאגה המשפחה ואח-כ השלטון – שתחזור לבית האב הראשון. והוא הדבר גם לשעבוד הגוף של איש מחמת מלוה ורבית שהשלטון הכניס עצמו בעבי הקורה ודאג לדרור ול'יובל' = וְשָׂרָם.

21. שם, IV 16 Rs 5 ff.

22. II 55, ll. 27, 31

23. מדברי א' גולק, תולדות המשפט העברי בתקופת התלמוד, 35.

24. M. Schorr, *Urkunden des altbabylonischen Zivil und Prozessrechts* No. 103.

ועי' שם, עמ' 119.

לִי־יֹבֵל־ היה ערך קובע בתולדות ישראל כבר עם ראשית תקופת השבטים. כשבנות צלפחד זכו במשפטן לפני משה וקיבלו אחוזת נחלה בתוך אחי אביהם (במדבר כו, ושם פסוק ז), באו ראשי האבות למשפחת בני גלעד בן מכיר בן מנשה (לו, א) וטענו, שאם יינשאו הבנות הללו מחוץ לשבטן יִנְגַרְעָה נחלתן מנחלת אבותינו (ג) ואפילו יֹאֵם יהיה היובל לבני ישראל ונוספה נחלתן על נחלת המטה אשר תהיינה להם (ד). ואז בא התיקון של משה: לטוב בעיניהם תהיינה לנשים, אך למשפחת מטה אביהם תהיינה לנשים (ו).

ב'נביאים' נזכר היובל מפורש כדבר מפורסם, בה' הידיעה, בשם שנת הדרור־ אצל יחזקאל, ביחזקאל מו, יז: יֹכִי יתן [הנשיא] מתנה מנחלתו לאחד מעבדיו והייתה לו עד שנת הדרור ושָׁבַת לְנִשְׂאֵי־. אך הוא מרומז בכמה מקומות נוספים בנביאים. בישע' סג, א-ב, מקבילה הלשון: לְקִרְאָה לְשִׁבְתָּם דְּרֹר־ אל: לְקִרְאָה שְׁנַת רִצּוֹן לַה־; ומעין כך מדובר בסג ד, על שנת גְּאוּלִי־. וכך בירמיה לד (ח, טו, יז) חזרת הלשון לְקִרְאָה דְּרֹר־ כפעם בפעם פשמדובר בשחרור עבדים. ואפשר שהיובל, שלפי ויקרא כה, תחילת קידושו ביום הכיפורים (שם, פסוק ט), הוא גם מעניין ישעיה נח, ו: הלא זה צום אבחרהו: פתח חרצבות רשע... ושלח רצוצים חפשי־.

אולם גם אם נשתקעו בספרי הנביאים רמינסנציות ברורות ליובל כשנת דרור, היובל (ואף שם־העצם 'יובל') בטל מזמן²⁵. ושאלה היא אם היה כוח פועל מלאחר תקופת השבטים הקדומים, כשהמלכות התחילה מעבירה תושבים ממקום למקום.

כו. מועד

ויקומו לפני משה.. נשיאי עדה קראי מועד, אנשי שם (במד' טז ב). קראי 'מועד' שלכאן הם (בלשון קצרה) קראי העדה של במד' א, טז ושל כו, ט (שבהם גם דתן ואבירם).

'מועד' במובן זה מצוי בלשון אוגרית (אם כי המדובר שם במושב אלים): 137:14 אל תתן עם פ־ח'ר מעד־ (קהל מועד)... אל תפל ואל תשתחוי... ורגם (ואמור) לְתֵר (לשור) [אב]ה אֵל, תְּנִי (= שְׁנָה) לפ־ח'ר מעד, תחם (גאום) ים בעלכם, אדנכם ת־פֻט (= שופט) נהר]. שם, שר' 31 (לתפל, לתשתחוי פ־ח'ר מעד...²⁶ במושב בני אדם ומלך מדובר על 'מועד' גובל של המאה היא לפה־ס בהרצאת המסע המצרית של ון אמון, בלכתו בשליחות מושלי צוען מאז, להביא

²⁵ עי' ערכין לב, ב: "משגלו שבט ראובן נד וחצי שבט מנשה, בטלו יובלות, שנאמר וקראתם דרור לכל יושביה", ולא בומן שגלו מקצתן. יכול היו עליה והן מעורבין, שבט בנימין ביהודה, שבט יהודה בבנימין, יכול יהא יובל נוהג, תל, לכל יושביה – בומן שיושביה כתיקונן ולא בומן שהן מעורבין".

²⁶ C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook* p. 197.

עצים מן הלבנון לעשיית סירה לאל אמון: 'יהי בהיות בוקר ויקרא (נשיא גבל) למוֹעֵדוֹ, ויעמוד בתוכם ויאמר לזכרים (עוזרי ארחות ים שהגיעו לסביבות דאר בארץ-ישראל יחד עם הפלשתים; בהרצאה של ון אמון הם אנשי ריבן, המתנפלים לו בגלל מעשה שהיה): 'על מה בואכם? ויאמרו אליו: באנו אחר האניות... אשר תשלח מצרימה עם אנשי ריבני', וכו' ²⁷.

כו. מִטָּה

כשם ש-שבט - קיבוץ המתייחס על מוצא אחד בתוך כלל העם - בא מן השבט, השרביט, שביד ראש השבט, כך בא 'מטה' מן המטה שביד הראש, כדרך שמוצאים ליהודה: 'ומטך אשר בידך' (ברא' לח, יח). במשמעות שבט שכיחה המלה בס' שמות (לא; לה לד; לח, כב), וישנה בס' ויק' (כד, יא), אך בייחוד רווחת היא בס' במדבר (א) בפרקי הנשיאים, המרגלים (יג) וכו', וכו', ומהם בס' יהושע (בפרקי ההנחלה וכו'). מחוץ לתורה וס' יהושע אין המלה חוזרת עוד אלא פעמיים במלכים א': פעם בז, יד: 'ואמו ממטה נפתלי', ופעם בח, א: 'אז יקהל שלמה את כל ראשי המטות, נשיאי האבות (בתי האבות) לבני ישראל'. והנקל להוכיח שהפסקה בח, א-ד היא מימי שלמה. הלשון המלאה של הפסקה היא: 'אז יקהל שלמה את זקני ישראל ואת כל ראשי המטות נשיאי האבות לבני ישראל אל המלך שלמה, ירושלם, להעלות את ארון ברית ה' מעיר דוד היא ציון. ויקהלו אל המלך שלמה כל איש ישראל בירח האתנים, בחג, הוא החדש השביעי. ויבאו כל זקני ישראל. וישאו הכהנים את הארון. ויעלו את ארון ה' ואת אהל מועד ואת כל כלי הקדש אשר באהל ויעלו אתם הכהנים והלוויים'. והנה כל הלשונות הנזכרים בזה הם, למרבה ההפתעה, כולם לשונות שהביקורת נוהגת ליחס למקור של 'תורת כהנים'. כזו היא ההפרדה בין כהנים ובין לוויים; כזה השם ל'משכן' - 'אהל מועד'; כזו המלה 'מטות'; וכזו המלה 'נשיאים' (נשיאי האבות). אולם כפי שנמצאנו למדים מן השם הניתן בזה לחדש שקראו אח"כ תשרי, - היינו 'ירח האתנים', שהוא בכל הרפכו כנעני גמור - גם 'ירח' גם 'אתנם' כנעניים הם בדומה לשמות 'ירח בול' - בשביל מרחשון - שם, ו, לח; ו'ירח זו' בשביל אייר - ו, לו, - בעוד שבכל המקראות עד גלות בבל וספר מלכים בכלל הזה לעולם מונים לפי חדשים במספר סידורי - (ומשתמשים במלה 'חדש' ולא 'ירח'). אין לבאר את הפסקה אלא אם כן נחליט, שפבר במקור הראשון, מעצם ימי שלמה ²⁸, כך היה כתוב,

27. הש' תרגומי ב' סיפורים, מזמורים ומשלים מספרות מצרים העתיקה - (הוצ' מוסד

ביאליק, תש"ה), עמ' 33. - הראשון שנתעורר על המלה בטכסט המצרי היה, J.A. Wilson, JNES 4, 1945, 245. והש' תרגומו ב' 40 - ANET.

28. לפי מלכים א' י"א, מא, נקרא המקור הזה 'דברי שלמה'.

ובעל ספר מלכים אינו אלא מעתיק את הפסקה כולה מן המקור הראשון.²⁹ ומכאן, שכך יש להסביר גם את "מטה נפתלי" שב' יד. הויכרון האחרון למלה מִטָּה במובן "שבט", בא אפוא מימי שלמה.

כח. נחלה – אחזה

במילונם של קהלר-באומגארטנר כתוב:

³⁰used since Hs (=Hesekiel) אָחָזָה.

ידיעותינו היום מספרות לנו סיפור שונה לחלוטין.

ב- Archives Royales de Mari VIII (1953) מס' 11, פורסם מכתב בלשון זו: "מאה וחמשים אֶכּוּ³¹ שדה, אחוזת³² בית אֶנְן³³, מות-ח'רמן ה-שגדו"³⁴, וְכִרִי-אֶשְׁתֵּר הִשְׁגְּדוּ, אֶד-חֶג-אֶל הִשְׁגְּדוּ, לְחֶתֶג-אֶמּוּת הִשְׁגְּדוּ, סִמֶּמ-אֶל הִשְׁגְּדוּ, ה' בְּנֵי אֶנְן יוֹשְׁבֵי (עִיר) אֶפֶן, רֶאשׁוֹנִים בִּשְׁגְּדוּ. כִּסְתֶם, סִמֶּח-אֶל, אֶחֱתִין, אֶסְתֶּם, חֵת-ל-אֶל, יֶכּוּן-אֶשֶׁר, פֶּחֶרֶם, יָד אֶשֶׁח³⁵, ח' בְּנֵי אֶנְן, חֶבֶר הִנֵּה³⁶, רֶאשׁוֹנִים בִּשְׁגְּדוּ. אֲנָשִׁים אֵלֶּה בְּנֵי אֶנְן לִירֶם-אֶד³⁷ אֶחֱיָהֶם³⁸ שדה הנחיליו³⁹. אשר יבקר

29. ומן המקור הזה, מימי שלמה, בא גם הביאור ל"ירח אתנים" – שבדאי הוכנס בעקבות מנעיו של שלמה עם הצידונים, ע"י המניין הנהוג בישראל, ב"חודש השביעי".

30. Hesekiel, היינו הנביא יחזקאל, הנחשב במחקר הביקורתי של ולהאון מוקדם כדי דור או יותר ל-P. –

עמדתי גם על הערך 'נחלה', משום חשיבות העניינים המובאים בו לקדמות היובל, שדיברתי בו למעלה.

31. מידת קרקע. 150 אכּוּ הם בערך 60 הקטר (עמ' 190 שם. הש' בהמשך).

32. bi-ši-tum =

33. משפחה זו, או חלק ממנה, יצאה כנראה אח"כ לארץ-ישראל ובנתה עיר בית-אֶנְן שעי' בית-אל (הש' ההערה בסוף המאמר "העי' אשר עם בית אֶנְן" (מוצאי דורות, עמ' 289).

34. לא נתברר פירושו. לפי העניין – אולי כמו קראי מועד (אנשי שם) – "במד' טז, ב'?

35. בכתוב עברי: דודי שוע.

36. נאות רועים. 'נָוֶם' במקור. זו המלה העברית נָוֶה, שהוא ממש כהגדרת הכתוב: "נָוֶה רָעִים מְרַבְּצִים צֹאן" – ירמ' לג. כא. המלה הושאלה בשירה ובמליצה למקום שאנן.

37. שם כעין ירמ-יהו בישראל.

38. לאו דוקא. האיש היה בנו של אחד, יֶפֶח' (שם כמו יָפִיעַ בעברית), אלא שהוא נעשה להם 'אח' מחמת צורך הקניין (עי' שם ב"פירוש המשפטי" בסוף הספר למהדיר Georges Boyer, עמ' 190).

39. Eqlam inbīlu = בדיוק: "השדה יִנְחִלִיו", בקל. וגם בכתוב יש שימוש של פועל יוצא ב'נחל' בקל. עי' לקמן.

בְּקֹרֶת⁴⁰, י' מְנִים כֶּסֶף יִשְׁלֵם. 'צִמְחִי' שֶׁמֶשׁ-אֶד... וְאֵן תְּרַבִּי⁴¹ יֵאָכֵל. לִפְנֵי (הַעֲדִים וְהַסּוֹפְרִים, שֶׁנִּמְנָה בְּשִׁמּוֹת. (וְאַחֲרֵי צִיּוֹן הַשְּׁנָה): לִפְנֵי יֵצֵב אֶד (בֶּן) יֵד אֶל-⁴².

מֵה שֶׁסּוֹפֵר כָּאן, הַסִּבִּיר הַמַּהְדִּיר בּוֹאִיָּה⁴³ – הַשְּׁדָה שֶׁמְדוּבֵר בָּהּ, שִׁיכַת לְבִית אֵן, לְכָלֵל הַמִּשְׁפָּחָה, שֶׁנִּמְנָה בָּהּ בַּתְּעוּדָה שֶׁלִּפְנֵינוּ שְׁלוּשָׁה עֶשֶׂר אִישׁ יִרְאֻשׁוֹנִים, מֵהֶם 5 הֵם תּוֹשְׁבֵי 'הָעִיר' אֶפֶן (בְּסִבִּיבּוֹת מֵאֲרִי), וְאֵילּוּ 8 הָאֲחֵרִים עוֹדִים נוֹדְדִים, רוֹעִים 'בְּנֹהָ'. הַשְּׁדָה הִיא אַחֲזוֹת הַמִּשְׁפָּחָה אוֹ נַחֲלַת אֲבוֹתָם מִקֶּדֶם, וְשָׁדָה מִמֵּן זֶה אֵין מוֹכְרִים אֶלָּא 'מִנְחִילִים'. וְהוּא שֶׁשֶּׁשׁ יִרְאֻשׁוֹנֵי בְנֵי אֵן: הַנְּחִילוֹ בַּמִּקְרָה זֶה אֶת הַשְּׁדָה לִירֵם-אֶד וְעִי כֶּךָ נַעֲשֶׂה אֵף הוּא 'אֲח' לְשֶׁאֵר בְּנֵי אֵן. הַדְּבָר נַעֲשֶׂה בְּבֵית דִּין לִפְנֵי עֲדִים וְשׁוֹפֵט וְנֹכַח בַּסֶּפֶר עִי סוֹפְרִים.

עַל מִקְרִים אֲחֵרִים מִסּוֹפֵר בְּאוֹתוֹ כֶּרֶךְ, בַּמֶּס' 12 וְשׁוֹב בַּמֶּס' 13 ו-14. בַּתְּעוּדָה מֶס' 12 נֶחֱל (בַּמּוֹבֵן: הַנְּחִיל) (in-ḥi-il) יִסְמַח-אֶד (= יִשְׁמַע אֶד) מוֹשֵׁל הַמִּקְדָּם, שָׁדָה שֶׁהִייתָה שִׁיכַת לִי-הִיכָל (לְבֵית הַמֶּלֶךְ), בַּעִיר חֲתָנִים לְאוֹתוֹ יִרֵם-אֶד, וְהַפֶּעַם כַּמִּתָּנָה מִחֲמַת מַעֲשֵׂיו הַטּוֹבִים לִי-הִיכָל. בַּתְּעוּדָה מֶס' 13 לְעוֹמֶת זֹאת מִסּוֹפֵר עַל הָעֲרָמָה מִשְׁפָּטִית. מִכִּין שֶׁלִּמְכּוֹר נַחֲלָה אֲסוֹר, 'הַנְּחִיל' אֶל-פַּחֲלָם שֶׁטַח בְּנוֹי לְאוֹתוֹ יִרֵם-אֶד, 'בְּטוֹב לִבִּי', וְאֵילּוּ יִרֵם-אֶד 'הַנְּחִיל' לְאֶל-פַּחֲלָם 11 שְׁקָל! מַעֲיֵן אוֹתוֹ דְּבָר – בַּמֶּס' 14: יָאֵר בֶּן קִישׁ...⁴⁴ 'הַנְּחִיל' שָׁדָה טוֹבָה לִירֵם-אֶד, זֶה 'הַנְּחִיל' לִירֵם-אֶד בֶּן יַפַּח' חֲצִי מִנָּה. וְאֵין אֵלָּה מִקְרִים בּוֹדְדִים. בַּתְּעוּדָה (מֶס' 91) שְׁנַת־פֶּרֶסֶמָה בַּכֶּרֶךְ הָרֵאשׁוֹן מְאוּתָה סִדְרָה שֶׁל הַתְּעוּדוֹת מִמֵּאֲרִי⁴⁵, בָּא מִכְתָּב מִשְׁמֵשׁ אֶד מֶלֶךְ אֲשׁוֹר אֶל בְּנוֹ הַגִּיל, יִסְמַח' אֶד, הַמוֹשֵׁל בְּשִׁמּוֹ בַּמֵּאֲרִי, בַּעֲנִינּוֹ שֶׁל אֶחָד זְמַרְגָּם⁴⁶ רֹאשׁ נוֹדְדִים, פּוֹשֵׁט בְּגִדוֹ. שֶׁמֶשׁ אֶד מִיַּעֲץ לְבָנוֹ כִּי יִנְחִיל-לוֹ נַחֲלָה וְשׁוֹב לֹא יִהְיֶה צַפּוּיִים הִלְלוּ לָרַעַב, וְיַחֲדִלוּ מִן הַשּׁוֹד.

כַּפִּי שֶׁכֶּבֶר הַטַּעֲמִים זֹאת בּוֹאִיָּה (ר' לַעִיל)⁴⁷, הַפּוֹעֵל וְהַשֵּׁם הַבָּאִים בַּתְּעוּדוֹת הָאֲפֻדִּיּוֹת הַגִּיל, אֵינֶם אֲפֻדִּיִּים כֹּל עֵיקַר אֶלָּא אֵלָּה הֵם הַמְלִים 'נַחֲל' וְנַחֲלָה' הָעֲבָרִיִּים, וְמִלֶּשֶׁן זֶה הֵם בָּאִים⁴⁸. גַּם הַשִּׁמּוֹשׁ בַּפּוֹעֵל 'נַחֲל' בַּתְּעוּדוֹת אֵלּוּ כַּפּוֹעֵל

40. baqi-ra-an iba-qa-ru – אֲשֶׁר יִטְעַן טַעֲנַת בַּעֲלוֹת עַל הַשְּׁדָה.

41. שֵׁם הַשֶּׁבֶט. וְ'אֵן' הוּא אֲבִי הַמִּשְׁפָּחָה.

42. כְּנֵרָאָה יִדְעָאֵל, וְהַכּוֹנָה לְאֲבִי הַשּׁוֹפֵט.

43. עִי הָעֵרָה 9, שֵׁם, עַמ' 190–197 (סַעֲיָפִים 32–36).

44. הַשֵּׁם קְטוּעַ.

45. ARMI, 91, עִי G. Dossin.

46. שֵׁם כֶּשֶׁם הַבֶּן הָרֵאשׁוֹן שֶׁל קְטוּרָה: זִמְרָן (כְּרָא' כָּה, א). וְאוֹלִי מְדוּבֵר בְּאוֹתוֹ

שֶׁבֶט. בַּתְּקוּפָה זֶה עֲדִיין הַתּוֹנְרוֹרָה בְּנֵי קְטוּרָה בַּצֶּפּוֹן (עִי עֵרֶךְ 'אַמְת').

47. שֵׁם, Rev. 6, 91.

48. גַּם דּוֹסִין (I, 224) רִמּוֹ לִכְךָ.

יוצא ב'קל'- ישנו בתורה (במד' לד, יז): 'אלה שמות האנשים אשר ינחלו לכם את הארץ'. וקרוב שגם הקל וגם הפיעל ('אלה אשר צוה ה' לנחל את בני ישראל בארץ כנען' שם, שם; כט; ועוד שלוש פעמים בס' יהושע; יג, לב; יד, א; יט, נא) קדמו להפעיל, שבאופן טבעי נהיה הוא לפועל המשמש את הפעולה היוצאת, בלשון המהלכת, והוא גם נמצא בכל הספרים האחרים במקרא. פרט לאלה שמנינו⁴⁹. דבר הלמד מעניינו, שכל פעולות 'הקנין' שראינו בזה, הישירות והעוקפות גם יחד – שכולן חוזרות הן על מקור אחד – שבתורה (במד' לו, ז), הובע במלים: 'ולא תסב נחלה לבני ישראל ממטה אל מטה, כי איש בנחלת מטה אבותיו ידבקו בני ישראל', – עדות גדולה הן, לא רק לקדמות האניסטיטוציות המשפטיות, הנתונות לנו בתורה בפרשת בנות צלפחד, (שם לו; וכן, א-יא) ובפרשת היובל, שהשדה חוזרת לעולם לבעליה הראשונים 'בשנת הדרור', אלא אף כפי שראינו בזה אף לקדמות הניסוח.

אך אם אמנם התעודות ממארי הן העדות העברית הקדומה לשימוש בפועל 'נחל' ובשם 'נחלה', אין הן היחידות. עדות לשונית כיוצא בה – אם כי הפעם בעיקר לגבי הלשון שבשירה המקראית, מצויה לנו כיום בעלילות אוגרית. בשני טקסטים כמעט זהים (המצוינים בספרו של גורדון⁵⁰, 15-16: II, 67-14: VIII: 51)⁵¹, מדובר על 'כסא תבתה (= שבתו) ... ארץ נחלתה (= נחלתו); ואילו בטקסט שלישי (nt: III: 27) נאמר: 'בקדש בער נחלתי בנעם בגבע תלאית', היינו בקדש בהר נחלתי, בנעם בגבע (הנצחון?)⁵². ושוב ב- VI: 14-16 (באותו שיר עלילה) יש לנו: 'כפתר כסא תבתה / חכפת ארץ נחלתה'. לא קשה להפיר באלה את הביטויים המקבילים בשירת הים: '(נאדר) בקדש' (שמות טו, יא), 'גוה קדשך' (יג) '(תבאמו ותטעמו) בהר נחלתך' (יז), 'מכון לשבתך' (שם), 'מקדש' (שם), ובשירות מקראיות אחרות מאוחרות יותר; בשירה 'נחלה' מציינת ארץ ה' (אלהים באו גים בנחלתך. תהל' עט א) אך גם עם ה' (שמו"ב כ, יט): 'למה תבלע נחלת ה'?' ועוד הרבה בנביאים.

מלבד זה מצוי הרבה בכתבים אדמיניסטרטיביים השורש 'נחל' (בצורה 'ונחלה' או 'ונחלהם'), אלא שחרף ההשערות על התכונות המשפטיות, לא נתבררו למדי טיבן, אם כי מן העניין ניכר שמדובר בשדות שנמצאות 'ביד-

49. ואין השימוש בבניין השונה (אם קל, או פיעל או הפעיל) תלוי במספר.

50. *Ugaritic Textbook*.

51. בטקסט השני מאלה כתוב במקום: תבתה (שבתה) – תבתי. כנראה שהכותב

טעה וכתב בלשונו המדוברת – במקום –ה (כפי שזה בצידודנית)?

52. G.R. Driver, *Canaanite Myths and Legends*, p. 158 כך.

פלוגי ומדובר בנחלים⁵³. שוב בטקסט אכדי מאוגרית⁵⁴, מדובר על 7 eqlât nahalti (שבעת שדות נחלה) של אחד אלנשרדן. וכך יש לנו מלבד ידיעות נוספות אחרות על 'נחלה'⁵⁵, כתובת מגבל מהמאה ה-יב המדברת כאילו בלשון מקראית: 'אם נחל תנחל, מרשתך לך ומרשת לי'⁵⁶.

לעומת 'נחל' ו'נחלה', אנו יודעים הרבה פחות ממקורות חיצוניים על 'אחזה'. בתורה באה המלה כמה פעמים בזיקה לקניין מערת המכפלה (ברא' כג, כ; מט, ל; נ, יג) בלשון אידנטית: '...לאחזות קבר'; ופעם אצל יוסף ('וישב יוסף את אביו ואת אחיו ויתן להם אחזה בארץ מצרים במיטב הארץ בארץ רעמסס'). יתר ההזכרות באות בזיקה לערי הלויים שהן 'אחוזות' (ויק' כה, לב-לג, לט; גם במד' לה, ב) וליובל (ויק' כה, כה) ולהקדש (כו). בניגוד לנחלה שהיא patrimony, patrimoine, אחזה היא domain, domaine מקום שאחוז-שכבשו ('ונתתי לך... את כל ארץ פנען... לאחוזת עולם'). הפועל – בנפעל – מביע התיישבות ולא ירושה (הש' ברא' לד, י). אולם פי לפינוג ביטוי קדום, נמצאנו למדים לא רק ממצאותו בספר בראשית, בסיפור יוסף ובסיפור קדמון פקנין מערת המכפלה, שרישומיו החתיים קיימים ושרירים בו בביורר רב⁵⁷, אלא קודם כול מתהלים מזמור ב': 'שאל ממני ואתנה גים נחלתך ואחוזתך – אפסי ארץ' (ח). כל תוכן המזמור (אע"פ שמחברו לא נתפרש בראשו), אינו מניח ספק שהיה רק מלך אחד בישראל, שלומנו ניתן ליחסו – והוא דוד. ההזכרות הבודדות של אחזה ע"י נחלה בס' יהושע או בתקופה מאוחרת אצל יחזקאל (פרקים מד-מו) ומספר פעמים בדה"י, באות מן התורה. העובדה שאין המלה ידועה לא בארמית (בתרגום: 'אחסנתא') ולא בלשון המשנה, רק מוסיפה על קדמותה. בניגוד לנחלה, יצאה היא אפוא מן השימוש בדור קדום. הפועל, שממנו נוצרה המלה, בא במקרא רק 5 פעמים. מהן פעמיים בבראשית (לד, י; מז, כו); פעמיים ביהושע (כב, ט, יט) ופעם בבמדבר.

כט. נָשִׂיא

המלה באה החל בס' בראשית בבשורה לאברהם על אודות ישמעאל (וילישמעאל שמעתיק... שנים עשר נשיאים יוליד, יז, כ). ושוב, בקיום הבשורה

53. דיון על 'הנחל' בטקסטים אלה יש אצל A. Van Selms, Marriage and Family Life in Ugaritic Literature 1954, pp. 137-139. או לפי שיטה אחרת, מדובר ביורשים, בנים ובני בנים ממש וכו' (ע"י Virolleaux, Memorial Lagrange).

54. PRU III, 1955, 109 (16,251).

55. PRU II 1957 Nrs. 63, 73 (13,12; 17,395).

56. Albright, BASOR 73, 1939 (A Hebrew Letter from the Twelfth Cent. B.C.).

57. Lehman, BASOR 129, 15-18.

לאחר זמן (כה, טז): "אלה הם בני ישמעאל... שנים עשר נשיאים לאמתם". וכך נקרא אברהם פעם בפי בני חת: "נשיא אלהים אתה בתוכנו". אחרי זאת נזכרים "נשיאים" בייחוד כראשי השבטים בחומש הפקודים (במד' ב, בעריכת הדגלים; ד, לד, מו; - בפקודי הלויים; בקרבן הנשיאים - שם ז; בהזקת המחנות - שם י, ד; במחלוקת קרח - טז, ב; "נשיא עדה"; בבחירה השנייה של אהרן ובניו - יז; במנחלי הארץ - לד וכו'). התפקיד הנכבד שהם ממלאים בימי משה, חי גם בימי יהושע: "נשיא העדה" הם הנשבעים ל'חיים' (הגבעונים) - כנגד שבועת זקניהם⁵⁸ - ולמרות תלונת העדה הם נאמנים לשבועתם (יהו' ט) והם המשתתפים בהנחלת הארץ בפועל (יד; הם נקראים כאן: "ראשי אבות המטות") ובמתן ערים ללויים (כא). וכשמתעוררת מחלוקת בין השבטים מעבר הירדן מזה לבין השבטים מזה, גשלים "עשרה נשאים" להתרות בשני השבטים ומחצה (כב).

עם ההתיישבות, פחת והולך כוח הנשיאים בשבטים. הפעולות הלאומיות נחרצות ע"י "השופטים", והמקומיות - ע"י "הזקנים". בפעם האחרונה אנו שומעים על "נשיאים" בפתוב שבא מראשית ימי שלמה (מל"א ח, א והש' לעיל ערך "מטה"): "אז יקהל שלמה את כל ראשי המטות נשיאי (בתי) האבות לבני ישראל". אך כבר בימי אחאב⁵⁹ פירשו את "הנשיא" שבתורה: "אלהים לא תקלל ונשיא בעמך לא תאר" (שמות כב, כז), כמוסב על המלך בימיהם; ומתוך ההקבלה שבין "נשיא" ובין "אלהים" באותו כתוב, עמדו גם על דינו של מקלל מלך שהוא כדן 'נזקב שם אלהים', שמיתתו בסקילה (פאמור בויק' כד, י-טז: "נזקב שם ה' מות יומת; ויום ירגמו בו כל העדה"). ועל כן משפסק "בית הדין" של זקנים וחזרים, שהקימה איזבל, "לאמר בך נבות אלהים ומלך" (מל"א כא, יג) וגם השוו את האמור במקלל (ויק' כד, כג) שמוציאים את המקלל מחוץ למחנה ושם רוגמים אותו, - "יוציאוהו מחוץ לעיר ויסקלוהו באבנים"⁶⁰. בדומה לכך אנו מוצאים, שהכתוב במצורע: "כל ימי אשר הגע בו, יטמא, בדד ישב,

58. ע"י לוח 'ברית הגבעונים', מוצאי דורות, עמ' 304-305.

59. לפי מל"א יא לד כבר בפי אחיה השילוני על רחבעם.

60. בתורה, באותו כתוב שבספר ויקרא, הלשון היא: "וירגמו אתו אבן", ולשון זו של ס' ויקרא חוזרת בס' מלכים (א, יב, יא) בסיפור קדום יותר, מימי רחבעם: "וירגמו כל ישראל בו אבן". השימוש לפנינו - מל"א כא, יג, זקוק לספר אחר של התורה - לס' דברים (הש' שם כב, כא, כד, ועוד), שהוא ספר עממי ולא למדני ובו משתמשים לרוב בפועל 'סקל', שהוא השכיח תדיר בלשון המשנה אח"כ לרק פעם, דברים כא, כא, נעשה שימוש בפועל 'רגם', וגם במשנה יש רק פעם יחידה בסיפור, שמתייחס לימי נביא - 'רגם' (סוכה ד, ט) וגם בשם-העצם 'אבנים' בריבוי ולא בלשון הקיבוצית 'אבן', הקדומה יותר. - להבדל בין מוקדם ומאוחר בשימוש האחרון, הש' A. Kropat, Die Syntax des Autors der Chronik (§ 28, pp. 8-13).

מחוץ למחנה מושבו (ויק' יג, מו) נתפרש באותם ימים על ישיבה מחוץ לשער העיר (מל"ב ז, ג-ד).

שימוש רב על דרך זו עשה מנשיא' על 'מלך' יחזקאל. וזו לאו דוקא על מלך ישראל (בפרקי החתימה האחרונים, בייחוד מה-מח) אלא בכלל על מלכים: לח, ב-ג; לט, א – נשיא ראש משך ותבל; ל, יג: נשיא מארץ מצרים לא יהיה עוד; כו, כא – נשיאי קדר (שבכתובות האשוריות נקראים 'מלכים'). אמנם יש לכאורה דבר דומה בין יהו' יג, כא נשיאי מדין לבין מלכי מדין שבבמד' ל"א, ח-ו, אבל למעשה אין זה פן: נשיאי מדין היו באמת נשיאים לשבטיהם, שנקראו פנראה 'אמות', כמו בחנה, של תקופת מארי (עי' לעיל בערך 'אמה') הש' במד' כה, טו; ו'מלכים' נקראו מבחינה פוליטית⁶¹. אבל מלכי 'מצרים' לא היו נשיאי שבטים מעולם; החלוקה ל'שבטים' אינה ידועה בכלל בדיי מצרים. זו אפוא השואה שהושאה ממקום אחר, ואולי גם מזמן אחר (מלפני השושלת הכושית) ואולי מכוונת לצד השלילה. וסו"ס גם מלכי ישראל לא היו נשיאים לשבטים⁶².

המלה נתחדשה בימי בית שני אבל במובן שונה: נשיא הסנהדרין. המובן הקדמון 'ראש שבט' – כבר נגזר מזמן.

ל. יצדה

המלה באה מן השורש יעד' ומובנה אסיפה לתכלית מסוימת. בכללה זו האסיפה של כלל העם, שבה נוטלים חלק, כפי שזה רגיל בחברה חפשית קדמונית, כל הגברים, הבעלים בעמיהם ויוצאי הצבא מעשרים ומעלה המייצגים כלל האימה (את הנשים והטף, שאינם מיוצגים בהנהגה). כפי שמוכיחות הדוגמאות בחברות השונות בעולם, גם עדה זו פועלת כרגיל בשחר ההיסטוריה של האימה והיא נעלמת עם ראשית תקופת המלוכה המפולגת⁶⁴.

61. בדומה לכך נקראים 'אבות' (=נשיאי) ח'נה באותה הכתובת שממארי גם 'מלכים' 7 LUGAL-MEŠ ab-bu-u Ḫana. F. Thureau-Dangin, RA 33 (1936) p. 51, col. I 11 J.R. Kupper, Les nomades en Mesopotamie au temps de rois de Mari, 15-16 1957. pp. 32-33.

62. אלא – גם לפי שיטת יחזקאל – מושלים על ייב שבטים.

63. אנב ראוי להעיר לעניין הנשיאים שנאמר בהם אשר נקבו בשמות' (במדבר א, יז) שדבר דומה אנו מוצאים בראשי ה'מחוז' בכניש. הש' לנדרברגר – Die Vorsteher des karum Kaniš beim alim heissen. . nībum = die Ernannnten.

64. הרצאה רחבה יותר על העדה ועל קדמותה, בהשואה למוסדות דומים בחברות קדומות – ימצא הקורא במאמרי 'ברית הגבעונים' (מוצאי דורות, 290 וכו'), בייחוד שם פסקה ו). המאמר נתפרסם תחילה ב'ציון' כו, תשכ"א, 84-69.

מה היו תפקידי העדה באותם ימים ראשונים – אנו שומעים בתורה ובנביאים ראשונים.

העדה נקראת אל משה (ע"פ סימן מיוחד – במד' י, ב) (אל פתח אוהל מועד), פעמים לשמוע צו חדש (שמ' יב יג; לה, א–ד) ופעמים להיות נוכחת בטכס ציבורי חשוב (ויק' ח) שיש והיא נוטלת חלק בו, במעשה (במד' ח, יא). לעדה יש גם תוקף משפטי – להחזיר רוצח לעיר מקלטו, אם שוגג הוא (במד' לה, כא). בראש העדה עומד גוף מצומצם, שקראו לו 'מועד' (עי' לעיל בערכו). בעיקר הדבר באה מלה זו בתורה (בספרים שמות – במדבר) ותופעה זו הולמת יפה את הזמן ואת המסיבות החברתיות, כשכל השבטים במקובץ נמצאים יחד, וקרובים להתכנס אם יש צורך. במסיבות של הפיבוש שומעים עליה, בדרך הטבע, מעט. רק משנזקקים למשא ומתן עם עם שכן (פרק ט) או עובר להנחלה (יח), היא חוזרת לשמש כוח פועל. כוח פועל כזה יש לעדה, כשהשבטים נאספים לצאת למלחמה על בנימין (שופ' ב, א; כא, י, יג וכו'). ושוב, כששלמה מעלה את הארון ברוב עם למקדש (והמלך שלמה וכל עדת ישראל הנועדים עליו אתו לפני הארון). בפעם האחרונה בא זיכרון העדה במל"א יב, כ, כשאספים עשרת השבטים להתפלג מעל יהודה ולבחור בירבעם (יזיה כשמע כל ישראל, פי שב ירבעם וישלחו ויקראו אתו אל העדה וימליכו אתו על כל ישראל). מכאן ואילך אין זכר לעדה; בעם שליטים המלכים ע"י יועצים ושרים. מפעם לפעם אנו שומעים על כינוסים עממיים ועל כריתת ברית (בתקופת יואש ויאשיהו) אך המלה 'עדה' אינה. בספרות ההיסטורית המקראית של ימי בית שני מדובר על 'קהל'⁶⁵, 'עם', המתועדים למטרות חשובות (כגון עו' י, א; נחמ' ה, א), אך ה'עדה' עברה מן העולם. גם בכריתת האמנה, בימי עזרא ונחמיה (נחמ' י) הבאה במקום כריתת הברית של בית ראשון ותקופות קודמות – אין זכר לה. בספרות התלמודית קראו לאסיפה גדולה זו שנתחייבה לתקנות חשובות, שקבעו בחיי האומה לעתיד – 'כנסת הגדולה'⁶⁶; השורש 'כנס' בעברית קרוב לשורש 'כנש' בארמית ו'כנשתא' הוא התרגום הארמי של 'עדה'⁶⁷. כללו של דבר: סוף חיי 'עדה' – בסוף ימי המלוכה המאוחדת⁶⁸. המלה נמצאת גם בטקסט אוגריתי: 'עדת אלם'⁶⁹.

65. לשימוש בתקופה מאוחרת (לעומת 'עדה'), הש' א' הורביץ, תרביץ מ', תשל"א, 261 וכו'.

66. עי' רות רבה ד. ('מה עשו אנשי כנסת הגדולה? כתבו ספר ושטחוהו בעזרה.

לשחרית עמדו ומצאוהו חתום').

67. עי' קאסאווסקי, קונקורדאנציא לתרגום אונקלוס.

68. 'עדה' יש בתהל' עד, ב; קו, יז. אבל כתובים אלה סמוכים על התורה. וכך

מתפרש גם הכתוב בירמ' ל', כ: 'והיו בניו כקדם ועדתו לפני תפוך' החזור לימים ראשונים. ששה פסוקים לאחר מכאן אומר הנביא: 'כה אמר ה', מצא חן במדבר עם שירידי חרב'. כנגד זה הושע ז' יב וירמ' ו' יח – סתומים לחלוטין.

לא. עַם – עַמִּים = קְרֹבִים

א) "אני נאסף אל עַמִּי" (ביעקב, ברא' מט, כט). רק פאן ביחיד (או רק במדבר-בעדו) וינאסף אל עַמִּיו" (באברהם – ברא' כה, ח; ביצחק – לה, כט; ביעקב – מט, לג) וינאסף אהרן אל עַמִּיו" (במד' כ, כה)

ו"נאספת אל עַמִּיךָ גם אתה כאשר נאסף אהרן אחיך" (למשה – שם כז, יג)
 "נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים, אחר תאסף אל עַמִּיךָ" (שם לא, ב)
 ו"מת בהר והאסף אל עַמִּיךָ" (דבר' לב, ג).

אלה הם כל הפתובים שמליצה זו באה בהם; ביתר המקרא, שמאחר משה, אין מליצה זו ידועה. ודאי מפני שהלשון והחברה, שבתוכה נאמרה אותה מליצה, נשתנו, ושוב לא הייתה מליצה זו נוהגת; בינתיים אבד בעברית ל'עם-עַמִּים' מובנו הקדמון⁷⁰ (שעדיין קיים בערבית, בארמית-סורית, בשבאית וכו')⁷¹, במשמעות של קרוב-משפחה, ורק המובן הפולל של 'עם' כהמון בני אדם (הקרובים אמנם גם הם ביניהם באיזה אופן; אך שוב לא כבית אב או כמשפחה מצומצמת המודעת בקרבתה לכל בני בית האב) שישנו בכל הלשונות השמיות – הוא לבדו נתקיים בלשון. בצדק העירוני⁷², שבמובן הראשון מתקיים 'עם' גם בלנע"ל 'בן עמי', שבו קוראת בתו הצעירה של לוט לבנה (ברא' יט, לח), שהרי 'בן עמי' במובן פולל אין בו בנותן עניין למקרה הנדון. ואילו במובן שאמרנו מקביל שם זה לשם בנה של הבת הבכירה, מואב-מ-אב (הש' מישע, כנגד הצורה הקדומה מושע, המתקיימת בעברית בנפעל: נושע). בערבית אמור 'עם' זה בדוד מצד האב. אך לרוב סבורים⁷³, שזה צמצום ממובנו הראשון שהיה:

69. בכתבי יב, 15 (ה'צ' קאולי) קרא המהדיר 'בעדה' – בעדה, ואם כן יש ל'עדה' פאן המובן המושאל המאוחר ככינוי לבית-דין. אבל אולי הנכון: בעדה, ב'עדה' אין בארמית. 70. בלשון "אחריך בנימין בעממך" (שופ' ה, יד) עוד משתמר לכאורה מובן קדום. אבל גם העממים של כתיב זה הם "משפחות" ולא קרובים סתם. כל שכן ש'עם נכרי" (שמות כא, ח) של "ספר הברית", – משפחה הוא. ואפשר שמבחינת הזמן – הוא הקדום מכולם: בתקופה זו, עדין נקרא עבד ישראלי, "עבד עבריי", (כא, א).

71. Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern* (1893) p. 480. (נגד נלדקה, ZDMG XL, 172–3 (1886), שפקפק בויקה שבין עם (= דוד) לבין עם (= המון). הוא טוען, שהמובן המקורי של 'עם' עַם הוא (Volk = Verwandschaft).

M. Krenkel, *Das Verwandschaftswort 'amm, ZAW VIII, 1888, 280ff.*; 72. Nestle, *Miscellen, ZAW XVI, 1896 322*. נסטלה רוצה לצמצם שם זה עוד יותר: לקרוב, לאב (ובמובן זה הוא מבינו בשמות הפרטיים. הש' לקמן).

73. Th. W. Juynboll. *Orientalische Studien, Theodor Nöldke 1906* (ed. Bezold) ע' 73. B.I. 353–356 (Über die Bedeutung des Vortes "amm"). ובמובן כללי זה מדובר ב'אבן עַם'; 'בְּנֵי עַם' (איש ואשה מן השבט ובית האב); וכך: all the souls of a tribe are accounted eyyal amm (عیال عَم) reputed brethern of a common ancestry

[Ch. M. Doughty, *Arabia Deserta* I, 316].

כל הקרובים מצד האב (כדרך שאמרו בתלמוד, יבמות נד, ב: 'משפחת אב קרויה משפחה; משפחת אם אין קרויה משפחה) או מצד האבות, והיינו – כמובן הנתון לנו במקראות שהבאנו (ובמקראות הרבים פיוצא בהם לעניין 'עמים' מתורת-כהנים, שאנו מביאים לקמן). באופן כולל מקביל 'נאסף אל עמיו' (או מוטב: 'האסף אל עמיו') אל: 'ואתה תבוא אל אבותיך בשלום' (ברא' טו טו)⁷⁴. וכנגד 'ושכבתי עם אבותי' (ברא' מז, ל), אמור לעומתו בכתוב אחר (ביעקב גם הוא, כמובא לעיל): 'אני נאסף אל עמיו'. וכנגד '...והאסף אל עמיו' במשה – יש לנו גם: 'הנך שכב עם אבותיך' (דבר' לא, טז). ההבדל בין השניים הוא, שלשון זו – 'נאסף אל עמיו' – פוסקת עם מותו של משה, ואילו המליצה השנייה, על לשונה המובנת, הפשוטה, מתקיימת גם אח"כ. ההבדל הבאה בדוד: 'וישכב... עם אבותיו' (מל"א ב, י) חוזרת ובאה אח"כ בכל מלכי יהודה. מבחינת האמונה, שהנפש חוזרת ובאה אחרי המות בקהל האבות (או הקרובים מצד האבות)⁷⁵, יש סמיכות פרשיות או זהות בין זו לזו. אבל מחמת הלשון הארכאית שיש ב'נאסף אל עמיו' – נדחתה מליצה גושנה זו מתוך הלשון, ושוב לא עלתה לדורות. בס' יהושע, שויקתו ללשון התורה מרובה כל כך, אין היא באה כל עיקר (גם ביהושע, גם באלעזר – כד, כה, לג – נאמרה לשון מיתה). בשופ' ב', י כבר נתרפכה המליצה הישנה בצורה חדשה: הפועל 'נאסף' נשאר, אך תמורת 'עמיו' באים ה'אבות': 'וגם כל הדור ההוא נאספו אל אבותיו'. ופועל זה אף כבר בלשון ששומה בפני בני דן אל מיכה בתעודה ההיסטורית הקדומה של שופ' יח, כ: 'אל תשמע קולך עמנו פן יפגעו בכם אנשים מרי נפש ואספת נפשך ונפש ביתך', – ניתק בו 'נאסף' מן ההמשך ומתקיים בפני עצמו במובן של מיתה בעלמא. ואם בלשון של ישע' נו, א: 'אנשי חסד נאספים, כי מפני הרעה נאסף הצדיק'; או בלשון של יחזקאל: 'ולא יהיו עוד אסופי רעב בארץ' (לד, כט) – אמור 'נאסף' במיתת בני אדם, הרי בצפניה (א', ב-ג): 'אסף אדם ובהמה אסף עוף השמים ודגי הים.. והכרתי את האדם מעל פני האדמה', הוא עשוי להיאמר גם בבעלי-חיים⁷⁶.

אמנם מוצאים פעם אחת, בסוף ימי המלוכה (אילי בזיקה לתנועה ארכאיסטית בלשון, שיש עליה או עדות בעמים השכנים לישראל⁷⁷ גילוי לשוני קדמון מפי

74. ועי' ראב"ע לברא' כה, ח.

75. לאמונה דומה אצל היוונים והרומאים הקדומים, הש' Fustel de Coulange, La

Cité antique, Librairie Hachette, p. 34 (n. 1).

76. מזה הלשון 'אסיפה' בהמתת דג, בתלמוד (חולין כז, ב).

77. הש' Landsberger & Bauer, Zeitschrift für Assyriologie XXXVLL, pp. 88–98;

A. Erman, von Soden, ZAW 1935, pp. 81–89.

Die ägyptische Religion, pp. 169ff.

הנביאה חולדה. אבל גם ארכאיוז זה אינו פורץ את הגדר שמאחר שופ' ב, י, ואף אותו מתקנת הנביאה מיד ללשון מצויה. בדבריה לשליחי יאשיהו היא אומרת: "לכן הנני אספך על (י) אבתיך ונאספת אל קברתיך בשלום" (מל"ב כב, כ). הסוגר שבחרו כבר עולה ללשון ולתוכן שבפי בן-דורה הצעיר, ירמיהו (ח, ב; כה, ל): "לא יאספו ולא יקברו, לדמן על פני האדמה יהיו". היינו שלא כבחלקו הראשון, שוב לא מדובר במחצית השנייה (שבפי הנביאה) ב'אסיפה' או ב'שכיבה' האסכטולוגית אלא בהבטחה שמימי מציאות ריאלית-מדינית עגימה, בקבורה בשלום⁷⁸. עד כמה שגם המליצה הישנה אינה המשך היסטורי אפילו למה שיש בשופ' ב', אתה למד מן הקונטאמינציה הארמית של השימוש ב'על' במקום ב'אל' שבלשון המקורית (דבר רגיל בירמיהו וביחזקאל)⁷⁹. קל וחומר שאין דבר מזה לא בלשון ונאספת אל קברתיך, ולא בלשונו של ירמיהו ("לא יאספו ולא יקברו"), שכל התקהלות של קרובים לעולם הבא פרוחה ממנה והדברים מצומצמים מעתה ביחיד⁸⁰.

(ב) וכדין לשון זו של 'עמים' במשמעות קרובים, כך דינה של לשון זו בכתובים שבתורת כהנים, שמדברים באיסור טומאת-מת: "לגפש לא יטמא בעמיו, כי אם לשארו הקרוב אליו, לאמו ולאביו ולבנו ולבתו ולאחיו ולאחתו הבתולה" (ויק' כא, א-ג); "לא יטמא בעל בעמיו להחלו" (ד); או בנישואיו של כהן גדול: "כי אם בתולה מעמיו יקח אשה ולא יחלל זרעו בעמיו (שם שם, יד-טו), שלא יקח אשה אלא מקרוביו, ממשפחתו"⁸¹.

ג) והוא הדין באזהרות הרבות שיש עמן 'כרת' (עונש בידי שמים, ע"י בהמשך) כגון מילה, שבת, יום כיפורים, איסורי ביאה וכו'. הלשון השכיחה באלה היא: "ונכרתה הנפש ההיא מעמיה" (ברא' יז, יד; ויק' ז, כ; ז, כה; ז, כז; כג, כט; במד' ט, יג; או: "ונכרת האיש ההוא מעמיו" (ויק' יז, ט); ונכרתה הנפש ההיא מקרב עמיה" (שמות לא, יד); או, מה ששכיח אחרי "מקרב" – 'עם'

78. אם כי גם מאחרי האיום בלשון ירמיה נחבאת פנראה האמונה, שכל שלא בא לקבורה, נשמתו מרחפת בעולם הזה. הש' החומר המובא לזה במאמרי על ס' טוביה ('הספרות החיצונית הקדומה', ב'פרקים בתולדות בית שני', עמ' 56, הע' 16 ועמ' 57). והש' S. Lieberman, Some aspects of After-Life in Early Rabbinic Literature, *Harry Austyn Jubilee Volume* 1905, 495ff.

79. Howie, Date and Composition of Ezekiel, *JBL* 1950.

80. במובן זה אמור הפועל 'אסף' בקל, בשירה: "תסף רוחם יגעון" (תהל' קד,

פט); "רוחו ונשמתו אליו יאסף" (איוב לד, לא), היינו, אלהים.

81. עי' רשב"ם לויק' כא, א, ד: "בעמיו – בעם הכהנים", ושד"ל הוסיף: "לפי

הפשט צריך שתהיה כהנת".

בלשון יחיד⁸²: 'ונכרת האיש ההוא מקרב עמו' (ויק' יז, ד), והכרתי אתה מקרב עמה (יז, י) 'והאבדתי את הנפש ההוא מקרב עמה' כג, ל); 'ונכרתו הנפשת העשת מקרב עמם' (יח, כט); 'והכרתי אתו מקרב עמו' (כ, ו) 'והכרתי אתו ואת כל הזנים אחרייו, אחרי המלך, 'מקרב עמם' (ד); 'ונכרתו שניהם מקרב עמם' (כ, יח). העובדה שלשון זו אמורה מצד אחד בזרע אברהם – במילה (ברא' יז, יד); ומצד שני באיסור שחיטה שלא בפתח אהל מועד (ויק' יז, ג-ז), שכל-כולו לא היה עשוי אלא לדור המדבר⁸³ – קובעת במוחלט זמן של אוהרות הללו על כל הכרוך בהן⁸⁴. לשון 'כריתות' עצמה היא הצד השני השלילי של לשון 'החייב' האמורה באבות (נאסף אל עמיו) והוא עונש מן השמים⁸⁵, כמות שהבינו זה בתלמוד. שם חלוקים ר' עקיבא ור' ישמעאל בהוצאת הדברים מן הכתובים, אבל במשמעות עצמה אינם נחלקים, שפירת היא עונש בידי שמים (מיתה קודם זמנה ומניעת חלק לעולם הבא)⁸⁶. אין ספק שכבר בתקופה קדומה מאוד בתולדות ישראל – ולקמן נראה שלפחות כבר בימי שלמה – נעלם הביטוי 'עם', במובן האמור, מן הלשון. ועל כן לא ייפלא, שכבר יחזקאל משנה מצו התורה לכ"ז: 'כי אם בתולה מעמיו יקח אשה' (ויק' כא, יד) אל: 'כי אם בתולות מזרע בית ישראל יקחו' (יחזק' מד, כב)⁸⁷ ועל פי פירוש כזה אומר יוסף בן מתיה לאחר זמן: 'חייב כל בעל כהונה להעמיד ילדים מאישה שמאותו עם'⁸⁸.

82. ע"י א' ייגר, בתולה מעמיו, קבוצת מאמרים... ע"י ש"א פאונסקי, ורשה תר"ע 131-136 (המאמר נדפס בפעם הראשונה בש' תר"ך).

83. ע"י לעניין האחרון במאמרי 'לא תאכלו על הדם' ('מוצאי דורות', 201-221).

84. איסורי ביאה שהיו מותרים בדורות האבות, כגון נישואי אחות מן האב (ברא' כ, יב; כ, כט). נישואי דודה (שמות ו, כו, במד' כו, כט). נישואי שתי אחיות (ברא' כט ולעומתו ויק' יח, יח); נישואי אחות (בת אב) (ומלבדן גם בת דוד) כבר היו אסורים בתקופה זו גם אצל החתים – J. Friedrich, *Staatverträge des Hatti Reiches* Teil 2, 29, 30 (1930).
85. לעונש מן השמים במקורות חוץ, הש' ד"מ J. Friedrich, *Aus dem hethitischen Schriftum*, Heft 1 19 (p. 18).

86. 'והכחידו השבועות האלה את דבֿתֿשוב (מלך אמורי בלבנון) את אשתו את בניו ואת נכדיו ואת עירו ואת ארצו ואת קניניו'. (ANET, 205, B =).

87. סנהדרין ס"ד, ב; יג, א; מועד קטן כח, א; יר' פאה א, טו (ע"ד) וע"י הרמב"ן תורת האדם, שער הגמול.

88. היינו, כלל הכהנים. – ולחנם מתעצם ח' טשרנוביץ, תולדות ההלכה, ח"ב, 371 ואילך (ואחרייו קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ח"א 63, ח"ג 571) לבטל פירוש זה. טשרנוביץ דוחה את השינוי הסמאנטי שחל במלה 'עם' במשך הדורות עוד בתקופת המקרא. אך זר הוא ששום מדקדק ובלשן (כריב"ג, כרד"ק) מימי הביניים לא עמדו על מובן ראשוני זה (פרט לפשטן הגאונים, הרשב"ם). וע"י גם שד"ל לשמות כא, ח ('לעם נכרי לא ימשל למכרה'). המביא ראיות מלשון השירה המקראית, שבה יש ל'עם' עוד מובן של 'שבט'.

88. נגד אפיון I 31. אמנם ב'קדמוניות' ג, 276, הוא מתיר כהן גדול רק 'בבית שבטו'.

אבל הפעם ודאי כתב לפי המציאות בימיו.

וכך אומר הנביא במקום: "לנפש לא יטמא בעמיו" (בויק' כא, א) – "ואל מת אדם(!) לא יבא לטמאה כי אם לאב ולאם וכו' (יחז' מד, כה). אין הנביא מפיר מכבר לא את 'עמיו' ולא את 'שאר' הקדמוני גם הוא, שבמובן האמור בתורכ (ויק' יח; כ, יט; כא, ב; במד' כז, יא) – קרוב משפחה, אין לו קיום עוד בעברית.

ד) "עם" כצירוף בשם פרטי

במובן קדמון זה של קרוב מצד האב, אחוזו גם השימוש העתיק של הרכיב 'עם' בשמות הפרטיים הקדומים הנאים בתורה מדור ישיבת ישראל במצרים או במדבר: עמרם, עמינדב (במד' א), עמיהוד (שם), עמישדי (שם), עמיאל (שם, יג). אולם לאמיתו של דבר קדומים שמות אלה הרבה מדור זה והם עולים לימי האבות הראשונים כשעודם בארם נהרים⁸⁹. הוראת 'עם' בשמות אלה אמורה לעולם כהוראת 'אב' (אב-רם), 'אח' (אח-רם) וכו' כלפי אלהים: אלהים הוא קרובי, אבי וכד'. שמות כיוצא בהם רווחו הרבה בתקופת השושלת של עמורבי ועוד הרבה לפניהם – בין מתנחלים "בארץ כנען"⁹⁰, והם מצויים גם בשושלת זו גופה. מלבד השם עמורבי עצמו יש לנו מהם: עמידתן (רַבְעוּ), עמיצדוקא (חַמְשוּ), ורבים כמותם ידועים פעת ממכתבי מארי⁹¹. שמות כיוצא בהם רווחו בדורות הראשונים גם בדרום-ערב אצל בני יקטן בן-עבר (ברא' י, כה-ל)⁹². בישראל

89. ע' בייחוד באוספי השמות העבריים מבבל, Th. Bauer, *Die Ostkanaanäer*, 1928; Noth, *Israelitische Personennamen*; Huffmon, *Amorite Personal Names*. הראשון שעמד על המובן התאיסטי של הרכיבים 'עם', 'אח' וכו', היה כנראה יוליוס פירסט (Fürst). על הדימוין בין השמות בתורה לאותם שבבבל עמד ראשון הומל: Fr. Hommel, *Die altisraelitische Überlieferung in inschriftlicher Beleuchtung*, 1897.
90. הש' כתבי 'האלות' (Ächtungstexte) מהד' Sethe (שבדרך כלל נקבעים במאה הי"ט לפנה"ס), ואלה של מהדורת פוזנר (Princes et pays d'Asie et de Nubie), המאוחרים מהם כדי יובל שנים). וכן השמות העבריים מ"פאפירוס ברוקלין", שפירסם Hayes, מהמאה הי"ח לפנה"ס (הש' (W.F. Albright, *JAOS* 74 (1954), pp. 222–233).
91. ר' בייחוד ב-Archives Royales de Mari (ARM).
92. ע' באוסף של G. Ryckmans, *Les noms propres sudsemitiques*, כנגד קרבה גדולה זו בין "הצפון" בישראל ובבבל של ימי עמורבי – לדרום הערבים, עומד היעדר כל ויקה בין אלה ולערבים הצפוניים. רוב השמות של אלה מהתקופה הראשונה (הידועה עליהם בכתובות) הם, או בלתי שמיים, או שמות של שרצים וכו', (השוה גם מאמרי "על ארץ המולדת של בני שם", מוצאי דורות 11 ואילך, ושם הע' 14). [מצב כזה קיים עד היום אצל הַבְּדוּי, לרוב – ע' ט' אשכנזי, 'הבדוים', תשי"ז, ע' 77]. – שמות מורכבים ב'עם' כבר אינם ידועים אצל הפוניקים (פרט למקרה אחד, 'אלעם' – ע' נ' סלושץ, אוצר הכתובות הפניקות, 122, 6) אם כי בתקופת עמארגה עוד יש פה ופה שמות בודדים ממין זה. וגם באוגרית עדיין קיימים מספר שמות מצורפים ב'עם'.

הולכים שמות אלה ונעלמים בתקופה שלאחר דור המדבר ורק פה ופה בפריפריה עדיין הם מזדמנים⁹³. השמות רחבעם וירבעם, המתגלים 'פתאום' ב'בית המלוכה', בדור שלאחר שלמה, הם פנראה שמות מלאכותיים. הם כבר רכובים ב'עם' במובן הכולל⁹⁴ ולא ב'עם' (קרוב) ככינוי מכוון כלפי אלהים.

לכ. עַם הָאָרֶץ

"ויקם אברהם וישתהי לעם הארץ, לבני חת... וישתחו אברהם לבני חת, לפני עם הארץ, ... וידבר אל עפרון באזני עם הארץ" (ברא' כג, ז-ג). הכונה ב'עם הארץ' לכלל 'בני חת לכל באי שער עירו' (שם שם, י) וכפי שהוא בהמשך (יז) – ויקם שדה עפרון אשר במכפלה.. לאברהם למקנה לעיני בני חת בכל באי שער עירו". אני משווה לזה טקסט חתי מתוסילים הראשון, מתקופת האבות גם הוא (מראשית המאה ה'יז לפה"ס), בתרגומו של גרניץ⁹⁵: The elders of Hatti shall not speak to thee, neither shall a man of... nor a man of Hemmuva nor a man of Tamalkiya, nor a man of... nor indeed any of the people of the country speak to thee. כאן, המכריעים הם מלבד 'הזקנים', וה'איש' (גדול המקום, 'המלך') – 'עם הארץ'. ומאידך גם בכתוב, מכריע מלבד 'עם הארץ' קודם כול עפרון, שהיה בעל המערה, לנכון מן הזקנים או 'האיש'.

גם 'עם הארץ' בויק' כ' ד הוא כל העם.

לג. צבא

המלה באה בתורה בשני מובנים: (א) חיל; (ב) כלל של בעלי מלאכה;

⁹³. כגון עמיאל בן מכיר מלו דבר בגלעד מימי דוד (שמו"ב ט, מה; יז, כז) ואלעם אבי בת שבע (שם, יא, ג; וכן אחיתופל מגילה (שם כג, לד). ולנכון אמר בזה אולברייט The use of 'ammu', clan, kindred, in personal names is characteristic of the Semitic nomadic group (*The Bible and Anc. N.E.*, 1961, (354).

⁹⁴. J.J. Stamm, *Zwei alttestamentliche Königsnamen* (ב-) *Studies in Honour of* Albright, ed. Goedicke, 1971, p. 443. ושם ביבליוגרפיה נוספת) סבור גם הוא, שרחבעם, שאין לו מובן אם יתפרש כמצורף עם שם אלהי, מלבד מה שמסופק אם בחצרו של שלמה היו חוזרים לכינוי אלהי קדמון ממין זה "es its zweifelhaft ob man am Hofe des Salomo auf eine so altertümliche Gottesbezeichnung zurückgeriffen hätte) הריהו מורכב מן רחב עם (= קהל). בירבעם נוטה שטם לראות שם אמיתי. אבל למרות מה שיש 'ירבעם' באוגרית (UT 1046:38) וירבעם בן יואש בישראל, נראה לי שאין לפרש זה מלשון ריב – כדעת שטם – אלא מלשון רבב, והיינו ירבה העם והוא עשוי כנוד 'שמו' של רחבעם. גם אולברייט קיבל [BASOR 21/2 67 (1943)], שאלה שמות מלכותיים. ואכן לא בכדי נודמנו שני שמות יוצאי דופן, לפי הזמן והסביבה, בדור אחד.

⁹⁵. O.R. Gurney, *the Hittites*, p. 68.

ועליהם נוסף פעם אחת בס' ברא' ככינוי לכלל הפוכבים בשמים: 'צבאם' (ברא' ב, א) – שנתפרש בדב' (ד, יט, יז, יג) ע"י הצירוף 'צבא השמים', שהוא הפיני הנמצא בשירה המקראית של כל הדורות. כאן נעמוד על שני המובנים הראשונים.

א) צבא – חיל. הפועל המצטרף הוא 'יצא' (יצא צבא) – הרבה בבמד' א, וכמה פעמים בפרק לא. המלה באה כרגיל ביחיד. כנגדו הריבוי, יותר משמציין צבא לוחם, מסמן המון מאורגן (כגון שמות ז, ד: והוצאתי את צבאתי, את עמי בני ישראל; אלה משה ואהרן אשר הוציאו את בני ישראל, על צבאתם, ו, כו ועוד).

מחוץ לתורה באה המלה – ותמיד במובן חיל – מספר פעמים בס' יהושע (ד' יג; כב, יב, לג), בשופ' ח, ו (הכף זבח וצלמנע בידך פי נתן לצבאך לחם) וט, כט (ויאמר לאבימלך: רבה צבאך וצאה); ובס' שמואל – כמעט תמיד בזיקה ליזאב (שמו"ב ג, כג; ח, טו; י, ז). בפעם האחרונה באה המלה במקרא (פרט לדבה"י) במל"א א' יט: "בניהו בן יהוידע על הצבא".

לעומת זה האריך ימים הצירוף "שר צבא", החל ברא' כא, כב, לב; כו, כו, אצל מלך פלשתים (ופיכל שר צבאו) ועד סוף ימי המלוכה בישראל: בשופ' ד, ב – בסיסרא; בשמו"א יד, ג; יז, נה; כו, ה – באבנר; בשמו"ב י, טו – בשובך; במל"א א, יט; יא, טו, יט, כא – ביזאב; ב, ה – באבנר ועמשא; מל"ב כ, יט – ירמ' נב, טו "זאת ספר שר הצבא". וכן בא תואר זה במכתבי לכיש⁹⁶ ("ירד שר הצבחה. פניהו(?) בן אלנתן לבא מצרימה"). בס' דבר' כ, ט; מל"א ב, ה יש: "שרי צבאות".

במקום 'צבא' הקדמון, שלאחר ס' שמות – במדבר הריהו מזדמן עוד רק במקומות בודדים ואף זו רק עד ראשית מלכות שלמה, – נעשה רווח השימוש במלה חיל (שמיבנו הראשון היה "כוח"). במשמעות זו – צבאית-מיליטארית – באה המלה אמנם כבר בס' שמות, יד כמה פעמים (פסוקים ט, יח); וגם בשירת הים: "מִרְכַּבַּת פָּרָעָה וְחֵילָהּ" – שם טו, ג⁹⁷; והש' דבר' יא, ד, ובס' במדבר (פקודי החיל – שם לא יד – לחיל ישראל). אך היא מתרוחת מאוחר יותר, והרבה מאז שאול (שמו"א י, כו, "וילכו עמו החיל"; יז, כ: "והחיל הוצא המערכה") ודוד (הכה דוד את כל חיל הדדעור שמו"ב, ח, ט) ואילך, – גם לגבי חיל ישראל, וגם לגבי חיל גויים, בספרי ההיסטוריה והנבואה והפיתובים.

96. באוסף "הכתובות הכנעניות והארמיות" של Donner-Röllig, מס' 193, שר' 14-16.

97. אלא שאין ספק, שכאן היא מקבילה למלה המצרית 'משע', האמורה בחיל-הרגלי, ושעל ידה ולעולם מפורש הִרְכָּב לחוד (גת-חתרו), כמו בכתובים בס' שמות (השווה "שיר מלחמת קדש" Kaentz, La bataille de Qadesh, ותרומי ב"סיפורים, מזמורים ומשלים מספרות מצרים העתיקה", מוסד ביאליק, תשל"ה, עמ' 36-40).

פללו של דבר – במקרא פולו. דיברו על גיבורי) חיל (ד-מ יהו' א, יב; ו ד וכו', שופ' ו, יב; יא, א; שמו"א ט, א וכו'; מל"א יא, כח, וכו' וכו'), איש (אנשי) חיל (שמו"ב כג, כ; כד, ט; מל"ב כד, טז), בני חיל (שופ' כא, י). ובמקום שר צבא – אמרו מאז הרבה גם: שר חיל ושרי חילים) (שמו"ב כד, ב, ד; מל"ב ט, ה; טו, כ, מל"ב כה, כ; ירמ' מ', מ"א, מ"ב, מ"ג). שלא פ'צבא' קיים 'חיל' גם בארמית ומצוי בכתובות (של יב), ומסתבר שאף זה סייע להעביר 'צבא' מן העולם.

ב) שימוש אחר של צבא בתורה – ורק בתורה – מפלי למנות את דבה"י שנסמך על שימוש הלשון של התורה, ושימוש ספרותי) הוא במובן של ציבור עובדים במלאכה ובעבודה. במשמעות זו בא פרגיל עם השם 'צבא' הפועל 'לְצַבֹּא' (במד' ד, כג; ח, כג) או הצירוף 'הבא לצבא' (שם ד, ג, ל, לה, לט, מג) ואחריהם האפויציה המבארת, שמדובר במלאכה (ד' יג) ובעבודה (ד, כג, ל, לה, לט, מג, עז) פגון (במד' ח' כד-כה) 'זאת אשר ללויים מן חמש ועשרים שנה ומעלה יבא לְצַבֹּא צבא בעבודת אהל מועד ומן חמשים שנה ישוב מצבא העבודה'.

בשני מובנים אלה, שהבאנו (חיל; עובדים) רגילה המלה המקבילה שבאכדית šābum, šābu (ביסודה šaba'um) בתקופה הפבילית העתיקה; השימוש בשביל 'אנשי עבודה' שכח בבבל בתקופה שלאחר אור ג; ואילו במכתבי מארי ובתעודות מאללח, אוגרית, השימוש בשביל חיל הוא הרגיל⁹⁸.

בשתי הוראותיה אלה נמצאת המלה 'צבא' גם בלשון אוגרית (הקרובה ל'עברית'): פרת: 85-89: ויצא צבא, צבא נגב, ויצא עדן מע צבאך אל מאד תלת מאת רבת (= ריבואות). שם, 176-178 (חזרה על הנ"ל בגוף ג').

ענת II 21-22: תתער (תורק) כסאת למחר (על גיבורי חיל) תלחנת לצבאם, הדמם לעזרם (על הגיבורים).

שם, 10, 7, 1: 83: צבא אַני(ת) = (אניות).

באוגריתית קיים גם הצירוף הידוע מהתורה (בייחוד מס' במדבר): יצא

98. והרי לשון Chicago Assyrian Dictionary, s.v. šābu, p. 54: "The primary use of šābu after the Ur III period... is as a collective to amēlu, to refer to a group of workers, prisoners, or soldiers... In OB (=Old Babylonian) texts from Babylonia ERIN (šābu - השומרים) refers only exceptionally.. to soldiers; while in Mari, Alalakh and R(as) S(hamra) texts, this is its primary connotation." שלא כבמקומות אחרים, במארי הדוברת 'עברית', נוהגים גם לכתוב מפורש šābum (במקום הכתיב האידיאוגרמי, השומרי) – שם עמ' 49. ליסוד 'צבאם' הש' Finet, L'Accadien de Mari עמ' 73. ראוי עוד להעיר, שבדומה למה שיש לנו בתורה – במלה 'צבאות' שבריבוי, יש למלה גם מובן של קהל, המון עם.

צבא⁹⁹. המלה – במובן חיל – מצויה גם במצרית רעמססית ('אתה סופר נבחר, מהיר, היודע ידו, ראש הנערי (= הנערים) שר הצבא ('צאביו')¹⁰⁰).

מן הפנעיות-הצידונית ומן הארמית – אין 'צבא' ידוע כלל. גם זכר מלך חמת ולעש¹⁰¹ אינו זוכר מלה כזאת בנציבו, הבא מתקופת יואחז-יואש מלכי ישראל (בצ' 800 לפה-ס. מלחמתו הייתה בבן-הדד בן חואל), אע"פ שהוא פותב עדיין ארמית הקרובה לעברית ספרותית, על השימוש בה בו' המהפך; הוא משתמש במקום זה במלה 'מחנה'. וכן אין זוכר אותה כבר משע מלך מואב בנציבו הידוע.

גם עדות זו מצטרפת אפוא לעדות המקראית, פי מאז תקופת שלמה ואילך בטל השימוש במלה צבא, במובן חיל (ואצ"ל, צבא עבודה, שאין זכר לו מלאחר התורה). גם השימוש 'צבא' כנסמך ל'צבא השמים' וכד', אע"פ שיש לו המשך ספרותי גם בתקופה מאוחרת, גם הוא מקורו ('ה'צבא' האכדי העולה גם הוא למובן קהל, המון) בדור ש'צבא' שימש בו במובנו הראשון: חיל, קהל. גם השימוש ב-'אלהי צבאות', הבא בפעם הראשונה (כמות שהטעימו חז"ל) במזמור שבפי חנה, 'נולד' בתקופת משכן שילה, כשהמלה 'צבא' עוד חיה. לבסוף ראוי להעיר עוד על דבר אחד.

בזיקה ל'צבא' מדובר הרבה בס' במדבר: 'כל יצא צבא בישראל תפקדו אתם' (א' ג, ועוד הרבה). אותו שם ואותו פֶּעַל חוזרים במסיבות דומות גם במארי. במכתב אחד (ARM III, 19) פותב מושל תרקה ד"מ לזמרילים: *aššum ša-bi-im paqa-di-im*, ['אשר למפקד הצבא'] פה פתב לי אדוני: פקד את הצבא ולוה מהצבא שהוא שלח לי. אך פועל זה שיש לו בספרות הקדומה גם מובן של מינוי, וכירה, מקבל לבסוף (כגון עו' א, ב) את ההוראה הארמית של 'צנה'. וזה רחוק בתכלית מכתובינו.

לד. לדלת'י, לדלת'כס, לדלת'יו, לדלת'ם וכד' בשירה המקראית אנו נפגשים לעתים קרובות בביטוי המכופל מן 'דור', שבא להביע את הנצחיות (בצורתו הקדומה ביותר: 'לדר דר', 'מדר דר', כמו: זה שמי לעולם וזה זכרי לדר דר – שם' ג, טו; מלחמה לה' בעמלק מדר דר – שם, יז, טז; אח"כ בתוספת ו' החיבור: 'פינו שנות דר ודר' – דב' לב, ז ועוד הרבה), שידוע לנו כיצא בו כיום משירת איגריית¹⁰² ומספר פעמים גם בצורה:

99. C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook* s.v. šb'.

100. Gardiner, *Hieratic Texts*, Anastasi I, 23, 9. — Medinet Habu 28, 68.

101. לכתובת זו עי' ד"מ דוגר-ליג, מס' 202.

102. הש' האלה ענת למצ' קאסוטו, עמ' 25; ו-כ"ה גורדון *UT*, מס', 154, 162, 1 Aqht.

דור דורים (ישע' נא, ח; תהל' עב, ה; קב, כה). אולם בפרוזה, וביותר בחוקה באזהרות לדורות הבאים, באה תמורת זה הצורה שהבאנו בכותרת ערך זה: לדלתיכם, לדלתם, וכד' – וזינו לעולם בצורה של ריבוי: ימול לכם כל זכר לדלתיכם (ברא' י, כא), 'אות היא בני וביניכם לדלתיכם' (שם, לא יג). 'חקת עולם תהיה זאת להם לדלתם', וכהנה רבות. מחוץ לחוק, אין צורה זו – עם ל' היחס – ידועה בפרוזה המקראית. אולם ידועה היא מהלשון הבבלית שבבבל ana dar(i)ātim, שלעולם היא באה כך בריבוי¹⁰³. לפנינו אפוא שריד לשוני קדום שהובא בצורה זו בלשונם העברית של האבות מארם נהרים. הפרוזה הלכה בדרכה והשירה – בדרכה וכל אחת שימרה על צורתיה הקבועות.

לה. – לו. סדר המספרים; מאת; מחצית

בתורה (ובכלל במקרא) יש סידור מספרי משני סוגים: א) יש שהמספר הגדול קודם לקטן, כגון: 'ויהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים' (ברא' כג, א); 'ארבעים אלף וחמש מאות (במד' כו, יח) וכו'. ב) ויש להפך שהמספר הקטן קודם לגדול: 'מאת בכור בני ישראל לקח את הפסך חמשה וששים ושלש מאות ואלף' (במד' ג, ג), וכך תמיד ב'ספר תולדות אדם' (ברא' ה). וכן: 'ויחסרו המים מקצה חמשים ומאת יום' (ח, ג); 'ויחי ארפכשד... שלש שנים וארבע מאות שנה' (י"א, יג וכן בכל הפרשה, שם). וכך במל"א ה', יב: 'ויהי שירו חמשה ואלף'.

היש בכך משום עדות על מקור? ה'ביקורת' בדור הקודם הניחה שכן, והוא גם אחד מסימניה שבלשון תנ"כ¹⁰⁴. אך מלבד מה שאין כל אמת בכל החלוקה למספר עולה ולמספר יורד, לא בשום ספר מספרי התורה ולא בספר יחזקאל¹⁰⁵ הרי גם בזה די להתבונן בסדר שבלשון אגורית – הקרובה לעברית ספרותית –

¹⁰³. Chicago Assyrian Dictionary, s.v. dārātu p. 115: "While the Babylonian ע"י dialects use only the plural dārātu, the peripheral dialects (viz. Elam, Boghazköi, Ras PRU III pp. 49, [הש', Shamra, El Amarna, etc.) use a singular form beside dārātu. etc. 53 (ביחיד) – a-na da-ri du-ri = לדור דור].

¹⁰⁴. S. Herter, Einige Bemerkungen über die Behandlung der Zahlwörter, etc. ZAW XVI, 1896, 123 ff. Ed. König. המאמר הוא ביקורת על ספרו של der hebr. Sprach ונתן, שכל הספרים במקרא מקדימים את ה'עשר' לאחד, ואת ה'מאה' ל'עשר' וגם במספרים גדולים הולכים לפי הגודל. ורק P ויחזקאל נותנים סדר הפוך, שהם מקדימים את 'האחד' ל'עשר' וה'עשר' ל'מאה' והמאה לאלף, גם ס' אסתר (המחקה לשון סיפור יוסף) הצטרף הפעם ל-P.

¹⁰⁵. לתועלת הקורא ולמען הקיצור כאחת, אתן כאן כמה מראי מקומות מהספרים בראשית, שמות, במדבר, מכתובים המיוחסים ל-P:

מספר עולה: כל בראש' יא; מז, כח; שמות כו, ב; מספר יורד: בראש' ה, ג, ה,

כדי לראות שאין הלשון נשמעת כלל לסברות של חוקרים, גם באוגריתית יכול המספר להתבטא בשתי דרכים. אפשר לכתוב ד-מ: א) -עשרם אחד כבד- (UT 1028:10); -מאת עשר כבד ין טב- (1084:6); -אלף ארבע מאת- (12197:14). -שש מאת ששם כבד שמן לאברם אלשי- [מ]את שלשם כבד שמן לאברם מצרם- (PRU v 95-18.42). אך גם ב-חמש ל-עשרם- (1084:9); -חמשם למאת- (1029:14); -ארבעם למאת תנ כבד- (1030:10)¹⁰⁶; דרך הפתיבה האחרון הוא גם זה של כתובת השילוח: -במאתים ואלף אמה-¹⁰⁷.

בדומה לכך אין כלל באשר ליחס בין המספר והנושא. אף בזה יש שהשם בא לפני המספר: -מתבת אלם תמן... פעמת שבע- (52:20), ויש שבא אחריו: -שבע פעמת- (5:26), -תמן קשתם- (321:I:2). וגם בזה עולה כתובת השילוח (מאת אמה) ומצבת משע (-מאת בקרן-) עם המיוחס לתו-כ!

והוא הדין - לבסוף לשימוש בצורה מאת (שייחסו ל-P) במקום מאה. גם כתובת השילוח כותבת כאן: -מאת אמה היה גבה הצר- (שורות 5-6)¹⁰⁸. אך גם מלבד זה, אם יש כאן ייחוד של מקור הרי זו רק עדות לקדמות, שהרי 'מאת' קדמה ל'מאה', כשם שגם 'מחצית' קדמה ל'מחצה'; בתלמוד מצויה רק הצורה האחרונה¹⁰⁹.

חתימה

אם נבוא עכשיו לסכם כלל החומר שהעלינו, נראה, שאם אמנם לא כל המלים שוות באורך חייהן ובחליפות הסמאנטיות העוברות עליהן וכמו בכל מקרי האדם והחברה יש מוקדם ומאוחר גם בשינוי ובתמורה - הרי בדרך כלל ניתן לראות - מצד החיוב - שעיקרו של החומר מונח ביסוד החיים המתהווים בתקופת היציאה ממצרים. אולם חלק ניכר ממנו - בעיקר זה שמחוץ למשכן וכליו - שמקורו בחיי החברה וברשות האמונה - עולה ומגיע הרחק מעבר

ו, ז, ח; יו, א; שמות לח, כו; ל, כג; במד' ג, מה; ז, יג-עה; ח, כד; טז, טז. במד' א; ב; ד; כו; לא, לב.

והוא הדין ליחזקאל. הש' יחו' ח, טז; ד, ה, ט (מספר יורד) לעומת מח, טז, יז (מספר עולה).

106. ועי' כ"ה גורדון UT, עמ' 48-47 §§ 7.39-7.42.

107. בצדק כתב ע"כ R.D. Wilson, A Scientific Investigation, 112-7:

Thus we see that the earliest Hebrew Documents ... support the pretended use of P.

108. ואכן הוצרך להודות בכך בשעתו S.R. Driver במהדורה השנייה מספרו

Notes on the Hebrew Text ... of the Books of Samuel, 1913, p. x

וכן לשונו: Gen.5.3., and as often besides in P מאת שנה as מאת אמה (Introduction to the Literature of the Old Testament, p. 131).

109. ואם יש מאת בספרים אחרונים (אסתר א, ד; כד, ד), הרי זה חיקוי ללשון קדמונים. במקרים אחרים מאת - סמיכות (נחמ' ה, יא).

לתקופה זו ויסודו הראשון בתקופת האבות הקדומה. מצד ה'שלילה', אמנם אין לנו באלה תאריכים מסוימים ונחרצים. אבל לפי החומר המקראי שברשותנו, הנקל לראות שכמה מאלה אמנם החזיקו מעמד עד לגלות בבל. אך כמה אחרים כבר יצאו מכלל שימוש עוד בתקופה קדומה בתולדות ישראל וכבר בימי המלוכה הראשונים נדחו 'מעמדם' ותמורות אחרות באו במקומן. המלה 'יובל' (על משמעותיה החברתיות) הגיעה לארץ כבר עם האבות. ול'אפד' יש זכר עוד בטקסטים אשוריים ראשונים. האבנט ואבני החושן והיעה מחזיקים מעמד כל ימי בית ראשון. כנגדם בד והין אחוים פנראה מלכתחילה בקדשים. אך מעמדם גם כאן רעוע. עובדה: מידות הנפח של פלי המקדש נמדדות ב'בת'; ואת ה'בד' אין הספרות מזכירה (מאחר דורות המשכן) בבני אדם. אין לנו גם ראייה מחוץ לתורה לשימוש ב'זר'; בדרך כלל משתמשים במקום זה ב'שפה'. גם 'חשב' מוגבל רק לפתובים בתורכ, וכך 'נזר' במובן 'ציץ' שעל מצח הכהן הגדול, או במובן משיחה. תולעת ושני משנים צורתם עוד בתקופת המלוכה; במקומם אומרים: 'תולע' ו'שנים', ובמשך הזמן – אחר הגולה – יוצאים מן השימוש בכלל ואחרים תופסים מקומם. והוא הדין בשש, שכפי הנראה הלכה ונתחלפה בבין כבר בדורות אחרונים למלכות יהודה. אחזה באה במזמור מימי דוד. ל'מד' אין שימוש מאחר דוד; ולמטה (במובן 'שבת' בעם) – מאחר שלמה; ול'עדה' אין זכר מאז הדור שלאחר שלמה; ה'נשיא' שזעזע מלכתחילה לראש שבת, כבר הושאה בימי אחאב ההזהרה ב'תורה' לגביו – על המלך, ויחזקאל כבר נתנו עניין לכל מיני מלכים, ובאמצע בית שני נתגלגלה להיות 'ראש הסנהדרין'. ומלים כמו אמת, גוי – במובן בראשית – אינן קיימות עוד, מאחרי דורו של משה. ומאחר דור זה אין מכבר שימוש למליצה 'נאסף אל עמיו', ובודאי גם לא לכל יתר המליצות האחרות ב'עמים' (= קרובים). גם השימוש ב'עם' פרכיב בשמות פרטיים, פסקה חיותו עוד בתקופה מוקדמת מאוד. מכלל שימוש בראשית תקופת המלוכה יצאו גם צבא – במובן הקדום בתורה; 'מועד' – אולי מאז יציאת מצרים; 'כפורת' הלכה במרוצת הזמן ונתפרשה במובן 'כפורים' וכל הקשר העתיק למובן הראשוני נשכח. המלה 'עמר' במשמעות מידה, נשארה בודדת במקרא פולו ורק מסעות תיירים בסיני של דורות אחרונים העלו מתוכם נשייה את העובדה המפתיעה, שלמלה בודדה זו עדיין יש קיום רק במקום שבו מדבר הסיפור של התורה – בסיני. עדות (במובן 'ברית'), הנזכרת בטקסט מצרי קדום, נשתקעה מחוץ ל'תורת-כהנים' רק עוד בכמה מזמורים מימי השופטים וראשית המלוכה. והשיטה ששימשה חומר למשכן וכליו, כבר נעזבה לחלוטין עם ראשית המלוכה; במקומה בא הארוז. – וכך איפה, זרת, [טטפת], סלת, פדר, – מצויות כבר בכתבים מצריים קדומים. – וכנגדן, לדלתי וכו' בריבוי, יש לו מקבילה בפרוזה הבבליה הקדומה; עם הארץ (של ברא' כג) – בטקסט חיתי קדמון. אין גם צריך לומר, ש'מאת' בנפרד קדמה למאה.

בסיכום הדברים עלינו להטעים את העובדה הברורה העולה מכל מחקר סמאנטי בכתוב: רק אם אנו דבקים בסדר הדורות של הכתובים עצמם כעדותם-הם, עשויים אנו להגיע להיסטוריה של הלשון. וכנגדה; העמדת הדברים בסדר של הביקורת מהמאה ה-17-ה-18 – פירושה האמיתי: דמות שלא כעניין במערך ההיסטורי והלשוני. פשוט, אין לבנות על פי שיטה זו תולדות הלשון. באופן כללי גם על פני שטח מצומצם זה ראוי להגיד בלשונו של בלשן בלשונות שמיות מדור העבר R.D. Wilson: ¹¹⁰ "Now if the Bible... be true, we shall expect to find Babylonian words in the earlier chapters of Genesis and Egyptian in the latter. And as a matter of fact this is exactly what we find."

אלא שהדברים מתפשטים גם מעבר לספר בראשית, וסימן טוב שנתעוררו גם אנשי לשון צעירים בישראל לשוב ולבדוק מוסכמות "ביקורתיות"¹¹¹.

א. תיקוני טעויות

בפרק הקודם של מאמר זה ("לשונו" לט, עמ' 172):
בראש הפסקה "קטרת סמים יש לתקן: שאף זו שאולה מן העברית.
עמ' 172, הע' 32 צ"ל: מספרות מצרים העתיקה.
עמ' 180, שורה 8 צ"ל 824-859.

ב. נוספות

לעניין "אבנט" ו"פסדה" (להערת ח' רבין, שם) – ר' הערתי בחוברת הבאה.
אף לעניין "ירח" (לעיל עמ' 12) תבוא הערה בחוברת הבאה.

¹¹⁰ Is the Higher Criticism scholarly?

¹¹¹ כנן א' הורביץ. מלבד המאמרים שהזכרנו, עוד ב-"Harvard Theolog. Review

לשנת 1967.

על מלת-היחס "בין" במשנה ובמקרא

בספרו "מבוא לניקוד המשנה" (עמ' 11) התלונן חנוך ילון ז"ל: "לא זכינו ואין בידינו לא מילון מדעי ללשון חכמים ולא ספר דקדוק, שאחד מתפקידיו העיקריים הוא לתחום תחומים בין לשון המקרא ובין לשון חכמים...". אכן גבול קטנה לתחימה זו – נוספת על הרבות והגדולות, שסיפק ילון עצמו – ניתן להעלות משדה השימוש התחבירי והמילוני של מלת-היחס "בין" שבשתי תקופות הלשון; ואפשר תתאשר אגב כך גם קביעה אחרת של ילון: "לשון חכמים, לכשתיחקר כל צורכה, תאצל מזוהא אף על המקרא" ("ממדרשות למקראות", קונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה א', עמ' 1).

1. הצירוף הדו-איברי של "בין"

בצירופיה של מלת-היחס "בין" מבחינים חכמי הלשון שני סוגים עקרוניים: האחד, הקרוי אינקלוסיבי¹, שבו משמשת מלת-היחס רק פעם אחת, והיא נסמכת אל כינוי או אל שם בודד (בד"כ ברבים), כגון "בינותינו, בין הבתרים"; והסוג השני, הקרוי אקסלוסיבי², שבו מלת-היחס מוכפלת וישנויה יותר מפעם אחת (בד"כ פעמיים), כגון "בינונו ובנינו, בין צרעה ובין אשתאול". כדי להבליט את השוני הצורני שבין סוגים אלה נשתמש להלן – בנוסף על השמות דלעיל – גם בשמות "חד-איברי" לסוג הראשון ו"רב-איברי" (לרוב "דו-איברי") לסוג השני³. בדרכי מבנהו של זה האחרון ברצוננו לעסוק כאן תחילה.

1.0 דגמי הצירוף הדו-איברי

מילוני המקרא והקונקורדנציות שלו מונים בצירוף הדו-איברי שבמקרא ארבע אפשרויות מבנה, הנבדלות זו מזו במהות מלת-היחס שלפני האיבר השני; ואלה הן (לפי סדר שכיחותם במקרא):

- * המחבר, חבר יועץ של האקדמיה ללשון העברית, נפטר ביום ח' בכסלו תשל"ה.
- 1. ר' למשל ברוקלמן, גרונדרס..., כך ב', עמ' 411, ע"פ מאיר למברט (מראה המקום לדבריו משובש שם, ולא הצלחתי למצוא את מקורם); וכן י' בלאו, תורת ההנהגה והצורות (תשל"ב), 216, ואחרים. – בעברית נוכל להשתמש בתארים "פולל-אינקלוסיבי" ו"פורט-אקסלוסיבי".
- 2. הקונקורדנציות והמילונים, ואף ספרי הדקדוק, לא נדרשו לשאלה זו, רק סגל דקדוק לשון המשנה, עמ' 163, העמיד על התניה אחת; ור' עליה להלן (1.15).

דגם א': בין ... ובין ... (פגון: בין האור ובין החשך; ברא' א, ד);

ב': בין ... ל- ... (פגון: בין מים למים; ברא' א, ו);

ג': בין ... לבין ... (שע' נט, ב – להלן 1.38);

ד': בין ... ול- ... (יואל ב, יז – להלן 1.37).

מן המשנה נוספים עליהם:

דגם ה': בין ... (ו)בין ... (להלן 1.13); ולכאורה גם

ו': בין ... ר- ... (להלן 1.12).

השאלה העיקרית, המתעוררת ביחס לשפע צורני זה, היא שאלת התפוצה במובנה הרחב, כלומר שאלת יחסי המקום והתפקיד שבין המבנים השונים: האם מובדלים הם בזמן, מובחנים בתוכנם, מוגבלים או חפשיים בשימושם הלשוני. ברור שאלות אלה מן הדין להתחיל במישור הסינכרוני, כלומר כל תקופת לשון לעצמה, כדי לברר אחיכ, על יסוד המסקנות גם שאלה אחרת, היא שאלת היחס שבין מערכות התפוצה השונות, ז"א בעיקר את מהות הויקה הדיאכרונית. (לא יידונו כאן הקשרים העטיים שבין המבנים השונים; ראה על כך דיון ממצה אצל ברוקלמן, לעיל הערה 1).

מאחר שהעיון הראשון סינכרוני הוא, אין אנו כפופים בו לסדר הפרוטולוגי דוקא, ואפשר לנו לפתוח כאן אף בתקופת לשון מאוחרת, כלשון-חכמים. בכך אנו מקדימים לעסוק בתקופת לשון, שמערכתה הדקדוקית מגובשת ואחידה הרבה יותר מן המקראית, ומכאן הסיכוי, שתיאורה יספק לנו בסיס נוח לניתוחו ולהבנתו של הממצא המגוון שבמקרא. כמקור מייצג של לשון-חכמים תשמש לנו משנת רבי, המתועדת בטקסטים משובחים יותר מכל שאר מקורות חז"ל³. (הממצא של הספרא, שנמצא לפנינו באב-טקסט בודד⁴, ושל מקורות אחרים, יסקר בנספח נפרד בסוף המאמר).

1.1 תפוצת הדגמים במשנה

תיאור תפוצתם של הדגמים הדו-איבריים במשנה מוקיננו תחילה להפריד בין המבנים המשמשים בלשון-חכמים למעשה לבין אלה הקיימים בה רק

3. הש' י' קוטשר, "מצב המחקר של לשון חז"ל... ותפקידיה", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א' (רמת-גן, תשל"ב), 15-16.

4. כ"י רומי, אססמני 66, מנוקד ניקוד בבלי; יצא במהדורת צילום (עם מבוא) מידי א"א פינקלשטין, ניו-יורק תשי"ו. על טיבו של כ"י זה ר' בעיקר א' פורת, לשון חכמים (תרצ"ח), 7-12; י' ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו (דיסרטציה, תשכ"ח), 153-154. – כ"י זה יסומן להן: ספרא 66 (מראי-המקום יהיו ע"פ עמודי המהדורה הנ"ל). (הנספח שאמר המחבר להביאו בסוף המאמר לא נמצא בעיזבונו.)

להלכה; שכן ידוע הוא, שספר המשנה משתמש לא רק ב"לשון-המשנה" (ז"א לשון-חכמים) בלבד, אלא מכיל גם הרבה יסודות השאובים מן המקרא ומלשונו⁵. יסודות אלה יש אם כן לבדוד תחילה ולהפרידם מן החומר הלשוני העצמי של אותה תקופה.

1.11 בדיקת צירופי "בין" בספר המשנה אמנם מגלה, כי שני דגמי מבנה, מן השישה המנויים לעיל, אינם נקרים בו אלא בפיטויים השאולים בשלמותם מן המקרא. תבנית בודדת מדגם א' (בהלכות המקדש) לקוחה מספר שמות (כו,לג):
(1)... שתי הפרכות המבדילות בין הקודש ובין קודש הקדשים (פ, כיפורים [= יומא] ה1, וכיו"ב לו⁶).

התלות בפסוק המקראי מתבררת לחלוטין בהמשך אותה הלכה: "שנ' והבדילה הפרכת לכם בין הקודש ובין קודש הקדשים" (פ, ק, לו). פיוצא בו גם הפיטוי היחידי הבנוי על-פי דגם ד' (בין ... ול...) – אף הוא מתחום בית המקדש – שאול הוא, מנבואת יואל (ב17):

(2) הפיזור היה בין האולם ולמזבח ... בין האולם ולמזבח עשרים ושתיים אמה (פ, ק, לו; מידות ג6); בין האולם ולמזבח מקודש ממנה ... חמשה דברים בין האולם ולמזבח שווה להיכל ... (כלים א9) וכד' עוד.
דוגמאות אלו, שיש בהן אמנם ללמד על דרך ניסוחם הספרותי של דברי הלכה ועל מקור יצירתם של מונחים הלכתיים מסוימים, אין בהן כדי להעיד על כללי השימוש הנוהגים במערכת החפשית של ל"ח לעצמה.

1.12 מתוך שיקול שונה לגמרי עלינו להוציא ממסגרת דיוגנו גם מבנה נוסף, הוא דגם ו' (בין ... ו...):
(3) ונדבך שלאבנים היה בין כל אחת ואחת (פ, ק, לו; מידות ג7).

5. הש' י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, 1129–1133 (ושם ספרות קודמת); ור' גם מאמרי "שאלות מקראיות במשנה", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי-היהדות, פרך ב' (תשכ"ט), 95–96.

6. ק' נשתבש: בין קודש בין קדש הקדשים – והמלים "בין קדש" נמחקו בקו. – הדוגמאות הועתקו בדיוקן מכתב-היד המוזכר ראשונה בסוגריים (אך מראי-המקום הם ע"פ הוצאות הדפוסים). גרסאות סוטות של שני כה"י האחרים נרשמו רק במקום שהייתה להן איזו נגיעה לגדון שלפנינו, והן מובאות אחרי מראה-המקום עצמו. ואלה הם סימני כתיב-היד של המשנה (על הספרא ר' בהערה קודמת):

ק = כ"י קאופמן (A 50), ע"פ צילום בר, מהד' "ספריית מקורות";

פ = כ"י פארמה (א'), דה-רוסי 138 (קטלוג ספריית פארמה 3173);

לז = מהדורת ר"ה לו (1883) ע"פ כ"י קמברידג' (Add. 470.1).

החומר מן המשנה נאסף בעיקר מתוך קריאה בכ"י פארמה, והושלם והושווה עם שאר כה"י בעזרת "אוצר לשון המשנה" לח"י קוסובסקי (מהדורה ב').

על דוגמה בודדת זו מן המשנה אפשר להוסיף כמתכונתה מן התלמודים: "בין כל דיבר ודיבר, בין כל רקיע ורקיע, בין כל ברכה וברכה" וכו' עוד.
בעליל נראה, שאין למנות מבנה זה בין הצירופים הדו-איבריים, שכן זו החיבור שבאיבר השני אינה בת-זוג אמיתית ל-בין שבראש הצירוף, אלא רק חלק מן הפיטוי הכבול "כל אחד ואחד, כל דיבר ודיבר". ואם כך, בין אם נסביר מבנה זה כדו-איברי ביסודו, שנהג בו ויתור על מלת-היחס של האיבר השני כדי לא לפורר את הפיטוי המקורי, ובין אם נסבירו כמבנה חד-איברי מעיקרו, ש"כל אחד ואחד מתפקד בו במקום שם (ריבוי) בודד, במשמע דיסטריבוטיבי – בין כך ובין כך אין הצירוף הזה דומה למבנים הדו-איבריים הרגילים, והריהו קובע סוג לעצמו".

1.13 בלשון-המשנה משמשים אם כן למעשה רק שלושה דגמים דו-איבריים: דגם ב' (בין ... ל-...), דגם ג' (בין ... לבין ...) ודגם ה' (בין ... בין ...).
ורק לגבי אלה תופסת עצם שאלתנו על היחסים הסינכרוניים.

כצעד ראשון יש לברר, אם מתקיימת בצורות אלה והות לקסיקאלית מלאה, או שמא מובחנות הן הבחנה סמאנטית כל שהיא. מתברר, כי אמנם קיימת הבחנה כזו: הדגמים ב' וג' מיוחדים למשמע של ריחוק, הפרש והבדלה בין שני איברי הצירוף (ר' להלן), בעוד דגם ה' – למשמע של "אין הפרש" וצד שווה נתייחד (במובן הן ... הן ...); כגון:

(4) ואינן נאמנין על הגריסים בין חיים בין מבושלים (פ, ק; פאה ח3; לו; ובין);

(5) יום טוב שהוא סמוך לשבת בין מלפניה ובין מלאחריה (פ, ק; עירובין 6; לו; בין).

יש להעיר לעניין צורתו של דגם זה, שהוא מתועד במשנה הן בור-החיבור והן בלעדית, כבמובאות דלעיל. עדות כתב-היד הטובים (פ, ק, לו; וכן ספרא 66) אינה אחידה ואינה עקיבה בעניין זה, ונראה שאין בידנו להכריע כרגע, איזו משתי הצורות מקורית יותר. (משום כך קשה גם לקבוע לכתחילה, אם יש זהות צורנית, או קרבה, בין דגם זה לדגם א' המקראי "בין ... ובין ...". שאלה זו תוכל להידון בראי רק אחרי תיאור המערכות של שתי התקופות ולאחר בדיקת הויקה ביניהן. לצורך דיוגנו מן הדין להציג לעת עתה כורים זה לזה).

7. בין כל דיבר ודיבר – ירוש' שקלים ו' 1; דף מט ע"ד 51; בין כל רקיע ורקיע – בבלי פסחים דף צד ע"ב, חגיגה יג ע"ב; בין כל ברכה וברכה – שם סוטה מ ע"א; וכו' עוד, ר' "אוצר לשון התלמוד".

8. על היעדרו המוחלט של דגם ו' אמיתי בשתי התקופות הקלאסיות של העברית עמדו כבר חכמים קדמונים כרי' בן בלעם, ריב"ז ועוד. ר' מילון בן-יהודה, עמ' 524, טור א', הערה 1; יצחק אבינרי, היכל רשי, כרך א', ריב-ריג.

1.14 במשמע האחר של הבחנה וריחוק משמשים, כאמור, יחידיו שני הדגמים הנותרים ב' וג', ושוב אין מתגלה ביניהם שום הבדל סמאנטי נוסף: רק אלה הם אפוא אלטרנטיבות אמיתיות. הבחירה בין המבנים נמצאת מוסדרת מעתה בידי גורמים אחרים – תחביריים-מילוניים – הקובעים להם תפוצה משלימה מלאה למעשה.

דגם ב', שהוא דגם הרוב (נמצא במשנה כמאה פעמים), משמש עם כלל השמות, כולל תארים וכינויי-רמז, ועם פסקיות-זיקה (ר' גם העדות מן הספרא, להלן נספח ב'), כלומר עם כל הביטויים השמניים⁹ חוץ מאלה המפורטים להלן (1.15, 1.16). מבחינה סינכרונית זהו אפוא המבנה הנייטרלי, הבלתי-מונתה. למשל:

- (6) אם יש בין זה לזה ... (פ, ק, לו; גזיר ט3 = אהילות 30);
- (7) משיכירו בין תכלת ללבן (פ, ק, לו; ברכות 2א);
- (8) ומה בין במת יחיד לבמת ציבור (פ, ק, לו; ובחים יד10);
- (9) להבדיל בין דמים העליונים לדמים התחתונים (פ, ק, לו; מידות ג1);
- (10) מה בין כותב לנשיא לכותב להדיוט ... (פ, ק; נדרים 5; חסר בלו);
- (11) אין בין כהן משמש לכהן שעבר אלא ... (פ, ק, לו; מגילה 9א);
- (12) מה בין תלמידיו שלאברהם לתלמידיו שלבלעם (פ, לו; אבות 19; ק: שלאברהם אבינו).

דוגמאות אלה מלמדות, כי טיב ההרחבה התחבירית של הגרעין השמני, כלומר סוגי הלואים המשועבדים לו, אין בהם לשנות את הבחירה הזו. כך הוא גם לגבי אורך המרכיבים – הפונה בעיקר לאיבר הראשון – שאינו משפיע, כפי שמראות הדוגמאות שלהלן:

- (13) אין בין המודר הנייה מחבירו למודר ממנו מאכל אלא ... (פ, ק, לו; נדרים ד1);
- (14) אין בין זב הרואה שתי ראיות לרואה שלוש אלא קורבן (ק, פ, לו; מגילה 7א);
- (15) אין בין כהן משוח בשמן המשחה למרובה בגדים אלא ... (ק, פ, לו; מגילה 9א).

1.15 דגם ג' (נמצא במשנה כ-25 פעמים) משמש לעומת זאת רק במסיבות מיוחדות. העיקרית מבחינה כמותית היא, שאחד מאיברי הצירוף פניני דבוק הוא, כלומר ש-בין אחת נטייה היא. (התנאי הוא דבוק, ודבוק ל-בין דוקא:

9. "ביטוי שמני" פירושו כאן כל מלה או צירוף-מלים, העשויים למלא תפקיד של נושא, מושא, סומך למלת-יחס (וכד') במשפט העברי. על דרך הגדרה זו ראה: B. Bloch and G.L. Trager, *Outline of Linguistic Analysis* (Baltimore, 1942), P. 72

פינוי-רמו הפרוד, למשל, יבוא בדגם ב' הנייטרמלי, ר' לעיל דוגמה 6; וכן גם כל שם אחר, אף אם נטוי הוא, ר' דוג' 12). השם שבאיבר האחר אפשר לו להיות הן שם פרוד הן פינוי דבוק; כגון צירופים אלה, בעלי שני פינויים (יש במשנה 7 דוגמתם):

(16) שמים ביני לבינך (פ, ק, לו; נדרים יא12 פעמיים);

(17) מעשה שחלצה בינו לבניה בבית האסורים (פ, ק, לו; יבמות יב5);

(18) ברשות הרבים מותר אבל לא בינו לבינו (פ, ק, לו; ע"ז ב2)10,

וכגון אלה, שיש בהם פינוי ושם (16 פעמים במשנה):

(19) כלים שבינו לבין הארץ שבינו לבין הכותל ושבינו לבין הקורות

(פ, ק, לו; אהילות ד1);

(20) ואין בינה לבין השקוף פותח טפח (פ, ק, לו; אהילות ט10);

(21) ששחטו ... בינן לבין עצמן (פ, ק, לו; חולין ו3 כ2).

ההבדל בשימוש הדגמים ג' וב' בולט במיוחד, כאשר שניהם נקרים יחד בהלכה אחת:

(22) בית שהוא מלא תבן ואין בינו לבין הקורות פותח טפח ... ואם יש

בין התבן לקורות פותח טפח ... (פ, ק, לו; אהילות טו6).

אין אנו מוצאים במשנה בשום מקרה איברים בסדר שם-פינוי, אך יש להגדיר היעדר זה כתוספה סגונית, וזא, נתונה לבחירה "אישית", ולא ככורח תחבירי. אין להסיק ממנו, כאילו ההתניה של הפינוי הדבוק בהצטרפות לאיבר הראשון (לבדו) היא תלויה, כהגדרתו המצומצמת של סגל (דקדוק לשון המשנה, עמ' 163). כידוע, ההבדל בין הדגמים השונים (לעיל 1.0) מתבטא בשוני של מלת הפתיחה שבסיפא, וצורת הרישא לעולם אחת היא. יש כאן אפוא קול-וחומר ברור: אם פינוי דבוק באיבר הראשון, הבלתי משתנה, בכוחו לקבוע את מהות מלת-היחס שבאיבר השני – פינוי כזה באיבר השני עצמו על אחת כמה וכמה! נדמה שאין להעלות על הדעת קיומן של צורות מעין "בין הקורות לו" (בדגם ב') ליד צירופים דוגמת "בינו לבין הקורות" (דוגמה 19). ההסבר לאי-מציאותו של הסדר שם-פינוי הוא במנהגה של העברית, ושל שפות אחרות, להקדים בתוך סדר המשפט את החלקים השמניים, כאשר אלה פינויים הם (הש' למשל לאחרונה רוזן, עברית טובה, מהדורה שנייה 1967, עמ' 280). אלא שעניין זה לא בגדר חוק מוחלט הוא: הדוברים מותר להם להתעלם ממנו בנין גורמים חשובים יותר; ראה הדוגמה הבודדת במקרא (דוגמה 38, להלן 1.32). שטעם סדרה גלוי לעין הוא.

10. והפירושו: בין הספר למסתפר. וכן הכונה ליגופים מחולקים במאמרים הדומים בתוספתא ובתלמוד הבבלי (בינה לבניה – תוס' ע"ז 32 = בבלי כו ע"א; בינו לבינו – 12 = כו ע"ב). בספרות התנאים – עד כמה שהקונקורדאנציות והמילונים מלמדים – לא מצאנו דוגמה, שפינויים זהים בשני איברי הצירוף מכונים אל אותו הגוף. לצורך זה משתמשת לשון התנאים בנטיית השם הרפלקסיבי "עצם"; הש' דוגמה 21 (בגוף המאמר), וכן: כשהוא מתפלל בינו לבין עצמו (פ, ק; ביכורים 4א = תוס' ברכות ג5); אפילו בינו לבין עצמו (תוס' פסחים י11). והש' עוד הקונקורדאנציות של הספרי (עמ' 460) ושל המכילתא (עמ' 298). וכד' בלשון הירושלמי: בינו לבין עצמו (שביעית ד, ב – מילון ב"י 4651 א').

הממצא במשנה בנידון זה הוא אפוא בלתי-עקרוני – גם אם איננו מקרי – ומן הדין להחזיק בניסוח ההתניה שלעיל: כינוי באחד משני האיברים מחייב שימוש בדגם ג' (וכך ניסח את הדברים גם ברוקלמן, גרונדרס ב' 411).

1.16 מסיבה שנייה, הנזכרת פכל הנראה אף היא את השימוש בדגם ג', היא הימצאות השם "כל" (או "כל ה-") בסיפא. ואלה הן הדוגמאות לכך במשנה: (23) מה בין הבכור והמעשר לבין כל הקדשים (ק, פ, לו; תמורה ג). (24) ומה בין (ה)שפחה לבין כל העריות (ק, לו; כריתות ב4; פ: לשאר כל העריות);

(25) מה בין הבעלים לבין כל האדם (ק, לו; ערכים 21; אבל פ': לכל האדם). אין במשנה ובספרא דוגמאות נוספות על שלוש אלה, ועל כן אין קיומה של התניה זו מאושש לחלוטין. אע"פ כן נראה, שעלינו להניח לעת עתה פעולת פכל מעין זה ע"פ עדותם של ק' ולו, שאף מסורת פ' מסייעתם (אע"פ שפ' חולק בדוגמה 25, ועיקר גרסתו שונה בדוג' 24, הרי דוג' 23, שאף הוא גורס בה דגם ג', הייתה נשאת חריג בלתי מובן אף במסורתו שלו, אילולא הנחנו קיום התניה מעין זו).

1.17 בשני כתב-יד נמצא פעם אחת דגם ג' בהמשך לדגם ב', כאיבר אחרון בצירוף תלת-איברי:

(26) מה בין ישראל לכהנים לבין כהן משיח (פ, לו; שבועות א7). ע"פ גרסות פ' ולו יש כאן מעין הדרגה משולשת "עולה", אלא שכ"י ק' וכ"י הספרא 66 (עמ' שג) 11 גורסים בהלכה זו שימוש חוזר של דגם ב': "מה בין ישראל לכהנים לכהן משיח" – וגרסתם, קרוב לודאי, המקורית היא¹².

מכל מקום, השימוש בשלוש מלות-יחס, המקוים בכל הנוסחאות, מבהיר היטב, כי שלושה איברים מובדלים הם¹³. ואכן, במקום ששלושה שמות (וכמוכן גם יותר) מתחלקים

11. אחרי מות, סוף פרק ה'. ההלכה הזו אינה לא בכ"י רומי 31 ולא בדפוס ונציה (ובמהדורות המבוססות עליו).

12. סיוע לכך אתה מוצא בתוספתא: "בין נוב לגבעון לשילה לבית עולמים" (יומא 107, במהד' ליברמן = 41 במהד' צוקרמאנדל). וכן בספרי: בין דם נדה לדם יולדת לדם יובה וכו' בין דיני ממונות לדיני נפשות לדיני מכות וכו' בין נעמי אדם לנעמי בגדים לנעמי בחים (רברים קנב, במהד' פוינקלשטיין, עמ' 205).

13. על שלושה איברים מעידה גם הרישא של אותה הלכה: "אחד יש ואחד כהנים ואחד כהן משיח..." (ק, פ; פלו נשמטה המציעתא). מן המבנה הלשוני בלבד אין אפוא אפשרות להסיק, כי נוסח ההלכה נשתבש, וכי החלק השלישי תוספת הוא, כדעת י"נ אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, 950). אלא שאם השערתו נכונה היא, לא תהא לנו במקורות התנאיים בעלי אבות-הטקסטים (המשנה והספרא) כל דוגמה מקורית למבנה תלת-איברי. (על עדויות מספרים אחרים ראה ההערה הקודמת).

לשתי קבוצות מובחנות בלבד, שם משמשת וי-החיבור הרגילה לקשר בין השמות שבאותו צד. ראה דוג' 23 לעיל, מקום שהאיבר הראשון מחובר הוא (בין הבכור והמעשר לבין...), והדוגמה שלהלן, מקום שהחיבור באיבר השני הוא:

(27) אין בין ספרים לתפילין ומזוזות אלא שהספרים ניכתבים בכל לשון ותפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית (פ, לו; מגילה 8א; בק' למד היחס של 'לתפילין' כתובה על המחק).

1.18 עוד פעם אחת מוצאים אנו במשנה דגם ג' (בגרסת שלושת כה"י), במקום שהיינו מצפים, ע"פ הכללים דלעיל, לדגם ב' הרגיל:

(28) כלים שבין שפתי כפישה לבין שפתי החדות (פ, ק, לו; אהילות יא). אין נראה כאן כל גורם, תחבירי או מילוני, שיסביר את הסטייה מן הדגם הנייטרלי, שכן לא עצם הסמיכות ולא שיון הנסמכים ('שפתי-') גורמים (הש' הדוגמאות 8 עד 12 לעיל, ועוד הרבה כמותם במשנה); ואיני יודע הסבר לדוגמה זו¹⁴.

1.2 השימוש במגילות מדבר-יהודה (ובספר בן-סירא)

מספר הדוגמאות של צירוף דו-איברי במגילות קטן ביותר, וברובן זהה הביטוי פולו' לביטוי מקראי ויש אפוא לראותו כשואל משם. זהו גם דינה של הדוגמה הבודדת הנקרית לפנינו בשרידי בן-סירא העבריים¹⁵. מלשון העצמית של המגילות מצאתי רק דוגמאות אלה (פל איבריהן שמות הם והדגם - ב' בלבד):

(29) [...] בין טוב לרשע [...] (הודיות דף יד שורה 12);

(30) ודרשו את רוחם ביחד בין איש לרעהו (סרך היחד ה 20-21);

(31) ורוח יהיה בין כול מחניהמה למקום היד כאלפים אמה (מלחמת בני אור, ז' 6-7).

דוגמה 30 מאלפת מאוד: בלי ספק מהדהד בה זכר הפתוב 'בין איש ובין

14. יהא זה בלי ספק מוקדם מדיי לשער ע"פ דוגמה בודדת זו קיום איזוגלוסה בתפוצות דגמי 'בין' בתוך לשון-חכמים עצמה.

15. בין רב למעט (מהד' סגל מ"ב 5, עמ' רפ [מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ג, מ"ב ד, עמ' 47] = במד' כו נו; הש' גם מילון גוניס-בוהל, ערך 'בין'). ואלה הדוגמאות מן המגילות: בין רוב למועט (במד' כו, נו; סרך היחד ד שורה 15, סרך העדה א 18); - להבדיל בין הטמא לטהור ולהודיע בין הקודש לחול (= יחז' כב, כו; ברית דמשק ו 17, יב 19); - בין איש לאשתו ובין אב לבנו (! ע"פ במד' ל, יז; ברית דמשק ז, 8-9, יז 5); - בין צדיק לרשע וכו' (ע"פ מלאכי ג, יח), ברית דמשק יח 20, והרישא בלבד גם בהודיות ז 12. - החומר מן המגילות נאסף בעזרת: K.G. Kuhn, Konkordanz zu den Qumrantexten, Göttingen 1960. העדות מס' בן-סירא נבדקה גם בעזרת הקונקורדאנציה שבהוצאת 'מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית' (ירושלים, תשל"ג).

רעהו" (שמות יח, טז; ירמ' ז, ה), ובכל זאת הורק כל הביטוי מפלי אל כלי, מן המבנה המקראי אל דגם ב' של מחבר המגילה או של סופרה. ע"פ זה יקשה גם להחליט, אם עלינו לדון את דוג' 29, המנותקת מהקשרה, כחיקוי וכשילוב של מקראות בלבד (בין טוב לרע + בין צדיק לרשע)¹⁶, או שמא יש בה גם גילוי של לשון הכותב עצמו. אולי לא דבר של מה-בכך הוא, שגם כל שאר הביטויים המקראיים (ראה הערה 15) אין בהם גם אחד בדגם א', המיוחד ללשון המקרא, אלא כולם של דגם ב', הם, המתפקד גם בלי-ח. מפל מקום, הצירופים העצמיים הבודדים דלעיל מתאימים, כלומר אינם סותרים, לכללי השימוש הנייטרלי של ליח (לעיל 1.14); מעמדם ביחס לכללי המקרא יתברר להלן (1.3).

1.3 תפוצת הדגמים במקרא

1.30 העין בשימוש המקראי מלמד, קודם לכול, כי אין למצוא שם הבחנה צורנית בין שתי המשמעויות, של-ח מבחינה ביניהן (הפרש : : שוין; לעיל 1.13). אמנם מן הדין להעיר, כי מספר הדוגמאות בהוראת-הן ... הן ..., הרשומות במילונים המקראיים, מועט הוא ביותר (והעריך הפהן אתה בין טוב ובין רע – ויק' כז, יב; אין עמך לעזר בין רב לאין פח – דה"ב יד, י; על פי הגורל תחלק נחלתו בין רב למעט – במד' כו, נו), ויש המפרשים אף אותן, אולי בצדק, ע"פ המשמעות הרגילה של הבחנה והפרש¹⁷; אלא שלעניינו לא שאלה זו היא הקובעת, כי אם העובדה, שאין במקרא שום אפשרות לסתור אחד מן הפירושים הללו מצד צורתו של הצירוף התחבירי, וכי המשמעות כולה בהקשר תלויה היא, ולא במבנה הצירופים עצמם¹⁸.

נמצא, שכל הדגמים המקראיים אלומורפים של ממש הם, ויש מקום לבדוק את כללי תפוצתם ההדדית. בדיקה זו תתרכז תחילה בדגמים א' וב' (בין ... ובין ... / בין ... ל ...), שכן רק אלה נקרים במקרא בכמות מייצגת (כ-120

16. ש"ב יט, לו + מלאכי ג, יח; בפסוק זה נשתמשו המגילות גם במקומות אחרים, ר' סוף ההערה הקודמת.

17. כך, למשל, מילון גוניוס-בוהל, מהד' 17 (עמ' 94); בניגוד לכך מילון בן-יהודה (523), ובלי הכרע ליושטס-בלאו, "אוצר לשון המקרא" (ב 59). – קביעת שני המילונים המקראיים הנ"ל, כי הדגם "בין ... ל ..." יש לו בלשון חכמים גם משמעות של "הן ... הן ...", לא ידעתי מקורה. אין קביעה זו מתאימה כלל ללשון-התנאים (לעיל 1.13), והש' גם מילון בן-יהודה לגבי שאר ספרות-חז"ל. שונה המצב בבן-סירה (ר' ההערה שלהלן).

18. הש' שימוש ברור של "בין רב למעט" בהוראת "הן ... הן ..." אצל בן-סירה (לעיל הערה 15), מפלי בשימוש זה יחייבנו לפרש כך גם בפסוק-המקור (במדבר כו, נו), ומפלי שהדבר יחייב לפירוש כזה אף את בן-סירה עצמו; והש' מסקנת סגל (בן-סירה השלם, 19): "הוא לוקח לו מליצה מהמקרא ומשתמש בה במשמעות אחרת."

וכ-30 פעם). על מקומם של שאר שני המכונים, המיוצגים בדוגמה דוגמה בלבד, נוכל לשפוט רק אחרי כן.

1.31 מביקת הדגמים א' וב' עולה, כי גם במקרא, ככלל (לעיל 1.15), יש מבנה אחד לצירופים, שמלת 'בין' נטויה בהם, אלא שבמקרא שייכים אלה לתחום שימוש של דגם א'¹⁹. כך למשל בצירופים בעלי שני כינויים:

(32) ואתנה בריתי ביני ובינך (ברא' יז, ב),

(33) אך רחוק יהיה ביניכם ובינו כאלפים אמה (יהושע ג, ד),

(34) והקיר ביני וביניהם (יחז' מג, ח); ועוד²⁰.

כך גם פשהאברים כינוי ושם הם:

(35) והיתה לאות ברית ביני ובין הארץ (ברא' ט, יג),

(36) על כי ה' העיד בינך ובין אשת נעורך (מלאכי ב, יד),

(37) וישם מאפל ביניכם ובין המצרים (יהושע כד, ז); ועוד²¹.

במקרא נמצאת גם דוגמה בודדת לסדר שם – כינוי, ז"א להימצאות הכינוי באיבר השני בלבד (הש' הדין על היעדר סדר זה בל"ח, לעיל 1.15):

(38) אנכי עמד בין ה' וביניכם בעת ההיא (דברים ה, ה).

על החריג הבודד מן הכלל הגדול הזה ראה להלן 1.37, ושם יידון גם כלל מקומה של התניה זו בשלבי הלשון השונים.

1.32 מפגש אמיתי בין הדגמים א' וב' מתקיים אם כן רק בתחום אותם הצירופים, ששני חלקיהם שמות ולא כינויים הם, דהיינו ממש באותו התחום, שבו הכריעה ל"ח לצד דגם ב' בלבד (לעיל 1.14). מן הממצא המקראי עולה, שהתפוצה בתנאים אלה חפשיית הייתה, כלומר אין מתגלה בה שום גורם לשוני המסדיר את השימוש בדרך מחייבת, והתחרות בין הדגמים תחרות של ממש היא.

יש אפוא מקום לנסות ולהתחקות אחר מהות התפוצה מכיוון חדש. ומאחר שהחיפוש אחר התניות מחייבות עד כה מבוסס היה על ההנחה (הפלתית-מפורשת), שלשון המקרא יחידה לשונית אחת היא לעניינו, הרי הרשות נתונה

19. וכבר העמיד על כלל מקראי זה יצחק אבירי ב'היכל רשי', פרק א', עמ' ריב.

20. ברא' יג, ח; טו, ה; יז, יא; כג, טו; כו, כח; לא, מד, מח, מט, נ, נא; שמות לא יג; יהושע כב, כה; כח; ש"א כ, כג, מב; כד, יב, טו; מ"א טו, יט; יחז' כ, יב, כ; רות א, יז; ובמבנים תלת-איבריים: ברא' ט, יב, טו; יז, ז, י – ס"ה 28 פעמים.

21. ברא' ג, טו; ט, יז; לו, שמות לא, יז; ויק' כו, מו; יהושע ח, יא; ש"א יד, מב; כ, ג, ישע' ה, ג; יחז' ד, ג – ס"ה 13 פעמים (על ישע' נט, ב' ר' סעיף 1.38).

לחזור ולבחון עצם הנחה זו, שמא פשר התפוצה – בחוסר אחידותו של המקרא ובגיונו הלשוני הוא טמון. בדיקתה של אפשרות זו כמותית היא, ובטבלה א' להלן מוצגות תוצאותיה המספריות.

בטבלה זו נרשם היחס המספרי, המוחלט והיחסי, בין צירופי דגם א' לצירופי דגם ב' בכל אחד מספרי המקרא לעצמו (להוציא צירופי הפניניים, 1.31). סדר הספרים בטבלה נקבע לפי השכיחות היחסית היורדת של דגם א', דגם הרוב. כל צירוף רב-איברי נמנה רק כדוגמה אחת, שכן הוא מייצג רק ידרגת חופש אחת בבחירת הדגם (ראה הנאמר להלן, סוף 1.33; והוא דינם של הצירופים התלת-איבריים²²). הצירופים שבס' דברי-הימים נמנו רק כאשר לא היו להם מקבילות זהות בספרים קדומים יותר²³.

ט ב ל ה א'

תפוצת הדגמים א':ב' בספרי המקרא
בצירופים הרב-איבריים שאין איבריהם פניני-דבוק
לפי השכיחות היחסית היורדת של דגם א'

ה ס פ ר	יחס ב- %	דגמי א:ב במספרים	מראי-המקומות (א::ב)
שמות	100%	0:11	ח, יט; ט, ד; יא, ז; יד, ב, כ; טו, א; יח, טו; כו, לג; ל, יח; מ, ז,ל.
שופטים	-	0:6	ד, ה, יז; ט, כג; יא, כז; יג, כה; טז, לא.
יהושע	-	0:3	ח, ט, יב; יח, יא.
ירמ'	-	0:1	ז, ה.
זכר' ב (ט-יד) ²⁴	-	0:1	יא, יד.
זכר' א (א-ח) ²⁴	-	0:1	ה, ט.
בראשית	92%	1:11	א, ד, ז, יד, יח; ט, טז; י, יב; יג, ג, ז; טז, יד; כ, א; לב, טז:: א, ו; (על ג, טו; יג, ח ר' 1.36).

22. ואין צורך, לעניינו, לברר את פרטי היחס הפנימי שבין איבריהם – אם כפול הוא (א-ב // א-ג) אם משולש (גם ב-ג).

23. ואלה הן המקבילות (כולן בדברי-הימים ב'): ד, יז = מ"א ז, מו; יג, ב = מ"א טו, ח; טז, ג = מ"א טו, יט; כג, טז ע"פ מ"ב יא, יז.

24. ספר זכר' חולק לשניים, בהתחשב בחוסר אחידותו הלשונית (הש' י' קריפמן, תולדות האמנה הישראלית, כרך ג', 322). כיוצא בו נרשם ספר ישע' פשניים (ר' טבלה ב). מיעוט הממצאים בשני המקרים פטרנו מלהיזקק לחלוקות מפורטות (ומספקות) יותר.

ה ס פ ר	יחס ב- %	דגמי אב: במספרים	מראי-המקומות (א::ב)
מלכים	-	1:11	א' ה, כו; ז, מו; יד, ל; טו, ו, ז, טז, לב; כב, א, לד; ב' יא, יז; טז, יד:: א' ג, ט (על מ-א טו, יטר' 1.36; על הסיפא של מ-ב יא, יז ר' 1.3).
שמואל	87%	1:7	א' ז, יב, יד; יז, א; ב' ג, א, ו; יח, ט; כא, ז:: ב' יט, לו. (על ש-א כ, מב ר' 1.36).
דברים	67%	1:2	א, א, טז:: יז, ח (ור' 1.36).
ויקרא	-	2:4	י, י; יא, מז; כז, יב, יד:: כ, כה; כז, לג.
במדבר	-	2:4	יז, יג; כא, יג; לא, כז; לה, כד:: כז, נו; ל, יז.
יחזקאל	46%	7:6	ח, ג, טז; לד, כ; מז, טז, יח; מח, כב:: יח, ח; כב, כו; לד, יז, כב; מא, יח; מב, כ; מד, כג.
ד-ה ²³	33%	2:1	א' כא, טז:: ב' יד, י; יט, י.
מלאכי	0%	1:0	ג, יח.
יונה	-	1:0	ד, יא.
דניאל	-	1:0	יא, מה.
נחמיה	-	1:0	ג, לב.

היערכות כמותית זו של העובדות הלשוניות מבהירה כבר בהשקפה ראשונה כי המקרא בכללותו אכן איננו "מצב-לשון" אחד לעניינו. מתוך הטבלה מתבלטות בבירור שלוש חטיבות שונות: חטיבה אחת של ספרים, שבהם נמצא דגם א' בלבד (בקצה העליון), חטיבה שנייה של דגם ב' לבדו (בקצה התחתון), וחטיבת ביניים, שבה משמשים - באחוזים משתנים - שני הדגמים גם יחד.

ממצא זה עשוי להתפרש בשני אופנים עיקריים: פירוש דיאכרוני ופירוש דיאלקטי. הפירוש הדיאכרוני יסתמך על הקורלאציה המפתיעה בין סדרן הסטאטיסטי של העובדות הלשוניות לבין מקומן הפרונולוגי של קבוצות ספרי המקרא. ובאמת אי אפשר שלא להתרשם מהתקבצות ספרי בית שני בתחתית הטבלה דוקא (גם אם מספר הדוגמאות בהם מינימאלי הוא) כנגד הימצאותם של ספרי בית ראשון (ושלפניו) בחטיבה הראשונה והאמצעית בלבד. לפי פירוש זה תעיד התפלגות זו על מעבר דיאכרוני נמשך משימוש דגם א' לשימוש דגם ב', שתחילתו בתקופת הלשון הקלאסית של המקרא וסיומו בספרי המקרא האחרונים.

הפירוש השני יסתפק בהצגה פחות פוללת ואחדותית. הוא יפרש את הבדלי

השימוש שבשני קצות הטבלה כעדות להבדלים דיאלקטיים (או אידיולקטיים) בין מחברי הספרים השונים, ולא יראה צורך – ואולי אף לא רשות – להניח ע"פ עובדות אלה בלבד קיום קשרים דיאכרוניים בין החטיבות השונות. לא יהא כאן מקום, ע"פ דעה זו, אלא להניח קיום איזוגלוסה בין שני ניבים עיקריים, ניב דגם א' וניב דגם ב', אשר עשויים היו להתקיים זה בצד זה גם באותה שעה עצמה. חטיבת השימוש המעורב תייצג לפי זה תחום לשוני בגבול שני הניבים העיקריים, מקום שמתגלה בו תדיר עירוב לשוני, פרי השפעה הדדית. פירוש זה יסתייע למשל בהבדלים שבין לשון ירמיה ללשון יחזקאל בן תקופתו, או בין לשון זכריה בן ברכיה בן עידוא לזו של מלאכי.

עם כל שונים הבסיסי של הספרים אלה, הרי הם מניחים שניהם קיומה של השתנות ותנועה לשונית בשימוש הדגמים המתחרים, לפחות בחטיבת הלשון המשותפת לשניהם. שכן בין שתוסבר חטיבה זו כתולדה של עירוב דיאלקטי ובין אם תתפרש כתקופת מעבר לשונית – סוף סוף כל עירוב וכל חדירה של צורת לשון חדשה אי אפשר לה בלי ממד של התפשטות גיאוגראפית ובלי ממד של התקדמות כרונולוגית גם יחד (גם אם היקפן וחשיבותן בכל מקרה בודאי שונים הם).

ואמנם, הנחה זו של תנועה והשתנות מתאשרת אישור מלא בממצא המקראי, ואף מתגלים בה כיוונים ברורים למדי, משבדקים אותה מצד שימושו של דגם ב', דגם המיעוט. דרך תפוצתו של מבנה זה מלמדת, כי אכן הוא המבנה המתפשט, החודר לתוך תחום דגם א', וכי חדירתו מתנהלת בשלושה נתיבים, כלומר בשלוש מסיבות לשוניות מוגדרות.

1.33 המסיבה המחזורת ביותר – אף כי לא הנפוצה ביותר – תחבירית היא: דגם ב' מהוה רוב של פי שניים (3:6) בביטויים, שיש בהם עקיבה של שניים או שלושה צירופים דו-איבריים, הבאים ברציפות זה אחר זה. ואלה הם (להלן כל המקרים של עקיבה כזו):

(39) והבדלתם בין הבהמה הטהרה לטמאה / ובין העוף הטמא לטהר (ויק' כ, כה).

(40) אלה החקים ... בין איש לאשתו / בין אב לבתו ... (במדבר ל, יז),

(41) ואת עמי יורו בין קדש לחל / ובין טמא לטהור יודיעם (יחז' מד, כג),

(42) ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע / בין עבד אלהים לאשר לא עבדו

(מלאכי ג, יח).

בשני פסוקים נוספים אפשר שבחירת דגם ב' קשורה גם בגורם נוסף (איברים והים, להלן 1.34), אך מכל מקום בחירתו מתאימה גם לשימוש המודגם לעיל: (43) כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם / בין דין לדין / בין נגע לנגע (דבר' יז, ח).

(44) וכל ריב אשר יבוא עליכם ... בין דם לדם / בין תורה למצוה לחקים ולמשפטים (דה"ב יט, י).

מתגלה כאן אפוא העדפה ברורה, אך אין כאן (עדיין?) כלל מחייב, ובאותם התנאים עצמם אפשרי גם שימוש בדגם א'. כך נמצא בס' ויקרא, לצד דוג' 39, גם:

(45) ולהבדיל בין הקדש ובין החל / ובין הטמא ובין הטהור (ויק' י, י);

(46) להבדיל בין הטמא ובין הטהר / ובין החיה הנאכלת ובין החיה אשר לא תאכל (שם יא, מז).

ובספר יחז' לעומת דוג' 41:

(47) ופאת קדים מבין חורן ומבין דמשק / ומבין הגלעד ומבין ארץ ישר' (יחז' מז, יח).

התועלת הלשונית של דגם ב' בוזגות רצופים כאלה נראית בעליל: השוני בין שתי מלות-היחס (בין ... ל ...) היה בו, מצד אחד, כדי למנוע את המונוטוניות של ארבעה או שישה 'בין-ים' רצופים, ומצד אחר, כדי לסמן בבהירות את גבול הזוגות המקבילים שבצירופים המחזרים.

אלא שנראה, כי בראשית דרכו נסתייע שימוש דגם ב' גם בגורמים לשוניים נוספים. כך בדוגמה הבוודדת מספר ויקרא (39) סייע ככל הנראה גם המבנה הבלתי-מקביל של שני בני הזוג, כלומר היעדר הגרעין התחבירי 'הבהמה, העוף' באיבר השני. ואמנם בשני הפסוקים המשתמשים בדגם א' (45, 46) באמת חסר 'סיוע' זה (שים לב לסיפא של 46!). גם בדוגמה הבוודדת שבספר דברים (43) משתתפת, כאמור לעיל, מסיבה לשונית נוספת. לעומת זאת בספר יחזקאל משמש דגם ב' (כבר) בלי סיוע: הש' צירוף הביטויים השווה בדוג' 41 (דגם ב'; וכן יחז' כב, כו; להלן דוג' 67) בדוג' 45 שמספר ויקרא (דגם א'), פסוק ששימש ליחז' בלי ספק כמקור ומופת (על הקשר בין שני ספרים אלה ר' למשל י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך ג' 534 ואילך). אדרבה, נדמה, כי דוקא שימושו של דגם א' (47) הוא המתעכב עתה בתנאים מסייעים בלבד (סינטאגמה עם מלת-יחס נוספת: מבין). נמצא שדגם ב' הלך ונשתלט בהדרגה על תחום הצירופים הדו-איבריים העוקבים, וזה היה אם כן נתיב אחד לחדירתו לתחום שימושו של דגם א'.

יש להעיר כאן על השפעה נלווית אחרת של העקיבה על מבנה הצירופים: בשום מקרה אין אנו מוצאים שינוי דגם בין זוגות הצירופים העוקבים וההקבלה המבנית ביניהם נשמרת תמיד בדיוקה. ברור שאין לראות בכך מקרה בעלמא, אלא עדות, כי בעקיבה מסוג זה קיימת למעשה רק 'דרגת חופש' אחת, וזא, שטיב הדגם של הזוג השני (והשלישי) אינו נתון לבחירה חפשית לעצמו, אלא נגרר בהכרח אחרי הדגם שהדובר, או הסופר, הקדים לבוחרו בוזג הראשון.

תלות זו מתגלה, כמובן, גם במקום שבחירת הדגם הראשון עצמו כבולה הייתה, כבדוגמאות שלהלן, שבהן חייבה 'בין' הנטייה שימוש בדגם א' דוקא (לעיל 1.31):

(48) ואיבה אשית בינך ובין האשה / ובין זרעך ובין זרעה (ברא' ג, טו),

(49) ברית ביני ובינך / ובין אבי ובין אביך (מ"א טו, יט).

מגבלה זאת של חופש הבחירה חייבת למצוא את ביטוייה בתיאור הסטאטיסטי של יחסי הדגמים, ומשום כך נמנה ונרשם רצף אחד של זוגות מחוברים כגיל כהיקרות אחת לענייננו (ר' טבלה א').

1.34 מסיבה אחרת, שבה מתבלט שימוש דגם ב', – והיא העיקרית מצד היקף שליטתו – מתגלה באותם צירופים דו-איבריים, ששמות שני איבריהם זהים הם (הכונה לזהות שלמה): בכל המקרא יש עשרה זוגות כאלה, והנה דגם ב' משמש בתשעה מהם! אמנם בשני פסוקים (ובתוכם 4 זוגות) ספק הוא, אם הוזהות בלבד גרמה (דוג' 43–44, לעיל), אך בחמישה פסוקים אין ניכרת שום מסיבה נוספת, שיהא בה כדי "להסביר" את השימוש הזה. ואלה הם:

(50) ויהי מבדיל בין מים למים (ברא' א, ו),

(51) משפט אמת יעשה בין איש לאיש (יחז' יח, ח),

(52) הנני שפט בין שה לשה ל... (יחז' לד, יז),

(53) ושפטני בין שה לשה (יחז' לד, כב),

(54) ותמרה בין כרוב לכרוב (יחז' מא, יח).

רק דוגמה אחת במקרא עוד מעידה, כי העדפה בולטת זו של דגם ב' לא כלל מוחלט הייתה:

(55) ורוח תשימו בין עדר ובין עדר (ברא' לב, יז).

להערכת התחרות בין שני הדגמים חשובה בעיקר העובדה, שהחריג הבודד הזה בספר בראשית נמצא, שהוא הספר "העליון" ב"חטיבת הביניים" של טבלה א', וקרוב ביותר לתחום דגם א'. בספר זה נתקיימה אם כן (עדיין?) תחרות "שקולה" בצירופי הזוגות הזהים (ביחס 1:1, הש' דוג' 50), אך בספר יחזק', הקרוב לתחתית הטבלה, שולט באותם התנאים דגם ב' לבדו (דוג' 51–54). נראה אפוא, כי צירופי הזהים שימשו לדגם ב' נתיב ראשון לדחיקת רגליו של דגם א'. לדיוקו של גורם הזהות צריך להעיר, כי לא מצאנו במקרא שימוש בדגם ב', כאשר השמות הזהים מלווים הם בלואי מכל סוג ומכל אורך שהוא, מארוכים מאוד עד קצרים ביותר. כגון: (56) ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע (ברא' א, ז) – בניגוד ל-50 לעיל;

(57) ויהי-ריב בין רעי מקנה-אברהם ובין רעי מקנה-לוט (ברא' יג, ז);

(58) ויבא בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל (שמות יד, כ);

(59) והבדילה הפרכת לכם בין הקדש ובין קדש הקדשים (שמות כו, לג);

(60) ושמתי פדת בין עמי ובין עמך (שמות ח, יט) – בלואי כינויי בלבד²⁵.

²⁵ דוגמה בודדת היא במקרא, שכן אין לצרף הנה את הסיפות שבפסוקים ברא' ג, טו; יג, ח, ש"א כ, מב, מ"א טו, יט (לעיל דוג' 48–51), כי באלה הייתה בחירת הדגם כבולה ותלויה ברישא (ר' לעיל 1.33).

דבר זה נכון הוא לא רק בספרים 'הגבוהים' כשמות ובראשית (ושופטים, יהושע ושמואל), אלא פן הדברים גם בספר יחזק' 'הנמוך' יחסית, כגון:
(61) ושפטי בין שה בריה ובין שה רזה (יחז' לד, כ) – בניגוד ל-53 (ור' גם מז, טז; מח, כב).

קשה להכריע, אם שוני זה בחוסר הזהות השלמה הוא תלוי, אם בתוספת לאורך האיברים (ונראית הסברה השנייה; הש' דוג' 61, וכן הדין בסוף הסעיף הבא).

1.35 קבוצה שלישית, שבה ניכר שימוש מרובה של דגם ב' – והיא כסניף לעניין הקודם – היא קבוצה של צירופים, שאיבריהם יוצרים מעין הרפב קבוע וניגוד שגור (קצרים לרוב). ואלה הן העדויות הברורות (לפי סדר הספרים שבטבלה א'):

(62) להבין בין טוב לרע (מ-א ג, ט),

(63) האדע בין טוב לרע (ש-ב יט, לו),

(64) לא יבקר בין טוב לרע (ויק' כו, לג),

(65) תחלק נחלתו בין רב למעט (במד' כו, נו),

(66) להבדיל בין הקדש לחל (יחז' מב, כ).

ספק לסעיף זה, ספק לסעיף העקיבה (לעיל 1.33), שייך גם פסוק זה:

(67) בין-קדש לחל לא הבדילו

ובין-הטמא לטהור לא הודיעו (יחז' כב, כו).

אף שימוש זה, כאמור, לא היה בגדר כלל מחייב. כך אנו מוצאים הרפב שגור אחד (טוב ורע) באותו הספר ובאותה הפרשה הן בדגם ב' (דוג' 64) והן בדגם א':

(68) והעריך הכהן אתה בין טוב ובין רע (ויק' כו, יב),

(69) והעריכו הכהן בין טוב ובין רע (שם שם, יד).

וכיו"ב, משתמש ס' ויקרא בדגם א' (דוג' 45: בין הקדש ובין החל), במקום שיחז' השואב ממנו מנסח בדגם ב' (66; ובספק גם 67: בין קדש לחל וכי').

קשה ביותר לעמוד על ממדי התחרות והקפה המדויקים בסעיף זה, שכן בניגוד לשאר המסיבות עצם הגדרתה וגבולותיה אינם מחוורים ביותר. הקושי הראשון הוא בהגדרת המושג הרפב בכלל²⁶, ולעניינו בפרט. הקושי השני הוא, שאין אני יודעים, עד כמה גורם ה'הרפבות' והשגירות לבדו גרם להעדפת דגם ב', ועד כמה קוצר המרכיבים השפיע – שכן 'טמא וטהור' הן המלים הארופות ביותר בדוגמאות שלעיל (ובאלה אף ייתכן, כי גורם אחר הוא המשפיע על העדפת דגם ב'), והש' קוצר האיברים בקבוצת 'הזהים' לעיל ומה שנאמר שם בסוף הסעיף.

26. הש' למשל מ-צ קדרי, זיווגי שם-עצם... בעברית המקראית, לשוננו ל' (תשכ"ו).

אם אמנם שני הגורמים הנ"ל יחדיו השפיעו על תחילת חידרתו של דגם ב', הרי יש משמעות מובהקת לעובדה, ששתי הדוגמאות היחידות של דגם זה, שבהן המרכיבים המעוגדים ארוכים הם מבחינה מורפולוגית (כלומר, בנייים מיותר-מורפמה-אחת), נקרות לפנינו דוקא בספרי יונה ודברי-הימים:

(70) אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו (יונה ד, יא),

(71) אין עמך לעזר בין רב לאין פח (דה"ב יד, י).

אם ההנחה דלעיל נכונה היא, הרי מתגלה בדוגמאות אלה שלב קיצוני יותר בהתפשטותו של דגם ב' במסיבה הנדונה, ודבר זה ילמד אם כן גם על מקומם של הספרים הנ"ל ביחס לאיזוגלוסה שבין גיבי דגם א' וב'. משמעות דומה לגבי מעמד הספרים – אך בכיוון ההפוך, תהיה אם כן גם לשימוש של דגם א' בהרכבים דו-מורפמיים שכאלה, כגון: "בין איש ובין רעהו" (שמות יח, טז; ירמ' ז, ה)²⁷, ועוד יותר לשימוש בהרכבים חד-מורפמיים, כגון: "בין השמים ובין הארץ" (ש"ב יח, ט :: דוג' 63); "בין הארץ ובין השמים" (זכר' ה, ט; יח' ח, ג :: דוג' 66, 67; ואף דה"א כא, טז :: דוג' 171), ובמיוחד יעידו הוונות הקצרים שבהם – "בין האור ובין החשך" (ברא' א, ד, יח), "בין היום ובין הלילה" (ברא' א, יד) – על מקומם האמיתי הגבוה של ספרים אלו בתוך התחום הלשוני המשותף לשני הדגמים.

1.36 רק שתיים מכלל 21 ההיקריות של דגם ב' במקרא (או 22, אם נמנה את דוג' 67 כשתי בחירות) אינן קשורות לאחת משלוש המסיבות, שפורטו לעיל, ובשתי דוגמאות אלו בלבד נראה זיווג השמות מקרי לגמרי, כלומר חסר ייחוד סגנוני-תחבירי. ואלה הן:

(72) ויטע אהלי אֶפְדֹנוּ בין ימים להר-צבי-קדש (דני' יא, מה),

(73) ובין עלית הפנה לשער הצאן החזיקו... (נחמ' ג, לב).

להערכת מעמדן ומקומן של דוגמאות בודדות אלה חשובה בודאי ביותר העובדה, שאלה בספרי בית שני נמצאו, שכן שימוש "חפשי" כזה של דגם ב', בלי מסיבות מסייעות, נתגלה לנו עוד רק בלשון-חכמים (ספק בלשון-המגילות). התאמה זו בשימוש הלשוני – או לפחות חוסר הסתירה – בין שתי תקופות הלשון קשה בודאי לראותה כמקריה, ומותר לנו אם כן לשער על פיה, שלשון ספרים

27. האם מתגלה ביטוי זה בדגם ב' באיוב טו, כא (בניגוד לניקוד?)? ע"פ פירוש רש"י אפשר, שפך הבין את הכתוב: "ובן אדם לרעהו" = ובין אדם לרעהו" (מבלי שיהיה צורך בתוספת "בין", כתיקונו של מילון קהלר-באומוגרטר, מהד' א'). – טור-סיני דוחה אפשרות זאת מכול וכול (ספר איוב עם פירוש חדש, תשי"ד, 164), אך נשמט ממנו, כי מצאנו במקרא "גבר" בקשר עם "רעהו" במשלי כט, ה; ושאר "לא ראינו" אינן ראייה.

אלו בעיקרה אל 'ניב' דגם ב' נשתייכה. אמנם לא נוכל לדעת אז אף לשער, אם שליטתו של דגם זה בלשונם שלמה הייתה כבלשון חז"ל, אך מותר בודאי להסיק, שאם נתקיימה שם תחרות, הרי התנהלה זו לא רק בנתיבי החידרה המיוחדים, שתוארו לעיל, אלא חרגה גם אל תחום השמות כולם, ז"א מעבר למצוי בכל שאר ספרי המקרא²⁸.

1.37 הסקת מסקנות אלו – על יסוד דוגמאות מבודדות – בלתי אפשרית הייתה, אף לא מותרת, לולא הידוע לנו מכבר על זמנם ולשונם של הספרים מחד, ועל תולדות הדגמים הנדונים מאידך. היעדר ידיעות כאלה אכן עשוי למנוע ממנו כל אפשרות של הערכה, כבדוגמה היחידאית של דגם ד' (בין ... ול (...), הנקריית בספר יואל:

(74) בין האולם ולמזבח יבכו הפהנים (יואל ב, ז).

את מעמדה הסינכרוני של דוגמה זו אין אפשרות להעריך מחוסר עדויות מקבילות על צירופי 'בין' דו-איבריים בספר יואל עצמו, ועל כן אין לדעת, אם שימש בלשונו דגם ד' לבדו, או אם היו לו שם מתחרים, ומי היו אלה. על המעמד הדיאכרוני/דיאלקטי לא נוכל לשפוט בגלל היעדר דוגמאות נוספות מדגם זה בשאר ספרי המקרא, ואף בתקופות הלשון העוקבות לו (לשון המגילות ולשון-התנאים)²⁹.

אמנם ניכר שאיברי הצירוף 'חפשיים' הם כבדוגמאות 72 ו-73 ('אולם ומזבח' אינם ידועים כיוצרי הרפב או זיווג שגור, והש' יח' ת, טז: בין האולם לבין המזבח); כמו כן בולט, שמבנה הדגם כצורה מפותחת של דגם ב' הוא (והש' אצל ברוקלמן, לעיל הערה 1). אך אין בעובדות אלה כדי להעיד על תולדות חיים משותפות או התפתחות דיאכרונית מקבילה, לא כל שכן שאין הן יכולות ללמד על היחס הסינכרוני במקום ובזמן מסוימים. מעמדה של תבנית זו נשאר אם כן נעלם, בהיעדר אחים ורעים.

28. במקרה, אף שלא לגמרי במפתיע, מתיישבת מסקנה זו עם העולה ממקום הספרים האלה בטבלה א', שנתבססה עדיין על הממצא הכמותי הגולמי בלבד.
29. שאלת ביטוי יחידאי זה בספרות ההלכה התנאית (לעיל 1.11) אינה משנה קביעה זו. אף הדוגמה, שהביא יצחק אביגרי (היכל רשי, פרק א', עמ' ריב) מן הירושלמי 'מה בינה ולסיריקי' (שנויה היא במס' דמיי דף כג ע"ג 30 = כתובות דף כה ע"ד 46; וכיר"ב: אין בינינו ולצדיקים אלא ... – ע"ז דף מב ע"ג 3), אינה יכולה להושיענו: ראשית לכול – גרסתה יותר ממסופקת, שכן היא חורגת לחלוטין מכללי ל"ח, כפי שנתבררו לעיל (1.1), ובאמת כ"י רומי 133 גורס במס' דמיי (עמ' 140 במהד' הצילום של מקור, תשל"א): 'בינה לבין הסיריקי', בהתאם גמור לכללי לשון המשנה, לעיל 1.1. ומכאן רמו גם לשאר דוגמאות כמותה, שאפשר להעלות מתוך טקסטים לא-משוייכים.

1.38 חלקנו שפיר יותר בבואנו להעריך את התבנית המבודדת הנותרת (1.0), זו של דגם ג' (בין ... לבין ...):

(75) כי אם עונתיכם היו מבדלים בינכם לבין אלהיכם (ישע' נט, ב).

גם דגם זה נמצא רק פעם אחת במקרא, ואף הוא – עד יחידי הוא על צירופי "בין" דו-איבריים בספרו (החלק השני של ספר ישע', פרקים מ'–ס"ו)³⁰. שוב אין לנו כל ידיעה ברורה על מקומה הסינכרוני של דוגמה זו, אלא שהפעם יש בידנו להסיק יותר במישור הדיאכרוני. הדוגמה הנ"ל, כפי שניכר מיד, מחזירתנו לתחום "צירופי-הפינויים", וכבר הכרנו את ייחודם המבני של צירופים אלה הן במקרא (1.31) והן בל"ח (1.15). ההשוואה לשתי מערכות אלה מלמדת, כי שימוש דגם ג' בפסוק הנ"ל סוטה מן הכלל המקראי (דגם א'), אך מתאים לגמרי לכללי ל"ח, ונעמידה אם כן פסוק מבודד זה במישור אחד עם הניב או התקופה של לשון זו.

נמצא, שתחרות בין דגמים נתקיימה במקרא לא רק בתחום צירופי-השמות (1.32 ואילך), אלא גם בתחום צירופי-הפינויים – אם כי מעידה על כך רק דוגמה בודדת אחת. מעתה יש גם כאן מקום להציג את התחרות מבחינתה הפמטית בשלבי הלשון השונים באותה דרך, שהדבר נעשה לגבי תחום "צירופי-השמות" (לעיל טבלה א'). והואיל ותחרות זו אינה מתגלה בשום מקום בתוך ספר אחד, כלומר במישור הסינכרוני, הרי שיישמר בהצגה זו הסדר של הטבלה ההיא (בתוספת ספר רות ושני חלקי ישע'; הש' הערה 30).

ט ב ל ה ב'

תפוצת הדגמים א: ג בספרי המקרא

בצירופים הרב-איבריים, שלפחות אחד מאיבריהם פינוי דבוק הוא

הספר	הדגמים	מראי-המקומות
א: ג		
שמות	2 : 0	לא, יג, יז.
יהושע	5 : 0	ג, ד, ה, יא; כב, כה, כח; כד, ז.
רות	1 : 0	א, יז.
ישע' א	1 : 0	ה, ג.
ברא'	19 : 0	ג, טו; ט, יב, יג, טז, יז; יג, ח; טז, ה; יז, ב, ז, י, יא; כג, טו; כו, כח; ל, לו; לא, מד, מח, מט, נ, נא.

30. לעניינו אין צורך ואין מקום לחשוש לחלוקה יותר מפורטת של ספר זה. הדוגמה השנייה מן הספר כולו – אף בכינוי דבוק – נמצאת בחלק הקרוי "ישע' א" (פרק ה, ג; שפטו נא ביני ובין כרמי; הש' טבלה ב'), ועל כן קרוי כאן החלק הנותר סתם "ישע' ב", מבלי לקבוע בכך דבר לגבי גבולות אפשריים אחרים.

הספר	הדגמים	מראי-המקומות
א:ג		
מלכים	0 : 1	א' טו, יט.
שמואל	0 : 6	א' יד, מב; כ, ג, כג, מב; כד, יב, טו.
דברים	0 : 1	ה, ה.
ויקרא	0 : 1	כו, מו.
יחזקאל	0 : 4	ד, ג; כ, יב, כ; מג, ח.
מלאכי	0 : 1	ב, יד.
ישע' ב'	1 : 0	נט, ב.

להערכתה השלמה של העדות דלעיל, הנראית פשוטה וחד-גונית, ולחשיפת דרוגות השינויים ושלבי ההתפשטות בהיקפם המלא עלינו להתבונן במעמדה של "קבוצת-הפינויים" בשלבי לשון-המקרא – או בנייה – השונים במסגרת הציוריים ה-שמניים- כולם. (דבר זה קל לעשותו, כיון שמקומו של דגם ג' בתחרות הלזו מקביל לחלוטין למקומו של דגם ב' בתחרות הזאת, ואין כל חפיפה ותחרות בין זה לזה.³¹) ההתבוננות הכוללת הזאת תלמדנו, כי המעמד הסינכרוני של "קבוצת הפינויים" שונה היה בשלבים/הניבים השונים, בעקבות שינוי מקומו של הגבול בין הדגמים המתחרים בתחום השמות "הרגילים". ההיערכויות הסינכרוניות השונות בכלל ה-שדה- מצטיירות כך:

בשלב/ניב אחד שימש, כנראה, דגם א' לבדו בכל המסיבות. אמנם אין מצב לשוני כזה מתועד אלא במקוטע בספרי המקרא ה-עליונים (פגון ספר שמות), אך חישוב של חיוץ (אקסטראפולציה) "כלפי מעלה", בכיוון ההפוך לחדירתו של דגם ב' אל הספרים ה-נימוכים יותר (פגון ס' בראשית, הש' 1.34), מביאנו להניח מצב כזה כהנחה סבירה ביותר. במציאות כזו, כמובן, לא היה לפינויים (לעניינו) שום ייחוד תחבירי בתוך כלל השמות שבלשון. מעמד זה מתקיים להם גם ברוב הספרים המקראיים, הואיל ודגם ב' נמצא שם רק בתחילת חדירתו, במסיבות מצומצמות, ועדיין רוב קבוצת השמות מחוץ לתחום השפעתו נשארה השימוש בדגם א' היה שם אפוא משותף לשמות/פינויים.

שינוי ממשי במעמד הפינויים חל רק במקום שדגם ב' דחק וחדר לתחום השמות הכללי גם מעבר למסיבות המיוחדות (לעיל 1.36, ותחתית טבלה א'). רק כאן הפכו הפינויים לקבוצה תחבירית, שסימנה השתמרות השימוש המקראי

31. עובדה זו אינה קשורה לקרבה הנטית שבין שני דגמים אלה (ר' אצל ברוקלמן, לעיל הערה 1: דגם ג' יצירת פלאיים מדגם א' וב'), ואכן דגם ג' מתחרה, למשל, ב"אביר" דגם א'.

דוקא, בניגוד לשאר היסודות השמניים³² ושייחודה שימוש בלבדי בדגם א' (המקורי?).

בתקופות הלשון הפתח-מקראיות (עדויות למעשה יש רק מל"ח) חל שינוי נוסף. אמנם עצם הייחוד הסינכרוני של צירופי הכינויים שוב לא נשתנה, אך המבנה הצורני שלהם הושפע סוף סוף אף הוא מדגם ב' השליט: ל' היחס, האופיינית לדגם זה, ניתוספה עתה על "בין" הישנה שבאיבר השני, בדחקה את ו' החיבור הקודמת. זהו אפוא השלב האחרון של דחיקת דגם א' בידי דגם ב', או בהשקפה האחרת: זהו גיב דגם ב' בטרתו, הנמצא מעבר לאיזוגלוסה הקיצונית ביותר. בזכות מערכת זו, תשתבץ עתה גם הדוגמה 75 (ישע' נט, ב) למקומה הנכון בהתפתחויות אלה (גם אם אין בכוחה להחליט את מקומו של הספר כולו בפרשה זו, בהיעדר כל עדות נוספת לשימוש הלשוני (והש' 1.37)).

1.39 לסיכום נציג כאן סכימה של ההיערכויות הסינכרוניות השונות בין שתי קבוצות הדגמים (א :: ב-ג) בצירופים הרב-איבריים כולם:

בכינויים	בשמות "רגילים"	במסיבות מיוחדות	ספרים מייצגים
שלב/גיב אחד: דגם א'	דגם א'	דגם א'	שמות (הש' יח, טו)
" מעבר: א' "	" א' "	" א/ב "	בראשית (דוג' 52)
" שניים: א' "	" א' "	" ב' / "	
" מעבר: א' "	" א/ב "	" ב' "	
" שלושה: א' "	" א' / "	" ב' "	
" ארבעה: ג' "	" ג' / "	" ב' "	המשנה

כאמור, זוהי רק סכימה, ואסור, כמובן, להתעלם מן האפשרויות של הבדלים דיאלקטיים בין הספרים השונים ושל קיום-ייחודי בין כמה מן השלבים דלעיל בניבים שכנים (ומכאן גם שאין למעשה כל אפשרות להסיק באופן פשטני על זמנן של העדויות הלשוניות הללו ועל תקופתם המדויקת של הספרים). אלא שגם במקרה זה יש עדיין ממש בתיאור ההתפתחות הדיאכרונית דלעיל, גם אם היא לא נתגשמה אולי בכל מקום באותו קצב ובאותה שלמות, שכן ההבדלים הדיאלקטיים של תקופה היסטורית נתונה אינם לעתים קרובות אלא הבדלים בין תקופות לשוניות שונות, כשגיב אחד מחזיק עדיין בישן וגיב אחר כבר התפתח לשלב הדיאכרוני הבא. העדויות המקראיות לעניין "בין" ניתנות להסבר הפשוט ביותר ע"פ הנחה זו.

32. ע"פ עדות ל"ח (לעיל 1.16-1.18) מוטב להישמר מלומר: בניגוד לכל שאר היסודות...

השם מִשֶּׁה (שמות ב, י)

“ויגדל הילד ותביאהו לבת פרעה ויהי לה לבן ותקרא שמו משה כי מן המים משיתיהו”.

הקשיים בפסוק זה מבוארים: “ותקרא... ותאמר” – מי קראתו משה? אם תאמר בת פרעה, כלום ידעה עברית? ועוד כי “לא השם הוא המדרש, ולא המדרש הוא השם, אלא מִשֶּׁהי היה לקרותו” (לקח טוב; ולשון הקושיה “לא השם וכו’” הוא כלשון בראשית רבה כה, ג). והפירושים רבים, עיין למשל “תורה שלמה” כאן, אות עג, שהביא את רוב המפרשים בפסוק. וידוע אף פירושו של חזקוני: “ותקרא, יוכבד קראה את שמו משה, ותאמר לה בת פרעה מהו לשון משה, והגידה היא לה שהוא לשון המשכה, ואז אמרה לה בת פרעה: יפה קראתו כן כי מן המים משיתיהו; משה, משוי אין כתיב כאן אלא משה, לומר: כשם שמשיתיהו כן יהיה הוא משה אחרים, פ”י יהיה משה ישראל ממצרים”¹. אברבנאל, שפרגיל מעתיק מדברי חזקוני, פירש כאן קצת אחרת; הפול מדברי יוכבד הוא, שהסבירה לבת פרעה מה טעם קראתו משה: כי מן המים אָתָּה מְשִׁית אוֹתוֹ.

לפי פירושים אלה לא נקרא משה על שם עצמו, אלא על שם אחרים, שהוא עתיד למשותם. בעל “שכל טוב”, שדורך בדרך כלל בדרכו של “לקח טוב”, הרחיב כאן את הדיבור ואמר: “נתנבאה ולא ידעה מה, שקראתו משה, שהוא משה את ישראל מן הים, שנאמר: ויזכר ימי עולם משה עמו איה המעלם מים; ואומר: ויסע משה את ישראל מים סוף”.

ההפרש שבין פירוש “לקח טוב” ובין “שכל טוב” הוא, שזה מפרש על שם שעתיד להוציאם ממצרים, וזה על שם משייתו מים סוף².

1. חלוקת פסוקים כיוצא בפירוש החזקוני נמצאת, כידוע, בתוספתא סוטה ט, ב על “זה בצד זה”, חלק אחד נאמר על ידי זה, וחלק אחד על ידי זה. וכיוצא בו בספרי במדבר, פסקא פח.

2. בספר “מושב זקנים”, מהדורת ס”ד ששון, עמ’ קה, נמצא פירוש אחר: על שם העתיד להיות משה מים לישראל מן הסלע, כי בת פרעה נביאה הייתה! דרך אנב, יש להביא שאלה מעניינת, שנשאלה מלפני שני חכמים גדולים. ב”נודע ביהודה”, מהדורה בתרא, חלק יורה דעה, סי’ קעח, נשאל, אם מצאו כתוב בספר תורה משתיהו במקום משיתיהו, ספר זה כשר או פסול, ופסק להכשיר, ואין צריך להוציא ספר אחר לקריאה.

וב-מדרש הגדול- כאן אמר: 'דא על שם ישראל שהוא משה אותם ממצרים, שנא': והוצא את עמי בני ישראל ממצרים. וכתוב: ויסע משה את ישראל מים סוף; לכך נקרא משה שהוא משה עצמו ואחרים.

כאן יש כבר צירופים: בין ממצרים ובין מים סוף.

והנה בפסוק בישעיה סג, יא ויזכר ימי עולם משה עמו- שהזכירו בעל-שכל טוב- ומדרש הגדול-, מפרשים הרבה פירשו אותו, ש-משה- שם פרטי ו-עמו- הוא כמו ו-עמו-, עין רד"ק במקום, ועוד. אלא שכבר ר' יהודה בן בלעם בפירושו הערבי לישעיה מפרש ש-משה- הוא פועל, מן כי מן המים משיתיהו. וראב"ע שם כותב: ויזכר ימי עולם, ימי משה ועמו, כמו שמש ירח עמד זבלה (חבקוק ג, יא) ויתכן היות משה פועל כי הוא משה את ישראל, והראשון הוא הנכון. וקרוי לודאי, שפירושו של בן בלעם (שהוא מזכירו פעמים הרבה) היה לפניו.

ורבי יוסף קמחי ב-ספר הגלוי-, ערך מש, עמ' 118, אף הוא מזכיר את הפירוש הזה בשם י"ש מפרשים: ויש מפרשים ויזכור ימי עולם משה עמו מענינם (של שאר דוגמאות משה-) כמו מושך עמו-. ואמנם אנו יודעים שבפסוק בשמות פירש רב יוסף קמחי את השם משה- על דרך זה. וזה מה שהובא בשמו בפירוש הטור על התורה: כתב ר' יוסף קמחי: ה' ראוי לקרותו משי, כי מן המים משיתיהו, כמו קניי מן קניתיהו, אלא שבת פרעה לא היתה יודעת עיקר הלשון להפריד בין פועל ופעול, ונודמן מן השמים, לפי שהי' מושה את ישראל ממצרים-.

לפי דעתו קראה בת פרעה למשה את שמו, אלא שהיא דיברה בחצי דיבור ומן השמים שמו בפיה שם על שם העתיד.

בנו רד"ק, בספר השרשים, שורש משה (אבל לא בפירושו למקרא), כתב: כי מן המים משיתיהו, וי"מ מזה ויזכור ימי עולם משה עמו, או הוא כמשמעו וענינו משה ועמו-. וכדרכם לא גילו את המקורות שבהם נשתמשו. ועי' גם פירושו של קאסוטו על שמות, עמ' 11.

והראה לי מר מאיר מדן, שכתב על פוקסו, בהמשך דברי אברבנאל: ונראה, שבקראה לו משה נתכונה לומר: המושה את ישראל ממצרים ומים סוף, וכמו שפירש ישעיה את השם ויזכר ימי עולם משה עמו איה המעלם מים- היינו המושה את עמו, ופירושו המעלם מים- (כמו שרועה צאנו- האמור שם מתפרש בנף הפסוק השם בקרבנו את רוח קדשו-). ומה שפירשה ואמרה

ושאלה כזאת הובאה אף בשו"ת שואל ומשיב- לר' יוסף שאול נאטאנואהן, מהדורא שתיתאי, סי' רט, ואף הוא מכשיר.

ולא הביאו, שב-מנחת שי- כתוב: בהעתק ישן משיתיהו, ירושלמי משיתיהו-.

'פי מן המים משיתהו' – זה נאמר אל בת פרעה, כדי להסתיר מבט נכר את הכונה האמיתית של קריאת השם.

והנה מצאתי, שכבר פירש ככל הנאמר למעלה אף פייטן קדמון.
ב־פיוט עתיק שפרסם ברודי ב־קובץ על יד־ המחדש, ספר א, ירושלים
תרצ"ו, עמ' טו, נמצא כתוב:

תחת כי מן המים נמשיתהו להמשה / על יד מפרץ קשה /
לכן נקרא שמך משה.

בהערה מעיר המהדיר: "כנע נראה לי בבית הזה, ואיני יכול לתקנו".
ונראה, שיש לנקד אחרת ממה שניקד המהדיר, והפול על מקומו יבוא בשלום;
במקום להמשה צריך לנקד להמשה, והוא כפירושו של בעל לקח טוב וכו',
שעל שם שהוא עתיד להוציא את ישראל ממצרים נקרא כן.
משה נתכנה ממשה אף בפיוטו של ר' יוסף אלברדאני, "עני שעכטער" ג,
עמ' 118:

מה תצעק אלי ממשה / נחה בני ממשה / ויאמר ה' אל משה.
כלומר, ה' אמר אל משה, הנמשה מן המים: מה תצעק אלי, אתה המושה
אותם ממצרים.

לפיני משיי ממים שהזכרתי ב־לשוננו, כרך לט, עמ' 71, יש להוסיף:
אף בפיוט מי כמוך חסן יה נורא עלילה, לרב משה בן שבתי (ברנשטיין,
פיוטים חדשים מהתקופה הביזאנטינית, "חורב", כרך חמישי עמ' 83) אמר:
תקיף נראה למשיי ממים קראו משה משה פעמיים.

ועיין עוד בפיוט, שפרסם מ' זולאי בעבודת הדוקטור שלו, עמ' 33:
שבתם וקימתם בפירושי / שיער ממים ממשה /
תכן רועה קדושי תכן ויכתב משה.
ובעמ' 67 סבור היה זולאי לקרוא כך אף ב־עני שעכטער הגיל ממשה,
ולא ממשה, כמו שכתבתי.

לפני + צ"ש: מסימון של מקום לסימון ה'חושב' וה'גורם'

עיון בלשון המקרא

לצירוף לפני+ צ"ש שימושים שונים בלשון המקרא. כמה מהם רווחים אף בלשון ימינו, וכמה מהם אינם משמשים בלשונונו. השימושים העיקריים בצירוף זה בלשון המקרא הם אלו שבמשפטים 1-5:

1. ואכלת לפני ה' אלהיך במקום אשר יבחר לשכן שמו שם מעשר דגך... (דברים יד, כג).

2. וחברוך שבע שנים נבנתה לפני צען מצרים (במדבר יג, כב).

3. ושמעו הדברים אשר דבר דוד ויגדו לפני שאול ויקחהו (ש"מ יז, לא).

4. ...כי תועבה היא לפני ה' (דברים כד, ד).

5. ויכנע מדין לפני בני ישראל (שופטים ח, כח).

ברור הוא, שיש הבדל במשמעות בין ההופעות השונות של הצירוף לפני+ צ"ש במשפטים 1-5. השאלה שאנו מבקשים להשיב עליה כאן, היא, אם אכן משפטים אלו מתייחסים למבנה תשתית סמאנטי אחד, או שאין לפנינו אלא מימוש לשוני – תחבירי ולקסיקאלי – של מבני תשתית סמאנטיים-לוגיים שונים. עלינו להדגיש, שאין שאלתנו עוסקת ביחסים היסטוריים: בלי דיון מפורש רשאים אנו לקבוע, שאכן אין שימוש הצירוף לפני+ צ"ש שבמשפטים 3-5 אלא תולדה של השימוש בו במשפטים מטיפוס משפט 1, משפטים בהם מסמן הצירוף 'מקום'. יש ויש להסביר את התווה במשמעות עקב שימוש מטאפורי בטיפוסי משפטים בהם מסמן צירוף-היחס 'מקום', אך לא זה עניינו כאן. אנו מבקשים להשיב כאן, אם אכן עלינו לראות בצירוף-היחס שבמשפטים 3-5 שימוש מטאפורי במבנה המסמן מקום, או שמא עקב השימוש המטאפורי התדיר בצירוף-היחס נוצרה מציאות לשונית חדשה: עקב תווה במשמעות החל צירוף-היחס לסמן משמעויות הרלבנטיות למבני תשתית אחרים. כבר אמר האומר: 'הצלחתה של מטאפורה היא הגורם למותה'. נראה לנו, שבטיפוסי המשפטים 3-5 יש סימן לשוני מובהק – בלשון המקרא – למבני תשתית סמאנטיים-לוגיים, שדבר אין להם עם לוקאטיביות. יתר על כן: במשפטים, שאין בהם ביטוי ללוקאטיביות, יש היערכות תחבירית טיפוסית למדיי למבני תשתית סמאנטיים מסוימים, עד שאפשר לראותם דוגמאות לחוקים תחביריים מובהקים בלשון המקרא.

לפני+צ-ש: סימון מקום

6. ויחנו לפני מגדל (במדבר לג, ז).

7. וישם את מזבח הזהב באהל מועד לפני הפרכת (שמות מ, כו).

8. ... קח את מטך והשלך לפני פרעה (שמות ז, ט).

II 1. ואכלת לפני ה' אלהיך במקום אשר יבחר לשכן שמו שם מעשר דגך...
(דברים יד, כג).

9. ושמחת לפני ה' אלהיך בכל משלח ירך (דברים יב, יח).

ברור הוא, שצירוף-היחס לפני+צ-ש מסמן במשפטים 1, 6-9 מקום. אמנם אין מעמדו של צירוף-היחס במשפטים 1/6-8 כמעמדו במשפטים II/1, 9: משפטים 6-8 הם משפטי מקום, בהם יש נשוא המצריך צירוף-יחס של מקום, ואילו משפטים 1, 9 אינם משפטי מקום, ואין צירוף-היחס בהם אלא תיאור מקום, שהוא מרכיב בלתי מוצרך. הפעלים שבמשפטים 6-8 ומשלימיהם הם מימוש לשוני לפרופוזיציה של מקום, מה שאין כן בפעלים שבמשפטים 1, 9. אך הבדלה זאת אינה רלבנטית כלל לקביעה שצירוף-היחס בכל המשפטים I ו-II מסמן מקום. כל צירוף-יחס העשוי להיות משלימו של 'פועל-מקום' עשוי לשמש גם כתיאור מקום. סיבת הדבר ברורה: גם תיאור-מקום הוא מימוש פרופוזיציה של מקום, אלא שאין זו הפרופוזיציה שאותה מממש הנשוא שבמשפט. כללו של דבר: צירוף-היחס שבמשפטים 1, 6-9 הוא צירוף-יחס של מקום.

לא הבאנו את משפט 8 - בנוסף על משפט 7 - אלא כדי להראות, שהופעת שם-עצם המסמן עצם שהוא 'אנושי' בצירוף-היחס אינה משנה לענינו: לפני פרעה עשוי להיות סימון לוקאטיבי, כפי ש'לפני הפרכת' עשוי לסמן מקום. חשוב לציין דבר זה, כדי להבהיר, שלא שם-העצם שבצירוף קובע את תפקיד הצירוף. חשוב דבר זה לעיונו במשפטים, שאין צירוף-היחס מסמן בהם לוקאטיביות.

לפני+צ-ש: סימון כיוון

צירוף-היחס לפני+צ-ש יבוא אף כסימון הכיוון, שהוא המשלים המוצרך של פועל-מקום דינאמיים: פעלים המסמנים תנועה ממקום למקום, וזאת בניגוד ברור לצירוף-היחס ב+צ-ש, העשוי לבוא בפארפראזות של משפטים 6-9, אך לא בפארפראזות של משפטים 10-12.
10. קרבו לפני ה' (שמות טז, ט).

11. והקרב את הפר לפני אהל מועד (שמות כט, י).

12. ויביאהו לפני שאול (שמואל א' יז, נז).

לפני+צ"ש: סימון זמן

צירוף-היחס לפני+צ"ש מסמן 'זמן'. אך טבעי הוא שמלות-היחס המסמנות 'מקום' יסמנו אף 'זמן', שכן אפשר לראות גם את מישור הזמן כמישור מקום, שבו קורים דברים.

13. ... לפני שחת ה' את סדם (בראשית יג, י).

2. וחברון שבע שנים נבנתה לפני צען מצרים (במדבר יג, כב).

השימושים של צירוף-היחס לפני+צ"ש שהבאנו עד כאן גלויים וברורים, ואין הם מצדיקים עיון של ממש. לא הבאנו את משפטים 6-13 אלא כדי לגד להם את המשפטים הבאים אחריהם, שבהם אין צירוף-היחס מסמן מקום. המשפטים שיידונו להלן משקפים תופעות מובהקות של לשון המקרא.

לפני+צ"ש: סימון 'מקבל הפעולה'

במשפטים הבאים אין צירוף-היחס לפני+צ"ש מסמן מקום. ושוב נדגיש, כי אין בקביעה זאת שלילת ההנחה, ששימוש זה בצירוף-היחס נובע מהשימוש בו לסימון מקום.

במבנה הלשוני הנתון במשפט יש לשם-העצם שבצירוף מעמד מושא. אם ניטול לעצמנו רשות להשתמש בשמות יחסות לכינוי יחסים סמאנטיים-לוגיים, נאמר שמושא זה הוא מימוש של תפקיד דאטיבי במבנה התשתית. דבר זה עולה מהשואתם זה לזה של המשפטים שבזוגות המשפטים הבאים:

א. 3. וישמעו הדברים אשר דבר דוד ויגדו לפני שאול ויקחהו (שמואל א' יז, לא).

14. ויגדו לשאול לאמר הנה העם חטאים לה' לאכל על הדם (שמואל א' יד,

לג).

ב. 15. וידבר משה לפני ה' לאמר ... (שמות ו, יב).

16. וידבר משה אל ה' לאמר ... (במדבר כז, טו).

ג. 17. ויברח דוד מניזן ברמה ויבא ויאמר לפני יהונתן מה עשיתי (שמואל א' כ,

א).

18. ויאמר קיש אל שאול בנו קח נא אתך את אחד הנערים ... (שמואל א' ט, ג).

2. חוקרים שונים מהאסכולה הסמאנטית-גראטיבית משתמשים בשמות יחסות, כגון: אנטיב ואובנקטיב לכינויי יחסים סמאנטיים שבתשתית המבנה התחבירי ולא לכינוי תופעות לשון ממש, המכונות בדקדוק המקובל 'יחסות', וראה: C.J. Fillmore, The case for Case, *Universals in Linguistic Theory*, ed. E. Bach and R. Harms, New York 1968, pp. 1-17.

- ד. 19. ... והיה פי הרבּתה להתפלל לפני ה'... (שמואל א, א, יב).
 20. אני האשה הנצבת עמכה בזה להתפלל אל ה' (שמואל א, א, כו).
 ה. 21. וישתחוה אברהם לפני עם הארץ (בראשית כג, יב).
 22. ויקח אברהם וישתחוה לעם הארץ (בראשית כג, ז).

ורבים זוגות המשפטים הדומים לאלו.

בכמה משפטים, שהודגמו כאן, בא פועל המצריך משלים שם-עצם, המסמן את מקבל-העצם או התוכן. אם נראה בצירוף-היחס לפני + צ-ש צירוף של מקום, יהיה עלינו לראות משפטים אלו כמשפטים חסרים. ואין הדבר נראה לנו. קשה להניח שהניגוד לפני/ל או לפני/אל קובע בזוגות משפטים אלו הבדלי משמעות. בולטת העובדה שחילופין לפני/ל או לפני/אל רווחים מאוד בלשון המקרא אחרי פעלים רבים. לפני + צ-ש ו-ל + צ-ש באים אף זה ליד זה בסיפור אחד ובמסגרת תחבירית ומילולית אחת. העובדה, ששם-העצם שבצירוף הוא לעתים קרובות שם האלוהות, עשויה להיות מוסברת בדרך הבעה, שיש בה לעדן את היחס הפיזי המסומן במשפט או אף להרחיק הגשמה, אך זהו הסבר להיסטוריה של השימוש בצירוף זה במעמד זה, ואין בכך עדות למעמדו של הצירוף בלשון כפי שהוא לגד ענינו, והצירופים לפני יונתן ו-לפני עם הארץ (ג' ה') יוכיחו. גם חלק מהפעלים שלפני צירוף-היחס הם כאלה שאינם מצדיקים הסבר זה באשר ללשון כפי שהיא. שם-העצם שבצירוף משמש, אם כן, במשפטים אלו כמושא, ומושא זה מסמן את מקבלה של הפעולה, הוא בעל תפקיד דאטיבי במבנה התשתית.

לפני + צ-ש: סימון ה'חושב' (ה'מעריך')

- התרחקות גוספת מן המבנה הלוקאטיבי, שהוא בעינינו המקור ההיסטורי לכל שימושי לפני + צ-ש, יש במשפטים הבאים:
4. ... כי תועבה היא לפני ה' (דברים כד, ד).
 23. ברית מלח עולם היא לפני ה' (במדבר יח, יט).
 24. ולא הייתי רע לפניו (נחמיה ב, א).
 25. וכשר הדבר לפני המלך (אסתר ח, ה).
 26. טוב לפני האלהים ימלט ממנה (קהלת ז, כו).
 27. ולך תהיה צדקה לפני ה' אלהיך (דברים כד, יב).
 28. ויטב לפני המלך וישלחני (נחמיה ב, ו).
 29. מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו (ויקרא טז, ל).
 30. ותשחת הארץ לפני האלהים (בראשית ו, יא).
 31. נכתם עונך לפני (ירמיהו ב, כב).
 32. ואם מצאתי חן לפני (מגילת אסתר ח, ה).

במשפטים אלו אין צירוף-היחס מסמן את מקום הפעולה או את מקומו של עצם, אלא את מי שחושב על עובדה מסוימת, את מי שמעריך עצם מסוים, שהעובדה קשורה בו.

כי תועבה היא לפני ה' = ה' 'חושב' (היא תועבה).

ולא הייתי רע לפניו = הוא לא 'חשב' (אני רע).

ולך תהיה צדקה לפני ה' אלהיך = ה' אלהיך 'יחשוב' (לך צדקה).

'חושב' (וכמוהו: 'מעריך') הוא פרדיקאט הרפכה מובהק: פרדיקאט זה רלבאנטי לנטיעתן של פרופוזיציות בתוך פרופוזיציות, ומשמעות זאת, כשהיא משמעותו של פועל, רלבנטית לקיומו של משפט מושאי במשפט הנתון.

מבנהו של המשפט הנתון – המשפט שבו מופיע הצירוף לפני + צ"ש – רלבאנטי לקיומו של המבנה שבו אנו דנים כאן. ויותר נכון לומר, שמבנה הפרופוזיציה הנטועה אחרי 'חשב' שבמבנה התשתית קובע את קיומו של משפט כזה.

עובדה היא, שמשפטים כגון: ואכלת שם לפני ה' אלהיך.

העמדים שם לפני ה'.

לא ייתפסו כלל כמימוש תחבירי של: א' 'חושב' (ב' יאכל).

א' 'חושב' (ב' עומדים).

אלא כמבנים שיש בהם מרכיב לוקאטיבי.

המבנה שאנו דנים בו מתקיים רק אם המשפט עשוי לסמן הערכה, וברור הדבר במשפטי משואה, כמשפטים 4, 23: היא תועבה.

היא ברית מלח.

וברור הדבר אף יותר במשפטי שם-תואר, כמשפטים 24–26: אני רע.

הדבר כשר.

הוא טוב.

ונכון הדבר אף באותם משפטי בעלות, כמשפט 27, בהם שם-העצם אינו מסמן עצם מוחשי הנמצא בבעלות מישהו, אלא הוא שם-עצם מופשט, שהוא – או הגורם משורשו – עשוי לבוא במשפט המסמן הערכה:

לך תהיה צדקה. קרוב ל... אתה צדיק.

במשפטים מקבוצת המשפטים 28–31 יש אמנם פעלים, אך פעלים אלו אינם מסמנים פעולה. בתשתית הסמאנטית-לוגית של משפטים אלו אין פרדיקאט של פעולה. אלו פעלים שמתממשות בהם פרופוזיציות תשתית שיש בהן הערכה:

ויטב לפני המלך = המלך 'יחשב' (טוב הדבר).

מפל חטאתיכם לפני ה' תטהרו = ה' 'יחשוב' (אתם טהורים).

ותשחת הארץ לפני האלהים = האלהים 'חשב' (הארץ מושחתת).

אין אנו דוחים טענה, שמשפט זה או אחר יתפרש גם אחרת: פירוש הרואה

בצירוף-היחס סימן לוקאטיבי, אך ברור הוא, שמשפטים רבים במקרא לא יתפרשו אלא כפי שפירשנו משפטים כאן.

משפט 32, שיש בו נשוא מצא חן, ראוי לעיון מיוחד, והדבר ייעשה להלן, אך ברור הוא, שגם כאן לפנינו נשוא המסמן הערכה.

המשפטים שאנו דנים בהם הם תולדה של גלגל לשוני מובהק, העושה ששם העצם המסמן את ה'חושב', את ה'מעריך', לא יתפוס במבנה התחבירי עמדת נושא. בעמדת נושא יבוא במשפטים אלו שם-העצם המסמן את המוערך. והשווה זה לזה את שני המשפטים קרובי המשמעות:

וכשר הדבר לפני המלך.

המלך חושב, שהדבר כשר.

המשפט השני, זה שאין בו צירוף לפני+צ"ש, הוא שקוף מבחינה סמאנטית: התפקידים התחביריים בו מקבילים לתפקידים הסמאנטיים שבמבנה התשתית, והפרדיקט שבמבנה התשתית ממומש ע"י פועל המסמן את משמעותו. ואין הדבר כן במשפט הראשון, שהוא מענייני. כנושא המשפט בא בו שם-עצם המסמן מרכיב של הפרופוזיציה הנטועה: הדבר כשר.

גלגל זה קיים אף בלשונונו אנו ובלשונות אחרות. וקרובים למשפטים שאנו דנים בהם הם משפטים כגון: הוא נראה לי נכון.

זהו אף דינם של משפטים בלשון האנגלית, שיש בהם נשוא look ו- seem:

He seems to me nice = I think (He is nice).

He looks pale = A thinks (He is pale).

המשפטים שהשוונו כאן אף נבדלים זה מזה, אך אין ההבדלים משנים לעניינינו. גם משפטים שיש בהם נשוא מצא חן, כמשפט 32, הם תולדת גלגל המעמיד את שם-העצם המסמן את המוערך בעמדת נושא ואת שם-העצם המסמן את ה'חושב'-'המעריך' בעמדה של פעיל משלים, אך במשפטים אלו לפנינו שורת גלגלים מורכבת יותר.

אין ספק בכך, שבמשפטים 32 אין צירוף-היחס מסמן מקום, גם אם נאמר כאן שוב, שסביר הוא, שתולדתו של צירוף כזה הוא בשימוש מטאפורי במבנה בו מסמן צירוף-היחס לוקאטיביות. נראה לנו, כי אין לתפוס את משפט 32 מבחינה סינכרונית כשימוש מטאפורי במבנה לוקאטיבי, אלא כהיערכות תחבירית חדשה המסמנת משמעות השואבת ממבנה סמאנטי דומה למבנה הסמאנטי שבתשתית המשפטים 4, 23-31:

א. משפטים שיש בהם ...מצא חן לפני.../בעיני... רוחים מאוד, ודבר זה

מעיד לא על שימוש מטאפורי אלא על קיומו של צירוף קבוע, ניב.

ב. אין להמיר במשפטים אלו את המלים מצא חן ו'לפני' (או בעיני)

בלי לשנות בכך את משמעות המשפט כולו. כלומר: אין ההמרה אפשרית.

ג. השימוש הדומה ב' לפני ו' בעיני' גם הוא מוכיח. במשפטים כגון 'הוא טוב בעיני' ברור שאין לוקאטיביות לפניו.

נראה לנו, אם כן, כי ביסוד משפט 32 יש מבנה תשתית סמאנטי כגון:
 א' 'חשב' (ב' נאה/נעים/טוב...).
 על מבנה תשתית זה פועלים הגלגלים הבאים:
 א. גלגל מקדים: הוצאת הפרדיקאט של הפרופוזיציה הנטועה כ'נעים'
 אל מחוץ לשעבוד.
 ב. התלכדות פרדיקאטים: התלכדות שני הפרדיקאטים, הפרדיקאט המרכיב
 'חשב' והפרדיקאט של הפרופוזיציה הנטועה - נאה, נעים, טוב וכו' -
 לפרדיקאט מורכב: חשב...נעים/טוב...
 תהליך דומה יש במימוש הלשוני של מבנה התשתית: א' עשה (ב' עשיר):
 א' עשה (ב' עשיר) <== א' עשה עשיר ב'.
 במקרה זה מומר הפרדיקאט המורכב עשה עשיר ע"י צורה פועלית, שזה
 תפקידה, ע"י צורת הפעיל:
 א' עשה עשיר ב' <== א' העשיר את ב'.
 בעוד שבמבנה שאנו דנים בו חל גלגל נוסף:
 ג. גלגל החלפת עמדות: העמדת שם-העצם המסמן את המוערך בעמדת
 נושא והעמדת שם-העצם המסמן את 'המעריך' בעמדה של כעין משלים.
 הנשוא המממש את שני הפרדיקאטים שבמבנה התשתית, לאחר שהמבנה
 גולגל לגלגלים א'-ג', הוא הנשוא מצא חן:
 א' 'חשב' (ב' נאה) <== א' 'חשב' נאה את ב' <== ב' נחשב נאה לפני
 א' <== ב' מצא חן לפני א'.
 כאמור, במעמדו של הצירוף לפני + צ"ש, במבנה זה, יבוא אף הצירוף בעיני + צ"ש:
 ואם רע בעיניכם לעבד את ה' (יהושע כב, טו).
 ויטבו דבריהם בעיני חמור (בראשית לד, יח).
 ...כי היא ישרה בעיני (שופטים יד, ג).
 והיה אם לא תמצא חן בעיניו (דברים כד, א).
 רבים רבים כמותם.

3. 'הגלגל המקדים' ו'ליכוד פרדיקאטים' נדונו בהרחבה בעיוני: א' רובינשטיין,
 הצירוף הפועלי, הוצ' הקיבוץ המאוחד, 1971, עמ' 91-149. אך תיאור שיטתי
 של הגלגלים הקודמים להצבת פועל במבנה התחבירי יימצא במחקרו של
 P.M. Postal, On The Surface Verb "Remind", *Studies in Linguistic Semantics*,
 ed. C. Fillmore and D. Langendon, New-York, 1971, pp. 181-270

וזה אף דינם של המשפטים הבאים, שיש בהם בנוסף על המבנה שנידון כאן גם סימון 'גרימה':

היום הזה אחל גדלך בעיני כל ישראל (יהושע ג, ז).

ששיעורו: אני אעשה [(כל ישראל 'יחשבו' (אתה גדול יותר)].

וכן: וישנו את טעמו בעיניהם (שמואל א' כא, יד).

ששיעורו: הוא עשה [(הם 'חשבו' (טעמו משונה)].

במעמד לפני צ-ש, שבמבנה זה, יבוא את פני:

ותהי חטאת הנערים גדולה מאד את פני ה' (שמואל א' ב, יז).

לפני צ-ש: סימון 'הגורם'

במשפטים הבאים מסמן לפני צ-ש את 'הגורם':

5. ויפנע מדין לפני בני ישראל (שופטים ח, כח).

33. ולא תגנפו לפני איביכם (במדבר יד, מא).

אין לפני צ-ש שבמשפטים אלו מסמן את המקום בו נעשתה פעולה מסוימת

או נוצר מצב מסוים, אלא את זה ש'גרם' למצב המסוים. זאת הסיבה לכך,

שאין המרת לפני צ-ש במשפטים אלו במלת-תחליף לוקאטיבית – שם – אפשרית:

אין ל: 'ולא תגנפו לפני איביכם' ול: 'ולא תגנפו שם' משמעות אחת.

לא העובדה שבתוך הצירוף לפני צ-ש, שבמשפטים 5, 33 יש שם-עצם המסמן

עצם 'אנוש', היא הקובעת את אי האפשרות להמיר את הצירוף במלת התחליף

שם, שכן שם-עצם כזה אינו מונע את ההמרה במשפט המסמן לוקאטיבית:

קח את מטך והשלך לפני פרעה = קח את מטך והשלך שם.

נראה לנו, שמשפטים 5, 33 ודומיהם הם לבוש תחבירי מובהק – בלשון

המקרא – למבני תשתית שיש בהם 'גרימה':

5. ויכנע מדין לפני בני ישראל = בני ישראל עשו (מדין נכנע).

וקרוב הוא ל: בני ישראל הכניעו את מדין.

33. ולא תגנפו לפני איביכם = ולא יעשו איביכם (אתם נגופים).

וקרוב הוא ל: איביכם לא יגפו אתכם.

גם אם יטען הטוען שלוקאטיביות לפנינו, יהיה עליו לומר, שאין לפנינו

סימון 'מקום' ממש, אלא שימוש מטאפורי במבנה הראוי לסמן 'מקום'. ואין

הדבר נראה לנו: השימוש המרובה בצירוף לפני צ-ש במשפטים כמשפטים

הנידונים כאן – כשימוש המרובה ב'לפני צ-ש' לסימון ה'חושב' – מלמד, שלא

מטאפורה לפנינו, אלא מבנה תחבירי מובהק לסימון 'גרימה', אלא שבמבנה

זה גובע מבחינה דיאכרונית משימוש מטאפורי במבנה לוקאטיבי.

ונראה לנו לפרש כן אף את המשפטים הבאים:

34. ויפלו לפני יונתן (שמואל א' יד, יג) = יונתן עשה (הם נפלו)

וקרוב הוא ל: יונתן הפיל אותם.

35. ולא תהיה לכם תקומה לפני איביכם (ויקרא כו, לו) = איביכם יעשו (לא תהיה לכם תקומה).

וברור הוא, שאין שיעורו של הפתוב, שלא תהיה למישהו תקומה במקום מסוים, אלא שמישהו יגרום לכך, שמצב כזה יקרה.

36. וימתו האנשים מוצאי דבת הארץ רעה במנפה לפני ה' (במדבר יד, לו) = ה' עשה (הם מתו).

וקרוב הוא: ה' המית אותם.

השימוש ב: לפני+ צ"ש להוראות שונות עשוי לגרום לכך, שמשפט מסוים יתפרש לשתי פנים. וכן נראה לנו משפט 37:

37. צדיק מט לפני רשע (משלי כה, כו).

א. מסופר במשפט על רשע הגורם לגפילת הצדיק.

ב. מסופר בו על צדיק הנופל ליד הרשע, בהימצאו ליד הרשע.

ורוח מבנה זה במשפטים שיש בהם פועל – או צירוף – המסמן תנועה:

38. וינסו לפני אנשי העי (יהושע ז, ד) = אנשי העי עשו (הם נסו).

39. הפך ישראל ערף לפני איביו (יהושע ז, ח).

40. וילכו בלא כח לפני רודף (איכה א, ו).

41. ויפנו לפני איש ישראל אל דרך המדבר (שופטים כ, מב).

'גרימה' בתוך 'גרימה'

אם נכונים דברינו באשר למשפטים 5, 33–41, עלינו לראות במשפטים הבאים ביטוי לשוני למבנה תשתית, שיש בו שני מבנים גרמים, האחד בתוך השני:

42. ויגף ה' את בנימן לפני ישראל (שופטים כ, לה).

ושיעורו: ה' עשה [(בני ישראל עשו) (בני בנימן גופים)].

פלומר: ה' גרם לכך, שבני ישראל יעשו את בני בנימן גופים. ויש להשוות משפט זה למשפט 43, הווה לו במשמעות:

43. יתנך ה' יגף לפני איבך (דברים כה, כה).

במשפט 43 בא פועל שהוא פועל גרימה מובהק, נתן.

ודומים להם המשפטים הבאים:

44. ...כי מחר כעת הזאת אנכי נתן את כלם חללים לפני ישראל (יהושע יא, ו).

45. יכשילך האלהים לפני איב (דבה"י ב' כה, ח).

46. כרוח קדים אפיצם לפני איב (ירמיהו יח, יז).

47. והוא יכניעם לפניך (דברים ט, ג).

וכמוהם אף המשפטים הבאים:

48. ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש (בראשית מג, יד).

אחת מהוראות הפועל נתן היא 'גרימת בעלות', וכאן: 'גרימה' של המבנה לכם רחמים. כבר עמדו על כך, שמבנה 'בעלות' הוא הטרוני במשמעויותיו. במשפט 48 אין מדובר בהעברת בעלות ממש, שכן שם-העצם רחמים אינו מסמן עצם העשוי להיות בבעלותו של משהו, אלא הוא גלגלו של פועל, ומשמעות פועל זה מסומנת בו. לפיכך יתפרש לנו משפט זה כפרפראזה של משפט שיש בו פועל:

אל שדי יעשה [האיש יעשה (לכם רחמים)] = אל שדי יעשה (האיש ירחם עליכם).

49. ויט עלינו חסד לפני מלכי פרס (עזרא ט, ט).

הפועל נטה הוא בין הפעלים המסמנים גרימת פרופוזיציה לוקאטיבית. לפיכך שיעורו של משפט 49 הוא:

הוא עשה [מלכי פרס עשו (עלינו חסד)].

השימוש בשם-העצם המופשט חסד במבנה זה, במבנה לוקאטיבי הראוי לסמן הימצאותו של עצם במקום מסוים, עושה את המשפט לבעל משמעות מושאלת.

לפני-צ-ש: סימון הפועל במשפט פאסיבי

המשפטים הבאים נראים כגלגול פאסיבי של מבנה טראנסטיבי:

50. ...כי נשברו לפני ה' ולפני מחנהו (דבה"ב' יד, יב) = ה' ומחנהו שברו אותם.

51. והארץ נכבשה לפניהם (יהושע יח, א) = הם כבשו את הארץ.

נראה לנו, כי משפט 51 הוא עדות ברורה ביותר להתרחקות הצירוף לפני-צ-ש מסימן לוקאטיבי.

שאלה קשה היא לבלשנים רבים, כיצד מבדילים בין מבני גרימה מסוימים לבין מבנה טראנסטיבי. אף יש השוללים קיומו של מבנה תשתית סמאנטי-לוגי של טראנסטיביות. אלו נוטים לראות בכל משפט שצורתו התחבירית היא צ-ש+פועל+צ-ש מבנה גרימה. וכך שאלה היא, אם משפטים 50, 51 נבדלים במבנה התשתית שלהם מהמשפטים 33-41, או שמא מבנה תשתית אחד להם, לאלו שיש בהם פועל פאסיבי מובהק ולאילו שאין להם פועל כזה. הכרעה בעניין תיאורטי זה אינה מעניינה כאן. נאמר כאן רק זאת: לפני-צ-ש עשוי לתפקד בלשון המקרא תפקוד דומה לתפקוד ע-י+צ-ש בלשון ימינו: סימן הפועל במשפט הפאסיבי.

משפט 52 דומה לקודמיו:

52. ונופרתם לפני ה' אלהיכם... (במדבר י, ט).

אלא שאין בו סימן לפעולה ממש אלא לתהליך רוחני.

דיבור עברי מלאכותי בעזרת מחשב¹

המושג 'דיבור' לגבי מחשב שונה מזה המקובל לגבי בני אדם. כשאדם מדבר הוא בדרך כלל חושב; הוא מפעיל את מוחו ורצונו בכדי להפיק את הדיבור. המחשב, לעומת האדם, הוא רק מכונה המסוגלת לבצע הוראות מסוימות שהכינו עבורה מראש. אין המחשב חושב, או מביע רצון כל שהוא, הוא בסך הכול מבצע את שהורו לו בצורה מהירה ומדויקת. מטרתי הייתה להגיע לדרגה שבה תיאור לשוני (שהוא בדרך כלל סוג של כתב) ייהפך באופן אוטומאטי לגל-קול אקוסטי, שיגרום למאזין תחושה כי הוא שומע דיבור טבעי.

פיצד ניגשים לבניית מכונת קריאה מעין זו? ובכן, ראשית חכמה, אם ברצוננו להפיק גל-קול שיישמע טבעי, מן הראוי לגלות תחילה את מרכיבי גל-הקול של דיבור טבעי. וכזאת עשיתי בבדקי את הרמזים האקוסטיים של האידיולקט העברי שלי².

את רוב המרכיבים הפיסיקליים של הדיבור שלי בדקתי בעזרת מכשיר הנקרא בשם ספקטרוגרף. זהו מכשיר המסוגל לפרק את גל-הקול לרכיביו הפיסיקליים, ולצייר לנו גרפים ובהם הספקטרום של גל-הקול³. הגראף השכיח ביותר בו משתמשים בחקירת דיבור נקרא בשם ספקטרוגרמה, וממנו אפשר להשיג כמה סוגי מידע: הציר האופקי (ציר X) הוא ממד הזמן או המָשך, ואילו הציר האנכי (ציר Y) הוא ממד התדירות. בספקטרוגרמה של דיבור רואים אנו כי גל-הקול מורכב מתדירויות רבות, אך ענינו נתקלת מיד בתופעה, כי התדירויות מתקבצות לאזורי תדירויות. אזורי תדירויות אלו מכונים בשם פורמאנטים. מחקירות נתברר, כי לצורך מובנות הדיבור די

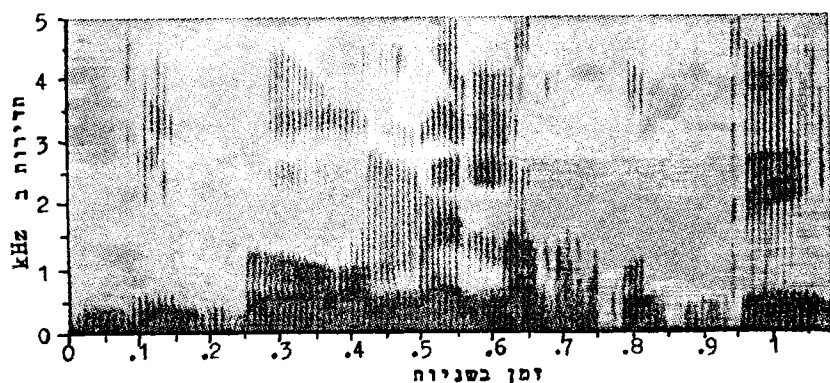
1. הכתוב במאמר זה מתבסס על עבודת הד"ר שלי, אותה הגשתי לאוניברסיטת לונדון, ושנשאה את השם: Speech synthesis by rule of a Hebrew Idiolect (Laufer, 1972). תודתי נתונה בזה לאוניברסיטה העברית בירושלים, ולשוחריה בלונדון על סיועם לי במלגה, שבעזרתה יכולתי לערוך מחקר זה.

2. את העברית שלי אפשר לכנות 'עברית ישראלית כללית'. ר' דיון בנשא Laufer, 1972 pp. 12-17.

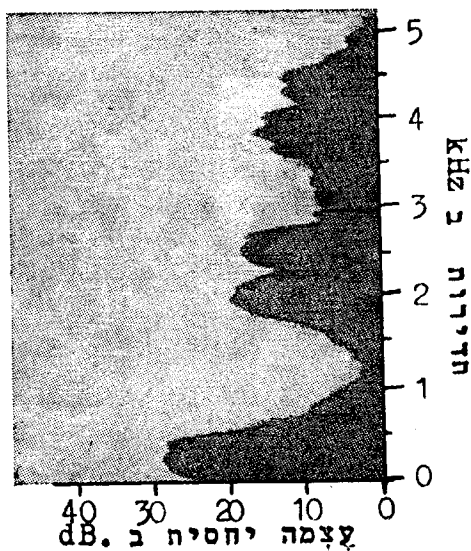
3. מכשיר זה תואר במקומות רבים. ר' למשל, Flanagan, 1970 pp. 177-188; Fant, 1965 pp. 126-130.

לאוזן האדם לקבל את שלושת הפורמאנטים הנמוכים, ואם מוסיפים אני פורמאנט רביעי – נשמע הדיבור טבעי יותר.

תרשים 1 הוא צילום ספקטוגרמה של המבע העברי 'דיבור מלאכותי' (בתעתיק פונמי $[[di'bur melaxu'ti]]$). אפשר לראות בדיבור שהתדירות מתקבצות לאזורים (= פורמאנטים), וכיצד הפורמאנטים משתנים בהתאם לשינוי ההנאים. עצמת הפורמאנטים ניכרת על ידי ההפרש במידת הצבע של 'ציר' כל פורמאנט; הפורמאנט הכהה יותר, עצמתו רבה יותר.

תרשים 1: ספקטוגרמה של המבע 'דיבור מלאכותי' /di'bur melaxu'ti/

תרשים 2:
"חתך" של
התנועה [i]
במלה "מלאכותי"

מידה כמותית של עצמת הפורמאנטים מסוגלים או לקבל מסוג גראף אחר שהספקטרוגראף מצייר, והמכונה בשם "חתך" (section). בכדי לקבל חתך או מציניים על גבי הספקטרוגראמה את נקודות הזמן אותן או מעניינים לבדוק והספקטרוגראף יצייר לנו "חתכים", שבהם מידע בקשר לתדירויות ביחס לעצמות של כל נקודת זמן שבחרנו. תרשים 2 הוא "חתך" באמצע התנועה [i] שבמלה "מלאכותי".

תדירויות הפורמאנטים תלויות בצורת חללי התהודה ובממדיהם, ואלו נוצרים כתוצאה משינוי מצב אברי הדיבור שלנו. משום כך לכל הגה יש יחסי פורמאנטים שונים: לכל תנועה ולכל עיצור שונים – יש יחסי פורמאנטים שונים.⁵

לגבי כל פונמה⁶ שבעברית שלי הכנתי ממוצעים של תדירויות ארבעת הפורמאנטים הראשונים ועצמותיהם. כמו-כן חישבתי את משכם הממוצע של כל ההגאים בעלי ערך מבחין בהברות המוטעמות שבשפתי. את כל הנתונים האלה קיבצתי ב"טבלת הפונמות".

אולם הכנת ממוצעים אלו (או "טבלת הפונמות") אינה סוף פסוק בחקירה האקוסטית; היה עליי לגלות גם את החוקים האקוסטיים לפיהם מתחברים ההגאים זה לזה. ענין זה של חוקי המעבר בין הגה להגה הוא חשוב ביותר ונדון בו מעט בשלב מאוחר יותר.

בנוסף לכך היה עליי לגלות את המרכיבים הפיסיקאליים של הטעם וההנעה. אמנם את ההנעה אפשר לחקור בעזרת הספקטרוגראף, אלא שהמלאכה מייגעת. משום כך העדפתי להשתמש בחקירתה במכשיר הנקרא בשם לארינגוגראף. זהו מכשיר שפותח במעבדה בה עבדתי בלונדון, והוא מסוגל לצייר לנו גראף ובו מידע בקשר למספר הפתיחות והסגירות של שפתות הקול (= התדירות היסודית של שפתות הקול) ביחס לשינוי בזמן. ומכיון שידוע כי ההנעה (או האינטונאציה) תלויה בלעדית כמעט בתדירות היסודית של שפתות הקול, יכולתי ללמוד מגראף הלארינגוגראף על ההנעה.⁷

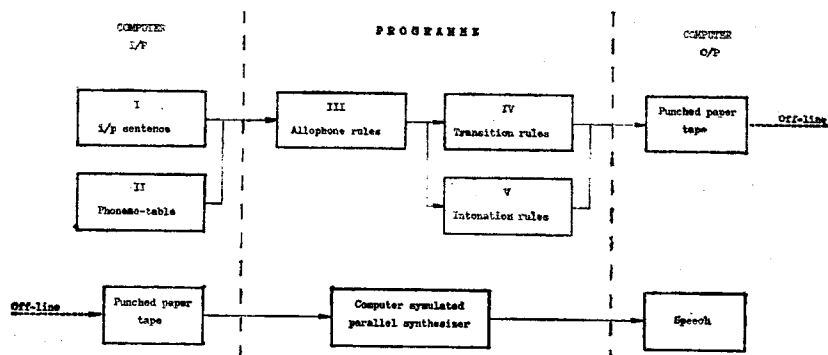
רק לאחר גילוי הממצאים האקוסטיים של הדיבור שלי – דהיינו: טבלת הפונמות, חוקי המעבר, חוקי הטעם וההנעה – רק אז יכולתי לגשת לכתיבת תכנית-מחשב, המסוגלת ליצור דיבור מלאכותי. תרשים 3 הוא תרשים הדרך בה הופק הדיבור המלאכותי.⁸

5. Flanagan et al., 1970 pp. 22 & 26 'ר.

6. פונמה – הגה בעל ערך מבחין בשפה נתונה. מונח זה נדון במקומות רבים וראה, למשל, ח' רוזן, תשט"ז או ז' בן-חיים, תשל"ג (עמ' 15-17).

7. הלארינגוגראף פותח במעבדה הפונטית ב-University College ותואר ב-Fourcin et al., 1971.

8. תרשים 3 הוא צילום של 86 p. Laufer 1972.

תרשים 3: הדרך שהוסק בה הדיבור המלאכותי

התרשים מראה לנו, כי לתכנית המחשב יש שני קלטים i/p: I מכונה בשם 'משפט הקלט', והוא מייצג את המבצע שאנחנו רוצים לסנתז (להפיק בצורה מלאכותית). II הוא הקלט השני ומכונה בשם 'טבלת הפונמות'. זוהי טבלה ובה מידע מספיק לסיתוז ההגאים.

לאחר שהמחשב מוזן בשני קלטים אלו, התכנית משנה פרטים במידעי הפונמות לפי 'חוקים אלופוניים' (III). אחר כך, ובנפרד – המחשב מחשב את חוקי המעבר בין הפונמות על פי 'חוקי המעבר' (IV), וכמו כן מחשב את ההענה על פי 'חוקי ההענה' (V). הפלט הוא סרט נייר מנוקב, המהווה כבר תכנית מוכנה למחשב (של מחלקת מחקר של הדואר הבריטי⁹). המפיק את הדיבור באופן אוטומטי. בהמשך נסה להסביר בקיצור את השלבים השונים שבתכנית.

I. משפט הקלט

כל המבצע שרוצים לסנתז בפעם אחת מכונה בפינו 'משפט קלט', והוא יכול להכיל משפט תחבירי אחד או יותר. משפט הקלט הוא תיאור בלשני של המבצע, ולמעשה הוא שרשרת סימנים למחשב ובו מידע בקשר לפונמות, בקשר לטעם, בקשר למחברים בין מלים, בקשר למחברים בין משפטים ובקשר להענה. דוגמא של 'משפט קלט' (i/p sentence) אפשר למצוא בתרשים מס' 10⁴. הרוצה להשתמש בתכנית המחשב שלי צריך בסך הכול ללמוד להכין 'משפט קלט' דוגמת התרשים. את שאר העבודה תעשה תכנית המחשב באופן אוטומטי.

9. מדובר במחשב של ה-Joint Speech Research Unit. מר ג'ון הולמס כתב תוכנית לפיה המחשב מפעיל את מעגליו האלקטרוניים ליצירת הדיבור הסינתטי. תיאור קצר של תכניתו ואפשרויות הסינתוז בשיטתו נמצאים ב-Holmes J.N. (1972). באדיבותו הרבה של מר הולמס התאפשר לי להשתמש במחשב שהותאם לתכניתו.

10. תרשים 4 הוא צילום של Laufer, 1972 p. 186.

THE SENTENCES

KITV'U ETHAM16PAT'IM HAE7*IM. ET6IMX'EM KITV'U BETS'AD SEM*OL. KET'AV HAI'AD 6
ELAX*EM, TSAR'IX LIHI'OT GAR*UR. ANIMEKAV'E GEZEINX'EM M16TAKAMEM*IM. H'U HAL'AX
LIKNO'OT L'EXEM, XEM7*A, GEVIN*A, RIB'A VEZEIT*IM. 6AL'06 KAF'UL 6T*AIM, HEMT*E6
A. AR8'A VE7'OD 6*E6. H'EM *ESER. 7ESR'IM LEXAL'EK LEXAM*E6. H'EM 6*EVA. H'EM R'
ATSU MAHER ME7*OD. HAS'EFER 'AL MA6ULX*AN. T'EN L'0 ETHAK*ESEF. 9.
BA7'IR X*ELEM, KAT'AV AD'AM MIXT'AV BE7OT11'OT AN*AK. AMR'U L'0. L'AMA ATAKOJ'E
V BEOT11'OT GEDOL'OT KA*ELE/ 7AN*ALAHEN. 7ANIKOT'EY ETHAMIXT'AV LEDOD*1, VEDOD
*1 XER*E6. KITV'U ETHAM16PAT, Z'EHU 6OT'ER XER*E6- VEL'0 6OT'ER X*ERE6. MISR'U
ETHADAP'IM BEVAKA6*A+ VETOD'A RRAB'A ALTSUMET HAL*EY. LEHITRAZ'OT MAX*AR. 9.

THE TABLE

PA7'AM AX'AT HAIADAV'ID IQ6'EY BEGAN*C, VERAT'A 7AKAV*16. 7AM'AR DAV'ID LIFNEHA
AKAD*06 BARUX HU+ M'A 7OSIE Z'E BE7OLAMX*A. 7OR'E6 K'OL HA6AN*A, VE'EIN B*EGED.
7AM'AR HAKAD*06 BAR'UX H*U. DAV*ID+ 7AT'IA L07'EG LIVRIOT*AI/ TAV'0 6A7*A, VETI
HI'E TSAR'IX LAHEN. VEXAA6ERBAR'AX DAV'ID MIPN'EI 6A7'UL HAM*ELEX, HITXAB'E B
IMZAR*A. 9.
6AL'AX HAKAD*06 BARUXHU AKAV*16, VEZAR'AGET P'1 HAMEZAR*A, 7USGAR*AH. B'A 6A7'UL
VERAT'AGET P'1 HAMEZAR'A 7AR*UG, VEZAM*AR. VAD'AI LONIXN'AS 7AD*AMLEXAN. 6EZIMN
IXN*AS+ HAI'A KOR'EA ETATZAR*IG. HAL'AXLO 6A7'UL VEL'0 NIXN*ASLE6AM. KA7A6'ER 1A
TS'IA DAV'ID MINHAMEZAR'A VERAT'IA ETATZAKAV*16. NA6'AK L'0 YEAM*AR. BAR'UX M'1 6
EBAR'IA 7OTX*A, UVAR'UX 7AT*A. 9.

סימני הפונמות

מחוסר יכולת טכנית להשתמש בסימני הפונמות המקובלים, נבחרו סימנים דומים לסימני הפונמות, שיתאימו גם לשימוש במחשב. טבלה 1 מראה את סימני הפונמות שלנו בהשוואה לסימני יפ-א. הספרה 9 הוא סימן למחשב על סיום משפט הקלט.

טבלה 1: סימני הפונמות

שלנו	IPA	שלנו	IPA
P	p	X	x
T	t	H	h
K	k	V	v
7	γ	Z	z
B	b	3	3
D	d	R	K(r)
G	g	L	l
M	m	I	i
N	n	E	e
F	f	A	a
S	s	O	o
6	ʃ	U	u

סימני הטעם

מתג במעלה השורה (') מסמל טעם רגיל, וסימן הכוכב (*) מסמל עיקריות. סימנים אלו מופיעים לפני התנועה המוטעמת. כך, למשל, המלה 'חרש' במלעיל תיכתב X'ERE6; והמלה 'חרש' במלרע תיכתב XER'E6.

גבולות מלים, מבחינת המחשב, מצוינות ע"י רוח.

סימני ההנגה וגבולות משפטים מצוינים באותו סימן. בכתב רגיל מופיעים סימנים אלו כסימני הפיסוק; בעבודתי השתמשתי בחמשת הסימנים הבאים: . , / - +.

II. טבלת הפונמות (הקלט ה-II למחשב)

טבלת הפונמות מכילה את המידע הבסיסי לתיאור אקוסטי של 19 העיצורים ו-5 התנועות הפונמיות בעברית מהסוג שלי. אילי בפשטות נוכל לומר כי טבלת הפונמות פוללת את ממוצעי המדידות האקוסטיות; בתוכה יש מידע בקשר לתדירויות הפורמאנטים, עצמות הפורמאנטים ומשכם של 24 ההגאים בעלי ערך מבחין שבשפתי.

דו־תנועות, כמו [ai] במלה דִּי- [dai], ומחופכים (affricates), כמו [ts] במלה צִד- [tsad] – אינם כלולים בטבלת הפונמות. התכנית נוהגת בהם כפי שהם מבחינה פונטית – כשני הגאים צמודים:

[ai] – כמו [a] כשאחריו [i]

[ts] – כמו [t] כשאחריו [s].

III. החוקים האלופוניים

ידוע כי ביצוע פונמה אחת שונה בהקשר אחד מביצוע אותה פונמה בהקשר אחר. לדוגמה: מבחינה פונטית אינו דומה ביצוע ההגה [t] שבמבע תני- [tni], לביצוע [t] שבמבע תן- [ten], או ל- [t] שבראש או בסוף המבע תלולית- [tlulith] – זאת למרות שכל ההגאים האלו שייכים בעברית למשפחת הפונמה האחת /t/. לעומת עובדה ידועה זו, בטבלת הפונימות שלנו יש, אמנם, מידע מספיק כדי לבצע כל הגה, אך מידע זה הוא ממוצע שחושב לפי הקשרים שונים; ואם לא נשנה את הנתונים בטבלת הפונמות נקבל ביצוע אחיד של כל פונמה, ללא קשר לסביבה ההגאית בה נמצאת הפונמה. כדי להימנע מכך יצרנו את החוקים האלופוניים, שתפקידם ליצור את השינויים הנובעים בכל פונמה בהתאם לסביבה ההגאית בה היא נמצאת.

את החוקים האלופוניים כתבנו בהתבסס על המדידות האקוסטיות שלנו. להלן דוגמות של כמה חוקים אלופוניים:

תדיריות הפורמאנט השני של הפונמות /k/ ו-/g/ ישנו בהתאם לתדירות הפורמאנט השני של ההגה העוקב. בדיכ תדירות הפורמאנט השני של /k/ ו-/g/ תהיה גבוהה מעט מזו של ההגה שלאחריו.

משרעות הפורמאנטים של /k/ ו-/g/ כשהן אחרי תנועות אחוריות – תקטנה. תדיריות הפורמאנטים של הסותם והחוכך הסדקיים [h ?] יהיו בהתאם לסביבתם.

תנועות שאינן מוטעמות תקוצרנה בשליש או בשני שלישים של משכן.

משך תנועה לפני עיצור בלתי-קולי יקוצר פי 0.85.

IV. חוקי המעבר

בהשפעת ידיעת הכתב, חושבים רבים לתומם, כי הדיבור שלנו מורכב מחיבור פשוט של הגאים – כאילו הם חרוזים בשרשרת. ראייה זו בטעות יסודה. בספקטרוגרמות של דיבור רואים אנו כי הפורמאנטים של הגאים סמוכים: קשורים זה בזה, תלויים זה בזה ומשפיעים זה על זה. והדבר מובן, כי בשעה שהונים אנו, למשל, את המבע [zo], בהגיית [z] אברי הדיבור נמצאים במצב מסוים למשך זמן מסוים. בכדי לעבור להגה [o] – על אברי הדיבור לעבור

למצב אחר – ושינוי מצב זה נמשך זמן מסוים, התלוי במצב המוצא ובמצב המטרה של אברי הדיבור. אנו הוגים למעשה מגוון של הגאים בשעת המעבר – אנו משמיעים הגאים שהם הגאי המעבר מהגה המוצא להגה המטרה. למעשה, אנו מפיקים מבחינה פונטית אין סוף של הגאים קצרצרים בהתאם למצבם של אברי הדיבור בכל חלקיק שנייה של המעבר (איונו אינה שמה לב לעובדה זו, מפני שאנו שמים לב בעיקר להגאים בעלי משמעות בלשון – לפונמות).

תופעה חיתוכית זו קשורה גם בגל-הקול, שהרי שינוי מצב אברי הדיבור גורם לשינוי חללי התהודה, וכתוצאה מכך לשינוי בתדירויות הפורמאנטים. אוסיף עוד, כי הריס (Harris C.M., 1953) פרסם מאמר ובו כתב על ניסוי של הפקת דיבור מלאכותי. בשיטה שהוא מתאר ניסו לחבר קטעי דיבור טבעי באורך של פונמות בסדר חדש – בכדי ליצור דיבור רצוף. ניסו למעשה לחבר קטעים אלו כאילו היו חרוזים בשרשרת. התוצאה הייתה, שהדיבור – לא רק שלא נשמע טבעי – אלא לא נשמע כלל כדיבור.

כל זה בא ללמדנו עד כמה חשובים חוקי המעבר, ומשום כך כללתי בתכניתי 'חוקי מעבר' שמטרתם היא ליצור חיבור מתאים בין פונמות, שידמה לחיבור ההגאים בדיבור הטבעי.

V. חוקי ההנגנה

את חוקי ההנגנה קבענו בהסתמכות על ממצאי חקירה אקוסטית של דיבור עברי, ועל חקירות כלליות בהנגנה¹¹.

בדומה לקריאה רגילה, בה נקבע סוג ההנגנה לפי סימני הפיסוק וההקשר, כך גם תכניתנו גורמת למחשב לבצע את ההנגנה הרצויה, בהסתמכה על הסימנים בסופי 'המשפטים' ועל ההקשר. הסימן שבסוף 'משפט' הוא ציון לתכנית על נעימת הגרעין הרצויה¹². בתכניתנו הנוכחית מסוגל המחשב להפיק חמש נעימות גרעין לפי הסימנים הבאים:

(High-fall)	לציין ירידה גדולה	.
(Low-fall)	- ירידה קטנה	-
(High-rise)	- עלייה גדולה	/
(Low-rise)	- עלייה קטנה	,
.(Fall-rise)	+ ירידה-עלייה	+

11. כמו אלה של פיליפ ליברמן ומאטינגלי: Lieberman P., 1967; Mattingly I.G., 1968.

12. גר עין – הוא ההברה המוטעמת של המלה החשובה האחרונה שבמשפט. נעימת

גר עין – הנעימה מתחילת הגרעין עד סוף קבוצת המלים. פרטים על המונחים השונים אפשר

למצוא אצל לאופר, תשלי"ה (1974) עמ' 14-26.

תוצאות והערכות

רעיונות שאינם ניתנים לניסוי ערכם בלתי ידוע. היתרון של תוכניתנו הוא, כי הרעיונות שלנו אכן ניתנים להערכה, כי אנו מסוגלים לנסות אותם. בבדיקותינו את הדיבור המלאכותי השתמשנו בכמה סוגי ניסויים:

השונו ספקטרוגרמות של דיבור טבעי ודיבור מלאכותי – ובהחלט מצאנו הרבה מן המשותף בשני סוגי הספקטרוגרמות. גם הבדלים מצאנו, אך הבדלים קיימים גם כשדובר אחד מביע פעמיים אותו מבע. לכן מצאנו, כי הדרך הטובה והמהימנה ביותר לבדיקה היא פשוט לבדוק כיצד דוברי השפה מבינים את הדיבור המלאכותי.

בבדיקות השמיעות (perception) הראשונות ביקשנו להסתייע בשיטות המאוזנים בכדי לשפר את הסתתות. בכדי שהמאזין לא יקבל כל רמז מההקשר, סידרנו מלות הבאי (nonsense words), שהושמעו ללא סדר מסוים. השיטה בשמיעות לא רק גילתה לנו שמהו אינו כשורה בסתתות ההנה, אלא גם הייתה רומזת על דרכים לתיקון. בבדיקה הראשונה של מלות ההבאי נבדקו 18 אנשים בלונדון ו-10 אנשים בישראל. תיקונים נערכו בכמה חוקים אלופוניים, ואחר כך נערכה בדיקה שנייה של מלות הבאי, בה השתתפו 12 ישראלים ששהו בלונדון. תוצאות הבדיקה האחרונה היו טובות מאוד לגבי התנועות – 99.3% תשובות נכונות, ופחות טובות לגבי העיצורים – 61.2% תשובות נכונות. לאחר השגת תוצאות אלו ערכנו שוב כמה תיקונים, אך עברנו לסוג בדיקות אחר.

בבדיקות של מילות ההבאי לא היו רמזי הקשר, שיכלו לעזור בהבנת הנאם בהם התקשו המאזינים. מובן מאליו, שבדיקות כאלו היו חשובות מאוד בכדי לשפר את הסתתות, אך צריכים אנו לזכור, כי מטרת תוכניתנו היא ליצור 'דיבור' ומלות הבאי אינן נחשבות לדיבור במלוא מובן המלה. לכן אחוזי המובנות שהשגנו אינם המצביעים היחידים להצלחת תוכניתנו. בכדי להשיג אחוזי מובנות שיצביעו על הצלחת תוכניתנו היה עלינו לבדוק 'דיבור' רגיל. כלומר דיבור משמעותי.

בבדיקה הראשונה של דיבור משמעותי סנתזו 25 משפטים ארוכים וקצרים, והושמעו ל-13 מאזינים ישראליים בלונדון. המאזינים נתבקשו לרשום את המשפטים ששמעו בעברית. התוצאה הייתה ש-89.5% מהמלים היו מובנות. תיקונים קלים נערכו בתכנית לאור תוצאות הבדיקה הראשונה, ובבדיקה השנייה סנתזו 15 משפטים ואגדה. תוכן המשפטים והאגדה מוצג בתרשים מס' 5; משפט הקלט למחשב ליצירת טקסט זה נמצא בתרשים מס' 4 לעיל.

תוצאות הבדיקה האחרונה הצדיקו את העמל הרב שהושקע ביצירת התכנית: חמישה-עשר המשפטים הושמעו ל-22 ישראלים בלונדון ו-10 ישראלים בישראל. השמיעות של אנשים בודדים נעה בין 92%-100% מלים נכונות. הממוצע היה

97% מלים נכונות. האגדה הושמעה ל-20 ישראלים בלונדון ואחוז המובנות שלהם היה 93% של מלים נכונות. אותה אגדה הושמעה גם ל-11 ישראלים בארץ, ואחוז המובנות היה 1397%.

תרשים מס' 5

המשפטים

1. כתבו את המשפטים הבאים.
2. את שמכם כתבו בצד שמאל.
3. כתב-היד שלכם צריך להיות ברור.
4. אני מקווה שאינכם משתעממים.
5. הוא הלך לקנות לחם, חמאה, גבינה, רבה וזיתים.
6. שלוש כפול שתיים הם תשע.
7. ארבע ועוד שש הם עשר.
8. עשרים לחלק לחמש הם שבע.
9. הם רצו מהר מאוד.
10. הספר על השולחן.
11. תן לו את הכסף.
12. בעיר חלם כתב אדם מכתב באותיות ענק. אמרו לו: למה אתה כותב באותיות גדולות כאלה? ענה להם: אני כותב את המכתב לדודי, ודודי חרש.
13. כתבו את המשפט: זהו שוטר חרש, ולא שוטר חרש.
14. מסרו את הדפים בבקשה, ותודה רבה על תשומת הלב.
15. להתראות מחר.

האגדה

פעם אחת היה דוד יושב בגן, וראה עכביש. אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: "מה עושה זה בעולמך? אורג כל השנה ואין בגד". אמר הקדוש ברוך הוא: "דוד, אתה לועג לבריותי? תבוא שעה, ותהיה צריך להן". וכאשר ברח דוד מפני שאול המלך, התחבא במערה. שלח הקדוש ברוך הוא עכביש, וארג את פי המערה וסגרה. בא שאול וראה את פי המערה ארוג ואמר: "ודאי לא נכנס אדם לכאן, שאם נכנס, היה קורע את האריג". הלך לו שאול ולא נכנס לשם. כאשר יצא דוד מן המערה וראה את העכביש, נשק לו ואמר: "ברוך מי שברא אותך, וברוך אתה".

מסקנות מעשיות של דיבור מלאכותי

דיבור מלאכותי יכול לשמש כלי למחקר ממדרגה ראשונה. בעזרתו נוכל לשלוט בכל מרכיב של הדיבור בנפרד – דבר שאדם אינו מסוגל לעשותו. לדוגמה,

13. להקלטת דוגמה של דיבור סינתטי בשיטה המוסברת אפשר להאזין במרכז ההאזנה של המחלקה הפונטית ב-, University College, Gower St. London EC1E GBT, England; או במעבדה הפונטית של האוניברסיטה העברית בירושלים.

נוכל להאט או להאיץ את הדיבור, נוכל לקצר או להאריך משך הגאים בודדים, להוסיף או להחסיר פורמאנטים, לבצע מבצע בטון מונוטוני או בכל אפשרות אחרת של הנגה. דיבור מלאכותי יכול, אם כן, לשמש לנו כלי למחקר בלשוני, למחקר פונטי ומחקר פסיכולוגי.

מחשב, המסוגל להפיק דיבור מלאכותי, יכול לשמש פה לאילום. כל מה שהאילום יצטרך ללמוד לשם כך הוא כיצד לכתוב את משפטי-הקלט. מחשבים מסוגלים לאגור מידע רב, ובמהירות רבה הם פולטים את הפרטים הרצויים. אם המחשב יוכל גם "לדבר" אפשר יהיה להתקשר אתו במכשיר קשר פשוט חול – הטלפון.

השלכה נוספת אפשרית בתחום של תקשורת בין מכונה לאדם. קיימות כיום מכונות מסוגלות מאוד (כמו, למשל, המטוס), שהקשר בינן ובין האדם מתקיים, בדרך כלל, רק בעזרת חוש הראייה. כבר זומן הוסיפו את חוש השמע, על ידי זמזום או אזעקה, לתקשורת בין המכונה לאדם, אך האם לא ייתכן ברבות הימים גם דיבור?

בארצות מפותחות מבחינה טכנית נכתבו תוכניות הוראה רבות ללימוד מקצועות שונים, בהם המחשב הוא המורה המתקשר אל התלמיד באמצעות הוראותיו המודפסות על מסך. אפשר להרחיב תחום זה על ידי מחשב מדבר. שכלול זה יעזור בעיקר לתלמידים שעדיין אינם יודעים לקרוא. ולבסוף נזכיר עוד השלכה מעשית, שלמעשה השאיפה להגשימה הובילה לכל המחקר בתחום הדיבור המלאכותי. כונתנו למכונות קריאה מטקסט רגיל. המטרה העיקרית של מכונות אלו היא לשמש מכונת קריאה לעיור. תכניתנו הנוכחית הופכת כתב פונטי עברי, הכתוב בצורה מיוחדת, לדיבור; אם נוסיף לתכניתנו תכנית שתהפוך טקסט עברי רגיל לכתב הפונטי הרצוי, יהיה המחשב שלנו מסוגל לקרוא מתוך ספר או עיתון... תוכנית משולבת כזו לטקסט אנגלי כבר נוסתה בהצלחה יחסית במעבדות הסקינו ובמעבדות בל בארה"ב¹⁴.

14. תיאור הניסוי במעבדות הסקינו (Haskins) ר' אצל Cooper et. al. 1969; תיאור

הניסוי במעבדות בל (Bell) ר' אצל Flanagan et. al., 1970.

ביבליוגרפיה

בן-חיים זאב, "מושגי יסוד של הפונמיקה", התפרסם ב"המקראה לתורת ההגה", נערכה בידי עוזי אורנן, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, אקדמון, תשל"ג.

לאופר אשר, הגנה של עברית מדוברת, אקדמון ירושלים, תשל"ה.
רוזן חיים, "העברית שלנו, דמותה באור שיטות הבלשנות", עם-עובד, תל-אביב, השט"ז.

- Cooper F.S., Gatenby J.H., Mattingly I.G., Umeda N. (1969), "Reading aids for the Blind: A special case of machine to man communication", *IEEE Trans. Audio & Electroacoustics*, Vol. 17, December 1969, pp. 266-270.
- Fant G. (1960), "Acoustic theory of Speech production", Mouton & Co., The Hague.
- Fant G. (1970), "Analysis and synthesis of Speech processes". in *Manual of phonetics*, edited by B. Malmberg, North Holland Publishing company, Amsterdam-London, pp. 173-277.
- Flanagan J.L. (1965), "Speech analysis, synthesis and perception", Springer-Verlag/Berlin. Heidelberg. New York.
- Flanagan J.L., Coker C.H., Rabiner L.R., Schafer R.W. and Umeda N. (1970), (Bell Telephone Laboratories), "Synthetic voices for computers" *IEEE Spectrum*, Vol. 7, No. 10, October 1970, pp. 22-45.
- Fourcin A.J. and Abberton E. (1971), "First application of a new Laryngograph", *Medical & Biological Illustration*, London, Vol. 21, N. 3 pp. 172-182.
- Harris C.M. (1953), "A study of the building blocks in speech", *Jour. Acoustic Society Ame.*, Vol. 25, pp. 962-969.
- Holmes J.N. (1972), "Speech Synthesis", *Electrical Engineering*, Monograph (Ed. G. Cook, Mills & Boon, London).
- Laufer A. (1972), "Synthesis by rule of a Hebrew Idiolect" Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at the University of London. May 1972.
- Lieberman P. (1967), "Intonation, perception and language", Research monograph No. 38, The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts. Library of Congress catalog card number: 67-13392.
- Mattingly I.G. (1968) "Synthesis by rule of General American English", Supplement to: *Status Report on Speech Research*. Haskins Laboratories, April 1968, (Ph. D. thesis).

מִן הָעֲבוֹדָה בְּמִילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

יח.

אלישע קימרון

גס = צד

המלה גססיהן (בבלי, נידה מח ע"ב) היא, לפי המילונים, יחידאית במקורות העתיקים. מתוך ההקשר יוצא, שהיא מציינת אבר בגוף וקשורה אל צד: ר"ש בן אלעזר אומר: בנות עשירים צד ימין ממחר לבא שנישוף באפקריסותן. בנות עניים צד שמאל ממחר לבא מפני ששואבות כדי מים עליהן. ואיבעית אימא. מפני שנושאין אחיהן על גססיהן.

ראשונים ואחרונים קישרו אל נכון את המלה אל גסה הארמית = צד¹. ברם באשר לצורתה נחלקו הדעות: דאלמאן, יאסטרוב וכנעני גוזרים ממנה צורת יחיד גסס; בן-יהודה ואבן-שושן – גסס; לוי במילון – גססא; ובערוך המלה מובאת בערך גסס.

מן הבבלי לא ניתן לנו לדעת, מהי צורת היחיד, ואף על ניקודה של המלה לא היינו יכולים לעמוד, אילו לא בא לעזרתנו כתב-יד ואטיקאן 113, שבו כתוב גיססיהן. ובכך מצטמצם מספר הערכים האפשריים למלה זו.

והנה המלה מופיעה פעם נוספת במקורות; בתוספתא נידה ו, ט כתב-יד וינה, כתוב: ר' שמעון או': בנות כרכים התחתון בא תחלה מפני המרחצאות. בנות כפרים העליון בא תחילה מפני שהן טוחנות בריחים ונושאות כדן על גיסיהן² (בדפוס ראשון השתבשה המלה ל-גיסיהן). הצורה גיסיהן אינה שייכת אף לא לאחד מן הערכים שהמילונים מביאים. ביחיד נוכל לגזור ממנה צורת *גס (או *גס).

ייתכן שהמלה שבתוספתא גזורה מן גס, ואחותה שבבבלי – מן גסס (דוגמת לַב/לִקְב) אבל הדבר אינו מסתבר לאור הארמית. שכן בארמית צורת היחיד היא גָסָא³ (שלא ביידוע *גס), והרבים גָסִין, הנכתב גם גָסְסִין. ולפיכך המקבילה העברית תהיה גס ביחיד, גסים ברבים, כפי שמתחייב מן הכתוב בתוספתא. צורת גססיהן מתפרשת ככתיב על דרך הארמית או כתולדה של גָסְסִים, דוגמת: צַד/צִדְדִים צִדְדִיהֶן (על יד צִדִים) ועוד.

1. לא כפאן המקום לדון בשאלה, איזה אבר בדיוק המלה מציינת. די אם אופיר, כי הכתוב בישע' ס, ד' על צד תאמנה מתורגם 'על גָסְסִין' (על פי מהדורת שפרבר. בחילופי הגרסאות: גָסִין, גססיהן. וכן, שם סו, יב).

2. C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum, Halis Saxonum* 1928, p. 126.

3. G. Dalman, *Aramäisch neuhebräisches Handwörterbuch*, Frankfurt a/Main.

1922, p. 84, והערה 1. אצל שפרבר בדרך כלל לא צוין השוא, בניגוד לנוהג במלים אחרות, דוגמת עֲמִינ. וצריך עיון.

עוד לפירוש רש"י

ב"לשוננו" ל"ט, עמ' 315, מנסה הגב' ש' יפת לפתור את השאלה, שהעליתי במאמרי "כללי לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד" (לשוננו ל"ח, עמ' 224), נגד מי יוצא רש"י בפירושו למלה רַעִיּוֹן בפירושו לברכות נה ע"ב. וכן היא יוצאת נגד קביעתי, שרש"י מבדיל בין "רַעִיּוֹן" מצד אחד ובין רַעִיּוֹן רוח, רַעִיּוֹן ל"ב מצד שני.

ההצעה שהעלתה מעניינת היא, אבל אם נקבל אותה, הרי לכאורה פתרה הגב' יפת בעקיפין שלוש שאלות קשות, אשר כל אחת לעצמה מחייבת דיון רחב. הספקות הרבים, שיש לי בהכרעה בכל שאלה לחוד, ולא כל שכן בכולן יחד, מכריחים אותי לדחות בשלב זה את מסקנותיה.

א. לדבריה יוצא, שרש"י מתוכח בפירושו עם תלמידיו, כגון רבי יוסף קרא והרשב"ם. ומאחר שספק רב הוא, אם כתבו תלמידיו אלה פירושיהם בחיי רש"י, עלינו לומר, שהוא מתוכח עם פירושיהם, שאולי נאמרו לו בעל פה, וכל זה מסופק הוא. אמנם רגליים לדבר, שחלק רש"י על פירושי קדמונים שלא הופירים אף פעם אחת, כגון רב סעדיה גאון, אבל לא מצינו דוגמה לכך, שחלק רש"י על תלמידיו בכתביו – לא בפירושו למקרא, לא בפירושו לתלמוד ואף לא בתשובותיו.

ב. לדבריה עלינו לומר, שפירוש רש"י לברכות נכתב בסוף ימיו ואחר פירושו לקהלת ולדניאל. שאלת סדר כתביו סבוכה היא מאוד, ועדיין לא נמצא לה פתרון. והרי זה יותר מדיי להכריע על פי הצעתה בשאלה קשה זו, לפחות בנוגע לשלושה ספרים אלה. יתר על כן, נוטים לומר, שמסכת ברכות הייתה אחת הראשונות שפירשו.

ג. הבעיה השלישית היא אולי החמורה ביותר. ברור הוא, שרש"י פירש בדניאל את רַעִיּוֹן פירוש שונה ממה שפירש רַעִיּוֹן רוח, רַעִיּוֹן ל"ב בקהלת. ואפילו גניח, שפירושו של רש"י לדניאל מאוחר הוא לשל קהלת, הרי הצעתה, שרש"י חזר בו בפירושו לדניאל ממה שכתב בפירושו לקהלת, וההוכחה לכך הוא פירוש בברכות – נראית תמוהה. אילו תקף רש"י את הפירוש שפירש בקהלת, אולי היה מקום להצעתה. אבל הרי לא את הפירוש שפירש בקהלת תוקף רש"י בברכות, אלא פירוש אחר – שרעיון = "רצון" – פירוש שלא נתן הוא בשום מקום. על כן הצעתה, שבחר רש"י בדרך זו, כדי לחזור מפירוש שנתן, נראית מוזנמת. אנו יודעים, שפירש רש"י פירושים שונים לענין אחד, והוא ענין נכבד לעצמו. אבל לא שמענו על שיטה כזאת של חזרה, ובמיוחד בענין דגן, כאשר אין צורך בזה. הלא קל יותר לומר, כי רַעִיּוֹן רוח ורַעִיּוֹן ל"ב העבריים אין פירושם כרַעִיּוֹן הארמי, ואז אין שום סתירה בדברי רש"י. לאור כל אלה, עלינו לומר, שהשאלה ששאלתי עודנה מצפה לפתרון.

1. ע"י משיכ' י' פרנקל בספרו, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 284. גם לדעת מאהרשען, במאמרו "מוחלפת השיטה" שפרסם בשנת ת"ש ברבעון הולאנדי למדעי היהדות, עמ' יב, כתב רש"י את פירושו לדניאל אחרי פירושו לברכות, והוא מסתמך דוקא על פירושו למלה רַעִיּוֹן.

בסיכום הדברים עלינו להטעים את העובדה הברורה העולה מכל מחקר סמאנטי בכתוב: רק אם אנו דבקים בסדר הדורות של הכתובים עצמם כעדותם-הם, עשויים אנו להגיע להיסטוריה של הלשון. וכנגדה; העמדת הדברים בסדר של הביקורת מהמאה ה'ח-ה'ט – פירושה האמיתי: דמות שלא כעניין במערך ההיסטורי והלשוני. פשוט, אין לבנות על פי שיטה זו תולדות הלשון. באופן כללי גם על פני שטח מצומצם זה ראוי להגיד בלשונו של בלשן בלשונות שמיות מדור העבר R.D. Wilson: ¹¹⁰ "Now if the Bible... be true, we shall expect to find Babylonian words in the earlier chapters of Genesis and Egyptian in the latter. And as a matter of fact this is exactly what we find."

אלא שהדברים מתפשטים גם מעבר לספר בראשית, וסימן טוב שנתעוררו גם אנשי לשון צעירים בישראל לשוב ולבדוק מוסכמות "ביקורתיות"¹¹¹.

א. תיקוני טעויות

בפרק הקודם של מאמר זה ("לשונו" לט, עמ' 172):
בראש הפסקה "קטרת סמים יש לתקן: שאף זו שאולה מן העברית.
עמ' 172, הע' 32 צ"ל: מספרות מצרים העתיקה.
עמ' 180, שורה 8 צ"ל 824-859.

ב. נוספות

לעניין "אבנט" ו"פטה" (להערת ח' רבין, שם) – ר' הערתי בחוברת הבאה.
אף לעניין "ירח" (לעיל עמ' 12) תבוא הערה בחוברת הבאה.

¹¹⁰ Is the Higher Criticism scholarly?

¹¹¹ כנן א' הורביץ. מלבד המאמרים שהזכרנו, עוד ב"Harvard Theolog. Review

לשנת 1967.

לשוננו כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה פרץ ארבעים, חוברת ב – טבת תשל"ו

התוכן:

85	ראש ולענה, ראשי בשמים, ראש פתנים	חיים רבין
92	למקורו ולמהותו של פֶּרֶחַח	עוזיאל עדיני
95	השורש כנן בלשון חז"ל באנאלוגיה לאכדית ויעקב קליין	מנחם מורשת
117	האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית (סיום)	גד בן-עמי צרפתי

מן העבודה במילון ההיסטורי

142	Index Thomisticus	ראובן מירקין
147	לוחות ולוחים	אלישע קימרון

הערות

148	עיון מחודש בשאלת ההבחנה בין מושא לתיאור	יואל לרנר
152	כיצד להבחין בהוראה בין מושא עקיף לתיאור?	יצחק רינג
154	תשובה	יהושע בלאו
155	ל-מונחים קדומים בתורת כהנים	יהושע מ' גרינץ
159	נוספות למאמרי ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי	אילן אלדר

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' חיים רבין, ת"ד 7158, ירושלים

Prof. Uziel Adini, 8071 Autumn Road, Philadelphia, Pa. 19115, U.S.A.

ד"ר מנחם מורשת, רח' הרב קוק 2, פתח תקוה

ד"ר יעקב קליין, רח' קפלונסקי 13, גבעתיים

פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים

ראובן מירקין, רח' טשרניחובסקי 35, ירושלים

אלישע קימרון, רח' המעפילים 7, ירושלים

יואל לרנר, רח' שח"ל 40, ירושלים

ד"ר יצחק רינג, רח' התיכון 61, חיפה.

אילן אלדר, רח' הרצוג 9, קרית מוצקין

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירת חברה הדגול

המשורר, הסופר והמבקר

אברהם קריב ז"ל

— ו' באדר ב' תשל"ו —

ראש וְלַעֲנָה, ראשי בְּשָׁמִים, ראש פְּתָנִים

במילונים רשומות שתי מלים ראש: האחת – חלק הגוף, על שימושיו המטאפוריים המרובים, השנייה מלה מקראית, אשר כמשמעותה ניתן במילונים 'רעל' או צמח ארסי מסוים. להלן נקרא לראשונה 'ראש הגוף', ולשנייה – 'החומר ראש'. לראש הגוף יש בכל השפות השמיות, חוץ מכמה שפות אתיופיות חדשות, מקבילות אטימולוגיות באותה משמעות¹, לחומר 'ראש' לא נמצאה כל אטימולוגיה². החומר ראש נכתב 11 פעמים באלף, ורק ב'ענבי רוש', דב' לב, לב, יש במקומה וי'; ריבג ורדק ראו בצורה רוש את העיקר, וכך, לפי עדות המובאות במילון בן-יהודה, כתבו משוררי ימי הביניים. לפי דעה זו הושפע הכתיב של החומר ראש עי' כתיבו של ראש הגוף, השכיח לאין ערוך יותר. אך תהליך כזה מנוגד לנטיית הכלליות של הכתיב המקראי, ומוטב להניח שהכתיב המבודד רוש אינו אלא מקרי.

החומר ראש מזכיר רק בטקסטים שיריים ופרטוריים. האם זו מלה מיוחדת של לשון השירה, והייתה מלה אחרת לאותו מושג בלשון הפרוזה? על זאת לא ניכל לענות, עד שנקבע את משמעות המלה. אך יש לציין, שלגבי המושג 'רעל' אין אנחנו יודעים על מלה בפרוזה. כידוע, אין למלים סם, רעל משמעות של 'רעל' בלשון המקרא. גם חמה מוגבלת לשימוש בשירה וברטוריקה. בפרוזה המקראית יש לנו סיפור אחד על אנשים שחשבו שהורעלו אחרי אכילת חומר הנקרא פְּקֻעוֹת הַשָּׂדֶה (מ"ב ד, לט-מ): ויהי כאכלם מהנויד והמה צעקו ויאמרו מות בסיר איש האלהים. אפשר להסיק מפסוק זה, כי המלה העממית לרעל בימי המקרא הייתה מוֹת³.

1. גם באכדית נדירה רש לעומת קקד. עד כה לא נמצאה בשפות החמיות מלה ל'ראש', המקבילה מבחינה אטימולוגית ל-ראש, אע"פ שיש בחמיות מקבילות למלים קקד, גלגלת, קף. מרסל כהן (Essai comparatif, פאריס 1947, עמ' 178, מס' 412). משה את המלה המצרית ורש 'מסעד ראש מעץ בשעת השינה'.

2. גיה טורסיני (מילון בן-יהודה, עמ' 36513, הערה 2) משער שהמלה הרומית virus והמלה היוונית המקבילה מקורבות אל רוש, אך לא ברור אם לפי דעתו נשאלה המלה היוונית והרומית מן השמית, או העברית והיוונית שאלו שחיהן מלשון ים-תיכונית.

3. השוה בבבלי me mūti ובארמית תרגומית סמא דמותא. אין צורך להניח,

הכתובים אינם מניחים מקום לספק, שהחומר ראש היה בלתי-נעים. הוא קשור בדימויים לסבל (תה' טז, כב; איכה ג, ה; ג, יט), לעונש (ירמ' ח, יד; ט, יד; כג, טו) או לאי-סדר, למרד וכיו"ב (דב' כט, יז; לב, לב; לב, לג; הושע י, ד; עמוס ו, יב). הוא עושה את פעולתו המוזיקה דרך הפה: "וישקני מי ראש- (ירמ', 3 פעמים), יתנו בכרותי (= במזוני) ראש- (תה' טז, כב). הראש לעתים מסוג כחומר צמחי: "שרש פרה ראש- (דב' כט, יז), "ענבי ראש- (דב' לב, לב). "ופרה פראש ... על תלמי שדי- (הושע י, ד); אך יש גם "ראש פתנים- (דב' לב, לב; לג; איוב כ, טז). על פעולתו הקטלנית של ראש פתנים נודע לנו מאיוב, שם: "ראש פתנים יינק תהרגהו לשון אפעה". לעומת זאת לא נאמר כלום על תוצאות בליעת החומר הצמחי. אפשר לראות מידע כזה בפסוק (ירמ' ח, יד): "הִדְמָנוּ וישקנו מי ראש", אם נבין את ההפעיל של דמם במשמעות "המית"⁴, ונקבל שהפועל הבא לפני "וישקנו" מביע את תוצאת פעולת המשקה. ואולם שתי ההנחות האלה מסופקות מדיי כדי לבסס עליהן את מסקנותינו על מהות ראש. עלינו על כן לבקש את משמעות המלה במסורת התרגומית והפרשנית. הרעיון שהמונח ראש מציין צמח ארסי מסוים, עלה במחקר המודרני. בהיעדר כל מידע מן הכתובים על סימפטומים של ההרעלה המשוערת, תוכל ההוכחה היחידה לזיהוי כזה להיות, אם ימצא בשפה שמית אחרת שם צמח ארסי המקביל למונח שלנו מבחינה אטימולוגית. ואולם מבדיקת התרגומים העתיקים יוצא, שאף זיהוי ראש כרעל סתם אינו מתועד בבירור לפני רס"ג, המתרגם ראש במלה הערבית *سهم*. בגלל יוקרתו הרבה של רס"ג השתלט הסבר זה בכל המילונות.

אפשר לחשוב, שהמלה המתרגמת את החומר ראש בוולגאטה, *fel*, מביעה את מושג הרעל. משמעותה העיקרית "מָרָה" (הנזול)⁵, אך היא מציינת גם את ארס הנחש וכיו"ב, כמו "מרורת פתנים" (איוב כ, יד)⁶. באמת מלה רומית זו משמשת תרגום "ראש פתנים" (דב' לב, לג – אך לא איוב כ, טז), "מרורת פתנים" (איוב כ, יד), "חמתך" (חב' ב, טו). אולם הפסוק בחבקוק, שמדובר בו על שיכרון,

שללשון המקרא הייתה מלה לרעל כמושג כללי. מלים למושג זה בשפות השמיות וההודו-אירופיות לקוחות ממשמעויות אחרות, וכנראה הן בדרך כלל מאחרות. אף המלה הרגילה לרעל ביוונית, *φάρμακον*, ציינה גם תרופה כלשהי.

4. ייתכן שלכך מתכוון התרגום *ἀπέθουρεν*, שכן בשבעים מתרגם פועל זה גם: נדע, הפיל, השליך. עקילס, סומכוס, הוולגאטה והפשיטתא מתרגמים "השתיק"; ת"י: אבה תנא "הביש אותנו".

5. היא המקבילה האטימולוגית של גאל ביידיש.

6. לפי הציטוטים שבמילון הרומי האוקספורדי, חוברת 3 (1971), עמ' 683, נראה

שימוש זה טיפוסי ללשון השירה.

ואולי אף איוב כ, יד, שמדובר בו על הקאה, מראים, שאין שימוש מלה רומית זו מוכיח, שמדובר בחומר ממית. המלה שמשמשת בה הוולגאטה, כשמדובר על רעל ממית, היא המונח הרגיל למושג זה ברומית, *venenum*. היא מתרגמת "חמת תנינים" (דב' לב, לג), "חמת עכשוב" (תה' קמ, ד), ומשמשת תוספת מבהירה לצירוף "וכצפוני יפךש" (מש' כג, לב). מסתבר, שבדב' לב, לג מופיעה *fel* רק לשם גיוון, כי המלה הרגילה כבר באה בצלע הראשונה, ועקרון הגיוון הסגנוני תקף בהולגאטה. יוצא, שאין הוכחה, כי למתרגם הוולגאטה הייתה ידיעה המשמעות "רעל" למלה ראש.

יש להניח, שהירונימוס שאב את המשמעות "מרה" מתרגום השבעים, אשר בכל חלקיו התרגום המצוי לחומר ראש הוא *χολή* (להלן: כולי). למלה היונית יש שתי משמעויות: "מרה" ו"כעס", השנייה בעיקר בשירה. אין לה, בטקסטים יוניים מקוריים, להבדיל מתרגום השבעים, המשמעות "רעל", ועל כן אין גם להניח, שמתרגמי השבעים התכוונו בשימושה לרעל⁷. פשרצים לדבר על רעל, הם משתמשים במלה *ios*⁸. יש לנו עדות ממשית, שלמלה כולי לא התלווה מובן של רעל. בברית החדשה, מתי כז, לד, נאמר: "נתנו (לישו) לשתות חומץ מעורב במרה (כולי)", וכשטעם ממנו, לא רצה לשתות. זה אמנם זכר-פסוק מתוך תה' סט, כב: "יתנו בברותי ראש ולצמאי ישקני חמץ", אבל יש להניח, שמחבר ס' מתי לא היה רוצה שקוראיו יסיקו, שישו הורעל לפני שנצלב. השבעים מתרגמים "מי ראש" בירמיה פעמיים במלה כולי, אבל בכג, טו התרגום הוא "מים מרים"⁹. גם הירונימוס מתרגם ראש *amaritudo* "מרירות" בהושע י, ד ועמוס ו, יב, אולי בעקבות מסורות יוניות שלא הגיעו אלינו. את "ראש פתנים" אין השבעים מתרגמים כולי, אלא "כעס"¹⁰, כלומר במלה נרדפת למשמעות השנייה של כולי. כנראה ראו המתרגמים את המשמעות "מרת פתנים" כבלתי מתאימה¹¹, אך לעניינו חשוב, שלא השתמשו כאן במלה המציית אצלם את ארס הנחשים, *ios* (השוה תה' קמ, ד; מש' כג, לב).

7. במילון היוני האוקספורדי אמנם מוזכרת משמעות זו בשם תרגום השבעים (סעיף III), אבל אין לזה ערך, כי מילון זה נוהג ליחס לשימושים מיוחדים של תרגום השבעים את המשמעויות המיוחדות למלים העבריות המתורגמות על ידן במילון המקראי האוקספורדי (BDB).

8. המלה האחרת למושג "רעל", *pharmakon* (שהייתה בשימוש זה בתקופה ההלניסטית). מתרגמת בשבעים רק כ"פס".

9. לא נראית סיבה לסטייה זו. בפסוק זה מתורגמת גם לענה "כאב".

10. תרגום זה בא גם בעמוס ו, יב.

11. אין לנו בשבעים תרגום ל"מרורת פתנים" (איוב כ, יד), כי אותו חלק של הפסוק מושלם מתוך ההקסאפלה.

הפשיטתא אינה אחידה בתרגומה לחומר ראש, אך משתמשת כמעט בכל מקום בצורות שונות של השורש מרר: 4 פעמים מְרַרָא "מרורים", 3 פעמים מְרַרָא ופעם מְרַרְךָן "מרים" – ואולי צריך גם במקרים אלה לקרוא מְרַרָא – ופעמיים מְרַתָא "מרה" (דב' כט, יז; איוב כ, טז).

קצת בכל תרגום מן הנ"ל יש תרגומי החומר ראש ע"י מלים לראש הגוף: בשבעים "ראש ותלאה" (איכה ג, ה), בוולגאטה "ראש פתנים" (איוב כ, טז), בפשיטתא לאותו צירוף, אך בדב' לב, לג, תרגום כזה נמסר בשם עקילס לדב' לב, לג, "ראש פתנים", לדב' כט, יז, "ראש ולענה", ולירמ' כג, טו, "מי ראש". כיון שבשתי הדוגמאות האחרונות אין כל אפשרות לחשוב, שהכונה הייתה לראש הגוף, אפשר להסיק שעקילס תרגם בצורה עקבית גם את החומר ראש במלה κεφαλή. בניגוד להנחה זו עומדים שני רישומי שוליים מן הסירוף-הקסאפלה, לפי ציטוטו של פילד: (1) לאיוב כ, טז, "ראש פתנים" (בשבעים "כעס"), ההערה היא: "שאר המתרגמים כו'". דוקא כאן יש בוולגאטה "ראש", ואפשר לשער, שהרישום בסירוף-הקסאפלה מוטעה, והירונימוס לקח את תרגומו מעקילס; (2) לאיכה ג, יט, "לענה וראש", ששם יש בשבעים כו'י, ההערה אומרת: "א (= עקילס) ומרתא", כלומר, שגם עקילס כתב כו'י; הערה זו אינה הגיונית, ויש איון טעות.

התרגומים הארמיים מתרגמים בכל מקום את החומר ראש ע"י המלה לראש הגוף, ביחיד וברבים בתוספת הסומך "נחשים". את "מי ראש" הם מתרגמים "כוס מארה רעה כראשי נחשים רעים". דהיינו, הם מבחינים הבחנה מלאה בין ראש הגוף והחומר ראש, שלא פעקילס, המשתמש באותה מלה לשניהם. תוספת הנחשים אינה אלא תחבולה מדרשית, כדי לצאת גם ידי התרגום האחד וגם ידי ההבחנה. יש להניח, שהסיבה לניסיון זה לתרגום אחד היא שהניעה גם את עקילס לותר על ההבחנה שבתרגום השבעים, ושגם במסורת הקדם-תרגומית הייתה לפנים מלה אחרת. אין שום סיבה לחשוב, שהתרגום הקודם הזה היה דוקא "רעל". אדרבא, לו היה קיים לפני תרגום "רעל", היה מן הראוי שימצא את ביטויו בתרגום המסורבל של "מי ראש".

רק במקום אחד יש בתרגומים הארמיים שלפנינו ביטוי, היכול להתפרש פרמו לרעל. בדב' כט, יז, "שרש פרה ראש ולענה", מביא ת"א תרגום מדרשי, שאין בו הקבלות לכל המלים. תרגום דומה נמצא גם בת"י ובניאופיטי, אלא שיש שם תוספת המקבילה פחות או יותר למלים האחרונות של הפסוק. בת"י: מריר כאגדנא¹² דמותא; בניאופיטי: סופו מריר כלענתא דמותא. אגדנא הוא

12. בכ"י ובדפוסים: כאגדנא. עיין "תרגום יונתן... מאת ד"ר דוד רידר",

התרגום הרגיל של לענה, ההנחה, ששני התרגומים קראו בסדר הפוך מנוסה המסורה, באופן שהמלה מותא מייצגת ראש, דחוקה היא, ומוטב לראות בשתי המלים תרגום אינטרגואלי לשתי המלים העבריות גם יחד. אך מפל מקום בתרגום מדובר על סם ממית. שמא לפנינו עדות ראשונה לתפיסה שהשתלטה בתרגומו של רס-ג?

מקום לעצמם קובעים תרגומי השבעים והפשיטתא בהושע י, ד, 'דברו דברים אלות שוא פרת ברית, ופרח פראש משפט על תלמי שדי'. גם כאן הוולגאטה מתרגמת 'מרירות', ותי: 'כריש חיון בישין'; אבל בשבעים מתורגם ἄγρωστις; בסומכוס ובתיאודוטיון, לפי עדות הסירו-הקסאפלה: 'יורקא ירק'; ובפשיטתא: 'עשבים שוטים'. המלה היונית מציינת, לפי המילון האוקספורדי, את הצמח *Cynodon dactylon* 'בילית'¹³, ומתרגמת בשבעים את המלים העבריות עשב, דשא, שדמה. אמנם התרגום כצמח מתבקש במקום זה עי ההקשר, אבל אילו היה ראש שם של צמח מסוים, הרי זהו המקום למתרגמים לקרוא לו בשמן המקביל בלשונם, או – אם היה לפי דעתם ראש שם של צמח ארסי – לבחור בשם של צמח ארסי הידוע להם. אך לא רק הפשיטתא ושני המתרגמים היוניים המאוחרים בחרו במלים סתמיות, אלא גם השבעים משתמשים במלה שיש לה אצלם משמעות כללית. ואפילו נאמר, שכאן התכוונו למשמעות המדויקת של אותו שם בינית, הרי זה צמח שאין בו שום רעל, אלא הוא נחשב למזון בהמות.

אפשר לחשוב, שיש כאן פתרון חד-פעמי לבעיה שהציב ההקשר, אך יש, כנראה, מסורת פרשנית המייחסת לחומר ראש משמעות של עשב. רשי מעיר לפסוקנו: כראש, שהוא עשב מר הפורח על תלמי שדי. אותו פירוש מביא רשי גם לדב' כט, י, 'שרש פרה ראש ולענה'. שים לב, שרשי מדבר על 'עשב מר', לא על עשב ארסי. בסה-ש לרדק יש צירוף של מסורת זו עם פירושו של רס-ג: 'יש ראש שהוא עשב, ומי סחיטת העשב הוא שמשקים למי שרוצין להמית'. הייתה אפוא מסורת, שזיהתה את החומר ראש כעשבים מרים, ולא נחטא לאמת, אם נראה עדות ראשונה למסורת זו בתרגום העיקרי של הפשיטתא, 'מרורים'.

לפי דעתי אין טעם לחפש עתה עשב מסוים מר הנקרא ראש, כי גם המלה מרורים אינה מציינת צמח מסוים. אין להניח בכלל, שלכל צמח המזוהה בבבליקה המודרנית היה שם בעברית הקדומה. גם היום יש שמות משותפים במינוח העממי לכמה סוגי צמחים או בעלי חיים ששימושם שווה. אם אכן היה 'עשב' אחד המובנים של המלה ראש, ניכל להשוות לה שימוש אחר של אותה מלה, הנוגע לצמחים: 'ראשי בשמים' (שה-ש ד, יד).

13. באנגלית: dog's tooth grass, Bermuda grass.

בְּשָׁמִים רֹאשׁ (שִׁמ', ל, כג). רוב המתרגמים (אם לא תרגמו מילולית) והמפרשים הבינו ראש בצירוף זה "הטוב ביותר, המובחר". למשמעות זו אין עדות אחרת בלשון המקרא¹⁴. ואם פירוש זה עודנו מתיישב מבחינה דקדוקית בשה"ש, קשה לפרנס אותו בצירוף "בשמים ראש", ששיעורו הטבעי הוא: בשמים בצורת ראש. על סמך החומר המובא לעיל, אני מציע לראות בחומר ראש לא מלה נפרדת בעלת מוצא שונה, אלא התפתחות סמאנטית של המלה ראש כראש הגוף, כמו שראו כך עד כה במלה ראש שבצירוף "ראשי בשמים", ואין עוד להפריד בין ראש I לראש II.

ננסה עתה לשחזר את ההתפתחות הסמאנטית בחלק זה של הפוליסימיה הענפה של ראש, וליחס את המשמעויות השונות לפסוקים שהמלה מופיעה בהם:

1. ראש של צמח (מטאפורה), כגון פרח או פרי בקצה העליון של הצמח¹⁵.
2. צמח, שפרחו או פריו בראשו (מטונימיה). צמח כזה אולי נקרא גם "פורה ראש", ועל כן: "שרש פרה ראש ולענה" (דב' כט, יז); והשוה "ארבעה חמשה [גרגרים] בסעפיה פריה" (ישע' יז, ו).

- 3א. צמח כנ"ל, שראשו נותן בושם (צמצום): שִׁמ', ל, כג; שה"ש ד, יד.
- 3ב. צמח כנ"ל, שראשו בעל טעם מר, סוג של מרורים (צמצום). "ענבי ראש" (דב' לב, לב) הוא אולי שם לגרגרים או לבליטות של צמחים כאלה, שהשתמשו בהם. העשבים הקרויים ראש מנגודים לצמח לענה – אם אכן הוא *Artemisia absinthium* L., שכל חלקיו מרים¹⁶, ודוקא העלים שלו הם המשמשים להכנת האבסינת.

4. צמח פרא, עשבים שוטים בכלל (הרחבה), משמעות המוגבלת אולי לניב הצפוני של העברית: הושע י, ד; עמוס ו, יב. הדימוי הוא שהעול, האי-סדר המוסרי, הוא כמו העשבים השוטים הדוחקים את רגלי צמחי התרבות, הדמויים למשפט. ייתכן שהדימוי מבוסס על פתגם עממי¹⁷.

5. חומר נוזלי, המופק מן הצמחים שבסעיף 3ב (מטונימיה, או אולי אליפסה מן הצירוף "מי ראש", הבא 3 פעמים בס' ירמיה). חומר זה הושם באוכל או בשתייה, כמו גם הלענה, אולי כדי לרענן, כמו באבסינת בימינו (מתי כז, לד).

14. אבל יש שימוש כזה באכדית, עיין במילון פון סודן, עמ' 975, סעיף E.1.1.

15. השוה באנגלית poppy head "פרי הפרג", ובלשון המקרא "שנים שלושה גרגרים

בראש אמיר" (ישע' יז, ו).

16. עיין מ' זהרי, אנצ' מקראית ד, 527.

17. ואולי מובע אותו רעיון בישע' ה, ז במלים: "ויקו למשפט והנה משפח", אם

נבין משפח כמו ספיח בלשון חז"ל, הצמיחה הספוטנטית הבלתי מווסתת.

אך, כפי שמראה המשך הדברים בברית החדשה, וכפי שיוצא מדברי תה' סט, כב, אנשי ארץ-ישראל לא הגיבו על תוספת זו בצורה חיובית¹⁸.

6. כל חומר נזלי מר, יהא מקורו אשר יהיה (הרחבה). ייתכן, שלמעשה התכוונו למשמעות זו כותבי כמה מן הפסוקים שאין בהם רמז לאופי הצמחי של ראש. מכל מקום נראה, שמשמעות כזאת הייתה ידועה למתרגמי השבעים, כשבחרו בתרגום כולי, שהוא עצמו הרחבה של משמעות חומר מר ממקור חי, הנזל המופק מכיס המרה.

7. ראש פתנים. המשמעות הפפולה של fel ברומית, מרה- וראס נחשים, מעוררת את האפשרות, שגם בלשון המקרא נתפס ארס הנחשים בעיקר כחומר מר (יש סימנים, שהאמינו כי הנחש הורג בלשונו, ולא בשיניו, הווה אומר כ, טז). אך גם אפשר, שההתפתחות של צירוף זה הייתה בלתי-תלויה בזו שתיארנו עד כה, אלא הייתה: 1) ראש פתן ממש; 2) השן או הלשון שבראש הפתן; 3) החומר המועבר ע"י השן או הלשון. באיוב כ, טז ברור שמדובר בחומר נזלי (-יניק), אך בדב' לב, לג, למרות התקבולת חמת תנינים, יכולה הכונה להיות לראש הפתן ממש.

8. סבל, שימוש מטאפורי של המשמעות שבס' 5 (איכה ג, ה; ג, יט). למעשה כל שימושי המלה במקרא מטאפוריים, אבל בשאר המקומות כוללת המטאפורה תמיד יסודות אחרים של המציאות (צמיחה, שרייה במים, וכו'), ואילו בשני המקומות שבמגילת איכה ראש לבדה מהווה את המטאפורה. אולי זו משמעות מאוחרת, או מיוחדת למשלב הקינה.

18. אולי הכונה בסיפור שבברית החדשה, ששימוש זה בנזל מר או באבסינית היה

מנהג רומי, שלא היה ידוע לאנשי א"י.

למקורו ולמהותו של 'פֶּרַחַח'

המונח 'פֶּרַחַח' שגור בלשון הדיבור של ימינו, ומצוי בספרות העברית לכל תקופותיה, שירה ופרוזה כאחת.

המשמעות הנלווית ל-'פרחח' היא זו של אורח-חיים שלילי, דרך התנהגות בלתי-רצויה, של חוצפה ועזות מצח, בעיקר של צעירים. פועל הנגזר מן 'פרחח' משמש בבניין 'התפעל' – 'התפרַחַח' – התנהג כ-'פרחח'.

רבים אינם מודעים לעובדה כי 'פרחח' מופיע פעם אחת בלבד במקרא, וכי גדולי פרשניו התלבטו בניתוחו ובמשמעותו.

הפסוק הוא באיוב פרק ל', פסוק יב (הפסוק הוא בעל שלוש צלעות, לפי הקריאה המסורתית):

"עַל יָמִין פֶּרַחַח יָקוּמוּ

וְגִלְגִּים שִׁלְחֵי

וַיִּסְלְּוּ עָלֵי אֲרָחוֹת אֲיָדָם."

ניתוח 'פרחח' מעלה ספקות הנוגעים לשורשו (הנטייה היא לכיוון 'פרח') ולשם המספר (יחיד, או רבים, 'פרחח יקומו'), והגרסה המצויה במספר כתבי-יד – 'פרחח' – אינה מקלה על הבנתו כלל. טיר-סיני בפירושו לאיוב הרחיק לכת עד כדי כך שהציע לקרוא את הפסוק 'עֲלִימוֹ נִפְרַחַח'.

כפילות למד הפועל ח'ית מציגה קושי רציני, אם נקבל את השורש 'פרח'. אמנם 'מצודת-ציון' מנסה ליישב את הקושי – וכפל למד הפועל כמו 'ביום סגריר' (משלי כ"ז) – אך הנחה זו אינה מדייקת במשקל שם-העצם שלפנינו. גוניוס מונה ארבעה שמות-עצם במקרא על משקל 'קִטְלִיל', ו'סגריר' ביניהם; 'פרחח', לעומתו, הוא במשקל 'קִטְלִיל' הנמצא רק בפסוקנו, פעם יחידה במקרא¹.

הקושי של 'פֶּרַחַח יָקוּמוּ' (עניין שם-המספר) איננו רציני. המקרא אינו עקבי בעניין ההתאמה של שם-העצם לשם-המספר. וידעו העם הזה (מל"א יח, יג), "העם הזה אמרו" (חגי א, יב), "ודור רביעי ישובו" (ברא' טו, טז),

1. נוסף ל-'סגריר' – עבטיט (חבקוק ב, ו), שפריר (יר' מג, י), כמריר (איוב ג, ה). שמות-עצם נוספים, בעיצור שלישי נכפל, המוזכרים אצל גוניוס, הם במשקלי 'קִטְלִיל', 'קִטְלִיל' ו'קִטְלִיל'. האקדמיה ללשון העברית מבססת רבים משמות-העצם החדשים על משקלים אלו.

יִלְחֲכוּ הַקְהָל־ (במד' כב, ד) – הן דוגמאות מעטות לכך. ייתכן שלפנינו תופעת "שם קיבוצי" שאיוב משתמש בה².

נסה לפתח את ההשערה כי "פרח" במקורו הוא שילובם של שני שמות-עצם "פֶּרַח" + "חָח", במשמעות שונה מזו המודרנית.

"חָח" הוא ה־חֹחַ, שאיוב חוזר עליו מאוחר יותר (לא, מ): "תחת חטה יצא חוח", במובן של קוצ'.

לפי זה: פֶּרַחַח = פֶּרַח + חָח = פריחת החוח, צמיחתם של קוצים ודרדרים סביבות איוב (על ימינו – שהיא אולי סמל למקור פוחו של אדם).

ביצד מתקשר פירוש זה לתוכן הכתוב?

הוא מתאים לתיאור הכללי בקטע הקודם, פסוקים ג עד ו. התיאור הוא של ארץ בלתי-מעובדת, אדמת-בור. בפסוק ז דיבר איוב על "תחת חרוץ יסופחו" (שהוא מראה של אדמת קוצים), ופסוקו ממשיך בתיאור הקוצים הקמים (מזדקרים) ופורחים ומשלחים עצמם לעבר רגליו וכ'.

חלקו השלישי, והאחרון, של הפסוק עשוי לסייע בידינו בפירוש זה. יִסְלֹוּ עָלֵי אֲרָחוֹת אֵידִם, הוא שלב נוסף במראה המטאפורי של אסון והרס גוראים. שורש הפועל יִסְלֹוּ הוא 'סלל'. "סָרְבִּים וְסִלְוִיִּם" (ביחזקאל ב, ו) משמעם קוצים ודרדרים, ושורש 'סלל' נראה להיות 'סלל' אף הוא, כמו "חֲלוֹן מִן חֲלָל". אסור לשכוח אף את יחזקאל כח, כב, "סלון ממאיר וקוץ מכאיב". ובכן – יִסְלֹוּ וְסִלְוִיִּם גוררים מאותו שורש 'סלל' ומובנם קשור בקוצים למיניהם. לפי זה יִסְלֹוּ עָלֵי אֲרָחוֹת אֵידִם יתפרש בכך שדרכי האסון מתמשכים לעברו של איוב במטאפורה של קוצים ודרדרים הפורחים סביבו ומבטאים חורבן והרס של כל הקיים⁴.

נראה שאף אבן-עזרא פירש בדרך זו את "פרחח". בצורה מזוהה הוא מפרש "רגלי שלחו": "הם נתנו חוחים בדרך". וכי מה עניין חוחים לכאן? נראה, לכן, שאבן-עזרא זיהה ב"פרחח" תרבות של שני שמות-עצם "פרח" ו"חח", ופירשו כ'פריחת החוחים', אך חשש לבטא בצורה פסקנית את מה שעלול היה

2. בעקבות שפרבר: Sperber, Alexander. *A Historical Grammar of Biblical Hebrew*. Leiden, 1962, p. 85.

3. הריזו היתירה אינה מעוררת קושי מיוחד. "חָח" ו"חֹחַ" זהים, למשל, במשמעות של וו חד ומעוגל: "וילכדו את מנשה בחחים" (דבה"ב לג, יא) וכן – "במערות ובחוחים ובסלעים" (שמ"א יג, ו).

4. "יִסְלֹוּ עָלֵי דרכם" חוזר באיוב יט, יב, בתשובתו של איוב לבלדר, בתארו את ה' כאיבו. גם שם ניתן לפרש את תמונת ההרס שה' גורם לאיוב בצורה מטאפורית של איוב ההורס את הצומח והקיים סביבו. גם שם מדמה איוב עצמו לעץ שנקטף באיבו – "ויסע כעץ תקותי" (יט, י).

להיראות כביקורת הטקסט הכתוב לפי המסורת, ולכן הסתפק בהערה סתמית לחלק 'רגלי שלחו'. בחלקו הפא של הפסוק הרגיש אבן-עזרא קרקע מוצקה יותר תחת רגליו. 'יסלג' – מן 'סלון ממאיר'. בצורה זו פירש אבן-עזרא לפי הבנתו, אך לא הבהיר את מחשבתו בדבר פירוק מלים שאינו מבוסס על כלל בלשון. כאשר חוקי הדקדוק 'התירו' לו ליצור בעזרתם את תמונת ההרס בעזרת תיאור הקוצים, מיהר לתמוך ביסוד הנחתו הקודמת, וכך יצר את התמונה המושכת של הרס האדמה וצמחייתה, המתאימה כל-כך למצבו הטראגי של איוב.

לסיום, חוקר הלשון העברית וביטוייה ימצא את 'פרחח' מופיע בספרות ימי-הביניים, כבר במשמעות המודרנית של התנהגות שלילית של צעירים, בספר השעשועים של אבן-זבארה. "על ימין פרחח (יש דפוסים שקראו כאן 'פרחה') יקומו, ועל שמאל בני נבל יקומו, וירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד"⁵. בתקופת ההשכלה מצוי המונח אצל י-ל גורדון. "הוי פרחח אוילי! בן חסר טעם! כעס אל אביו ולילדתו ממר"⁶.

הספרות העברית החדשה ולשון הדיבור המודרנית קלטו ללא קושי את "פרחח" במשמעותו זאת, וקשיי זיהויו המקורי נעלמו ללא זכר.

5. ספר השעשועים, בעריכת ישראל דוידסון, ניו-יורק 1914. מהדורה מתוקנת הוצ' אשכול, ברלין 1925, ע' 142.
6. יהודה ליב גורדון, מבחר משיריו, הוצ' שוקן, ת"א 1965, ע' 43.

השורש כנן בלשון חז"ל באנאלוגיה לאכדית

השורש כנן (= כרך סביב, התפתל) אינו ידוע לנו מן המקרא, והוא עולה לראשונה בספרות התנאים (ע"א). גירונו האטימולוגי לא היה מוכר למילונאים, או שהעלו בעניינו השערות מוטעות. א' בן-יהודה במילונו מציין בהערותו לשורש זה¹, שהוא רך בעברית, והשוה במילון של דלמן². יאסטרוב רואהו קרוב אל כון ("לכונן")³, ואילו בעל ערוך-השלם⁴ מקשרו לערבית חנא, חני שעניינו כפף וכרך, ואין זה תואם את הבחנים בחוקי תורת ההגה. לוי רומז לפועל כנ בערבית⁵, אשר הוראתו העיקרית היא החביא, הסתיר⁶.

ח' אלבק רושם את כנן ברשימת המלים החדשות שבמשנה, והוא כולל את השורש ברשימה מס' 2, בין המלים החדשות שאינן בארמית⁷. מ"צ סגל לא הזכירו כלל בשום סעיף מרשימת הפעלים המשנאיים שאינם במקרא⁸, ושמה מצא לו יסוד מקראי זהה. אך כפי שניכח, אין לקשרו לשורש מקביל במקרא, נמצא ממנו שימוש בדיאלקט ארמי מזרחי אחד, במנדאית⁹, ומוצאו, כנראה,

1. כרך ג, עמ' 2441, ערך כנן (ב), הערה 3.

G.H. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt a/M 1901, S. 202a.

M. Jastrow, *Dictionary* vol. I, p. 649a 3.

4. ח"י קוהוט, ספר ערוך השלם, כרך ד, עמ' 255–כ"ז.

J. Levy, *Wörterbuch* Band II, S. 351 5.

6. להוראה זו ולשורש הנ"ל בערבית מקשר גם Gesenius-Buhl במילונו המקראי את השם "כִּנָּה" (תהל' פ, טז), אך המקור הוא מעורפל, ובדרך כלל מוסבר כשתיל, נטע רך, ולא נראית קרבה בינו לבין 'כנן' שבלי"ח. וראה מילון בן-יהודה עמ' 2436, המציין בהערה 1: "לא נתברר מקורה". לשאלת היחס בין 'כנן' ובין כִּנָּה ראה עוד להלן הערה 77. ועיין גם הדעות השונות המובאות במילון BDB. בין השאר מוזכר שם (3) את הגירסון הנ"ל, אך דוחה אותו, ומסכם: "הטקסט מוטל בספק". קריס (על-פי ההקשר), וכן מציע חיות, עמ' פט, וכבר עמד על כך ריב"ג בספר הרקמה (מהר"ל וילנסקי), עמ' קי. גם רד"ק הביא חלק מן הדעות המוזכרות, והוא מציע "כנה" – מכון (פלומר ביהמ"ק).

7. חנוך אלבק, מבוא למשנה, ירושלים – ת"א תשי"ט, עמ' 160.

8. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ת"א תרצ"ו, עמ' 107–108.

9. בהוראה של לכורך, לעטוף – to wrap (ראה להלן הערה 79).

מאכדית (kanānu)¹⁰. בדרך אנאלוגית אפשר להצביע על דמיון מפתיע בין השימושים וההוראות של שורש זה במקורות האכדיים לבין אלה המצויים בספרות חז"ל.

א. שימושי 'כנן' בלשון חז"ל

נפנה תחילה לממצאים מלשון חכמים (עא – התנאים; עא – אמוראי אי; עב – אמוראי בבל). מהם שאינם מתועדים עדיין במילונות הקיימת.

1. (עא) פיעל: המכנן את החבל על יד על יד כשר, ואם כינונו באחרונה פסול (פרה ז, ז – כ"ק)¹¹ = השואב מים כורך את החבל סביב ידו כמין טבעת, כשמעלה את הדלי, כדי שלא יישמט (הר"ש)¹².

פועל: הממלא בחבית.... ובחבל שהוא מכונן על צוארה (מכש' ד, א¹³ = תוס' שם ב, ה – 17/674 = ת' שם ב, יד – 5/675) מלופף, כרוך סביב בכריכות

10. ראה במילון von Soden, *AHw* ובמילון *CAD* (ועיין במפורט להלן בסעיף ג ובהערות 35–36).

11. במסורת הקריאה התימנית בא הבינוני בדגישות הכ"ף: "המכנן", הושה ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 59, וראה שם הערה 1. בכ"י לו גרסת הפועל כנל, אך בא פעם אחת "על יד". גרסת הפעלים וזה בכל כתה"י (גם פארמה, גנוי-משנה, הוצ' אי" כ"ץ מאוסף אנטונין, ירושלים תשל"ו, ובמשניות הבבלי). על נוסח דומה לנ"ל בעבר כמקבילה למשנה יש להניח בתוס' פרה ז (ו), ד: "אלא למעלה את החבל וחזר ובנאו" – 31/636 (כך בכ"י). ש' ליברמן מעיר בתוספת ראשונים, כרך ג' עמ' 242, כי בפירוש למשנה מצטט הר"ש מן התוס': "וחזר וכנונו". גם בעל מנחת ביפורים מציין: "וכנונו גרסינו", וכן בביאור הגר"א. בדפ' שלפנינו רק: וכי. והושה בקונקורד' לקוסובסקי בערכו.

12. והר"ש מוסיף, כי 'מכנן' הוא מלשון 'הדרא דכנתא' (חולין מח, ע"ב), וראה להלן הערה 18, ועיין ב"תפארת ישראל", הערה מ: "והוא מעי הטבחיא, שהולך בסבוב תוך בטן הבע"ח". והושה גם בפירושים של הרא"ש, של המיוחס לרב האי גאון ושל ר"ע מברטנורא, ובעקבותם גם ח' אלבק.

13. ועיין על הפירוש אצל הר"ש וכן י"ג אפשטיין, בפירוש הגאונים על סדר טהרות פרלין תרפ"ד, עמ' 105. מה שנאמר שם בהערה 7 בקשר אל "עשך ויכוונך" שבמקרא, דרש הוא בלבד (וראה להלן על "כנונים"). כנ"ל הגרסה בכ"י לו (והגוין מנוקדת: מכונן) ואף במשניות של הבבלי. גם ילון (במהד' אלבק) גיקד בפועל. בכ"ק נראה הכתיב העיצורי כנ"ל, אך מסומנת מחיקה על הגוין הסופית, ומנוקד: מְכֻנֵּן(?), ואמנם בכ"י פארמה הגרסה: "מכוון על צוארה", וכך כנראה יש לקרוא גם בגנוי-משנה, עמ' שנ (צילום קנא). אך נראית עדיפה הגרסה משורש 'כנן', כפי שמתברר גם מן המקבילה בתוספתא. ועיין ב"מלאכת שלמה" למשנה, ואף הוא מציין, שנפלה טעות בידי הכותב "מכוון", וראה גם הר"ש. מ"צ סגל (דקדוק לשון המשנה, ת"א תרצ"ו, עמ' 145), מציין ללא הצדקה את המובאה "מכוון" (מכש' ד, א) כפולל משורש ע"ו.

אחדות (סביב לצואר החבית)¹⁴. ליונה שפרחה מפני בן הנץ, נכנסה לה למערה לנזיק הסלע, וחשש מכונן לפנים ממנה (מכילתא דרשב"י יד, יג – 11/55–12)¹⁵ = נחש מפותל, נכרך ומתפתל.

(ע2א) אתמול אפרוח ועכשיו ביצה, אתמול מפריח במצות... עכשיו מכונן כביצה, אתמהא (בראשית רבה לו – 347) = אפרוח מקושר (עטוף) בקליפה¹⁶.

14. הגרסה הנ"ל מן התוספתא היא מכ"י וינה, ראה גם הוצאת Rengstorf, עמ' 231. קוסובסקי בקונקורדאנציה לתוספתא ניקד פעמיים "מכונן" (כהוראה פעילה, פולל), אך כאמור, נראה שהוא סביל, והר"מ אמנם פירש: מלופף. וראה הערה קודמת ובהערה הבאה.

15. בהוצאת אפשטיין-מלמד מובא בהערות מכ"י ירושלים (דף ממדרש-הגדול) בניקוד מכונן, ומכ"י אחר של מדה"ג: מכונן. אמנם לפי הכתיב במכיל' ניתן היה לקרוא גם: מכונן (פולל), בהוראת פועל עומד, וההקבלה לאכדית מעוררת מחשבה לכיוון זה (ראה להלן סעיף ג' 2), אך לפי המובאה הראשונה למעלה מן המשנה היינו מצפים בשורשי ע"ע לצורה הרגילה בפועל ע"ד השלמים: "מכונן".

במכ' דר' ישמעאל, פרשת דוהי ב, מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 94, הנוסח שונה (ראה שם שינויים אחרים), ובמשפט המקביל לעניינו נמצא שם: "והיה הנחש נושף בה", ולא נזכר הפועל 'כנן', והשוה כמוהו בילקוט שמעוני. לפינו אפוא מסורות שונות לאותו משל.

יש לזכור שצורות פולל נדירות בל"ח ואולי אף נעלמו כליל. ראה סגל, דקדוק לה"מ, עמ' 148 (סעיף 269), וא' בנודד, לשון מקרא ולשון חכמים, פרק ב, ת"א תשליא, עמ' 482. והשוה עתה ג' הנמן, תורת הצורות וכו' על פי כ"י פארמה (דיסרטאציה, ירושלים תשל"ב, עמ' 303) הקובע, שבבניין פולל אין לכפולים שום ייצוג בכ"י זה, ובמקום שיש בניינים דגושים הם מזדמנים כנסיות השלמים. או בתוס' ב"ק יא, יח – הגרסה לפי צוקרמאנדל (10/331): "מסותי אבנים", כאילו פולל, אך בצילום כי"ע נראה בבירור: מסותי, וכן הגרסה בכ"י. לפיכך נראה, ש"מכונן" הוא לכל הסברות מבניין פועל.

אגב זה יש מקום להעיר, כי גם על דוגמות אחדות לפולל משורשי ע"ו, שמביא סגל (שם, עמ' 286), מערער ג' הנמן (שם, עמ' 224 בהערות, מס' 510 א–ב); ונוכל להוסיף דוגמה מתוס' ב"מ ו, יח – 12/385: "הא למדת שמלוי ריבית מתמוטטין והולכין", אך צוקרמאנדל לא ציין בח"ג, כי בכ"י וינה הוא: "מתמטטין והולכים", במבנה רפעי. התאפשר לי לברר זאת על-פי ציון בקונקורדאנציה המכאנוגרפית, שהכנינה האקדמיה ללשון העברית בירושלים. תודתי נתונה למערכת המילון ההיסטורי על אדיבותה, בהרשותה לי להיעזר בממצאיה.

המקור הנ"ל ממכ' דרשב"י הובא מן המדרש-הגדול בתוספות ערוך-השלם, עמ' רעה. אגב הערך נחש³, והשוה מהד' מ' מרגליות, מדה"ג לשמות, עמ' רסד. ועיין עוד להלן על כנן < קנן² ("מקנן"). על הקשר הפרשני בין "מכונן" אל "המכנן את החבל" (דלעיל) ולמלת "כועיות" (בהמשך, למעלה) כבר עמד ד"צ הופמן במהדורת מכ' דרשב"י, עמ' 46, הערה נ (והעירו העורך, כי לפני כן כבר ציין זאת במדה"ג לשמות, ברלין תרע"ד, עמ' 142). 16. עיין בהערות של מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 347, ואינו מציין שום ח"ג, וכך

2. לא מצאנו בספרות חז"ל שימוש פועלי ודאי בשורש זה בבניין אחר, אך מצויה צורת הבינוני הפעול בקל, הקרובה לשם, בדרשה על הפסוק "הוא עשך ויכ(ו)עך" (דבר' לב, ו), ונוכירו אף בגירות שמניות: (עא) קל פעול: רבי דוסתי בן יהודה אומר עש(א)ך כנונים כנונים מבפנים¹⁷, שאם תעלה אחת על גבי חברתה, אי אתה יכול לעמוד (ספרי דבר' סוף שט - 350)¹⁸ = מעיים באדם, העשויים כעין עיגולים עיגולים (מפותלים). ובדרשה על אותו פסוק נמצא צורה שמנית בלשון חכמים ב' של בכל בהוראה הנ"ל.

(עצב) 'הוא עשך ויכוּעך', מלמד שברא הקב"ה כנוניות כנוניות באדם, שאם נהפך אחת מהן אינו יכול לחיות (חולין נו ע"ב - לפי כ"מ)¹⁹. ובתפילת "אשר יצר" שבנוסח הירושלמי (לשון חכמים ב' של אי):

אמנם הגרסה גם בכ"י וטיקאן 60 (דפ"צ "מקור", ירושלים תשל"ב, עמ' 128 ב), אבל ראה להלן בסעיף ב 2, במעתיק כ < ק, פי הגרסה בכ"י וטיקאן 30 היא: "עכשיו מקונן בביצה".

17. רשמנו פקל פעול, על אף שלפי הכתיב אפשר היה לכאורה לגרוס גם כשם כנונים, כצורת ריבוי קיבוצי ממשקל קטול; אך משקל זה רגיל מצד אחד בהוראת שם פעולה (אמנם לעתים גם תוצאתה): גידופים, קידושין, כיפורים, גידולין, ומצד שני בכתיב יד של אי רגילים אלה לבוא בכתיב מלא ביד, למשל בכ"י: גיטין ח, ב, קידושין ב, טו, יב' ו. ג ועוד, וראה גם בכ"י פארמה, ג' הנמן (דיסרטאציה), עמ' 189, וראה סגל, דקדוק לה"מ, עמ' 77. וכן הוא הנוהג בתוספתא ובירושלמי. אמנם שיטת הכתיב המלא בכתיב של הספרי לא נבדקה עדיין בדרך סיסטמאטית, אבל ראה דוגמות אחדות, שנזכנו לי באקראי: קישואים (ספרי דבר' קעא, עמ' 219), ייסורין (שם, עמ' 56-57, ראה בחיג לפי כ"י וטיקאן 32 = כ"י), גידוליהם (שם, עמ' 268), וכן בצורות היחיד: ניוול $2 \times$ (עמ' 254), חילוף (עמ' 274), ותיבות אחרות: שוניתה (עמ' 268), ויקת הבעל (עמ' 271), ואפילו אחרי צירי: טריפה, מעילה, חבירתה (359).

18. וראה שם דרשות נוספות על הפסוק הנ"ל "ויכוּעך". במדרש-תנאים לדבר' ל"ב, ו גרס הופמאן (במהדורתו עמ' 189): "עשאך כנוניות מבפנים וכו'", כפי נוסח הבבלי (השוה בהערה הבאה הגרסות מחולין נו, ע"ב). אבל ראה בסוף ההערה דלהלן גרסת מדה"ג. בפירוש על הספרי (עמ' 350 בחיג) בכ"י ששון: כנים, כנים.

19. כך הגרסה בכ"מ, וראה דק"ס לחולין, עמ' עא, הערה ל, ויש להעדיף גרסה זו, לפי הדוגמה המבנית של התיבה הדומה בשאר המקורות, וכך הובאה במילון בן-יהודה, ראה ערך 'כנויות'. אבל בכ"י המבורג 169 (מהדורה פקסימילית, הוצ' "מקור", ירושלים תשל"ב, עמ' 55) כמו בדפוסים הרגילים: כונויות. וכן בדפ"ר (וינצא): "כונויו" באדם שאם נהפך וכו". אלא שבאלה באה המלה רק פעם אחת. צורה זו הועברה למית (לעיל, הערה 18, לפי הופמאן). אבל במדה"ג, שממנו ליקט בעל מדרש תנאים, נמצא את הגרסה: "הוא עשאך כונויות כונויות מבפנים" - כך לפי מהדורת ש' פיש, ירושלים תש"ג, עמ' תשא (ואין חיג), דהיינו לפי הצורה שמצאנו בירושלמי דוקא (ראה המובאה למעלה, בהמשך).

(ע2א) ועשיתה אותו נקבים ונקבים, חלולים חלולים, כנוניות כנוניות (ירוש' ברכ' ט, ד – כ"י וטיקאן 133)²⁰. ועוד באותו רובד: (ע2א) מייעה שלאשה עשוין כינים כינים (ויקרא רבה יד – מרגליות ש"ה, בח"ג)²¹. נעיר עוד על מקור אחד מסופק: המראה כנוני עצמו באצבע, אין גם רוח כמו זה (משנת ר' אליעזר פ"י – מהד' עזלאו 8/196), אך לא נתפרש לנו מובנו, ואף הגרסה מסופקת²².

רש"י מפרש שם מלשון "ואת כנו" (שמות לח, ח), כאילו מלשון בסיס "ואם ירדו מבסין שוב אין מתיישבים" (ועיין בהערה 21), אך נראה יותר, שמובנו כנ"ל מספרי דבר', שהכונה למעיים העגולים והמפוחלים, כפי שמסתבר גם מהמשך לשון הגמרא "ואם נהפך אחת מהן", ששייך לעניין התהפכות מעיים. וראה רמז לכך גם בחזקוני ק"ג, ע"א: "אמר רב משרשיא אין מחזיקין דם בבני מעיים, תרגימה הדרא דכנתא, מעי"א וכרכשא" (כ"י המבורג, עמ' 155, שם) – ועיין בעה"ש, פרק ג, עמ' קפח, ערך 'הדורא'.

20. ראה בהוצאת הצילום הפקסימילי של "מקור", עמ' 97 א, ואיננו בכ"י לידן, ואף לא בנוסח המקביל של "אשר יצר" שבבבלי ברכ' ס, ע"ב. ל' גינצבורג בשרידי-ירושלמי, עמ' 354, מביא בח"ג מכ"י: "כנויות" 2x, אך בעיני בכתב-היד נראה ברור "כנוניות" בוי"ו.

21. מרגליות ש"ה גרס במהדורתו: "עשוין קינים קינים", והכונה לפי הסברו שם לחדרים חדרים כעניין תיבת נוח (ראה בערוך, פרק ד, עמ' 255 טור א). בדפ' הגרסה: כינים, כינים, פיקין, פיקין – וכן ראה בילקוט איוב תתק"ה: כינין. ועיין בהערותיו של ש' ליברמן לויק"ר, פרק ד, עמ' תתעד, המעדיף כנראה את הגרסה בכ"ף "כינין, כינין", ומסתמך בין השאר על כ"י ששון (ראה להלן) ועל כ"י (וטיקאן 133): כנויות, כנויות (ולפי כתיב"י הוא: כנויות, כנויות – ראה לעיל, הערה 20). בספרי דבר' שט – 350 נמצא בין השאר גם: "רבי יהודה אומר עשך כוין כוין", ופינקלשטיין במהדורתו שם מציין, שבכ"י ששון 598 מביא עוד גרסה: כינין, כינין, אך מפרש מלשון פן עומד וסדור על חברו. ושם התפון, פי הַעֲצָה (קצה המעיים) הוא בבחינת הבסיס, שעליו יושב האדם, ושם בהמשך בספרי דבר': "רבי שמעון בן יהודה אומר הושיבך על בסיסך וכו'" (וראה רש"י, לעיל הערה 19). אבל עיין במובאה הבאה למעלה ממשנת ר"א על כיניו/כניו, ח"ג בין שני כתב-היד.

22. הגרסה הגיל (כ"ני) היא לפי כ"י א (מס' 4893, הנמצא בביהמ"ד לרבנים בניו-יורק), שעליו בעיקר מבוססת מהדורת עזלאו, אך בכ"י ב (מס' 5005, שם) הגרסה היא: "המראה כיניו עצמו", והמהדיר העדיף אותה משום מה בנוסח הפנים. ההקשר הענייני מעורפל לפי שתי הגרסאות, וקשה לעמוד במדויק על טיבו הפרשני. אף לא מצאנו לקטע הגיל שום מקבילה במקור אחר בספרות חז"ל, שהייתה יכולה אולי להבהיר את את הסתום כאן (ושמא ב"כניו הכונה לקצה המעי הגס?).

י' פריס-חורב במאמרו באדר היקר (קובץ לכבוד ש' הורודצקי, תל-אביב תש"ז, עמ' ע), מביא הצעת הגהה בשמו של לוי גינצבורג: כעניו (במקום "כיניו"), המבאר את הכונה: "שהנאוה היותר גדולה היא מי שמשבח את עצמו בענותותו". מבלי

ב. 'כנן' במעתק העיצורים כ < ק

נמצא את השורש 'כנן' גם במעתק הגאים כ < ק, ואין בתופעה זו משום חידוש בספרות חז"ל²³, וידוע על חילופים כאלה גם בין גרסות כתב-יד של אותו מקור. יש לעתים שהמעתק בליח הוא תוצאת השפעה של הקשר פונטי מסוים, ולעתים טעמו הוא טכני בלבד, תוצאת פעולתם של סופרים ומעתיקים, אולי העתקה מן השמיעה. כפי שנראה להלן (סעיף ד) נמצא המעתק בשורש זה גם באפדית. במקרה הראשון, שיובא בזה, נראה לנו, שפעל גורם נוסף מאלה שהזכרנו.

1. המובאה, שנרשמה לעיל ממכ' דרשב"י (בניין פועל), מופיעה גם במדרש אנדה של אמוראי אי (עצא) לפסוק 'יוני בחוגי הסלע' (שה"ש ב, יד). נמצא שינוי נוסח קלים בלבד בין שני המקורות, ובין השאר גם בפועל הנידון: 'ליונה שברחה מפני הנץ ונכנסה לנזקיק סלע, ומצאה שם (ה)נחש מקנן ונכנס לפנים, ולא (היתה) יכולה להכנס, שעדיין הנחש מקנן...' (שה"ש רפה ב – כ"י וטיקאן 76)²⁴, ושם הוא בשם דבי ר' ישמעאל דוקא.

בלא ראיית המקבילה בלח"א (ע1א), הייתה הדרך הפשוטה להבין כאן 'מקנן' = שוכן, דר כבתוך קנן, כפי שמוכר הפועל הדגומינאטיבי מ"קן עוד מן המקרא. אמנם צמוד הוא בעיקר לפעולת הציפור והעופות, הבונות את קנן, כגון: 'אשר שם צפרים יקננו' (תהל' קד, יז), אך נמצא במקרא אף בקשר לבע"ח אחר: 'קננה קפוז' (ישע' לד, טו) = קיפוד, ובהשאלה גם לאדם²⁵, ובלשון חז"ל (ע1א): 'אוזין ותרגולים שקננו בפרדס' (חולין יב, ז – והשוה ספרי דברים רכח – 260), אך ראה גם: 'יוני עליה וצפרין שקיננו בטפחים... וחיה שקיננה בפרדס צריכה זימון' (תוס' יו"ט א, י – כ"י, ליברמן 282)²⁶;

להתפלמס אודות דברי ההסבר נוכל רק להעיר, שבעל ההצעה התעלם לחלוטין מגרסת כ"י א 'כנני' (ענעלאו לא ציינה בח"ג), וקשה להגיה נגד גרסאות של שני כתב-יד.

23. כגון: כפל < קפל, כרסם < קרסם; תכשיט – תקשיט, הכיש – הקיש (ראה בר"ר לו – 272, 338, לפי כ"י וטיקאן 30, וכן שרי"ר 18), כעכע – קעקע, ועוד כהנה, והדברים ידועים. ראה, למשל, י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, 'ירושלים-ת"א תשכ"ד, עמ' 1227. ואין החילופים באים בסמוך לעיצורים אמפאטיים דוקא, כפי שרצה להניח י' קוטשר, מהקרים בארמית גלילית, ירושלים תשי"ב, תדפיס עמ' 13.

24. הציונים בסוגריים הם השינויים לעומת הגרסה בכ"י אוקספורד 164 (מאוחר מן הניל), ושם: 'שברחה מן הנץ', וראה גם בדפוס פיזור (שנת רע"ט). לא הגיעה ידנו לבדיקת כתיי נוספים.

25. ראה 'ישבת' (י) בלבנון מקנת' (י) בארזים' (ירמ' כב, כג) = שוכנת, מתגוררת.

26. בכ"י הגרסה: 'שקינתה'. אך כנ"ל 'שקיננה' לעניין חיה גם במקבילה בבבלי

ביצה כה ע"א.

משמעות הפועל במקום נוסף וּמַעֲשֶׂה וְקִינָן שועל בראש הלפת" (ספרי דברים שיז – 360) כבר נתונה בספקות²⁷.

לפיכך יש אמנם ביסוסים לצירוף של 'קנן' גם לבעלי-חיים שאינם מן העופות דְּוָקָא²⁸, כִּיּוּצָא בזה הוא באפדית²⁹, ומשום כך 'הנחש מקנן' הנ"ל בשיהש"ר לא היה בו אולי כדי להתמיה. אף על פי כן מסתבר, ש'קנן' זה הוא גלגולו של 'כנן' (מתפתל), כפי שמוכיחה המקבילה הישירה ממכ' דרשב"י, ושמא הלך ונשכח מוכנו של השורש 'כנן' (הן לא מצאנוהו כפועל בלח"ב), והולבשה לו הצורה המקראית 'מקנן' המשותפת לל"ח³⁰, ומכאן גם הוראתו המוטעית. אפשר לראות, שכך הוא גם מבחינה עניינית, שכן נוסח ההמשך שם הוא: 'הנחש מקנן ונכנס לפנים' = ממשיך להתפתל ולהיכנס למערה, לנזקק הסלע (ואינו נעלם), וניכר השינוי מן המקבילה במכ' דרשב"י: 'ונחש מכוון לפנים ממנה'. ואמנם בציטוטים שונים, כשמשתמשים במדרש זה, מושמט בדרך כלל הפרט הנוסף שבהמשך³¹. מכל מקום 'מקנן' נתפס כאן בהקשרו כפועל עומד (אמנם אקטיבי), כפי שמתבהרת משמעותו של 'מכוון' במכ' דרשב"י כפועל עומד (ואולי סטטיבי) = כנוס, מפותל – כציון מצב, מה שאין כן בפועל 'מכנן', שהובא מן המשנה בפיעל, שהוא ודאי פועל יוצא.

2. גרסתו של הפועל מן המובאה שהוזכרה לעיל מבר"ר לו, היא בכ"י וטיקאן 30 בקיף³²: 'עכשיו מקונן בביצה', וכן הוא בגלגל המאוחר בילקוט

27. מצוי גם בירוש' פאה ז, ד, כ ע"ב, ובבבלי כתו' קיא ע"ב; רש"י מסביר שם בבבלי: ניקב בו, עד שעשה לידתו בתוכו. שם יסודו של 'קנן' שונה באלה.

28. ובהוראה מושאלת נמצא עוד בספר בן-סירא לו, ל (35): 'כ"י ברוב תענוג יקנן חולי'. מ"צ סגל במהדורתו (ירושלים תשל"ב) מסביר: 'יעשה לו קן, החולי ישכון באכילה נסה', אך מציין, שהמליצה קשה. בכ"י אחר מצויה גרסה: 'ברב אוכל יקנין חולי' – ראה עתה בקונקורדאנציה שבהוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ג. עמ' 38.

29. גם באפדית בא הפועל 'קנן' בהקשר עם בעלי-חיים אחרים, כגון התן, השועל והנחש (ראה להלן, סעיף ד 2 והערות 67–70).

30. ושינוי נוסף שם: 'ברחה מפני הנץ', שהוא פועל מקראי במקום 'פרחה' הרגיל יותר בלח"א. אמנם גם במכ' דר' ישמעאל הנוסח: 'שברחה'. וראה עוד בהמשך, למעלה.

31. המשל המפורסם הזה על ישראל, שבצמדם ליד ים-סוף היו דומים ליונה שברחה... ונכנסה לנזקק סלע וכו', מובא במילונים בדרך כלל משיה"ש רבה בלבד (המקור ממכ' דרשב"י לא היה מופר) ומבלי לצטט את ההמשך 'ונכנס לפנים', ראה למשל במילון בן-יהודה בערך 'קנן' או אצל יאסטרוב. כך גם באינטרפרטאציה של הקטע המדרשי, המובא בספר האגדה לביאליק-רבניצקי, עמ' נד, סעיף עז. יאסטרוב במילונו, עמ' 1393, הביאו בערך 'קנן' הרגיל ומסבירו פאילו הוא דומינאטיב מ'קן'.

32. ראה עתה בדפוס-צילום, הוצ' 'מקור', ירושלים תשל"א, עמ' 42. והוא כתב-היד המהימן, הנחשב דוקא לאב-טקסט למקור זה; עיין י' קוטשר, מחקרים בארמית

שמעוני (דפ' שאלוניקי, עמ' כ 3 למטה, ושם: כביצה), ויאסטרוב לא פירשו כהלכה.³³

3. "מיעה שלאשה עשוין קינים, קינים" (ויק' יד - לפי מהד' מרגליות ש-ה) - ראה מה שהובא לעיל הערה 21. ואולי גם כאן כבר לא הובן 'קינים' משורש 'כנ', לפיכך תיקונו מעתיקים לקורא, ונגררו להסבר 'קינים' = חדרים (על-פי המקרא), ראה פרטים בהערותנו שם.

ג. שימושי 'כנ' באכדית

השורש 'כנ' באכדית מופיע בצורת הפועל *kanānu*, ובצורת השם *kannu* הנגזר מן הפועל הזה.

בפועל *kanānu* דן לראשונה דין שיטתי קרויס, במאמרו על הטקסטים הפיסיוגומיים הבבליים.³⁴ אולם תיעוד מלא יותר ניתן במילונים החדשים *AHW*³⁵ וה-*CAD*.³⁶ לפועל זה תפוצה מוגבלת, והוא מצוי בעיקר בטקסטים פיסיוגומיים-רפואיים, ובטקסטים מאגיים מן האלף הראשון לפנה"ס.³⁷ הוא מופיע בפנינים הבאים: קל (G ו-*Gtn*³⁸), פיעל (D), נפעל (N ו-*Ntn*³⁸), ופעמיים בלבד בבניין השפעל (*Štn*³⁸). לבניין הקל שתי הוראות בסיסיות. ההוראה העיקרית היא פעולה יוצאת: 'כרך, גלל, כפף, עיות, כיוץ'. ההוראה האחרת היא עומדת: 'הכרך, התעוץ, התכופץ, הצטנף'.³⁹

גלילית (לעיל, הערה 23), עמ' 9 ואילך, והשוה מ' סוקולוף, לשוננו לג (תשכ"ט). עמ' 27 ואילך, ושם הערה 15.

33. יאסטרוב עמ' 1393 (ראה לעיל, הערה 31) מפנה אמנם במובאה זו מילק'ש אל ערך 'כנ' (עמ' 649), שבר"ר הוא "מכונן", אך אף כאן רואה את עיקרו מ'קן-nested.

34. F. R. Kraus, *MVAG* 40/2 (1935), pp. 94-96.

35. W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Band 1 (Wiesbaden 1965), 35. p. 435 sub *kanānu(m)*, *qanānum* II המופיעים במאמר זה, עיין במילון הגיל של פון-סודן, עמ' XVI-X.

36. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, vol. 8 (K), Chicago-Glückstadt 1971, pp. 142 f., sub *kanānu* (*qanānu*).

37. השימוש בפועל *kanānu* בטקסטים מן האלף השני לפנה"ס נדיר מאוד. הוא נמצא עד כה פעם אחת בטקסטים פיסיוגומיים מן התקופה הבבלית העתיקה (ראה *AfO* 18, 63, פעמיים בטקסט פולחני מן התק' האשורית התיכונה (ראה *MVAG* 41/3, 12 II 38; 14 III 3), ולדעת פון-סודן, אף נמצא פעם אחת בטקסט פלכלי מן התק' האשורית העתיקה, בצורת *niknul* (ראה הערתו ב-*OrNS* 25, 241). *Štn* ו-*Ntn*, *Gtn* הם בנייני משנה של הקל, של הנפעל ושל השפעל.

לפי אותו הסדר, והם מזרים על התמדתה והישנותה של הפעולה. 39. כך *CAD*. לפי *AHW*, ההוראה העומדת היא אליפטית-רפלקסיבית: 'כיוץ

הסקירה הניתנת להלן נערכה על-פי גיווגיה וגלגוליה של ההוראה, ולא על-פי הבניינים והצורות הדקדוקיות. לכל הוראה או משנה-הוראה נביא דוגמה אחת בלבד. למונחים נוספות יציין הקורא בהערות ובמילונים.

1. *kanānu* כפועל יוצא

(א) הפועל *kanānu* מופיע בבניין קל בטקסטים מאניים, במובן של 'כרך' חוט או בד וכר' סביב חפץ פולחני-מאני, 'עטף' בבר וכר⁴⁰. קרובה לכאן גם ההוראה של 'הפשל' (שולי הבגד), המצויה בכתובת מלכותית מן התקופה הבבלית החדשה⁴¹.

(ב) בטקסטים רפואיים-פיסיוגומיים⁴² מוצא הפועל הנדון את שימוש הנפוץ ביותר. כאן הוא מציין 'עיוות' או 'כיווץ' איברים חיצוניים ופנימיים, כתוצאה ממחלה או מתפקוד משובש. להלן מספר דוגמאות לשימוש זה של הפועל *kanānu*, עם ציון הצורה והבניין בסוגריים, ליד כל מובאה:

- (1) 'אם (החולה) 'כבד' והוא מַעֲוֶה (*ikannan - G*) ומיישר (*itarraš*) את רגליו הימנית... (TDP 144, 56)⁴³;
(2) 'אם כל הזמן ירכיו רועדות, רגליו מתעוותות (*iqqannan - N*) וראשו כואב עליו... (AMT 54, 3 rev. 8);

(את עצמו) = 'התכווץ' (ראה שם סעיף 5 G). ראה גם *GAG* 183d, שם נותן סוף-סודן דוגמאות נוספות של פעלים עם הוראה 'אליפטית' דומה.

40. בטקסט מאני מאשור *Ebeling, KAR* 62, rev. 10-15; ראה גם *von Soden* *OLZ* 55, 488) הכהן-המשביע מצטוו לעטוף את צלמית החמר של האויב בחומר שלא נתפרש טיבו, לומר שבע פעמים 'עטפתיו' (*ak-ta-na-an-ka*) ב...⁴⁴, ואחר כך להשליך את הצלמית העטופה לתוך הנהר.

41. נבופלאסר מלך בבל, ברצונו להדגיש, כי התעסק במו ידיו בבניית יסודות מקדש בבל, אומר: 'הפשלתי' (*aknunma - G*) את לבוש מלכותי, ונשאתי על ראשי לבנים וטיט' (ראה *VAB* 4, 62 II 63-67). להוראת הצירוף *kannāti kanānu* ראה דיון להלן בסעיף 3.

42. בטקסטים רפואיים הכונה לרשימות ארוכות של דיאגנוזות רפואיות. בחלק מהן ניתן המרשם לרופאי המחלה, בצד איבחנה, ובחלק אחר – נבואה לגבי עתידו של החולה, המתחייבת כביכול מן האיבחון. בטקסטים פיסיוגומיים הכונה לסוג מסוים של ספרות האותות, שבו מתארים תופעות פיסיוגומיות חולניות או בלתי רגילות בכל חלקי גוף האדם. כל תופעה נתפסת כמבשרת משהו טוב או רע לגבי עתידו של האיש, ופתרונה בצידה.

43. השהו עוד *TDP* 188, 6: 'אם חוט השדרה שלו כפוף (*qaninma - G* Stativ) ואינו יכול להתיישר (*tarāšu*)...'. התרגום המדויק של *kanānu*, בהקשר זה, מוטל בספק, והוא תלוי בתרגום ניגודו *tarāšu*. המובן המקובל של *tarāšu* הוא 'פשט' (רגל, יד וכר), ואם כן, אין זה מן הגמגע ש-*kanānu* מורה כאן על 'כפוף וכיווץ' האיברים, ולא על עיוות (דהיינו כפוף לצדדים אנב סיבוב על צירו).

(3) "שרירי חיקו היו מתעוטים (ittanaktanū — Ntn) ... (Afo Beih. 3) 22 II 9⁴⁴.

ולבסוף נציין עוד, כי בספרות האותות אנו מוצאים את הפועל *kanānu* בהקשר של 'סלסול' השער⁴⁵ או הזנב⁴⁶.

2. *kanānu* כפועל עומד או חוזר

המילונים הדו-לשוניים (שומרו-אכדיים) מן האלף הראשון לפנה"ס מקדישים מקום נכבד לבירור המשמעויות השונות של *kanānu* כפועל עומד. מן הקטעים שנשמרו בידינו משתמע, כי פועל זה יכול להיות מוסב על בני-אדם, על כלבים ועל נחשים.

במילון האשורי החדש Alam-nabnītu אנו מוצאים, כי הפועל *kanānu*, המוסב על בני-אדם (= *kanānu ša amēli*), מתורגם לשומרית בביטויים כמו *du₁₀-gam-gam*, *du₁₀-DI-gam* (שיכול ידים מעל הראש?), *sag-šu-gilim* (כופף ברך, לכרוע ברך⁴⁷). מכאן, כי הכונה לפעולת התכוצות והתכופפות במצב של פריעת ברך או ישיבה שפופה. הוראה זו מתאשרת ממקור אשורי תיכון, המתאר את סדר הכתרת המלך. לאחר שהושיבו את המלך על כס המלוכה, ותוך זמרת המקהלה, "השרים וסריסי המלך משתחווים" (*ultanaktanū* — Štn) לפני המלך, הם מנשקים את רגלי המלך⁴⁸.

פיוצא בזה, בהקשר עם כלבים, הפועל *kanānu* מורה על התכוצות והצטנפות. הוראה זו עולה מן המקבילה השומרית *ur-gam-gam* (כלב מכונן, כפוף)⁴⁹, וכן מן ההקשר הספרותי הקלאסי של סיפור המבול. בעלילת גילגמש, לוח XI, שו' 113–115⁵⁰, מתוארת תגובת האלים לגיאאת מי המבול במלים אלו:

44. פיוצא בזה אנו מוצאים גם בטקסטים מאגיים, ובהם האדם הננוע מכישוף מוכיר את "המכשפה" אשר שיתקה את איבריו, עייתה את ידיי (*ukanninū manānēja*). (ראה (Maqlu VII 65).

45. ראה Afo 18, 63, 21–22: "אם האיש-שיער כתפיו מסולסל (*kunnunāt* — D) נשים תאהבנה אותו". (Stat.

46. ראה, למשל, (Šumma ālu) 19–20 CT 40, 32 rev.: "אם השור מסלסל בהתמדה (*iktannan* — Gtn) את זנבו לימינו...".

47. ראה I 8–15 CT 12, 46 I 8–15: *gu-ur Gam* = "ראה גם"; *gu-ur Gam* (VAT 9712 IV 11) Idu II 267: "ראה הערה 51 להלן".

48. ראה 37–38 II 12; 2–3 III 41/3, 14 MVAG.

49. ראה (= Alam-nabnītu) 3–5 I 46 CT.

50. ראה 47 pl.; 62 p. R.C. Thompson, *The Epic of Gilgamesh* (1930).

ilāni^{meš} iplaḥū abūbamma

ittehsū itelū ana šamē ša^d Anim

ilāni kīma kalbī kunnunū (D Stat.) ina kamāti rabšū

האלים יראו את המבול,

נסוגו, עלו אל שמי (האל) אנו,

האלים הצטנפו ככלבים, רבצו בחוצות (האטמוספירה).

באשר לפועל *kanānu* המוסב על נחשים (= *kanānu ša šēri*), הוא מתורגם במילונים בדרך כלל בביטוי השומרי *muš-gú-gilim(-du₁₁-ga)* "נחש, עם צואר מפותל" (ז⁵¹), כאשר במלה 'צואר' (*gú*) הפונה, כנראה, לכל או לרוב גופו של הנחש. הביטוי מורה אפוא על נחש, המתפתל ונכרך סביב עצמו בעת רבצו. כונה זו מתאשרת יפה מטקסטים העוסקים בצמחי רפואה ומרקחת. למשל, בסדרת האותות הנקראת *Šumma ālu* מובא המקרה הבא: *šumma šēru ina rēš amēli iknunma (G) irbiš* למראשותי האיש...⁵². בסדרת האותות העוסקים בניחוש בגביע של שמן, מופיע המשפט הבא: *[šumma šamnu] kīma šēri iknun (G) ...* "אם השמן מפותל כנחש...⁵³". ולבסוף, בטקסטים העוסקים בצמחי רפואה ומרקחת מוזכר "צמח, אשר עליו (או סביבו) הנחש מתפתל" *šammu ina muḥḥišu šēru ikatannanu*⁵⁴.

3. השם *kannu* "קשר" וכו'

השם *kannu* נזכר מן הפועל *kanānu*, ואף משמעותו הבסיסית נזכרת ישירות מן הפועל הזה. המילונים החדשים מסכימים, כי *kannu* פירושו 'כריכה, קשר, חישוק' וכדומה⁵⁵, כלומר התוצאה של פעולת הכריכה. ומכאן בא לציין גם את החומר שבו מבצעים את הכריכה, כגון חוט, סרטי חגורה וכו'. צורת הריבוי של השם הנדון, *kannāti*, מופיעה אך ורק כמושא פנימי של הפועל *kanānu*. ההוראה המדויקת של הצירוף *kannāti kanānu* 'כרך כריכות' לא נתבררה כדבעי. ביטוי זה נזכר פעמיים בהשבעה נגד השדה

51. ראה *CT 12, 46 I 6-7 (Alam-nabnītu)*; *CT 18, 37 III 17 = 19, 31 IV 7 (Antagal)*; ראה עוד *CT 16, 23, 333 f sanāqu ša 'iti / dalti* האכדי לביטוי *gú-gilim* כי מקביל לביטוי האכדי *sanāqu ša 'iti / dalti* (להבריה = לנעול), בהקשר עם בית או דלת (ראה *Deimel, ŠL 106, 52c*). כיצא בזה, מקביל *šū-gilim* למלה האכדית *napraku* "בריה" (ראה הערה ל-*MSL VI 28, 269*). לעומת זאת, *gú-GILIM(-du₁₁)* מקביל לביטויים האכדיים *ḥābilu* "רשע" ו-*ēpiš lemnuṭi* "עושה רע". כפי הנראה, המשותף לכל הביטויים הנ"ל הוא רעיון השיכול והחסימה.

52. ראה *KAR 386, 17*.

53. ראה *KAR 151 rev. 41*.

54. ראה *KADP 2 V 43*.

55. ראה *CAD K p. 156, sub kannu B; AHw p. 438, sub kannu (m) II*.

Lamaštu, ובמקרה אחד הוא מקביל לביטוי *lappī lapāpu* 'לפף ליפופים'. בלוח השני של הטקסט הנדון (ראה 54–58, II, 176, p. 1902, ZA 16, Myhrman) המשפיע מצטוה לקחת שבעה חוטים (או פיסות) של צמר צבעוני, זיפים מבעלי חיים שונים, ועוד כמה חפצים מאגיים, 'לכרוך מהם שלוש פריכות' (*3 kannāti takannan*) ולהניחם על צווארו של החולה. בלוח השלישי (ראה שם עמ' 141, שו' 24 ואילך), לעומת זאת, מצטוה המשפיע ללפף שבעה ליפופים משבעה חוטים של צמר צבעוני, 'ולכרוך שלוש פריכות של שבעה חוטי צמר צבעוני' (*3 kannāti ša 7 širpāni takannan*). לא ניתן לקבוע מן ההקשר את טיבן המדויק של ה'פריכות' הנוכרות לעיל. לפי ה-*CAD* הכונה פשוט לשזירת חבלים (ראה ערך '2' *kannu B*). אולם לנדסברגר (ראה JCS 21, 1967, pp. 184 f.) סבור, כי מדובר בגלילת הצמר לסליל או לפקעת (בתרגומו: *Rolle wickeln*).⁵⁶

ד. *kanānu* במעתק העיצורים כ < ק בפ' הפועל

1. המעתק כ < ק

ידוע, כי כתב היתדות אינו מבחין באופן שיטתי וחד-משמעי בין העיצורים כ-ק, ועל כן נוצרה בתחילה אי-בהירות מסיימת באשר לטיב העיצור הראשון של הפועל, שבו אנו עוסקים.⁵⁷ אי-בהירות זו קיימת בייחוד לגבי סימנים המציינים הברות מן הסוג CVK ו-VK. כך, למשל, הסימן IK יכול לציין בכל הניבים *ik*, או *iq*, בהתאם להקשר שבו הוא מופיע. יוצא אפוא, שכתוב כגון *IK-ta-na-an* יכול להתפרש כ-*ik-ta-na-an* או *iq-ta-na-an*, והבחירה בין שני הפירושים מותנית בידיעת האטימולוגיה של המלה.⁵⁸

שונה המצב לגבי סימנים המציינים הברות מן הסוג KV ו-KVC. שכן, החל מן התקופה הבבלית התיכונה, ייעדו הסופרים הקדמונים סימנים מיוחדים להברות *ka* ו-*qa*, *ku* ו-*qu*. והנה אנו מוצאים, כי בטקסטים הלכסיקוגרפיים מאוסף הלוחות של אשורבניפל, הפועל הנדון נכתב לפעמים בכ"ף (כגון *ka-na-nu*),⁵⁹ ולפעמים בקו"ף (כגון *qa-na-nu*).⁶⁰ הואיל והכתיב בקו"ף חד-

⁵⁶ יציין, כי אף ה-*CAD* תחת ערך *kanānu* 1 b רומז להוראה של 'קיפול ועטיפה'.

⁵⁷ להיעדר סימנים מיוחדים לציין הנחציים בכתב היתדות, אשר האפדים שאלו מן השומרים, ראה פון-סודן GAG 26b; שם 28b.

⁵⁸ אותה אי-בהירות קיימת גם לגבי כתיבים כמו *TAK-nun, it-ta-NAK-na-an-na* *AK-nun-ma*.

⁵⁹ ראה (Antagal) 16 III 37, CT 18; (Idu) 11 IV 9712, VAT 312, KAR.

⁶⁰ ראה (Antagal F) 7 IV 31, CT 19; (Antagal D) 25 I 42, CT 19.

משמעות מועט יחסית, ומחוץ למילונים הוא מוגבל לטקסטים פיסיוגומיים-רפואיים⁶¹, מסתבר לומר כי כ-פ' הפועל היא מקורית, ואילו הקרף היא משנית ומאוחרת⁶².

2. היחס בין *kanānu* ('פרך' וכו') ובין *qanānu* ('קנן')

את המערכת הזו בין כ-ף לקרף אין להסביר הסבר פונולוגי, שכן אין בשורש *knn* שום עיצור נחצי, אשר עשוי היה לגרור הידמות חלקית של כ, והפיכתו לקרף⁶³. מאידך, אין להסיק מתופעה זו, כאילו בתקופה מאוחרת התקשו להבחין בין כ חכיית ובין ק נחצית⁶⁴. מסתבר יותר להניח, שהלקסיקוגרפים והסופרים המאוחרים בבלו בין הפועל *kanānu* 'פרך' וכו' לבין הפועל *qanānu* 'קנן' (פלומר 'בנה קן', 'קנן') מחמת צלילים הדומה, ומחמת נדירותם היחסית, ואולי זו הסיבה לכך, שאנו מוצאים את הראשון כתוב לפעמים בקרף. ואולי אפשר להביא ראיה להנחה זו מן הטקסט הלקסיקאלי Antagal, שבו אנו קוראים את הרצף הבא⁶⁵:

61. ראה *u-qa-an-na-an* (AMT 9, 1, 27); *qa-nin* (TDP 104, 32); *iq-qa-an-na-an*

(AMT 54, 3 rev. 8); *iq-qa-an-na-nam* (KUB 37, 9 I 11).

62. אמנם יש לציין, כי בכל התקופות של האכדית המשיכו הסופרים להשתמש בסימנים KA ו-KU, בצד הסימנים המיוחדים qa ו-qu, לכתובת הברות הפותחות בעיצור הנחצי ק, ועל פן כתיב כמו KA-na-nu יכול להיקרא גם *qā-na-nu*, אם ההקשר מחייב. אף על פי כן הקריאה בכ-ף מקבלת סיוע מכתיבים חד-משמעיים כמו (TDP 144, 56); *i-KAN-na-an* (Gilg. XI 115; *Ach Suppl.* 2, 6, 2); *KUN-nu-nu*, אשר לא ניתנים לסירוש אחר מאשר *i-kan-na-an*, *kun-nu-un*.

63. הווה זאת, למשל, לפועל *kašāru*, אשר צורתו התניינית *qašāru* אולי נוצרה כתוצאה מהידמות חלקית של ה-k לעיצור הנחצי š בניבים אכדיים מסוימים. עם זאת, יש לזכור, כי הצורה האכדית הראשית של פועל זה, היא עצמה תוצאה של דיסמילציה חלקית (q < k), שהרי צורתו בשמית הקדומה הייתה, כנראה, *qdr, כפי שהמקבילה הארמית ('קטר') והמקבילה האתיופית (qsr) מורות על כך. תופעה פונולוגית זו מצויה גם בפעלים אכדיים אחרים, כגון *qatālu* (השוה עברית 'קטל'), *qatāpu* (= קטף), *qatāru* (= קטר), *šabātu* (= צבט) ועוד רבים.

64. יצוין, כי על אף שתופעה זו של חילוף כ/ק איננה מבודדת באכדית, היא כנראה נדירה למדי. שכן, מתוך כ-50 פעלים בכ-ף מקורית כפ' הפועל, רק בשלושה מהם רושמים המילונים החדשים צורה תניינית בקרף (*k/qašāru*, *k/qapālu*) והפועל שבו אנו עוסקים). ואילו מתוך כ-25 פעלים בקרף מקורית כפ' הפועל אין המילונים החדשים רושמים אף פועל עם צורה תניינית בכ-ף. לעומת זאת, החילוף בין כ/ג ובין ק/ג ב' הפועל הוא קצת יותר שכיח.

65. ראה (Antagal D) CT 19, 47 I 22-25. ההשלמות נעשו על-פי קטע מקביל ב-(Antagal F) CT 19, 31 IV 5-7, שם מופיע בטור האכדי הרצף הבא: *qinnu* (= קן), *takkapu* (= נקיץ; שובך?), ו-*qanānu ša šēri* (= קנן, מוסב על נחש).

gu-ud gùd	=	qin-nu	קן
ab-lal ablal	=	MIN (= qinnu) šá iṣ[šūri]	(קן) ציפור
ús	=	qa-na-nu šá qī[n-ni]	קנן, מוסב על קן
muš-gú-gilim	=	MIN (= qanānu) šá šē[ri]	(קנן), מוסב על נחש

אפשר, כי מחבר הקטעים הלקסיקליים האלה, בהזכירו בנשימה אחת את שני הפעלים *k/qanānu* (המוסב על נחשים) ו-*qanānu* (המוסב על הקן), לא התכוון להשתעשע במשחק מלים בלבד, כי אם האמין בקיומו של קשר אטימולוגי בין שני פעלים אלה⁶⁶. וייתכן מאוד, כי לא רק הדמיון הפונטי בין שני הפעלים גרם לו להניח שהם גזורים מאותו בסיס אטימולוגי, כי אם גם העובדה שהביטוי *qinna qanānu* (קינן, בנה קן) יכול לבוא בספרות האכדית לא רק בהקשר עם ציפורים, כי אם גם בהקשר עם בעלי-חיים אחרים⁶⁷, ובמיוחד בהקשר עם נחשים, בדרך של השאלה. מן המפורסמות הוא, שמאורת הנחש האגדי, אחד מגיבורי העלילה במיתוס של אתנה (Etana), מכונה באופן עקבי במונח *qinnu*⁶⁸. כן מוצאים אנו בין האותות העוסקים בנחשים, מן הסדרה *Šumma ālu*, את הפריט הבא⁶⁹: *[šumma šēru ina] iṣgušūre^{meš} qinna iqnunma ir[biṣ]*. אם נחש בנה קן, ורובץ בין קורות הגג...⁷⁰.

אם אכן אותו מילונאי קדמון סבר, שיש קשר אטימולוגי בין *k/qanānu* (המוסב על נחשים) ובין *qanānu* (המוסב על קן)⁷¹, הרי ברור לנו כי טעות

66. הגם שבודאי היה מודע להבדל הסמאנטי שבין שני הפעלים, על פי המקבילות השומרויות, ועל פי שימושי *k/qanānu* בספרות האותות והמאניה.

67. כך, למשל, מספר אסרחדון באחת מכתובותיו, כי "השועל והתן קיננו" בחרבות הערים, שהוא החריב (אכדית: *šēlabu u būṣ[u] iqnunū qinna*; ראה Borger, *Inscripfen*, Assarhaddons, *Afo Beih.* 9, 107, Rd. 3). יצוין עוד, כי באכדית פיוטית הביטוי *qinna qanānum* מקביל ל-*bitam epēšum* "בנה בית", והוא מוסב על בני אדם. שימוש זה נמצא כמה פעמים במכתב ממארי ARM I 18, 18–31; והשוה עוד Gilg. X Col. VI 26: "עד מתי נבנה בית? עד מתי נבנה קן (אכדית: *niqanna[n qinnu]*)?".

68. ראה לפי שעה שחזורי של ספיזור ב-*ANET* (1955), p. 116 (C₂, 44–48; C₃, 2–7).

69. ראה KAR 389, VAT 10905 b 9'.

70. השוה לעיל, עמ' 105, עם הערה 52. בהקשר זה ראוי עוד להדגיש, כי אין כל קשר בין הנחש הבונה את קנו לבין המונח הסמי-ואולוגי *muš-gùd* (= *šēr*) *qinnu* "נחש הקן" (ראה Hh 14, 42; והשוה Landsberger, *Fauna* p. 4). אין כאן לפנינו אלא כינוי לאחד מסוגי הנחשים, כלר' לנחש המסתתר בקן של ציפור וכדומה. כינויים דומים לסוגי נחשים, לפי מקום מחבואם, הם למשל: *muš-giṣ-ūr* = *šēr-gušūri* "נחש קורות הגג"; *muš-giṣ-geštīn* = *šēr karāni* "נחש הגפן" ועוד (ראה *Fauna*, שם).

71. עלינו להדגיש, כי אין זה קל לקבוע מה הייתה כוונתו של המילונאי הנ"ל, בוונו

הייתה בידו, וזאת מכמה טעמים: (1) הפועל *k/qanānu* בא בטקסטים הספרותיים תמיד בהקשר של פריכה והתפתלות; (2) ולרוב הוא כתוב בכתיב המורה על כ"ף כפ' הפועל⁷²; (3) *qanānu* במובן של בניית קן מקבל באכדית, כמעט

את הפעלים *k/qanānu* ו-*qinna qanānu* בקטעים המובאים לעיל. כבר מייסגר Schuster, ZA 44, ראה גם B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, 1955, pp. 354 ff.) 266 f., n. 2 קבע, כי המילון הדו-לשוני *an-ta-gál = šaqû* שבו אנו עוסקים, מביא בטור האכדי רצפים של 2-5 מלים, משלושה סוגים: (1) מלים נרדפות, כלומר בעלות יסוד סמאנטי משותף, אך צלילי שונה (לדוגמה, הקטע CT 18, 34, 26 ff. מונה שלוש מלים נרדפות, שעניינן 'קרב': *tuquntu*, *anantu* ו-*asgagu*); (2) מלים בעלות יסוד צלילי וגם אטימולוגי משותף (לדוגמה, הקטע CT 19, 32, 34b ff. מונה 4 מלים הנגזרות מן השורש *glb, שעניינו 'גילוח': *naglabu*, *gallābu*, *gullubu* ו-*naglabu*); (3) הומונימים, כלומר מלים בעלות יסוד צלילי משותף, אך יסוד אטימולוגי שונה (לדוגמה, הקטע CT 18, 35, 41a ff. מונה ארבעה הומונימים, בעלי שלושה גזרונות אטימולוגיים שונים: *labānu*, *labān appi* 'השתח, נפל על פניו', *labān libitti* 'ליבן לבנים', ו-*labān kišādi* 'גיד הצואר'). לפיכך, יש הרואים במילון זה רשימת סיננימים (ראה למשל, A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, 1964, p. 246), ויש הרואים בו רשימת הומונימים (ראה למשל, פון-סודן, AHw p. XI). בדיקה של שני הלוחות Antagal D (= CT 19, 8 = 20 = 47) ו-Antagal F (= CT 19, 30-32) מראה, כי בעוד שהרצפים מסוג (1) ו-(2) מהרים את רוב בנייה ומונייה של הרשימה (כ-90%), הרי רצפים מסוג (3) מהווים מיעוט מבוטל (כ-9%). מכאן אנו מסיקים, כי פונתו של מחבר המילון Antagal הייתה, כנראה, לאסוף קבוצות של 2-5 מלים שומריות, בעלות צליל שונה, אשר למקבילותיהן האכדיות יסוד סמאנטי משותף (סיננימים) או יסוד אטימולוגי משותף (דהיינו, גזרונות שונים של אותו שורש). מטרתו בסידור המלים הנ"ל הייתה כנראה דידאקטית: להקל על התלמידים לשנן את הרשימה. קרוב לודאי, שאף במקרים, אשר בהם הוא מביא הומונימים, אין המחבר מודע לעובדה, כי הם גזורים מבסיסים אטימולוגיים שונים, אלא רואה בהם גזרונות של בסיס אטימולוגי משותף. ולא מן הנמנע הוא, כי במלים ספרותיות נדירות וקשות, כגון *kanānu* המילונאי טעה לא רק בגזרון המלה, כי אם גם בהוראתה המקורית.

יש עוד לציין כאן, כי בשאלת הגזרון האטימולוגי של מלים המובאות ברצף מילוני אחד, קיימת לפעמים אי-הסכמה בין המילונים החדשים עצמם. הווה למשל דעת המילונים על הרצף *qu-ul-lu-lu*, *qa-la-lum* ו-*u-GAL-li-la-an-ni* ב-CT 17 Antagal G 130-132 (II 22-24). בעוד שה-AHw (עמ' 893, ערך *qalālum* I) גזר את שלושתם מן השורש *qll 'היה קל', הרי ה-CAD (בכרך G, עמ' 131-132, ערך *gullulu*) גזר רק את *qa-la-lum* מהשורש הנ"ל, ואילו את שתי הצורות האחרות (*qu-ul-lu-lu* ו-*u-GAL-li-la-an-ni*) הוא גזר מן השורש *gll, שעניינו 'לפשוט ב...'. אף אם הצדק עם ה-CAD, אין ספק בדבר, כי המחבר הקדמון של הרצף האמין (כמו פון-סודן), כי כל המלים הנ"ל נגזרות מן השורש *qll, ולכן כתב את המלה השנייה ב-qu ולא ב-gu.

72. ראה סעיף 1, לעיל.

ללא יוצא מן הכלל, את השם *qinnu* (קן) כמושא פנימי ישיר⁷³, ולכן מסתבר, כי הפועל הזה הוא דגומינאטיב, הנגזר מן השם *qinnu*⁷⁴.

ה. היחס בין כנן העברי לבין *kanānu* האכדי (לסיכום)

אף-על-פי שהשימוש בשורש 'כנן' מוגבל יחסית בלשון חז"ל, בהשוואה לשימוש המגוון באכדית (הן בתחום המורפולוגי והן בתחום המשמעות), מוצאים אנו הקבלה מפתיעה ביניהם:

א. בתחום המורפולוגי-סמאנטי:

(1) הן 'כנן' והן *kanānu*, כפעלים יוצאים, מורים על פעולה של פריכה, עטיפה, סלסול, פיתול וכו'. השהו-המכנן את החבל- כפועל יוצא, וכן 'מכונן כביצה' כפאסיבי לגיל (לעיל, סעיף א 1), ל-*kanānu* בהקשר של עטיפת הצלמים בבד, הפשלת הבגד, סלסול הזנב ועוד (לעיל, סעיף ג 1 [א]).

(2) בייחוד מפתיעה ההקבלה בין 'הנחש מכונן/מקנן' שבמדרש (עיין לעיל, סעיף א 1) לבין *kanānu* כפועל עומד או חוזר המוסב על בעלי-חיים בכלל, ובייחוד על הנחש (השהו סעיף ג 2, לעיל). בשתי השפות מציין שורש זה פעולה נמשכת (הנחש מתפתל, נכרך סביב עצמו), או מצב (מצונף, כרוך סביב עצמו). (3) בשתי הלשונות מצויים שמות הנגזרים מן הפועל הנ"ל; השהו 'כנונים' ו'כנניות' בלשון המדרש (לעיל, סעיף א 2) ל-*kannu/kannāti* באכדית (לעיל, סעיף ג 3). אמנם צורת היחיד של השם הנגזר נמצאת רק באכדית, אך צורת הרבים מצויה בשתי השפות, וקיימת קרבה סמאנטית רבה ביניהן, שכן מצינויות הן 'פיתולים, פריכות', שהן התוצאה של פעולה הכריכה.

ב. בתחום הפונטי:

(1) מצאנו, כי בשתי הלשונות הצורה המקורית מופיעה בכ"ף כפ' הפועל, ואילו הצורות בק"ף הן תנייגיות (ראה לעיל, סעיף ב 1-2; ד 1). בשתי הלשונות חל אפוא מעתק עיצורים כ < ק בפ' הפועל.

(2) אף בעית היחס בין 'כנן' (= לכרוך) לבין 'קנן' (= לבנות קן, לשכון בקן) דומה בשתי הלשונות. ראינו, כי יש מקום לסברה שהמילונאים במסופוטאמיה

73. ראה פון-סודן *AHW* p. 897, sub *qanānu(m)* I. לפי פון-סודן, המקום היחיד, שבו מופיע הפועל *qanānu* במובן 'לקנן' ללא מושא ישיר, הוא *CT* 41, 2b, 2-8. ראה גם ההערה ב-*CAD* K, 143b, sub *kanānu*.

74. זו גם דעת פון-סודן, שם; וכן דעת כמה מילונים מקראיים, המסכימים, כי הפועל 'קנן' הוא דגומינאטיב מן השם 'קן' (ראה, למשל, *BDB* עמ' 890, ערך 'קנן'); וכך הוא בספרי הדקדוק למקרא, כגון: *Gesenius-Kautzsch, Hebrew Grammar*, Oxford, 1910, § 52 h (יצירת הקן), או ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (תרגום מ' בן-אשר), ירושלים תשל"ב, עמ' 471, סעיף c a).

טעו באטימולוגיה של הפועל *kanānu*, המוסב על נחשים, בגזרם אותו מ-*qanānu* המוסב על הקן (ראה לעיל, סעיף ד 2). ייתכן מאוד, שהייתה התפתחות אנאלוגית (עצמאית, כמובן) בלשון חכמים, בין שתי התקופות של שכבה לשונית זו (כלומר 'כנן' בלח"א [15א] < 'קנן' בלח"ב [25א]), או שבינתיים נשכח 'כנן' בשימוש הפועלי (ראה לעיל, סעיפים ב 1-3).

הואיל ו'כנן' אינו מצוי במקרא, ותיעודו מתגלה לראשונה בספרות התנאית, מתעוררת שאלת היסוד, האם יש לראות ב'כנן' שבלשון חז"ל שאילה מן האכדית. ואם כן, אימתי חלה חדירתו של פועל זה ללשון העברית ודרך אילו צינורות?⁷⁵ אמנם אין לבטל עקרונית את האפשרות, כי מלים נדירות מתקופת המקרא, אשר

75. יש לציין, כי כבר פון-סודן הצביע על הקשר האטימולוגי בין *kanānu* האכדי לבין 'כנן' בלשון-המשנה (ראה *AHW* p. 435, sub *kanānum*). אולם, בשעה שהוא מבקש לזהותם עם כִּנָּן בערבית, הוא אינו יודע על המקבילה המנדאית *knn* (השוה הערה 79 להלן). בבעית כיוון השאילה אין פון-סודן נוקט עמדה.

לאחר מסירת מאמר זה לדפוס, הגיעה לידינו עבודת הדוקטור של נ' ואלדמאן, המוקדשת כולה לבעית השאילות מן האכדית בעברית המשנאית: Nahum M. Waldman, *Akkadian Loanwords and Parallels in Mishnaic Hebrew* (Dissertation Dropsie University, Philadelphia 1972). מתברר, כי גם ואלדמאן הפיר באפשרות, שהפועל 'כנן' בל"ה שאול מן האכדית, אולם הוא מונה פועל זה בין 15 מלים, אשר אינן מראות שום סימנים פונטיים או פורמאליים, שיעידו על שאילה ודאית, ולכן אין הוא יכול לקבוע בודאות, אם הן אכן שאולות מן האכדית או שמא רק מקבילות אטימולוגיות (*cognates*) בשתי השפות (ראה שם עמ' 32 עם הערה 99; עמ' 208; עמ' 248).

כבר צימרן (ראה *Akkadische Fremdwörter als Beweis für babylonischen Kultureinfluss*, Leipzig 1917) עמד על הבעייתיות של כיווני השאילה בלשונות השמיות. בהקדמה לספרו (עמ' 3 ואילך) הוא מציין, כי במקרים רבים של הקבלה בין מלים אכדיות לבין מלים עבריות או ארמיות, קשה לקבוע אם לפנינו רק קרבה אטימולוגית הנובעת ממוצא משותף (*Urverwandschaft*), או שיש כאן שאילה מלשון אחת ללשון האחרת. צימרן מודה, כי רק במקרים מועטים יחסית ניתן לקבוע בודאות "מתמטית", כי לפנינו שאילה מן האכדית, והוא כאשר מלבד שיקולים ענייניים, גם צורתה החיצונית (הפונטית או הדקדוקית) של המלה מעידה על כך. אולם לרוב, בשל הדמיון הפורמאלי הרב בין הלשונות השמיות, אין בידינו אלא שיקולים ענייניים פנימיים (כגון כיווני השפעה, תחומי השפעה וכדומה), ובמקרים כאלה, אנו יכולים רק לשער בודאות פחות או יותר סבירה, כי המדובר בשאילה, מבלי יכולת להוכיח זאת למעלה מכל ספק. לדעת צימרן, אם מתוך שאיפה לדיוק "מתמטי", נתחשב רק בדוגמאות הודאיות, ונתעלם מכל הדוגמאות שאין בהן ודאות גמורה, עלולים אנו לקבל תמונה מסולפת למדיי על היקף השאילות מן האכדית, ועל מידת ההשפעה הלשונית והתרבותית שלה על שכנותיה.

עמדה זהירה ומסויגת מדיי מייצג, לדעתנו, ס' קאופמן, בחיבורו היסודי והמקיף, S.A. Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, ראה, המוקדש כולו לבעיה זו;

בדרך מקרה לא נכללו באוצר המלים של הספרות המקראית, נשתמרו בלשון הדיבור, ונתגלו לראשונה בלשון התנאים⁷⁶, אך מאידך נתרופפה לאחרונה אמונה זו, משום שגם לאחר גילויי תעודות נוספות מאותה תקופה נשאר זעום ביותר מספר המלים החדשות שנחשפו^{76א}. מכל מקום האפשרות שהפועל 'כנן' היה בשימוש בעברית הקדומה נראית לנו סבירה מכמה טעמים: (א) פועל זה, לפי מיטב ידיעתנו, אינו מצוי אף באחד מן הניבים הפנוניים האחרים, פרט לעברית, ואף לא בערבית⁷⁷ או באתיופית. (ב) שימושו בלשון-חכמים מוגבל

Chicago 1974 (= *Assyriological Studies* No. 19). קאופמן מדגיש בין היתר (ראה שם, עמ' 21 ואילך), כי תפוצתה של מלה אינה בהכרח סימן לשאילתה מלשון ללשון. שהרי התופעה שמלה מסוימת מופיעה באכדית ובארמית, אך נעדרת מכל ניבי הכנענית, ניתנת להסברים שונים: אמנם ייתכן, שמלה זו נשאלה ע"י הארמית מן האכדית, אך ייתכן גם כי מלה זו הייתה מצויה עדיין בשפת האם המשותפת של הארמית והכנענית, ורק אחרי התפצלותן של שתי הלשונות אבדה מתוך הכנענית; וייתכן גם שמלה זו הייתה ידועה גם בכנענית, אולם נעלמה מידיעתנו, משום שלא נשתמרה במקורות הכתובים. לעומת זאת מודה קאופמן, שמלה המופיעה רק בארמית מזרחית, אך נעדרת מן הדיאלקטים הארמיים האחרים, יש להניח שהיא שאולה מאכדית.

בבואנו לדון ביחס בין *kanānu* האכדית לבין *חנא* המנדאית ו'כנן' מל"ה, אנו מודעים לקושי נוסף, והוא, שחדירת פעלים מלשון אחת ללשון אחרת היא תופעה הרבה יותר מוגבלת מהתופעה של חדירת שמות עצם. אולם, לדעתנו, גם בסוגיה זו הפריו קאופמן (ראה שם, עמ' 168–169) בקבעו, כי שיעור הפעלים, אשר נשאלו ע"י הארמית המזרחית מן האכדית, מגיע ל-6% בלבד מכלל המלים השאולות, ושהארמית הממלכתית שאלה פעלים רק בשיעור של 3%. אנו סבורים, כי בשתי לשונות קרובות זו לזו, כמו הארמית והאכדית, התנאים לחדירת פעלים מן האחת לרעותה נוחים יותר מאשר בשתי לשונות רחוקות זו מזו, כמו למשל העברית והיוונית (השוה עוד הערה 79 להלן).
76. ראה י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 79–80, וכן "ער כ"א", תשלב, עמ' 19 למטה – 20.

76א. השוה עתה גבע צרפתי במאמרו "הכתובות העבריות מימי בית ראשון – סקירה והערות לשוניות", ספר היוכל לדוד קוטלר, תש"ל, עמ' 119.
77. בניגוד לדעת פון-סודן (ראה הערה 75 לעיל) ולדעת לוי (ראה הערה 5 לעיל), אנו סבורים, כי זוהי האטימולוגיה בין *כנן* הערבית לבין *kanānu* באכדית, ומקבילותיו בעברית ובמנדאית, איננו מבוסס. עיקר הוראתו של פועל זה לפי המילונים החדשים הוא "כסה, הסתר, גונן, הרגע, השקט (צער וכו'), שכן (רוח)" (השוה מילון של Wehr, עמ' 841; Hava, עמ' 666). הלקסיקון של Dozy יודע רק על המשמעויות 'השקט, שכן, בקש מפלט' (ראה שם, עמ' 491), ואילו הלקסיקון של Lane יודע רק על השם *כנן* 'מקום מפלט או מסתור, כגון מערה, בית או חדר תת-קרקע'; 'חפץ המשמש כמסך, כיסוי או מחסה' (ראה שם *Supplement*, כרך 8, עמ' 3003). מסתבר, כי עניין לנו כאן בהומונימים, ללא קשר אטימולוגי, ואף אם נקבל את הדיעה, כי יש כאן קרבה אטימולוגית, אין ספק, כי המקבילה הערבית מייצגת התפתחות סמאנטית נפרדת

הרבה יותר משימוש באכדית (הן בתחום המורפולוגי והן בתחום הסמאנטי)⁷⁸.
 (ג) לרוב הצורות והמשמעויות של פועל זה בל"ח אנו מוצאים מקבילות
 מפתיעות באכדית. מסתבר אפוא, שהפועל הנדון חדר לל"ח מן האכדית.
 שאלה קשה יותר היא, אימתי ובאיזו דרך חדר פועל זה ללשון התנאים.
 סבורים אנו, שהצינור העיקרי, שדרכו חדרו מלים אכדיות לל"ח, הוא הארמית
 לכל יביה⁷⁹. ואמנם סקר סטטיסטי מדויקדק העלה, כי מתוך 20 פעלים בלשון
 התנאים, שידוע עליהם כי מוצאם מאכדית, 19 מצויים גם בניביה השונים של
 הארמית⁸⁰. סביר אפוא להניח, כי גם במקרה דנן, הפועל 'כנן' חדר לל"ח מן
 האכדית בתיווכה של הארמית.

ועצמאית לחלוטין, ובניגוד למקבילות המנדאית והמשנאית אין היא יכולה להיחשב
 כשאלה מן האכדית.

78. בלח"ב של ארץ-ישראל (עמ' 2א) יכולנו להסתמך בשלב זה, כאמור, על המילות
 הקיימת ועל מה שגילינו באקראי בעיונים בטקסטים ובכת"י מרובד זה, אשר לא
 תועדו במילונים.

79. על ההשפעה האכדית על הלשונות השמיות האחרות כבר עמד צימרן, בספרו
Fremdwörter etc. (ראה הערה 76 לעיל). פרוס' י' קוטשר ז"ל מדבר על שאליות
 מאכדית בהודמנויות שונות, כגון: 'אמד' (> *emēdu*) – לשינונו, כרך י, עמ' 255–259,
 או 'קוף' = נתן בהקפה – מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 58; וראה
 לאחרונה בערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, רמת גן תשל"ב, עמ'
 66, בהערותיו נגד סגל; ועיין עוד דבריו שם, עמ' 19–20, על ערכה של האכדית במחקר
 לשון חז"ל. בכל אלה דיבר י' קוטשר סתמית על שאליות מאכדית, אך נמנע מלהתייחס
 אל שאלת תיווך פלשה בינה לבין ל"ח. הואיל וכבר ס' קאופמן (ראה הערה 76 לעיל)
 הראה עד כמה השפיעה האכדית על הארמית, ולאור העובדה ש' קוטשר הדגיש רבות
 את ההשפעה הארמית החזקה על לשון חז"ל (ראה למשל: האנציקלופדיה העברית,
 כרך ה', עמ' 986–987; ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 247; וראה 'ערכי'
 שם, עמ' 58; והשוה עוד א' מרגליות, לשינונו כ"ג, עמ' 49–50), סביר הוא אמנם, כי
 אכן הארמית הייתה כאן המחוכת העיקרית. כך סובר גם ויסברג (ראה D.B. Weisberg,
 "Some Observations on Late Babylonian Texts and Rabbinic Literature", *HUCA*
 39, 1968, pp. 17 ff.), המעיר, כי 'מסורות ומונחים אכדיים השתמרו בלבוש ארמי,
 והועברו לדורות הבאים' בשינויים קלים. וראה גם בלקסיקון הפועל (הערה 80
 להלן), במבוא, עמ' לח.

וכן דעת ואלדמאן בעבודתו *Akkadian Loanwords etc.* (ראה סוף הערה 75,
 לעיל), אשר מדיש, כי כבר בתקופה האשורית החדשה, עברו רוב השאליות מן
 האכדית לעברית בתיווכה של הארמית, שהפכה אז לשפה הבינלאומית במזרח הקדמון,
 וכל שכן בתקופת בית שני ובתקופת המשנה.

80. ראה מ' מורשת, 'לקסיקון הפועל שנחדש בלשון התנאים' (עבודת דוקטור),
 ירושלים תשל"ב, במבוא, עמ' נא–נב; ועמ' נט. וברשימה שם, עמ' נב, לא נכלל עדיין
 הפועל 'כנן'.

מאידיך עלינו לתת תשומת לב, כי במקרה שלנו מצאנו את הפועל 'כנן' בדיאלקט ארמי אחד בלבד, והוא המנדאית (הנחשבת לניב מזרחי), כשימושו מוגבל מאוד ותיעודיו מוקדמים יחסית⁸¹. אין אפוא להוציא מכלל אפשרות, כי הייתה כאן שאילה דרך צינורות אחרים, אשר זהותם אינה ידועה לנו לפי שעה. אפשרות נוספת, שיש להתחשב בה היא, כי הייתה כאן שאילה ישירה מן האכדית. אמנם נכון, כי האכדית חדלה להיות מדוברת כבר כ־600 שנה לפני עריכת המשנה, אולם אל נשכח, כי היא המשיכה להיות מטופחת כמעט עד לתחילת הספירה בחוגים של המלומדים, הכהנים והאסטרונמים הבבליים. אין להוציא אפוא מכלל אפשרות, כי מלה זו חדרה מן האכדית ללשון התנאית המדוברת כמה מאות שנים לפני עריכתה הסופית של המשנה, ומכאן היא נכנסה לספרות התנאית וללשון חז"ל בכללה.

ו. סוף דבר

אגב דיוגנו בעניין הפועל הנדון נוכל לציין, כי בשדה הסמאנטי, שאליו משתייך השורש 'כנן', עלו בלשון חז"ל פעלים ושרשים-פועליים חדשים נוספים, שלא הודמנו במקרא, כגון: אנד, כבל, כרך, ענב, קפל⁸² (עא); וכן לפף⁸³

81. בהוראה של 'כרך, עטף' (to wrap), כשימושו מוגבל לקשירת חפצים ולעטיפתם בבר (והשוה גם שם העצם 'kinia' 'עטיפות' ל-*kannāti* האכדית). ראה E. S. Drower — R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963, p. 219. כבר דרֹובר-מצוך מצביעים על הקשר האטימולוגי בין *knn* המנדאי לבין *kanānu* האכדי, ואף מבקשים הם לזהותם עם כִּנָּן הערבי. אולם אין הם יודעים על המקבילה מל"ח, ואף אינם נוקטים עמדה בבטחון השאילה. ס' קאופמן בעבודתו הנ"ל (ראה הערה 76, לעיל) אינו מונה את *knn* המנדאי בין המלים השאולות מאכדית, וגם לא דיטריך, בהשלמותו למילון המנדאי של דרֹובר-מצוך (ראה M. Dietrich, *BiOr* 24, 1967, pp. 290–305); תודתנו נתונה לד"ר מיכאל סוקולוף, אשר העיר את תשומת לבנו למאמר זה), על אף שהוא מביא שם לפחות שבעה פעלים אחרים, שהם שאילות ודאיות מן האכדית (DBB, ḤṢṢ, ZLḤ, KŠP, ŠBT, ŠLA, TRA I). ייתכן שדיטריך לא נוקק לפועל *knn*, משום שהמקבילה האכדית כבר צוינה במילון המנדאי. לאור השימוש המוגבל של פועל זה במנדאית, הוזה להפליא לשימושו של *kanānu* בטקסטים המאגיים מאשור, סביר להניח, כי אכן שאול הוא מאכדית. השוה במיוחד *kannāti takannan* (Gy 90:21) 'עטפתי בתריסר עטיפות' ל-*kannāti* 3 'תכרך שלוש פריכות' (ZA 16, p. 141, 1. 24) ולעטיפת הצלמית בטקסט המאגי מאשור (ראה הערה 40, לעיל).

82. 'אנד' ידוע מן המקרא בגזירת שם: 'אנ(ג)דה', וכן הוא לגבי 'פבל' (פועל זה נפוץ יותר בלח"ב). 'כרך' נמצא רק פעם אחת בשם בספר מקראי מאוחר: 'תכריך'

(ע2א). לעומתם נעלמו מלשון חז"ל הפעלים המקראיים: גלם¹, חתל, צנף (הדבר ברור לפחות לגבי לח-א – ע1א)⁸⁴, ורק בודדים נשארו משותפים לשני הרבדים: גלל, עטף. אין בכותנו להיפנס לפרטים של גזי ההוראות של הפעלים השונים שהוזכרו, ואף לא לברר בעקבותם את השאלה מדוע נזקקו לשרשים החדשים מתחום סמאנטי זה, שעלו בל"ח. נוכל רק לרמז, שלדעתנו הייתה גם כאן יד הארמית הגורם לצמיחת החדשים בפרט ולתגודות שחלו בשדה זה בהשקאת השכבות הלשוניות בכלל (ראה בדברי הסיכום, לעיל, סעיף ה).

שימוש השורש 'כנן' כפועל או בגזירה שמנית נעלם מלשוננו מאז תקופת ספרות חז"ל הנ"ל, אך זכה בינתיים לתחייה בעברית המודרנית על ידי חידושה של האקדמיה ללשון העברית על בסיס ההוראות הקדומות. נזכיר בזה את: כַּנָּת = מכשיר להרמת משאות כבדים בחבל הנכרך על ציר אנכי סיבובי

(אסתר ח, טו), והשורש מוכר מניבי ארמית רבים, ואף משקל השם (תקטיל) רומו להשפעה ארמית. באכדית נמצא *karāku* (ראה *AHW* p. 446, והשווה *CAD* כרך K, עמ' 199), ולפי פון-סודן שם זו מלה מאוחרת (בבליה חדשה ומאוחרת, אשורית חדשה). ותפוצתה מוגבלת. על 'ענב' ראה בלקסיקון הפועל (לעיל, הערה 80), עמ' 152. הוא בא בשימוש בתרגום המיוחס ליונתן, בתרגום אייניאופיטי 1 ובארמית בבליה (באכדית מצוי **enēbu* 'נשא פרי' כדנמינאטיב משם הפרי *inbu*, ואין עניינו לכאן). בעניין 'קפל' השווה במקרא 'כפל', ובטקסטים של לח-א יש ח"ג בין שני הכתיבים, ואף באכדית *k/qapālum* – ראה *AHW*, p. 442; *CAD*, v. K, p. 174; (החל מן הבבליה העתיקה) בהוראה כמו בעברית, ותפוצתה מוגבלת. סימנים מועטים לשימוש הפועל יש גם בארמית, ראה בלקסיקון הפועל, שם עמ' 216, הערה 2, וראוי להוסיף מתרגום קומראן לאיוב מא, טו: 'מפלי בשר' = קפלי בסרי (בדפ' שבידנינו: שלדי), ראה הוצאת Plog-Woude, Leiden, 1971, p. 82.

83. 'לסף' אינו נמצא בלח-א (ע1א). במשמעות דומה לעברית מצוי הוא גם באכדית *lapāpu* (בתפוצה מוגבלת) החל מן הבבליה התיכונה – ראה *AHW*, p. 534; *CAD*, L, p. 82; וידוע שימוש בניבי ארמית יהודית (ראה יאסטרוב 715). בסורית (ברוקלמן 362) ובמנדאית. 84. מ"צ סגל (בדקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 105–106) לא העיר על היעלם בל"ח, ואף לא הזכירם בעמ' 109–110 בין קבוצות הפעלים ששינו משמעם מן המקרא.

פעם אחת נמצא 'גלם': 'יכול יגלום עליו' (ספרא בהר ט, ב – וייס קי 2), אך אין לו קשר לבן-זוגו ההומונימי שבמקרא. וכן 'חתל' נמצא פעם אחת בתוספתא אהיל' טז, א: 'חתל ממנה עפר' = חפר, וכוונתו ל'חתר' (שמא במעתק הגאים), ואין אף לו קשר ל'חתל' המקראי; השווה ש' ליברמן, תוספת ראשונים, כרך ג, עמ' 141, על-פי הרי"ש. על 'צנף' מציין בן-יהודה מלח"ב 'צנף' לגבי סוס = צהל, ואף אין לו קשר להומונים שלו שבמקרא, שלפי המילון חזר אחר כך לשימוש בלשון ימי הביניים בלבד.

בידית (winch), וכן כַּנָּן = עמוד קבוע בחוף נמל, שקושרים אליו בכבלים סירות וספינות (capstan)⁸⁵.

85. ראה בזיכרונות האקדמיה ללשון העברית, פרך ז-ח (תשיך-תשכ"א) עמ' 29, ובמילון למונחי ימאות (בין פלי הרמה ואבזריהם). והמלים כבר נרשמו במילון החדש של א' אבן-שושן, עמ' 1075 א, וכן הוסיף את שם הפעולה כינון (ג), שם עמ' 1073 למטה, והשוה במילון של י' כנעני בערכיהם, עמ' 2182, 2187 - לשניהם אין עדיין שום תיעוד ספרותי לתיבות אלה מן העברית החדשה.

גד בן-עמי צרפתי

האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית

(סיום*)

רשימות המלים

הערות מוקדמות

הגדרות – לא התכוונתי להביא את המשמעות העיקרית או הרווחת של המלה, אלא זו שניכרת בה התוספה שבה אנו עסוקים.

מלים לועזיות – המלים הלועזיות המובאות באופן סתמי הן אנגליות; אם לא ראיתי נימוק מיוחד, הבאתי את האנגלית, גם אם היה אפשר – ולפעמים גם סביר יותר – לתלות את התוספה הלשונית הגדושה בלעז אחר – ולפעמים קשה לקבוע, מהו הלעז שהכריע בתוספה מסוימת.

מלים זרות או שאולות לעומת מלים עבריות – ההבחנה לא תמיד קלה היא, בייחוד בין הארמית לעברית, ולא התעמקתי בבעיה אם לא שהיה זה לצורך. מראי מקומות – הפניתי אל דברי מחקר, שהמעיין ימצא בהם מקור או ראיה לדבריי, ולעתים השלמה ותוספת, ואין ספק שמקורות ומחקרים רבים נשמטו ממני. כאשר ההפניה היא אל מילון או אל אנציקלופדיה ללא ציון נוסף, הרי הכוונה לערך שאני דן בו.

א. מלים ששינו את זיקתן האטימולוגית או את משמעותן בהשפעתה של מלה אחרת או של שורש זולת שורשן

1. המלה המושפעת והמלה המשפיעה (או השורש המשפיע) שתיהן עבריות

אֶחָךְ. בן-אח.

במקרא שם עצם פרטי (דה-א ז, יט). המשמע של היום הוא חידושו של מ' ויידל. – לשוננו א (תרפ"ח-תרפ"ט), עמ' 248.

בִּלְשָׁן/בִּלְשָׁן. בעל לשון (יודע לשונות, פילולוג).

במקרא שם-עצם פרטי (עו' ב, ב). המשמעות החדשה על פי המדרש. – בי' ר' מירקין, ללע-כד (תשל"ג), עמ' 297.

גַּמְד. נס.

במקרא גַּמְדִּים שם של עם (יח' כו, יא). המשמעות החדשה בהשפעת גַּמְדִּי, מידת אורך קרובה לאמה, וכדברי רש"י במקום יוש פותרים שהם ננסים ונכנסים במידת אמה. אולי חיזקה את השימוש המודרני האנגלית gnome. - ב"י; ר' ויס, לל"ע כז (תשל"ו), עמ' 50.

גֶּרַע. יותר רע (ערך היתרון של רע-).

המשמעות הראשונה: פחות. חסר. - ר' אבינרי, לל"ע יט (תשכ"ח), עמ' 13; צרפתי יט, עמ' 79.

דָּגוּל. נבחר, מרומם, נישא.

המשמעות המקראית אינה מחוורת; המשמעות הנהוגה היום, והיא מצויה כבר אצל מפרשי המקרא, והשימוש הרווח, אולי בהשפעת גדול.

דוֹדָן. בן-דוד.

במקרא דוֹדִינִים שם של עם (בר' י, ד). המשמעות המודרנית חידושו של מ' זיידל על פי המדרש. - ראה לעיל "אחק"; א"ש.

דִּלְפֹּן. עני.

במקרא שם-עצם פרטי (אס' ט, ז). המשמעות המודרנית בהשפעת דל-; הסיומת -ן מורגשת ככינוי של הקטנה ולזול. - א"ש; ר' ויס, לל"ע כז (תשל"ו), עמ' 53.

הַצִּיעַ. הרצה דבר מה כעצה לאחרים שיקבלוהו.

המשמעות הראשונה: הניח, שם - ובהשאלה: הרצה דברים. המעבר מן 'הרצאת דברים' אל 'המלצה' חל לפי ב"י אצל הסופרים בזמן החדש, ולפי א"ש בימי הביניים - מכל מקום דמיון הצלצול בין השורש יצע- לשורש יעץ- בודאי השפיע על תהליך זה; לא במקרה באה בשני המילונים המלה יעצה-. בהגדרת המשמעות החדשה. - ב"י; א"ש.

הַשְּׁלִיךְ. זרק ממנו והלאה, שלח.

המשמעות הראשונה: זרק. - ח"ב רוזן, לל"ע ז (תשט"ז), קונטרס סז-סח, עמ' 29.

הַשְׁתַּדֵּל. טרח.

בלשון חכמים: התחנף. המשמעות החדשה בהשפעת הארמית "השתדר" - ב"י הערות לערכים א. שדל, ב. שדל.

הַתְרוּצֵץ. רץ לכאן ולכאן.

המשמעות הראשונה, מן השורש "רצץ": דחק ודחף זה את זה; החדשה - מן השורש "רוץ". "יתרוצצו הבנים בקרבה" (בר' כה, כב) אוגלוס תרגם "ודחקץ", אבל רשי הביא שני פירושים, אחד בענין "רציצה" ואחד בענין "ריצה". - רוזן תשט"ז, עמ' 83; רוזן 1967, עמ' 40.

וְחִיק. העוסק בדבר ימים רבים, מן הראשונים, זקן ורגיל.

בלשון חכמים: ישר, נאמן. - ב"י אינו מביא את המשמעות החדשה, והיא בהשפעת "עתיק".

[מקל] חוֹבְלִים. מכה ומחבל.

הביטוי המקראי "מקל חובלים" (זכ' יא, ז) פירושו, לדעת החדשים, "מאחד" והוא משמש בלשוננו שלא על פי מובנו המקורי, אלא לפי המובן הרגיל של השורש "חבל". בערבית שני שרשים נבדלים, "חבל" - "ח'בל" - בדיב ערך חבילים; א"ש ערך ב. חובל.

חֲזִית. הצד הקדמי; מקום הקרב (מדן).

במקורות חז"ל המלה היא משורש "חזה" = "ראה" (ארמית: חזה), החלק הנראה - בלשוננו היא מורגשת כמזורה מן "חזה" (בארמית "חדיא"). "חזית" במובן צבאי שזה לאנגלית front (= מצח, פנים) ולביטוי המקראי "פני המלחמה" (ש"מ"ב י, ט; דה"א יט, י); "חזית" כמונח אדריכלי שזה בצרפתית façade מן face = פנים. - ב"י בערכו הערה 1; רוזן 1967, עמ' 44.

חֶמֶר. האדמה שעושים ממנה לבנים וכלי חרס.

המשמעות המקראית: אספאלט, זפת; המשמעות החדשה היא תת-תקנית, ולא נרשמת במילונים, אך רווחת בשימוש. לדוגמה: "פיענוחו של שיר בן 3400 שנה מהאגן המזרחי של הים התיכון [...] המריץ פרופסורים באוניברסיטה של קליפורניה בברקלי לחפש אחר יצירות מוסיקליות עתיקות אחרות. [...] פרופ' אן קילמר, שפיענחה את המוסיקה מלוחות חמר עתיקים, אמרה, כי ממצאים אלה חוללו מהפכה ממש בדעות על אודות ההיסטוריה של המוסיקה" (מעריב, 8 במרס 1974). אולם בספר "הלשון והחברה" ליוסף ברם (תרגום ר')

סיוון, ישראל 1973, עמ' 22) נמצא אל נכון -שורות מלים חרותות על לוחות חומר-. המלה -חומר- קיבלה בימי הביניים את ההוראה matter והיא משמשת בהוראה זו בלשוננו, לכן שוב אינה כשרה לשמש בהוראתה המקראית; הדוברים משתמשים במקומה במלה -חומר-, הקרובה לה בצליל.

חצקמות. בית הקברות.

במקרא -שם-עצם פרטי (בר', י, כו). המשמעות החדשה החזירה את השם למשמע קרוב למשמעו המקורי, -חצר האלוהות מות-. -חזו הירשברג באנצ' מקר' בערך זה; א-ש ערך חצר.

טיב. איכות.

-ראוה מדברת עם אחד בשוק, אמרו לה, מה טיבו של זה? איש פלוני וכהן הוא- (כתובות א, ח) -הדובר של היום סבור, פי -טיבו- משורש -טוב- (האם הוא טוב או לא טוב) או משורש -טבע- (-טיבו- = -טבעו-, מלים הומופוניות בפי דוברים רבים). השורש האמיתי אינו מחזור. ב-י סבור, פי שורש המלה -טבע- (לפי זה הנפרד טב לדעת א-ש), יש לקרוא -מה טבו- בבית דגשה, כפי שנמצא בנוסחאות אחדות של המשנה ובכמה פיוטים. אם נניח, ששינוי הזיקה האטימולוגית הוא אשר גרם לביטול הדגש, יש להעביר מלה זו לרשימה ב. - ב-י ערך טב והערה; א-ש ערך טיב; צרפתי יט, עמ' 79; רצהבי, לל-ע כג (תשל"ב), עמ' 47; י' טובי, לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 150; ע-ע H.A. Wolfson, HUC Jub. Vol. 1925, pp. 267-8.

טפח. טיפל ויגדל, התעסק במסירות (מדן).

במקרא שלוש פעמים בהוראה לא מחזורת; בלשון חכמים אינו. המשמעות הרווחת בהשפעת -טיפל-. -יד הלשון, עמ' 330.

פיור. אגן לרחיצה, דוד (מדן).

לדעת רוזן משמשת פיור בפיוג כשם של כלי קיבול, ולא במשמעות מושאלות (שמשמשת בהן המלה -אגן-), ליד מערכת מלים כגון -פיריים, לכייר, פיור, פיירות- ואולי אף -קערה-. רוזן תשט"ז, עמ' 94.

פָּסָת. שק ממולא נוצות או מוך להתכסות בו.

בלשון חכמים המשמעות 'כר'; המשמעות של ימינו בהשפעת השורש -כסה-. -א-מ ליפשיץ אצל רוזן תשט"ז, עמ' 74.

כְּפִיפָה. מרות (ז).

הפיטוי של חזל - כְּכִפִּיפָה אחת - (יבמות קיב ע"ב, ועיין תוספתא דמאי ג, ט ומקבילות, וליברמן, תוספתא כפשוטה, במקום) פירוש 'בסל אחד' כלומר 'יחיד'. הפיטוי משמש גם היום, אך רבים אינם מכירים את פירושו המילולי: יש סבורים 'תחת מרות אחת' או 'תחת קורת ג אחת' או כדומה, משורש כפף.

מְגַמֵּר. גמור, מושלם.

הרמב"ם כתב -מברך על המוגמר- (הלכות ברכות ז, יג) על פי דברי המשנה 'אומר על המוגמר' (בר' ו, ו), וכונתו שמברכים על ההנאה הבאה מן הריח של המוגמר, שהוא תערוכת מיני בשמים הנתונים על הגחלים, ונקרא כך מן הארמית 'גמר' = 'גחלת'; אולם אנו משתמשים בפיטוי זה בהוראת מברך על מלאכה אחרי שגמרה וסיימה (ואף את ה'מוגמר' היו מביאים בסוף הסעודה!). א"ש. (לפי הערה של ד"ר מ' מורשת).

מִדָּף. לוח עץ בארון או בקיר לשים עליו דברים שונים (א"ש). מלה משנאית; משמעותה הראשונה ומקורה אינם מחוורים; במקורות משמשת בעיקר לענין טומאה; מצויה אף במגילת הנחשת, עמוד 3, שורות 12-13. המשמעות הרווחת על פי ידף. - ב"י ושם מקורות; א"ש.

מָחַם. פלי מתכת לחימום המים.

אולי מורגש כצירוף 'מים + חם'.

מְחַפֵּיר. מביש, גורם חרפה (א"ש).

רק צורה זו משמשת בעברית המודרנית מן השורש המקראי 'חפר' = 'נכלם' (נראה שהוא נדחק מפני ההומונים 'חפר' = 'כרה'). התואר מורגש כקשור לשם-העצם 'חרפה'. 'החפיר' ו'חרפה' באים בתקבולת ביש' נד, ד.

מְטַפֵּל. אומנת, אישה העוסקת בטיפול בתינוק בהיעדר אמו (א"ש). הצורה נוצרה כאינטרפֿרטאציה של התפעל כאילו פיעל, ורווחת במשמעות דלעיל בהשפעת טַפּֿעֵבֵרִי וטַפֵּלֵא ארמי.

מְכַלּוֹל. שלמות הכוללת דברים הרבה.

במקרא: פאר, הדר ('ח' כג, יב). המשמעות המודרנית על פי השורש ככלל.

מגול. רשע.

במקורות 'מכוער, מאוס' מן הארמית נגלי, שהוראתה 'מזבלה'. המשמעות החדשה בהשפעת נבל. – רחון 1967, עמ' 43.

מגור. בית נזירים נוצרים.

במקרא המלה היא תואר של שררה (נחום ג, יז); ההוראה המודרנית על פי 'נזיר', והמשקל מפעל אף עזר לשימוש המלה בהוראת שם מקום. במקרא בא דגש בנזין לתפארת הקריאה (רד-ק) ואינו נוהג בשימוש המודרני של המלה. – סיוון יג, עמ' 20; סיוון יז, עמ' 155; ר' ויס, לל-ע כז (תשל"ו), עמ' 37.

מרוד. עני ביותר.

במקרא אולי 'נדד' (כד-ב). המשמעות המודרנית לפי השורש 'ירד', איש שירד מכנסיו.

נדקר. התבלט.

במקורות: נדחף. בהשפעת 'הודקף'. – ר' ספן, לל-ע ז (תשט"ז), קונטרס ע, עמ' 28.

נפך. תוספת.

במקרא: מין אבן טובה. המשמעות המודרנית על פי הביטוי התלמודי 'הוסיף נופך משלו' (קיד' מח ע"ב). ואולי השפיע גם דמיון הצליל ל-נוף- (תוספת לאילן). המשמעות החדשה לא נרשמה במילונים, אך היא רווחת. 'כשהייתה מסתובבת בחצר [...] הייתה חזוניה כשל צעיר חינני [...]', שכן כתפיה ישרות היו, ותנועותיה קלות ובוטחות, וניכר בהן נופך של אדישות' (ד-ה לורנס, השועל, תרגמה ג' ארייך, תל-אביב 1973, עמ' 6).

עבטיט. טיט עבה.

במקרא: 'עבוט, משכוך' (חב' ב, ו) על משקל 'סגיר, שפיר' (באואר-ליאנדר עמ' 483). גם רשי, רד-ק, וכל המפרשים הקדמונים במקום מפרשים בעניין 'טיט'. – ב"י ערך עבטיט הערה.

עזבון. ירושה.

במקרא המשמעות 'סחורה' (יח' כז, כז). בשימוש המודרני מתפרשת המלה כמכוננת למה שאדם 'עזב' לקרוביו במוותו.

פִּקְפֶּק. היסס.

בלשון חכמים: 'זעזע'. ב"י בערך א. פִּקְפֶּק נותן כמשמעות שנייה 'היסס, תהה, היה בספק' וכותב בהערה 'אין לשימוש זה, הרווח היום, יסוד במקורות הקדומים, וכנראה נולד מתוך הפועל, מפוקפק'. ובהערה לצורה 'מפוקפק' הוא כותב: 'כאן מובן המעבר למשמעות חדשה זו, הרי זכות שנתערערה היא מוטלת בספק'. ונראה לי, שגם דמיון הצליל למלה 'ספק' גרם לשינוי זה.

פִּרְקָן. שחרור ממתיחות, התפרקות.

המשמעות המקורית 'פדות, גאולה' לפי ההוראה הארמית של השורש ('פרק' = 'הציל, הושיע'), השימוש של היום לפי ההוראה העברית שלו (פִּרְקָן = 'הסיר משא, הוריד נטל').

צָב. זוחל מכוסה שריון קשה (testudo) (מדן).

לפי החוקרים המלה המקראית (וי' יא, כט) מתכונת למין ממיני הלטאות, והוהי המודרני מבוסס על דמיון המלה לביטוי 'עגלות צב', היינו עגלות מחופות. ב"י מביא עדות ראשונה למשמעות זו מן הספר 'שבילי עולם' לשמשון בלאך הלוי, זאלקווא תקס"ב. – ב"י; 'אחיטוב, אנצ' מקר'.

צָבוע. מעמיד פנים, מתחסד, מזויף.

הוראה מושאלת זו של התואר 'צבוע', שהיא עתיקה, התחזקה בימינו על ידי דמיון הצליל לשם בעל החיים 'צָבוּעַ', המשמש בכמה מלשונות אירופה סמל לאיש המסתיר את מעשיו ואת פגותיו. אין לזה הצדקה לשונית, פי שתי המלים גזורות משרשים שונים, כפי שמעידה הערבית, שבה השורש 'צָבַע' עניינו בעל החיים ההוא, והשורש 'צָבַע' עניינו 'עץ'. אולם כבר חז"ל ראו קשר בין השרשים, ואמרו: 'הצבוע הזה [...] יש לו שם מיני צבעים' (בר"ר ז, ד – מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 52). – רח"ן 1967, עמ' 41.

צָבִיזָן. מראה, גן.

ההוראה הראשונה של המלה היא 'רצון, חפץ', והיא נשמעת מן המקורות התלמודיים עד ענן: 'ארץ שצביונו בה, מתיה חיים' (כת' קיא ע"א), 'אם דירותינו שביפו אינן נאות, ואם שאר דברים שבארץ אינם לפי צביונו, פרחים שבארץ נאים, וכדאי לותר בשבילם על כמה מצרכינו' (תמול שלשום, עמ' 455). ההוראה המאוחרת ראשיתה בדו-משמעות של דרשת הגמרא 'כל מעשה בראשית בקומתו נבראו, בדעתו נבראו, בצביונו נבראו' (חולין ס ע"א; וע' רשי' בר' א, כה). בימינו התקשרה המלה לשורש 'צָבַע', והסיזמת 'צָבִיזָן' נשמעת כסיזמת של הקטנה, לכן אין צָבִיזָן אלא 'צָבַע עמום, לא מובהק', מעין 'עץ

או 'תת-גן'. - ב"י בערכו ובהערות, וע' במקורות הנזכרים שם; צרפתי כג, עמ' 11-12, 141-143.

צִלְמוֹת. חושך.

אנו מרגישים זו כמלה מורכבת 'צל-מות', והוּו פירוש קדום המתבטא בהקבלה שבספר איוב (לח, יז) 'הנגלו לך שערי מות ושערי צלמות תראה' ובניקוד המסורה; אולם רוב החוקרים רואים אותו כפרי של אטימולוגיה עממית, ומשלים את המלה בצורתה המקורית לערבית 'ט'למה'. - ש"מ פאול, אנצ' מקר'.

צָרִיחַ. המגדל שעל יד המסגד.

במקרא שתי מלים הומונימיות: צָרִיחַ שהוא מבצר (בערבית 'צרח') וצָרִיחַ שהוא חפירה באדמה (בערבית 'צ'ריח'). הרד"ק בספר השרשים (ערך צרח) כתב: 'ואדוני אבי ז"ל פירש כי לפיכך נקרא המגדל צָרִיחַ, לפי שהצופה העומד שם צורח וצועק'. בדומה לזה יש מבארים, בדרך הלצה, את שימוש המלה במשמעות המגדל שעל יד המסגד, מפני שממנו המואזין 'צורח' (בערבית 'צרח') וקורא את הציבור לתפילה. - ב"י ערכים א. צריח, ב. צריח.

רְעוּעַ. רע.

מן השורש 'רעע' השווה ל'רצץ' והוראתו המקורית 'שבור'. - רוזן 1967, עמ' 39.

בְּשִׁפִּי. בשפּע.

המשמעות שבלשון חכמים 'בנחת' - המשמעות המודרנית 'בהשאלה ובקרבת משמעות אל שפּע' (א"ש).

שִׁקְטָה. שתיקה.

המשמעות המקורית 'מנוחה' - אבל המורה, המבקש 'שקט' בכיתה, רוצה שהתלמידים יחדלו מלדבר; 'שקט' נתפס אפוא במקצת כשם-עצם מן הפועל 'שתק'.

תִּאָוָה. תשוקה.

משמש כאילו שם-עצם של הפועל 'תאב'. - רוזן 1967, עמ' 41.

תוֹשִׁיָה. כושר המצאה והתמצאות, בינה מעשית (א"ש).

במקרא המלה משמשת כ'שם פיוטי לחכמה ועצה' (ב"י) ובימי הביניים הייתה הוראתה 'מטאפיסיקה'. היום המלה נפוצה בצה"ל, להבעת יכולת למצוא פיתרון מהיר ובלתי-שגרתי כדי להינצל ממצב של לחץ וסכנה. ברורה השפעת השורש 'ישע', והשות 'ישועה', תשועה. אמנם באואר-ליאנדר סבורים, שאין

“תושיה” אלא צורת ניב מן השורש “ישע” (עמ’ 496 הערה 1). ואם כך הדבר, הרי שיש בשימוש המודרני משום החזרת העטרה ליושנה. – יד הלשון, עמ’ 611.

תָּכֵן. מה שנמצא בפנים.

ההוראה המקראית ‘מידה’, וההוראה המודרנית מקשרת מלה זו לשורש ‘תוך’. – צרפתי כג, עמ’ 14.

תְּשַׁחֲרֵת. נוער, נעורים.

ההוראה שבמקורות סתומה: ‘תוכחה’ (בי), ‘בולשת’ (א-ש). ההוראה הרווחת היום (והיא כבר מצויה בפירושי הראשונים על אבות ג, יב) מתוך זיקה אל “שער שחור” או אל “שחר החיים” – א-ש.

2. המלה המושפעת עברית – המלה המשפיעה זרה

אָבּוּב. כלי גינה מפלי התזמורת של היום. oboe.

במשנה: שפופרת, מין חליל. – בנודיד, עמ’ 147; יד הלשון, עמ’ 378.

אֶשֶׁף. טבח מעולה. צרפתית chef.

אֵת. מילית חיבור בשמות של שותפות מסחרית ועוד. לאטינית et.

ייתכן שפעל כאן הצורך במילית חיבור העומדת בפני עצמה במקום ך החיבור. – בנודיד, עמ’ 147.

בּוֹלְשֶׁת. משטרה חשאית. גרמנית Polizei.

– סדן, עמ’ 41.

גֵּאוֹן. איש מפליא בכשרוֹנוֹתיו. genius.

– א-ש ערך ב. גאון משמעות 3; בנודיד עמ’ 147; יד הלשון, עמ’ 372.

[יציאה ב]דִּימוּס. התפטרות. demission.

– סדן, עמ’ 36.

דִּעָה. מושכל, מושג, השקפה. לאטינית idea.

דִּרְגָּה. שלב בסולם הפיקוד הצבאי או הפקידות. degree.

אבל degree בהוראה מתמטית, יחידת מידה של זווית, בהשפעת הערבית “דרגה”; ראה, D.E. Smith, Hist. of Math., vol. II, New York, 1958, p. 232, n. 3.

דֶּרֶךְ. מלת יחס, בעד. גרמנית durch.

הֶלֶה. עטרה של זוהר. halo.

– קוטשר תשכ"א, עמ' 70.

הַפְּקָרוּת. פריקת עול. Epikouros.

מן השורש 'פקר', בהשפעת שם הפילוסוף היווני, ואולי אף בהשפעת 'כופר'. – קרויס, ערך אפקרוּתא; ב"י שורש פקר; א"ש שורש פקר.

הַתְּגִלָּשׁ. החליק על הרצפה, החליק וירד. יידיש-גליטשען, גרמנית glitschen. הפועל הוא מלה יחידאית במקרא (שה"ש ד, א) בהוראה לא מחזורת; בתלמוד (פס' לו ע"ב) 'מגולשים' = 'רותחים' (רש"י). השפיעה גם האונומאטופיה. – יד הלשון, עמ' 372.

חִוִּילָה. בית בודד בנוף נאה. לאטינית villa.

במקרא שם-עצם פרטי (בר' י, ז ועוד). – קרויס ערך חוילאות; א"ש.

יִוְבֵּל. מועד שמחה. גרמנית Jubel.

גם בלועזית התמוזג השורש העברי עם השורש הלאטיני jubilare. – קוטשר תשכ"א, עמ' 29; יד הלשון, עמ' 372.

כָּבֵל. מקלעת עבה של תילי חשמל. צרפתית câble.

במקרא: אוזיקים, שלשלת. – סדן, עמ' 41; בנודיד, עמ' 147; קוטשר תשכ"א, עמ' 70; א"ש.

כָּף. קצה יבשה הבולט לים. cape.

– קוטשר תשכ"א, עמ' 37.

כַּרְכָּרָה. מרכבה קלה. גרמנית Karren, לאטינית carruca.

מלה יחידאית במקרא (יש' סו, כ) 'מין גמל' (בד"ב). – רוזן תשט"ז, עמ' 102; דעה אחרת ז' בן-חיים, לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 236.

לָבָה. חומר מלווה הנפלט על ידי הר געש. איטלקית lava.

במקרא: 'להבה'. – א"ש; בנודיד, עמ' 147.

מוֹסֵר. תורת המידות. לאטינית moralis.

מִזְכִּיר. פקיד הממונה על התכתבות, ריכוז משרד, וכיו"ב. secretary. המזכיר נמנה במקרא יחד עם חשובי השרים, ואפילו פראשון בין השרים האזרחיים, לכן נראה שלא היה הממונה על ספר הזיכרונות, כדעת אחדים, אלא

השר הראשי בממלכה. ההוראה המודרנית נוצרה בזמן החדש, כפי שכותב ב"י, וייתכן שהשפיע על השימוש המחדש במונח העתיק דמיון הצליל של המלה הלועזית (secretary); אין לשכוח, כי יש הוגים את הזיון במלה זו כהגה אטום s מחמת אסימילציה. – אנצ' מקר'; ב"י.

מכונה. מנגנון של חלקים נעים לשם ביצוע עבודה. machine. במקרא: 'בסיס' – אבל למכונות שעשה שלמה המלך היו אופנים כמו למכונות שלנו (מל"א ז, כז וכו'). – יד הלשון, עמ' 372; בנודיד, עמ' 147; ג' שפירא, לשוננו כז–כח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 344.

מסיתים. שליחי הנוצרים להפצת דתם. missionaries. ב"י ערך מסית: 'בזמן החדש נהגו לקרוא מסיתים את שליחי חברות הנוצריות אל לא-נוצרים להרחבת הדת הנוצרית ביניהם, הנקראים בלעז Missionaires'.

מסכה. מסוה הפנים לשם התחפשות. mask. במקרא שני הומונימים: מסכה מן 'נסך' = 'יצק' הוראתה 'פסל (יצוק)', מסכה מן 'נסך' = 'ארג' הוראתה 'כיסוי'. מסכה בהוראה הנידונה כאן היא צורת פנים (כמו פסל) ומכסה את פני האיש. ב"י כתב: 'והתחילו להשתמש בשם זה בזמן החדש במשמעות סתר פנים, Maske, masque, mask'. – ב"י ערך ב. מסכה; איש ערך ב. מסכה משמעות 3; בנודיד, עמ' 147; יד הלשון, עמ' 372; צרפתי, כג, עמ' 17, 183.

מעגלה. מכונה לגיהוץ לבנים. גרמנית Mangel. בלשון חכמים: גליל אבן שמיישרים בו את הקרקע. – סדן, עמ' 38.

סוּדָר. אפודה. sweater. המלה המשנאית מן היוונית soudáron = 'מטפחת לזיעה'. – קרריס; איש משמעות 2.

סכום. תוצאה של חיבור. sum. – סדן, ע' 40.

סמל. ציור או תמונה המביעים רעיון מסוים. symbol. במקרא: תמונה, פסל (בד"ב).

ספה. מיטה מרופדת לישיבה ולשכיבה. sofa. המשמעות של המלה העברית מסתייעת בהבנה מוטעית של הפסוק בשמ"ב

יו, כח -משכב וספות וכלי יוצר-. המלה הלועזית מן הערבית 'צפה' = 'ספסל'. - קוטשר תשכ"א, עמ' 70.

סְפִירָה. סביבה, חוג. יונית sphaira, אנגלית sphere. ה-ספירות- של ספר היצירה ושל הקבלה עניין 'מספר, סְפִירָה'; השימוש המודרני מושפע מן המלה היונית ומן המלים הלועזיות הנובעות ממנה. א-ש סבור שהמלה היונית כבר השפיעה על הוראת המלה העברית בקבלה. זהות המלים (ההיקף בין המספרים: 7 ספירות, 7 שבועות) גרמה גם לקשר מחשבתי בין הימים של ספירת העומר לבין שבע הספירות התחתונות. - א-ש משמעות 4; מ-צ קדרי, מירושלם לשון ימי הביניים, תל-אביב 1970, עמ' 60-62.

סְפִירָה. סימן המציין מספר. ערבית 'צפר', אנגלית cipher. המלה המקראית הוראתה 'ספר'. המשמעות המודרנית בהשפעת המלה הערבית, שהוראתה 'אפס', שממנה נולדו מלים דומות בשפות אירופה, בהוראת 'אפס' או 'סימן של כתב'. - קוטשר תשכ"א, עמ' 68; יד הלשון, עמ' 372.

עֹגֵב. כלי נגינה שבו הקול נוצר על ידי רעידת האויר בצינורות בעלי גדלים שונים. organ.

אין צורך לומר, כי העוגב המקראי שונה לחלוטין מן הפלי המכונה היום בשם זה. - אנצ' מקר' ערך נגינה חומרה, טור 771.

עֲלִית. החלק המעולה של החברה. צרפתית élite. א-ש: מן 'עֲלִי', ובדימוי לצרפתית élite.

עֲתִיק. קדמון. גרמנית Antike.

במקרא פעמיים בהוראת 'עקור' (יש' כח, ט), 'קדמון' (דה"א ד, כב); בלשון חכמים המלה לא מצויה; הצירוף הארמי המקראי 'עתיק יומין' מצוי בספרות התלמודית ושגור בקבלה. אפשר שהלועזית השפיעה על שכיחות המלה בעברית המודרנית.

פָּחָה. תואר אצילות טורקי. טורקית 'פשה'. המלה פָּחָה שבמקרא שאולה מן האכדית, והוראתה 'מושל מדינה' (בד"ב). - א-ש; בנודיד, עמ' 147.

פִּין. שן או זיו במסתח או במכשיר אחר. pin. המלה משנאית, וצורתה המקורית 'חפין', ריבוי של 'חף'. - ב"י ערכים חף, פין; א-ש.

פִּיִּס. שיכך כעס על ידי ויתור לא צודק. appease.
 הפועל קיבל את הגון 'ריצה את פלוני על חשבון זולתו', בעקבות האנגלית,
 ראה הגדרה בתוך *Concise Oxford Dictionary*: "Pacify... by making
 concessions, freq. with implication of sacrifice of principles" – קוטשר
 תשכ"א, עמ' 71.

פְּרָטִי. של יחיד. private.

– סדן, עמ' 41.

פְּרִז. מתנה שניתנה מחמת הצטיינות. prize.
 הוראה מקורית: חצי, שכר. – ב"י; א"ש.

פֶּרֶפֶר. חרק בעל כנפיים. איטלקית farfalla, צרפתית papillon.
 במקרא שם של נהר (מל"ב ה, יב). – סיוון כו, עמ' 268; לפי ר' ויס, לל"ע כז
 (תשל"ו), עמ' 49 הערה 102, המשמעות החדשה על פי השורש 'פרפר', שעניינו
 'התנועע לכאן ולכאן'.

צֵד. עמוד של ספר. גרמנית Seite.
 מצוי בעיקר בספרות שבהשפעת הגרמנית.

צַעְצָעוּעַ. כלי למשחק ילדים. יידיש (על פי הפולנית) 'צאצקע'.
 מלה יחידאית במקרא (דה"א ג, י) בהוראת 'פיסול'. השפיע גם דמיון הצליל
 ל'שעשוע' = 'משחק'. – יד הלשון, עמ' 372; בנדויד, עמ' 147.

רְגִיל. מצוי, לא חריג. regular.

רְדוּם. מנומנם. לשונות סלאביות dremati.
 – קוטשר תשכ"א, עמ' 30.

רֶחֶת. כלי למשחק טניס. racket.
 בזה חזרה האבדה לבעליה, כלומר לשפות השמיות, כי המלה הלועזית באה מן
 הערבית 'ראחה', ראה בלוך-וארטבורג (במאמר זה, כרך ל"ט, עמ' 238, הערה 8);
 אולם לפי טור-סיני (ב"י) המקבילה הערבית של המלה המקראית היא 'רח'ת'.

רַעַשׁ. זעזוע, רעידה. גרמנית räuschen.
 – בנדויד, עמ' 147.

רְקָמָה. קישוט מעשה [מחט, תחרה. איטלקית ricamare, ספרדית recamar,
 ערבית 'רקם'.

ייתכן שהשימוש במלה המקראית התחזק ונקבע להוראה מיוחדת embroidery על פי הלועזית.

שָׁלֵד. מערכת העצמות של הגוף. skeleton.

- בנודיד, עמ' 147.

שָׁלֵט. מגן, לוח ובו כתובת על פתח בית-עסק או מוסד. shield.

טור-סיני בהערה בבי: "ובספרות המאוחרת גבר הפירוש במשמעות מגן, בודאי גם על פי דמיון המלה אל הלועזית Schild - בי: א-ש ערך ב. שלט; בנודיד, עמ' 147; יד הלשון, עמ' 372.

שָׁקַע. מתקן לחיבור חשמלי. גרמנית Stecker.

ראה "תקע" ברשימה ג.

תור. זמן מיועד לאדם לפי סדר קבוע. turn.

מכאן גם "תורן", "תורגת", ראה רשימה ג.

תיר. טייל. tourist.

מכאן גם "תירור", "תיירות", ראה רשימה ג - בי: קוטשר תשכ"א, עמ' 69;

צרפתי כג, עמ' 17, 184.

3. המלה המושפעת שאולה - המלה המשפיעה עברית או זרה.

[אי] אָפְשִׁי. אין ביכולתי.

הביטוי "אי אפשר" בא במשנה בהוראת 'אין ברצוני'; חלוקות הדעות על מקור המלה "אפשי", אולי מן היוונית éphesis. השימוש בהוראה החדשה על פי "אפשר" - בי: תוס' הערוך; ודייק, עמ' 19.

אָשְׁפּוּ. הכניס לבית-חולים.

הפועל "אשפו" גזר מן השם אושפיזא שבתלמוד, השאול מן הפרסית aspanj = 'מלון'. השימוש המודרני על פי האנגלית hospital. - תוס' הערוך; קוטשר תשל"ב, עמ' 8; א-ש; יד הלשון, עמ' 56.

גז. חומר שאינו מוצק ואינו נוזל.

מן gas, אך המלה מתקשרת בתודעת הדוברים עם השורש גזז', כי הגז אינו נתפס בידיים, אינו עומד במקום אחד, אלא חולף ועף.

דוגית. סירת דיג (מדן).

מלה תלמודית בהוראת 'ספינה קטנה' המופיעה בשינויי גסס; החוקרים

נחלקו במקורה. המשמעות דלעיל על פי 'דג', וכן פירש רשבים ב"ב עג ע"א. – ערוך; תוס' הערוך; קרויס.

דְּרִכּוֹן. תעודת מסע.

במשנה שקלים ב, א 'דרכונות', שם מטבע dareikós. במקרא: אֲדָרְכָן (דה"א כט, ז). המשמעות של היום על פי 'דרך'. – קרויס; יד הלשון, עמ' 114.

טְפָלִים. ילדים.

ריבוי של 'טפל' = 'נוסף' בהשפעת הארמית 'טפליא' שהתמונה עם 'טף' המקראית. אופיר בדרך אגב, שהמלה המקראית היא קיבוצית, אך בימי הביניים שימשה ליחיד (ילד) על פי הערבית 'טפל'. – ב"י; א"ש; ב' קלאר, לשוננו טו (תש"ז), עמ' 120.

טְצִדְקָה. הצדקה, הצטדקות.

הגרסה המקורית 'טצדקה' בריש מן הפרסית cārak = 'תחבולה'. ייחסו את המלה לשורש 'צדק'. אם סבורים שהמרת הריש בדלית הושפעה מן השורש 'צדק', יש להעביר את המלה לרשימה ב.2. – א"ש; קוטשר תשל"ב, עמ' 7.

טְרוֹנִיָּה. תערומת, תלונה.

המשמע המקורי של המלה 'חזקה, עריצות' והיא שאולה מן היתנית tyrannía. המשמעות המודרנית, המצויה גם אצל סופר דייקן כענזון, על פי דמיון הצליל עם 'תרעומת'. – צרפתי כג, עמ' 16.

מִזְנוֹן. ארוץ אוכל.

מן היינית mazónomos = 'מגש עץ לחלוקת העוגות והגשתן'. המלה נתקשרה לשורש 'זון'. – א"ש; ב"צ גרוס, לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 181.

נֶס־[קָפָה]. קפה נמס.

המלה Nescafé מציינת את הקפה הנמס המיוצר על ידי בית-החרושת Nestlé, והרכיב הראשון אינו אלא קיצור של שם בית-החרושת. אולם הדוברים הרגישו, כאילו כונת הביטוי היא 'קפה הנעשה שלא בדרך הבישול הרגילה' אלא כאילו בדרך נס, על כן אומרים גם 'נס-קפה עלית', 'נס-קפה צ.ד.'; בשפות אחרות השימוש בשם 'נס-קפה' מוגבל לקפה נמס של אותו בית-חרושת דוקא ולא נהפך לשם כללי. (השם Nestlé מועד הוא לאטימולוגיה עממית: הסמל של בית-החרושת הוא קן ציפורים, כי בגרמנית Nest = קן.)

קסרקטין. בניין למגורי חיילים.

מן היונית exérketon = 'צבא' וכך המשמעות המקורית; השימוש המודרני על פי דמיון הצליל לגרמנית Kaserne.

שפץ. תיקן, שיפר, שכלל (א-ש).

השורש בא בארמית של התלמוד הבבלי, ומקורו אינו מחזור; שימש בעברית החל מימי הביניים; מושפע מן 'שיפר' - ב"י; א-ש.

תו. יותר.

מן הארמית 'תוב' = 'שוב', בעיקר בביטוי 'תו לא' = 'ולא עוד', שפירושו שנעשתה פעולה מסוימת מספר פעמים, ואחר כך לא חזרה ונעשתה עוד, ושוב לא נעשתה. 'תו לא נבעת' (ת"י בר' כו, כא) = ושוב לא נבעה (הבאר); 'ולימא האי פסוקא ותו לא' (ברכות יב ע"ב) = ויאמר את הפסוק ההוא ושוב לא יאמר, ולא יוסיף לומר. אולם השימוש הרווחי אולי הוא מושפע מדמיון הצליל ל'יותר': 'תו לא' = ולא יותר מזה. 'כל הדברים שהוצגו אצלנו [...] ואשר הוכתרו בשם טלפתיה, הם אחיזת עיניים ותו לא' (מעריב, 1970.11.15, מדור 'קוראים כותבים') = אינם יותר מאשר אחיזת עיניים. 'כל כונתם לא הייתה אלא לאסוף מקורות מפוזרים ולסדרם ותו לא' (מ"ד הר, הארץ, 5 בינואר 1973, עמ' 18) = וליותר מזה לא התכוונו.

ב. מלים ששינו את תבניתן (כתיב או הגייה) בהשפעת מלה אחרת

ב1. המלה המושפעת היא עברית

פְּרִי. ודאי.

קיצור מן 'בריא' (א-ש) - אולי השמטת האלף בהשפעת 'ברור'.

לְכַאוֹרָה. בסקירה ראשונה (א-ש).

בהבנה זו רואים את הביטוי כבנוי מן המלה 'אורה' בתוספת אותיות שימוש. ח' ילון סבור, על פי הערוך וכמה ראשונים, ש'כאורה' היא לשון ארמית השווה לעברית 'כיעור' ומשמעותה כאן 'ענות'; פירוש הביטוי בהקשר שהוא לקוח ממנו (כתובות ג' ע"א): לענותך, מפני שלא עיינת די הצורך. הניקוד והתמדת הכתיב באלף, לפי ההבנה המאוחרת. - ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 211.

סור. נטייה, סטייה.

ב"י מנקד את הוי' בשורק, א-ש בחולם. רואים את המלה בכיוון של 'שאור' או 'שאור', והיא מופיעה בצירופים 'סורו רע', 'חזר לסורו': 'סור'

הוא "שָׁאוֹר" הוא יצר הרע, לפי הדעה המקובלת, או אל נכון "יסוד, עיקר" כפי שהעלה פרופ' אברמסון, אך המלה עשויה להתפרש כגזירה מן השורש "סור", בדומה למלה סָרָה המקראית (דב' יט, טז ועוד), כלומר "סטייה מן הדרך הטובה", והכרה זו השפיעה אולי על כיווצה (או על קיומה בצורה המכווצת) ועל הכתיב בסמ"ך. – ב"י ערכים שָׁאוֹר, ו. סור; א"ש; ש' אברמסון, לשוננו יג (תשד-תשה), עמ' 122–125, כא (תשי"ז), עמ' 95–98.

קמיע. סגולה.

מ"ם חרוקה בכתב-יד קאופמן ובמקורות אחרים; "יש מקדים קמיע ואף בכתב חסר קמיע, כנראה בהשפעת הלעז (האיטלקי במקורו) cameo במשמעות אבן טובה גלופה, שאף היא שימשה לפעמים כקמיע" (הערת טור-סיני אצל ב"י). – ב"י.

שְׁדָרוֹת. רחוב בין שתי שורות אילנות.

שכיחה ההגייה בשי"ן ימנית, במקום השי"ן השמאלית שבמקרא (כגון מל"א ו, ט), בהשפעת "חוט ה"שְׁדָרה". – צרפתי כג, עמ' 186.

שֹׁרֶר. שלט.

נשמע לפעמים בשי"ן ימנית (במקום שמאלית) בביטויים כגון "תנאי מזג אויר השוררים במקום פלוני", בהשפעת השורש "שרה".

ב2. המלה המושפעת היא שאולה

אימתי

המלה מתפרשת בתודעת הדוברים כמורכבת מן "אי" ומתואר-הפועל "מתי", "אי-מתי", על דרך "אי-פה", "אי-זה", וכו'. כך נראית גם דעתו של אבינרי, המונה את "אימתי" בין מלות-היחס ומלות-החיבור המורכבות (נטריקון לפי מינוחו) בלשון חכמים, יחד עם "אפילו", אשתקד, השתא, כיצד ועוד. ב"י שיער על פי יואלד "כי זו כפילות כח השאלה, והוא דבר מצוי בלשון בקצת מלים, שנחלש קצת כוחן מפני רוב השימוש, חשה הלשון צורך לחדש כוחן על ידי הוספה חדשה". אולם לימד אותנו פרופ' קוטשר ז"ל כי צורתה המקורית של המלה בלשון חכמים היא "אמתי" במ"ם דגושה, ומקורה ina mati אפדית. אף הוא סבר כי הצורה בלשון חכמים הושפעה מן "מתי" המקראית, ומכאן האינטרפרטאציה הרווחת שהופרנו למעלה. – ב"י; יד הלשון, עמ' 383; " קוטשר, ספר ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 267, 268.

[שְׂכִיב] מֶרַע.

"מרע" בארמית 'חולה'; יש מבינים את הביטוי בהוראת 'שוכב מחמת רע', כלומר מחמת חולי, "שכיב מֶרַע" – רוֹחַן תַּשְׁטִיז, עמ' 86.

מִסְתוּרִין

מן היונית *mystērion*. ראוייה המלה להיכתב בטיית, וכך היא מצויה במקורות התלמודיים; אולם נכתבה לפעמים בתי"ו, כבר במקורות, כיון שהיא נתלית בשורש "סתר". "מסתור" המקראי עשויה להיתפס כמספר יחיד של מלה זו; התואר "מסתורי" ניתן להיגזר מן המלה העברית או מן המלה השאולה. איש ערכים מסתורי, מסתורין; צרפתי כג, עמ' 14.

מֶרְחָשׁוֹן

החודש השמיני, באכדית *warḥu šamanu*, ומכאן השם העברי. אולם ההברה "מר" נתפסה כרכיב נוסף על השם, ואף אמרו מעין מדרש עממי כי החודש חשון נקרא מר, כי אין בו חגים! על כן מרבים היום לכתוב "מר-חשון" במקף, או "חשון" בלבד. הצורה המקוצרת מצויה כבר אצל יהודה ממודינא (1571–1648), כגון: "מסערת תבל בשלום פה / ליל טיית בחשון מרדכי יצא" (יהודה אריה ממודינא, לקט כתבים, ההדירה פ' נוה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 58; ושם עוד עמ' 54, 55, 56). אולי השפיעה על קיצור השם גם העובדה, שפל שמות החודשים הם בעלי שתי הברות – חוץ מאב (ואומרים: מנחם-אב! ולדעת פרופ' אברמסון נוהגים כך עד טו באב בלבד)). – ב"י ערך מֶרְחָשׁוֹן הערה.

עֵגֶן

המלה מופיעה במקורות תלמודיים בכתיבים שונים, וגוזרים אותה מן היונית *ónkinos*. העיין הוכנסה בהשפעת הפועל "עגן" שבו תולה התלמוד את המלה (ב"ב עג ע"א); הניקוד על דרך הסגוליים הוא אנאלוגיה דקדוקית. – תוס' הערוך, ערך הגן; ב"י ערך עֵגֶן, הערה.

עֶמֶד, שִׁיעָר.

מן האכדית, והכתיב המקורי "אמד" השתנה בהשפעת הפועל "עמד" הנפוץ. בין שני הפעלים קרבה סמאנטית מסיימת, כפי שמעיד המשפט: "כל המקבל עליו לספק סלחות מארבע ועמדו משלוש" (שקלים ד, ט). – י' קוטשר, לשוננו י (תרצ"ט), עמ' 295–299; קוטשר תשל"ב, עמ' 61.

ערֶכִּי, עֶרְכָּאוֹת, עוֹרֶךְ-[דִּין].

שתי המלים הראשונות שאולות מן היונית $arkhē =$ 'שלטון', והרכיב הראשון של השלישית הוא התחילית היונית $arkhi$ המציינת עליונות, ראשות; דינן להיכתב באל־ף, וכתבות בע־ין מחמת השורש 'ערך', הבא אף הוא באותו שדה סמאנטי של המשפט וניהולו: 'אערכה לפניו משפט' (איוב כג, ד), 'הנה נא ערכתי משפט' (שם יג, יח). – קוטשר תשכ"א, עמ' 89.

ג. מלים מחודשות, שנגזרו משורש עברי בדמיון צליל למלה זרה (ראה למעלה § 7.4)

גִּהוּת – hygiene.

גִּלְדָּה – איטלקית $gelato$.

בִּי רושם את המלה כחידוש.

דֶּמָה – dummy.

חֲרָצִית ('חרוץ' = 'זהב') – $chrysanthemum$.

הרכיב הראשון של המלה הלועזית מן היונית $khrysós =$ 'זהב', ממקור שמי.

טִיל – projectile.

כַּנָּרִית – canary.

השם הלועזי של אותה ציפור גזר משם האיים שמהם היא באה. על השם העברי השפיעה המלה 'כנר', מנגן בכינור. מעניין שגם השם האיטלקי שלה $canarino$ נשמע כקשור לתואר $canoro =$ 'בעל קול'. – סדן, עמ' 35.

כֶּסֶפֶת – safe.

– סיון כ, עמ' 5.

כְּתָנָה – cotton, ערבית 'קטן'.

השוה המקראית 'כתנות' = 'חולצת פשתים'. – קוטשר תשכ"א, עמ' 97.

לְהִיט – hit.

מְבֻרָשֶׁת – גרמנית $Bürste$.

כאן המקור אינו עברי אלא לשון שמית אחרת, ערבית 'מברשה'. – בִּי ערך מְבֻרָשֶׁה; סיון יז, עמ' 214; סיון כא, עמ' 35.

מִחָסֶן – ערבית "מח'ן", גרמנית Magazin.

– קויטשר תשכ"א, עמ' 46.

מִיָּדִי – immediate.

מָסֶר – message.

מִשְׁקָפִים, מִשְׁקָפָה – יונית skopein = 'ראה'.

השורש היוני מופיע כרכיב בלועזית telescope. – סיון, כב, עמ' 172;

סיון, כג, עמ' 30.

נֶגֶד – nomad.

נֶעֱרַן – צרפתית grue.

המלה מזרה משם הציפור עָנָר; המלה הצרפתית, הקרובה בצליל, הוראתה

הן שם ציפור הן מנוף; הוא הדין לאנגלית crane.

צֹעֲנִי – רוסית tzigane, גרמנית Zigeuner.

המלה העברית מתקשרת הן לפועל "צען" = "נסע" הן לשם "צוען" = עיר

במצרים, לכן – מלבד דמיון הצליל לרוסית ולגרמנית – היא נמצאת מתאימה

למשמעותה, כי עם זה נוסעים ממקום למקום, ועוד שלפי המסורת העממית

מוצאם ממצרים: אנגלית gipsy מן Egyptian וספרדית gitano מן egiptano –

סיון יח, עמ' 5; בנודיד, עמ' 147; יד הלשון, עמ' 372.

קָטָר – ערבית "קטאר".

שם המכונה המושכת את הרכבת, באשר היא מונעת על ידי הקיטור.

הוראת המלה הערבית: שורת גמלים, שורת קרונות, רכבת; אין השורש מקביל

לשורש העברי "קטר", שעניינו 'עשן'; המקביל הערבי לשורש זה הוא "קתר"

(בד"ב). – סיון כד, עמ' 93; 'י בלאו, "פרקים" ב (תשלא). עמ' 94.

רַכִּיטִי, רַכִּיכָה – rachitis.

תוֹרָן – turn.

'עושה עבודה משיגיע מועדו' – ראה "תור" ברשימה א2.

תִּיּוֹר – tour.

'סיור וטיול לשם הנאה' – ראה "תייר" ברשימה א2.

תָּקַע – גרמנית Stecker.

– ראה "שקע" ברשימה א2.

ד. זוגות מלים מתלכדות (ראה למעלה §7.53)

אָנף - עָקף. - ודייק, עמ' 14.

אָפֶן - אָפֶן. - ודייק, עמ' 17; סיוח יג, עמ' 153.

אָכְסֶן - אָכְסֶן.

אֶל-אַנְשִׁי - עַל-אַנְשִׁי. - ודייק, עמ' 21.

אָמוֹת - עָמוֹת.

אָמִיר - עָמִיר. - ודייק, עמ' 23.

אָצֵר - עָצֵר. - מ' גושן-גוטשטיין, הארץ, 1970.11.20.

בָּחִיר - בָּכִיר.

בִּימָה - בָּמָה. - יד הלשון, עמ' 75; צרפתי כג, עמ' 15, 183.

גָּלָה - גָּלַע.

הַבִּיטוּי הַתְּגַלֵּעַ רִיב־ (מש' יז, יד) משמש בהוראה פ־רץ רִיב־ כאילו הַתְּגַלָּה רִיב־ שעד כה היה סמוי.

דָּחָה - דָּחַק.

מִדְּעָה מוֹתֵר לַעֲרוֹךְ טוֹיֵל לַהֲרֵב הַבֵּית - ואילו המתפלל שם דוחה את הקץ? איזה קץ הוא דוחה? [...] החברים שעלו אל הר הבית אינם קנאים דוחקי קץ במובן הנרוע של המלה. (מעריב, 1971.3.23 - ההדגשות שלי. - ג.צ.)

דָּחוּף - תָּכוּף. - פרץ, עמ' 51; ודייק, עמ' 46.

דָּת - דִּיעָה.

שֹׁגֵר - לַהֲעֵבִיר עַל דָּתוֹ וְעַל דְּעָתוֹ. בפני דוברים רבים שתי המלים הומופוניות, מחמת אי-הגיית העיין של דעת והתארכות התנועה במלה הקצרה דת.

הוֹדָאָה - הוֹדָעָה. - ודייק, עמ' 51.

הוֹיָה - חוֹיָה.

ראה שם הספר של י' פרידלנדר, שיצא לאור זה עתה: בִּין הוֹיָה לַחַוְיָה.

הַנִּיא - הַנִּיעַ.

בַּתְּחִילָה בִּיקֶשׁ לַדַּעַת אִם אוֹמֵר אֲנִי לַהוֹסִיף וּלְהַחֲזוֹק בְּמִיעוֹת זֶה, וּכְשֶׁעֲנִיתִי

בחייב, ניסה, בכושר השכנוע הדל שלו, להניעני מכך. (פנחס שדה, החיים כמשל, ירושלים ות-א תשל-א, עמ' 76 – הדגשה שלי ג-צ).

הָסִיחַ – הָשִׁיחַ.

דאגה בלב איש יִשְׁחָנָה (מש' יב, כה) – רבי אמי ורבי אסי. חד אמר: יִשְׁחָנָה [נ-א יסיחנה] מדעתו; וחד אמר: יִשְׁחָנָה לאחרים. (יומא עה ע-א – ראה ערוך ערך שח ו'). – יד הלשון, עמ' 402.

הָרָהוּר – עָרְעוּר.

אך בלהט הויכוח נשכחו בנותינו [...] אשר התגייסו בלי ערעור – אם לא בלי הרהור – לצו החוק. ("עמודים", 313 [טבת תשל-ב], עמ' 136). במבט לאחר אנו יכולים לתאר לעצמנו שהרמטכ"ל קיבל את דברי מפקד חיל האוויר בלא הרהור או ערעור. (הארץ, 1973.2.27, עמ' 13).

הָשִׂיא – הָשִׂיא [עָצָה].

הַתְּנַשּׁוֹת – הַתְּנַקְשׁוֹת.

המלים הן הומופוניות, כי הגימ'ל לפני השי-ן מאבדת את קוליותה. – ודייק, עמ' 62.

הַתְּרָאָה – הַתְּרַעָה. – ודייק, עמ' 63; א' בנודיד, לל-ע כג (תשל-ב), עמ' 269.

חָלוּשׁ – קָלוּשׁ.

כמה דברים חלשים וקלוישים (השגות הראב"ד, ה' ביאת המקדש א, ז).

חָרַט – חָרַת.

"לשון חרת וחרט אחד הוא, שניהם לשון חיקוק אנטליייר בלעז" (רשי, שמו"ת לב, טז). "חמש אותיות אלה הן חלק מכתובת ארוכה יותר, החרוטה משמאל לימין" (כתובות מספרות, מזיאון ישראל, תשל-ג, מס' 2). "על ראשי חצים אלה חרוטות כתובות קצרות" (תולדות הכתב העברי, משרד החינוך והתרבות, תשל, עמ' 16). "על הרבה גלוסקמאות חרוטים שמותיהם של הנקברים" (שם, עמ' 40). בכל המשפטים האלה צריך להיות "חרט".

חָשַׁד – חָשַׁשׁ.

טול – נטל. – ודייק, עמ' 135.

טָחָנָה – תָּחָנָה.

"באחת מתחנות קווינס ירדנו. דמויות האנשים הענקיים שבפירסומות נתנו

לנו לעבור בשלום ויצאנו מן התחנה. בילדותי למדתי פתגם, טחנות אלהים טחנות לאט. לעומתן תחנות ניד-זרק טחנות מהר. (י' עמיחי, ערב קריאת שירים, בתוך: שישה מספרים, הוצאת יחדיו, תשל"ב, עמ' 286). לקרבת המלים עוד אפשר לטעון, כשם שתחנת בנוץ מספקת בנוץ, כך טחנת קמח מספקת קמח.

טָעָה – תָּעָה.

טָפַל – תָּפַל.

טָפַל = 'הדביק, הוסיף'; לכן טָפַל = 'דבר נוסף על העיקר'; 'תפיל' = 'דבר ללא מלח, ללא טעם'; אך 'דבר נוסף, משני' ו'דבר בלי טעם' עשויים להתחלף בהקשר אחד. א"ש רושם 'אמונות טפלות' בערך 'טפיל' ו'אמונות טפלות' בערך 'תפיל'. חילופי גרסאות ט/תפל במשנה נדרים ו, ד, ה. תָּפַל ניתן להתפרש 'טפיל' ביח' יג, י לדעת מ"צ סגל שם. – ודייק עמ' 72.

יָצוּב – עָצוּב.

'הלשון הזאת [...] שימשה יסוד חשוב בעיצובה וייצובה של התרבות הישראלית' (לל-ע ו [תשט"ו], קונטרס נד-נה, עמ' 46). 'בקבוצה המתבגרת עולה ובא שלב העיצוב, או הייצוב, האנושי' ('עמודים', 298 [תשרי תשל"א], עמ' 33).

כָּהָה – קָהָה. – ודייק, עמ' 76.

כָּלִיל – קָלִיל.

מעשה באישה שרצתה לרוות, וקנתה גבינה כלילת שומן של התעובה, בחשבה שהיא גבינה כלילת שומן.

מָחָה – מָחַק. – בנדריד, עמ' 352.

מַחְלִיף – מְכָלִיב.

'[בחול המועד] ההדיוט תופר כדרכו והאומן מכליב' (מועד קטן א, ח); הרע"ב פירש על-פי התלמוד 'עושה תפירות כעין שיני הכלב שאינן שוין זו כנגד זו'. מכאן 'תפר מכליב' – תפר גס וארעי שתופרים בשולי גזרי-אריג לסימון בלבד (א"ש ערך מכליב). יש קוראים לזה 'תפר מחליף', כי סופו שמחליפים אותו בתפר קבוע. שתי המלים המופוניות בדיבור השוטף.

מָרָחַב – מְרָחַב.

מִכִּיר – מוֹקִיר.

ביטוי שגור: "מכיריו ומוקיריו של פלוני". "אגדת נכי רדיפות הנאצים [...]" מוקירים תודה לסגן יו"ר הכנסת עו"ד צימרמן (הארץ, 5 באוגוסט 1973); הכותב התכוון לביטוי "מכירים טובה".

מִתְפַּלְאִים – מִתְפַּעְלִים.

המתפלא על דבר-מה אף מתפעל ממנו. בפי הרבה דוברים שתי המלים נשמעות mitpalim.

נוֹכַח – נָכַח. – ודייק, עמ' 155; רוזן 1967, עמ' 20.

נֶחֱשֵׁל – נִכְשָׁל.

"ותמיד הוא נכשל ונחשל בדרך החיים" (הרב א"י קוק, משנת הרב, ירושלים תרצ"ו, עמ' מה).

נִימָה – נְעִימָה.

"בדבריו של המרצה נשמעה נימה של פסימיות" (א"ש ערך נימה); "בדבריו נשמעה נעימה לבבית" (א"ש ערך נעימה). במליצות אלו המלה "נימה" = "מיתר" משמשת בדרך מטונימית בהוראת "נעימה" = "לחץ"; המלים הומופוניות בפי דוברים רבים. על "נעימה" ראה למעלה §1.3. – צרפתי, כג, עמ' 189.

נִיכּוּי – נִקּוּי.

מחשבים את השכר הנקי על ידי ניכוי המסים מן השכר הכולל.

עָטָה – עָטָף. – בנודיד, עמ' 357.

פַּח – פָּח. – למעלה §7.5.

פָּטַר – פָּתַר. – ודייק, עמ' 111.

פָּכַח – פָּקַח. – ודייק, עמ' 112.

קָצָה – קָצָה.

בבי' ב' דגושה, ובהערה: "כך במשניות מנוקדות ליוורנו, ובדיבור האשכנזים קצבה, בית רפה". פרופ' קוטשר ז"ל כתב (הארץ, 1970.2.27, עמ' 23) שהב' דגושה במלה "קצבה" = "פנסיה", אך רפויה היא בתיבה קצבה שבתפילה. אולם יורשה לי להוסיף [...] פרט קטן: בתיבה השנייה נראה שאין כאן מלכתחילה שורש קצב כל עיקר, כי אם קצה. ההגייה בבית רפויה מתועדת עוד בלשון חז"ל, שכן מצינו תיבה זו בפתיב קצווה בשני ריזן. מפאן נמצאנו למדים כי אין קצווה אלא יחיד של קצוות.

רָחַב - רָחַב.

רָשׁוּת - רָשׁוּת. - פֶּרֶץ, עמ' 70; רוֹזֶן, 1967, עמ' 42; סיוון יג, עמ' 153.

רָחַח - רָחַח.

שָׂאֵב - שָׂאֵף.

שָׁנִין - שָׁנֶעוֹן.

"גרשון וטובה זויקלסקר, חברינו, הם צמחוניים. אנו מתייחסים בסלחנות לשנין זה" (ה' העליון, רגל של בובה, תל-אביב תשל"ג, עמ' 80). "שנין" היא מלה מקראית נדירה (תה' ז, א; חב' ג, א) ומשמעותה אינה ברורה. השורש "שגה" = "טעה, התמסר כולו לדבר" אינו רחוק מבחינה סמאנטית מן "שגע".

שָׁדַד - שָׁדַד.

שִׁידוּד מערכות - שִׁידוּד מערכות. - אִשׁ ערכים שָׁדַד, שָׁדַד; מִצַּ קְדָרִי, מִירוּשָׁת לִשׁוֹן יְמֵי הַבִּינִיִּים, תל-אביב 1970, עמ' 40.

תָּכַן - תָּכַן.

תְּכָשִׁיט - תְּכָשִׁיט.

מִן הָעֲבוֹדָה בַּמִּילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

יט.

ראובן מירקין

INDEX THOMISTICUS

התגשמותו של רעיון הקונקורדנציה הרב-תכליתית

"...תכלית הקונקורדנציה בכלל היא להביא במקום אחד דברים שוים המפוזרים על פני מקור ספרותי מסוים או אפילו על פני קבוצת מקורות. ברם, מהם הדברים השוים במקור מסוים המתבקשים להיערך יחד? בעניין זה לא ראי צורכי חוקר המקור הספרותי ופרשנו כראי הפלשן, בין הוא מדקדק בין הוא מילונאי. חוקר המקור ופרשנו מבקשים בראש ובראשונה לדעת את משמעותה המדויקת של מלה מסוימת או של ביטוי מסוים ומשתדלים הם לעמוד על כך מתוך ההתבוננות בכל המקומות שהמלה או הביטוי באים במקור המסוים ... כנגד זה הפלשן, ובמיוחד המדקדק, מבקש ברגיל להתבונן בצורה לשונית מסוימת ולא דוקא במלה האחת שאותה הצורה לבושה בה ... המדקדק המבקש לקבל את כל החומר האצור במקור מסוים מבחינה דקדוקית זקוק לקונקורדנציה המקבצת את הצדדים השוים מבחינה דקדוקית, כל צד שוה למקומו. צורך זה לא נעלם מן החוקרים מכבר, אלא בדורות הקודמים עשייתו של דבר זה בידיים, אפילו במקור מצומצם יחסית בהיקפו כשל התנ"ך, הוא חוץ לכל אפשרות. ברם, בימינו שיש לנו כלים מכאניים, אלקטרוניים, חכמים (או "מתוחכמים"), מהירי מיון, המסוגלים לזוג מלים וקריטריונים שונים במהירות ובדייקנות מפליאות – אסור להתעלם מן האפשרויות הענפות בשימושם ולהמשיך בעשיית קונקורדנציות כאילו אנו עומדים בימי מאנדלקרן ... בקיצור ניתן לומר: במקום קונקורדנציה חד-תכליתית כפי הנהג עכשיו, ניתן לעשות, וצריך לעשות, קונקורדנציות רב-תכליתיות" (מדברי זאב בן-חיים "בעניין עשיית קונקורדנציות" בקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ג).

מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית ביקש להדגים את רעיון הקונקורדנציה הרב-תכליתית בפרסמו בשנת תשל"ג את "ספר בן סירא – המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים", שיצא לאור על ידי האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר. רעיון זה אף קנה לו אחיזה במחקר הספרות והלשון שבאומות העולם.

בשנים 1974–1975 יצאו לאור בהוצאת Frommann-Holzboog בשטוטגארט

31 פרכיו הראשונים – מתוך 56 הפרכים המתוכננים – של מפעל מדעי

אדיר ממדים, הידוע בשמו המקוצר Index Thomisticus (להלן IT)¹. מפעל זה מפורסם בעולם כחלוץ השימוש בכלים אלקטרוניים ובמחשב לניתוח מקורות ספרותיים. יוזמו ונהלו – המלומד האיטלקי האב רוברטו בוסה (Busa). העבודה החלה בשנת 1949 בעיירה Gallarate², שהאב בוסה משמש בה פרופסור בסקולטה לפילוסופיה, ומשנת 1971 היא נעשית במרכז IBM למחקר שבוצעה.

IT מכיל קונקורדאנציות ומפתחות של 179 מקורות הכתובים לאטינית, ובהם 10.600.000 תיבות. מרבית המקורות³ חיבוריו של תומאס אקווינס (1225–1274), מן החשובים שבאבות הכנסייה הנוצרית, שלחיבוריו השפעה עצומה על המחשבה הדתית הנוצרית ועל לשון הכנסייה המערבית. שאר המקורות⁴ הם משל מחברים אחרים, מהם הידועים בשמותיהם, בני התקופה שבין המאה התשיעית למאה השש-עשרה, ומהם עלומי שם. הכללת חיבורים שאינם של תומאס אקווינס נעשתה משתי סיבות: חלקם משום שבעבר יוחסו בטעות לתומאס, וחלקם משום שנועדו להשלים חיבורים בלתי גמורים של תומאס. IT כולל שתי סדרות של קונקורדאנציות, שמונה-עשר מפתחות כלליים ועוד שלושה מפתחות לכל אחד מתוך 179 החיבורים.

סדרת הקונקורדאנציות האחת מכילה את אוצר המלים שבחיבורי תומאס, והאחרת – את אוצר המלים שבשאר החיבורים. כל אחת משתי הסדרות יש בה חמישה חלקים:

א. הקונקורדאנציה העיקרית, ובה כל השמות והפעלים.
ב. הקונקורדאנציה של מלות-היחס, מלות-החיבור ושאר מלות בלתי נוטות, וכן כמה פעלים ושמות נוטים, שנקבע מקומם כאן מפני אופיים הדקדוקי ומפני שכיוונתם הגדולה (הפועל sum, פעלי-עזר אחדים, פעלי אמירה, הפינייים, שמות תואר פרונומינאליים וכיו"ב) וכן סוגים מיוחדים של ערכים (שמות המספרים, מלים זרות, קיצורים, מלים שאי-אפשר להגדירן, תוי נגינה, מלים לא שלמות, הברות ועוד).

ג. קונקורדאנציה של המלים הנתונות במובאות מילוליות.
ד. קונקורדאנציה של המלים הנתונות ברמיזות למחברים אחרים.
ה. קונקורדאנציה של המלים הנתונות במשפטים, שהמחבר רומז בהם למקומות אחרים של חיבורי עצמו.

1. שמו המלא Sancti Thomae Aquinatis Operum Omnium Indices et Concordantiae, לאמור: מפתחות וקונקורדאנציות של כל חיבורי תומאס אקווינס הקדוש. בכרכים שיצאו עד כה 35.623 עמ' בתבנית 26×31 ס"מ.

2. נמצאת כ-37 ק"מ מצפון-מערב למילאנו שבצפון איטליה.

3. 118 מקורות ובהם 8.736.000 תיבות.

4. 61 מקורות ובהם 1.864.000 תיבות.

סדרת הקונקורדאנציות של חיבורי תומאס מכילה, כאמור, 8.736.000 תיבות: בקונקורדאנציה העיקרית כ-2.700.000 תיבות (31%); בקונקורדאנציה של המלות כ-3.500.000 תיבות (40%); בשלוש הקונקורדאנציות של המובאות כ-2.500.000 תיבות (29%).

מעניין לציין שכך 10.600.000 התיבות שבשתי סדרות הקונקורדאנציות מתמינות על פי 147.080 צורות שונות⁵ ועל פי 25.018 ערכים מילוניים שונים. קרוב ל-99% של הצורות נמצאות בערכי הקונקורדאנציה הראשונה, ורק 2000 צורות – השכיחות ביותר – בקונקורדאנציה השנייה. מספר ההומוגראפים⁶ מגיע ל-150.000 – פחות מ-1.5% מכלל התיבות⁷.

כל תיבה של המקור מתמינת על פי ערכה המילוני. למשל, עדויותיהם של הצורות erat, est, fui, sunt באות ובערך sum, וכל צורה מאופיינת אפיון דקדוקי, כגון praes. ind. act. 3 pers. sing. — est.

עדויותיהם של 583 צירופים אידיומאטיים, ששכיחותם גדולה, מובאים בקונקורדאנציה בערפם של אחד מרכיביהם בלבד, ובשאר רכיביהם הם נרמזים. למשל, בערך anima הובאו כל עדויותיהם של הצירופים anima bruti, anima Christi, anima humana, anima intellectiva, anima rationalis, anima sensitiva, anima separata, mediante anima, anima et corpus, corpus et anima, anima autem humana. כמו-כן נרמזו בערך anima הצירופים gloria animae, indita animae, operationes animae, pars animae, passiones animae, scientia animae, substantia animae, unio animae. עדויותיהם של צירופים אלו מכוסות בערכי רכיבם הראשון gloria, indo, operatio, pars, passio, scientia, substantia, unio.

הבאת הצירופים בערפם של אחד מרכיביהם בלבד מונעת כפילות יתרה וחוסכת מקום רב בקונקורדאנציה. למשל, הצירוף anima Christi מזדמן 689 פעמים בחיבורי תומאס. הבאתו בערך anima בלבד חוסכת 2067 שורות⁸

5. 'צורה' – צירוף כלשהו של סימני כתב.

6. 'הומוגראף' – צורה שבהקשריה השונים היא משתייכת לערכים מילוניים שונים.

7. בעבודת המילון ההיסטורי ללשון העברית התברר שכמות ההומוגראפים עולה על 50% מכלל התיבות, ולפיכך מלאכת שיוך התיבה לערכה המילוני איטית ומורכבת לאין ערוך מכלל לשון אירופית.

8. 689 עדויות \times 3 שורות לכל עדות (2.5 שו' להקשר וחצי שו' למראה-המקום). בנתונים שהגיעו אלינו לאחרונה יש הפרש של כ-124.000 בין מספר התיבות שבקונקורדאנציה העיקרית של חיבורי תומאס (כ-2.700.000) ולבין מספר העדויות שבה (ראה להלן הערה 10). ההפרש, הסברו, לדעתי, בכך שכל תקרית של צירוף אידיומאטי נמנית כיחידה אחת לעניין מספר העדויות, בעוד שמספר התיבות שבצירוף הוא שתיים יותר. יוצא אפוא שהחיסכון בחלק זה בלבד של IT הוא כ-372.000 שורות (3×124.000).

בקונקורדאנציה של הערך Christus, ובערך Christus הצירוף רק נרמז במקומו בערך anima.

בקונקורדאנציה כל עדות באה בהקשרה. אורך ההקשר קבוע: שתי שורות וחצי (כ-90–100 סימני דפוס, שהם 17–19 תיבות), ובשביל מלים מסוימות – שורה וחצי⁹. המחשב קובע את גבולות ההקשר באורח מכאני על פי מערכת כללים המיוסדת על סימני הפיסוק של המקור.

כל עדות בקונקורדאנציה ממוספרת, ובכל ערך (וכל צירוף הקובע ערך לעצמו) מניין העדויות מתחיל מחדש. מלת הערך (וכן המלה הסמוכה לאחריה, או מלת היחס הסמוכה לפנייה) מודפסת באות שמנה, ובכך היא מובלטת היטב משאר כל התיבות שבהקשר.

הפרכים שכבר ראו אור מכילים: א. 23 פרכי הקונקורדאנציה העיקרית של חיבורי תומאס בלבד¹⁰; ב. 8 פרכים של מפתחות תפוצת הערכים והצורות שבכל 179 החיבורים¹¹. הדפסת הפרכים מאירת עיניים¹². היא נעשתה על ידי העברה אוטומאטית של החומר האצור והערך במחשב אל מכונת ההדפסה, בלא התערבות אדם אלא על פי מערכת תכנות למחשב, בדומה למה שנעשה ב־ספר בן סירא¹³ הנזכר לעיל.

שמונה-עשר המפתחות הכלליים, שרק חלק מהם נדפס, נחלקים לשלוש קבוצות: ארבעה מפתחות מתארים את תפוצת כל הערכים והצורות בחיבורים השונים; חמישה מפתחות מילוניים; תשעה מפתחות של שכיחויות. מן המפתחות המילוניים ראוי להזכיר את מפתח הערכים ואת מפתח הצורות הערוכים בסדר א־ב הפוך מסוף המלה אל תחילתה. מן המפתחות של השכיחויות ראוי להזכיר את המפתח הדקדוקי, הממין את הערכים ואת הצורות על פי תכונותיהם הדקדוקיות, כגון כל ערכי השמות שנטייתם שוה, או כל צורות הפועל בגוף

9. מן המספרים שבהערה 10, עולה של-2.423.897 עדויות שבקונקורדאנציה העיקרית של חיבורי תומאס ניתן הקשר של 2.5 שורות (ועוד חצי שורה למראה-המקום), ורק ל-152.075 עדויות ניתן הקשר של 1.5 שורות (ועוד חצי שורה למראה-המקום).

10. ובהם 26.601 עמ' של שלושה טורים, המכילים 7.575.841 שורות, המציעות את הקשריהן ואת מראי-מקומותיהן של 2.575.972 עדויות (פלומר, תקריות של מלים ושל צירופי מלים הרשומים כיחידה אחת).

11. עשרים וחמישה הפרכים שעתידיים לצאת לאור יכילו: א. הקונקורדאנציות ב-ה (ראה לעיל בגוף המאמר) של חיבורי תומאס (15 פרכים); ב. הקונקורדאנציות א-ה של חיבורי שאר המחברים; ג. שאר המפתחות המילוניים והסטאטיסטיים.

12. IT נדפס ב-500 עותקים וכבר יש לו כ-200 מגינים.

13. "ספר בן סירא" הוא הראשון בעברית שהוסף בדרך זו. ענין תהליך ההפקה האוטומאטית מוסבר בהקדמתו, עמ' ז-ח.

ראשון יחיד של זמן הווה וכיו"ב. המפתחות הופקו הפקה אוטומאטית מן החומר שהוכן לקונקורדאנציה.

לצורך עבודת IT הוכן במחשב מילון לאטיני ממוכן, המכיל 90.000 ערכים, על יסוד Lexicon Totius Latinitatis של Forcellini. כל ערך מערכי הקונקורדאנציה של תומאס נושא את מספר הערך הזהה שבמילון הממוכן. סימון זה מאפשר להשקיף על אוצר המלים של תומאס על רקע אוצר המלים של הלשון הלאטינית בכללה. חשיבותו של המילון הממוכן חורגת ממסגרת הקונקורדאנציה של תומאס, והוא עשוי לשמש כלי יסוד לכל מחקר באוצר המלים של טקסט לאטיני, שעתיד ליעשות בשיטת האוטומאציה.

•

מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית עוקב זה זמן רב בעניין אחר הנועשה ב-IT מתוך רצון ללמוד מניסיונם של אחרים. בשנת 1961 הוזמן האב בווה לישראל והרצה על עבודתו במסגרת הקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות. על אף נקודות הדמיון הרבות שבעבודת שני המפעלים יש הבדל גדול ביניהם, הנובע ממטרת כל מפעל ומשוני הלשונות:

א. ב-IT עיבוד חומר המקורות בקונקורדאנציות וברשימות מילוניות, דקדוקיות וסטאטיסטיות הוא תכלית לעצמה, ולא שלב הכנה לקראת פתיבתו של מילון מדעי היסטורי.

ב. 82.5% מפלל החומר שב-IT הלוא הם חיבוריו של מחבר יחיד, וגם שאר החומר רובו נתחבר בדורות הסמוכים לדורו של תומאס אקווינס. ג. עבודת IT כולה מיוסדת על מהדורות שבדפוס, מהן מהדורות מדעיות, ולא על כתב-יד.

ד. אופייה של הלשון הלאטינית (למשל, כמות ההומוגראפים הקטנה שבה) מאפשר למכן את תהליך העבודה, יותר משהדבר ניתן במפעלנו, ובכך גם לורו את עשייתה. ואכן, 25 השנים שעברו למן תחילת העבודה ב-IT ועד לצאת פרכיו הראשונים אינן פרק זמן ארוך במפעל מסוג זה, אפילו נביא בחשבון שהאב בווה נסתייע בצות גדול של עוזרים מדעיים וטכניים ובעשרות נקבניות. ראוי לציין כי המרכז למחקר של חברת IBM באיטליה עשה את עבודת המחשב ללא תשלום.

לוחות ולוחים

צורת הריבוי של השם לוח במקרא היא לוחות. בלשון חז"ל בצד לוחות גם צורת ריבוי נדירה יותר – לוחים. לכאורה לוחים צורה חריגה בלשון העברית היא. ברם עיזר מדוקדק יוכיח, כי זו הייתה הצורה החיה בלשון חז"ל, שכן בלשון זו מציינת לוחים "לוח" סתם במשמעויות שונות, ואילו לוחות אינה באה אלא כשהכוונה ללוחות הברית, כגון: משנה תענית ד, ו, תוספתא סוטה ז, יח ועוד הרבה, כנראה בהשפעת העברית המקראית.

והרי כל המקומות, שבהם לוחים (לוחי בנסמך) במשנה (על פי כ"י קייפמן) ובתוספתא (על פי כ"י וינה): לוחי פינקס (משנה שבת יב, ד); לוחים שבספינה (תוספתא שבת י, יז); ולוחים של סקיבס (שם יג, טו); נוטל את המקל ואת הלוחים ומחזירן לשידה (שם טז, ה); כלוחי פינקס (תוספתא סוטה טז, א); ולוחין של סטיכס (תוספתא פליים ב"מ ח, ד); מטה שעשה שתי לשונות שלה מלוחין (שם שם, ו); עשה ארבעתן מלוחין (שם שם); ארבע לוחין (שם י, ד).

הבחנה זו מצויה גם בתלמוד; בכל מקום לוחות, כשהכוונה ללוחות הברית, פרט למגילה, לב, ב, ששם פירושה של המלה מסופק. ואילו בהקשרים אחרים – לוחים (ב"מ קיו, ע"א; שבת מז ע"א).

הצורה לוחים מזדמנת גם בארמית השומרונים ¹lē'bīn, ובקריאת התורה הוגים השומרונים ²lē'būt (הבית מייצגת וי"ו עיצורית והחית הלועית נשמטה). הצורה נתפסת כרבים מן לוח³. תופעה דומה מתגלה בארמית השומרונים בשם סור, ששתי צורות לו: ברגיל ⁴fībra וכד', ובצירוף לסיני ולגריוס ⁵ūra וכד'. מצד הגיזרון: לוח – לוחים כמו שוק – שוקים, דוד – דודים. האם מותר להניח, שלוח בעברית מקורה ב*לוח (בערבית לוח)? נטיית השם במקרא אינה מאשרת זאת. אמנם ייתכן שהצורה המקורית נשתמרה דוקא בלשון חז"ל, אך מסתבר יותר, שלשון חז"ל הושפעה מן הארמית. והעירתי הנב' אילה ליונשטם, שאף דודים ושוקים שבמקרא שייכות לעברית המקראית של ימי הבית השני: דודים רק בדה"ב לה, יג (ואילו במקור קדום יותר דודים – מ"ב י, ז), ושוקים רק בשה"ש ג, ב. לא מן הנמנע, שאף צורות מקראיות אלו הן ארמיזמים, אך עניין זה טעון הוכחה, המבוססת על כלל השמות מסוג זה כעברית ובארמית.

1. ו' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג, ב, עמ' 97, הערה 45.

2. הנ"ל, ג, א, עמ' 47, הערה 8.

3. תופעות מקבילות – בהערותיו של בן-חיים הנופרות כאן.

4. הנ"ל, ב, עמ' 190, הערה 35.

יואל לרנר

עיון מחודש בשאלת ההבחנה בין מושא לתיאור

למרות הניסיונות המרובים, שנעשו לאחרונה להציב שיטת הוראה בדבר ההבחנה בין המושא לבין התיאור¹, עדיין לא נובשה, לדעתי, שיטה המניחה את הדעת, חזאת מכמה וכמה בחינות: (א) שיטות מסוימות, ובעיקר "שיטת 'השאלות'" (את מי? את מה? מתי? וכד'), בהסתמך על הפן הסמאנטי בלבד, נתגלו כחסרות אונים בפני מבנים, שאפשר לראותם כתשובות על שאלות שונות ואף מנוגדות; (ב) שיטות אחרות (כגון זו המתבססת על מעמדן של מלות-היחס, המגשרות בין הפועל לבין גרעין השלמתו) נתגלו כמכבידות על התלמיד הממוצע, בדרשן ממנו מידת הפשטה, אשר לא תמיד הוא מסוגל לה; (ג) ואחרות, ההולכות בדרך של המרת הביטוי הנידון בביטוי אלטרנאטיבי (מתוך רשימה נתונה). שכבר הוגדר תפקידו (לרוב בתוארי-פועל המשמשים כתיאורים), נראות מכאננות מדיי בכך, שאינן דורשות כלל את הבנת העניין מצד הלומד, והן מעמיסות עומס ניכר על זיכרונו.

בכונתם של הדברים הרשומים כאן להציע שיטה נוספת, שיטה שפבר הוכיחה את יעילותה בפועל. איני טוען, שדרך זו חדשה היא²; אך יש להדגישה בהוראה, כי לפי דעתי היא דורשת מן התלמיד מאמץ אינטלקטואלי, בלי להכביד עליו הכבדה יתרה; היא איננה תלויה בזיכרון; והיא מקיפה. יתרון נוסף לה: היא מקילה בכך, שהיא מצמצמת את מספר המושגים המופשטים, שעל התלמיד להתמודד אתם, ובכך היא מתקרבת לתיאור נאמן יותר של המשתקף מבדיקת מבנה הלשון העברית.

אפשר להציג אותה בשלבים:

א. ההשלמות האפשריות לגרעין-הנשוא מתחלקות לשני סוגים, המושא והתיאור, אשר הגדרותיהם יינתנו להלן.

ב. ההתקשרות בין גרעין-הנשוא לבין השלמותיו נעשית בשתי דרכים שונות –

(1) באמצעות מלת-יחס – קשר עקיף,

(2) במישרין – קשר ישיר.

דוגמאות:

(1) לקשר עקיף – חברי בחר בספר.

(2) לקשר ישיר – הוא עמד שם.

1. המאמר האחרון בנושא זה הוא בודאי של פרום¹ יהושע בלאו, שהופיע ב"לשונו" לז, ירושלים תשל"ג.

2. [ועי' בעיקר, ח' רוזן, עברית טובה, מהד' ב, ירושלים 1967, עמ' 102 ואילך. ועי' בלאו, "לשונו" לז, עמ' 202.]

ג. הקשר העקיף

מלת-היחס הקושרת את גרעין-הנשוא להשלמתו, או ניתנת להחלפה עסיי רצון הדובר בלי לפגוע במשמעות גרעין-הנשוא (מלת-יחס כזאת נקראת מלת-יחס חסשית), או איננה ניתנת להחלפה -

(1) בכלל³, או (2) בלי לשנות את משמעות גרעין-הנשוא, או (3) אלא במספר מצומצם ביותר של מלות-יחס, ללא כל הבדל ממשי ובהבדל סגוני (לפעמים) בלבד. מלת-יחס, המתאימה לאחת משלוש הגדרות אלה, נקראת מלת-יחס מוצרכת. בשלב זה ניתן לנסח ניסוח ראשון את הגדרת התיאור והמושא:

אם מלת-היחס היא חסשית, אז תיקרא ההשלמה⁴ לגרעין-הנשוא "תיאור";

אם מלת-היחס היא מוצרכת, אז ההשלמה⁵ לגרעין-הנשוא הינה "מושא".

דוגמה למשפט הכולל תיאור (ז"א מלת-היחס חסשית):

נשוא		נושא
גרעין	תיאור	דודי
ישב	ליד התנור	

שהרי יכול הדובר לבחור את מלת-היחס מתוך קבוצת-בחירה רחבה, ולבחירתו זו אין כל השפעה על המשמעות של גרעין-הנשוא:

הוא ישב	לפני
	תחת
	ליד
	על
	בקרבת
	...
	התנור

דוגמות למשפט הכולל מושא (ז"א מלת-היחס מוצרכת):

א) מלת-היחס איננה ניתנת להחלפה בכלל

נשוא		נושא
גרעין	מושא	הוא
נהנה מן	הבדיחה	

3. אך ניתנת לעתים להשמטה, למשל: נהנה מן -

אבל "הם נהנו".

הצטער על -

אבל "הוא הצטער שבא".

4. ההשלמה כוללת את מלת-היחס, החסשית, שאיננה קשורה לפועל.

5. ההשלמה אינה כוללת את מלת-היחס, המוצרכת, המהווה יחד עם הפועל המצריך אותה יחידה תחבירית/סמנטית אחת. כך גם מתבטל כל הבדל חיצוני אפשרי בין "מושא עקיף" לבין "מושא ישיר" (ר' פסקה זו).

(ב) מלת-היחס אינה ניתנת להחלפה בלי לשנות את משמעות גרעין-הנשוא

נשוא		(1) נושא
גרעין	מושא	הוא
עמד על	עקרונותיו	
נשוא		(2) נושא
גרעין	מושא	הוא
עמד ב-	התחייבותו	

(ג) מלת-היחס אינה ניתנת להחלפה אלא במספר מצומצם של מלות-יחס. ללא כל הבדל משמעותי ובהבדל סגנוני (לפעמים) בלבד

נשוא		(1) נושא
גרעין	מושא	חברי
בחר את	תאריך המבחן	
נשוא		(2) נושא
גרעין	מושא	חברי
בחר ב-	תאריך המבחן	

יש לציין, שנכללה פה מלת-היחס את (הידועה כ"סימן המושא הישיר") בין שאר מלות-היחס המוצרכות, מקום הראוי למעמדה בלשון; את ההתניה להופעתה יש לראות כתלויה במידת יידועו של המושא הבא אחריה, וכן לראות את [את] ואת [ש] כאלומורפים של מלת-היחס /את/, המותנים בהקשר. אין בהתנהגות תת-מורפמית זאת כדי להצדיק את יצירת המושג מושא ישיר, הנבדל מאחיו מושא עקיף, הבחנה שמקורה בלשונות אירופה ושאינה הולמת את מבנה לשונו.

ד. הקשר הישיר

את ההבחנה בין מושא לבין תיאור ניתן לבצע אף בתחום הקשר הישיר ע"י ניסיון להציב בין גרעין-הנשוא לבין השלמתו הנדונה את האלמנט [את ה-]. אם סובל המשפט את הוספת היסוד הזה, או מתפקדת ההשלמה כמושא: אם לאו, כתיאור.

נשוא		נושא
גרעין	מושא	ידידי
מצא (את ה-)	כדור	
נשוא		נושא
גרעין	תיאור	הילד
שיחק	שם	

(אי אפשר להציב [את ה-])

ה. סוגי התיאור

כאן המקום – לדעתי – להפעיל את היסוד הסמאנטי בנייתו חתחבירי, ולהבחין בסיועו בין גני התיאור הידועים: ת' מקום, ת' זמן, ת' אופן, ת' מצב, ת' תכלית, ת' סיבה, וכד'. ניתן לעשות זאת בשיטת "השאלות", למשל, והפעלת שיטה זו רק בשלב זה – לאחר הסדרת התיאור מהמושא – מונעת את כל הספקות שנתעוררו בהפעלתה בשלב מוקדם יותר.

ו. הערה לגבי משפט המושא המצומצם

בעקבות קשיים שעוררו תלמידיי בדבר ההבחנה בין משפט הפולל משפט מושא מצומצם לבין משפט הפולל מה-שנקרא 'גרעין מורחב', הריני מציע להציג את משפט המושא המצומצם כביטוי הנגזר טרנספורמטיבית מביטוי המשמש ממש כמושא, עפ"י הגדרותינו דלעיל. ניתן גם לקבוע במפורש את התנאי להפעלת הכלל הגלגלי הנדון:

(א) לראות את הביטוי "שתלך" במשפט

אני רצייתי שתלך.

פגלגול של המשפט "אני רציתי (את ההליכה)".

(ב) לראות את הביטוי "ללכת" במשפט

אני רציתי ללכת.

פולגול של המשפט "אני רציתי (שאלך).",

גלגול המחויב בכל עת שמודעים נושאי המשפט העיקרי והטפל. כך, למשל,

"אתה רצית (שתלך)" נהיה "אתה רצית ללכת" וכד'.

ובהתאם לכך, ניתן לקבוע, שרק אותם צירופים בעלי צורת-מקור כגרעין, אשר הפעלים הנטייתם שלפניהם מצריכים מושא, רק צירופים אלה ייחשבו למשפטי מושא מצומצמים.

יתר הצירופים הדומים, פגון -ללכת- במשפט "מחר יוכלו קרובי ללכת" – יש לראות את גרענים כחלק מ-גרעין מורחב- הכולל גם את צורת הפועל הנטויה הקודמת להם:

נשוא... נשוא	נשוא... נשוא	נשוא... נשוא
גרעין מורחב	גרעין מורחב	תיאור
ללכת	קרובי	מחר

שהרי אין דרכו של הפועל "יכל" אלא להתחבר עם צורות-מקור, ואין אפשרות לראות צורות אלה כגלגולים של ביטויי-מושג.

כיצד להבחין בהוראה בין מושא עקיף לתיאור?

במאמרו מציע סרופ¹ בלאו את הכלל התפעולי דלהלן לצורך קביעת תפקידו התחבירי של צירוף יחס בחלק הפרדיקאטיבי של המשפט:

"כאשר יש קושי לקבוע, אם צירוף-יחס משמש כתיאור או כמושא עקיף, יש להוסיף אל צירוף-היחס הבעייתי תואר-פועל או אף תיאור המורכב מכמה מלים, ואשר אין ספק לגבי שימושו כתיאור, באמצעות מלות קשר מחוברות מעין ו, או, אבל, לא... אלא; ואם מתהווה בזה משפט נכון, הרי תיאור לפנינו, ולא, הרי הוא מושא עקיף".

לכלל זה מצורפת רשימה של תיאורים לפי "סוגי התיאורים העיקריים, הנלמדים בבתי הספר" וסדרה של משפטים להדגמת שימושם של הכלל ושל קבוצות התיאורים. המסקנות שניתן להסיק מן הכלל הן, שבהתחברות שני תיאורים יתהוו משפט נכון, ושכל משפט נכון, שהתהווה בפעולת חיבור של תיאור לצירוף-יחס, ייתן לנו תשובה לקביעת תפקידו של צירוף-היחס². המשפטים דלהלן עשויים לערער את אמינותו של הכלל:

1. הנערים היכו אותו (לא) במקל (אלא באופן כללי).
 2. וירד העיט (לא) על הפגרים (אלא על הלילה).
 3. הפגות סוערות נערכו (לא) לאות מחאה על העלאת מחירים (אלא סתם).
- צירופי-היחס המודגשים נבדקים כאן באשר לתפקידם התחבירי באמצעות התיאורים הנתונים בסוגריים, שנבחרו מרשימת התיאורים שבמאמר הנ"ל. המשפטים 1-2 שהתהוו לא יתקבלו כ"משפטים נכונים", לפיכך יסומנו צירופי-היחס "במקל" ו"על הפגרים", בהתאם לכלל הנ"ל, כמושא עקיף, וזאת אינה התשובה המתאימה, כי לפנינו שני תיאורים; ב-3 התהוו משפט נכון, ואף זאת שלא כמצופה, כי יש כאן התחברות תיאורים משתי קבוצות סמאנטיות שונות – "סתם" הוא ברשימת תיאורי אופן, ואילו הצירוף המודגש במשפט זה הוא תיאור סיבה. מן ההכרח הוא אפוא לתקן במשהו את הרישא של הכלל המוצע ולהוסיף תנאי של תיאום סמאנטי בין חלק המשפט הנבדק לבין תואר-הפועל מקבוצות התיאורים, כי כל התחברות של חלקי משפט זהים מותנית

1. הערות למאמרו של י' בלאו ("לשוננו" לו, עמ' 292-294).
 2. השיפוט של "משפט נכון" ו"משפט לא נכון" נעשה כאן ובכלל הנ"ל על פי אינטואיציה לשונית של דוברי העברית ללא התייחסות לכללי דקדוק נתון ולמישור תיאורטי לינגוויסטי; עיין Y. Bar-Hillel, Aspects of Language, Jerusalem 1970, pp. 369-370; J. Lyons, Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge University Press 1968, pp. 153-155.

3. והשווה את כלל החיבור "כי רק שמות עצם המסומנים באותו קאסוס (= מושג תחבירי סמאנטי לשיטתו) יתחברו לאותו פועל". C. J. Fillmore, "The Case for Case", in Bach and Harms (eds.), Universals in Linguistic Theory, New-York etc. 1968, p. 22.

בתיאום סמאנטי של הפריטים הלקסיקאליים⁴. מאידך את תוארי-הפועל והתיאורים שברשימה יש צורך למיין מיון יותר מסורט ומדויק: תיאור המכשיר 'במקל' מוצא הגדרתו וייחודו במשפט 1 בכך, שאינו מתחבר אל תיאור אופן ליצירת משפט נכון, ותיאור-הפועל 'סתם' מרשימת תיאורי אופן מתחבר עם צירוף-יחס, שהוא תיאור סיבה, ויוצר משפט נכון, ועל כן יש לסווג מחדש.

אף פעולת החיבור וסימני החיבור המומלצים ברישא של הכלל אינה בעלת תוכן חד-משמעי: תיאור אחד המחובר לשני במשפט נתון עשוי להוות שריד, שנותר ממשפט שלם, וליצור משפט נכון בשינוי ההנחה הרגילה. המשפט

4. נלחמתי בו בחרבי (ולא למראית עין)

הלקוח מדוגמות המחבר כמשפט נכון, אינו תוצאה של חיבור רגיל של שני חלקי המשפט שבדיון; חלק המשפט בסוגריים הוא שריד של המשפט השלם: 'וזאת לא למראית עין', ומהמשפט המחובר הנכון 'נלחמתי בו בחרבי, וזאת לא למראית עין' נוצר המשפט המקוצר הנכון 4 בשינוי הנחה לאחר השמטת כינוי-המשפט 'זאת'; ושאלן כאן משפט נכון בהנחה רגילה ברור יותר בניסוח החיובי של משפט 4: 'נלחמתי בו בחרבי (ולמראית עין)'.

ולעניין שיטתו של י' בלאו לניתוח צירוף-יחס 'ע"י ראובן' במשפט

5. אנו הוכינו (לא) ע"י ראובן (אלא כך/סתם):

מתן תורת של תיאור אופן לצירוף-יחס 'ע"י ראובן' פוגע במהות התיאור הדקדוקי המשתמש במושגי יחס תחביריים של 'נושא', של 'מושא ישיר' ושל 'מושא עקיף'. ישנה חוקיות בהחלפת מקום של נושא ושל מושא בהפיכת משפט פעיל למשפט סביל (שם עצם₁ פועל יוצא + את שם עצם₂ = שם עצם₂ + פועל סביל + ע"י שם עצם₁), וכשם שהמושא של הפעיל תופס את מקומו של הנושא מימין לפועל הסביל, כך הנושא של הפעיל תופס את מקומו של המושא משמאל לפועל, ועל כן מן הראוי לייחס לו את התיות של מושא (עקיף). ואם נשתמש במושגים תפקודיים סמאנטיים ליצור תיאור תחבירי, יהיה 'ראובן' היסוד האנטיבי (עושה הפעולה האנושי) גם במשפט הפעיל וגם במשפט הסביל, ואילו העצם, המסומן בכינוי הנף 'אנו', יהיה מקבל-הפעולה גם במשפט האקטיבי וגם במשפט הפאסיבי ללא הבדל בהגדרת מעמדם התחבירי במושגים של נושא ומושא. וכך מן הראוי יהיה במערכת היחסים התחביריים הפורמאליים, שבהם

4. ולראיה המשפטים הלא-נכונים 'ראובן והחבילות (נושא מחובר) הגיעו בשעה 9 בבוקר'; 'שמעון שלח ספר לבאר שבע ולחברו' (תיאור כיוון מחובר). והשווה P. Fletcher, Case Grammar, its Viability as an Alternative Grammatical Model, *Lingua* 28 (1971), pp. 248-249.

5. אין להימנע בתיאור הלשוני בכל הרמות של דיון מלהזקק למושגים של מבנה עילי ומבנה עומק של משפט, המקובלים על בעלי הדקדוק הטרנספורמאטיבי.

6. 'לשוננו' לו (תשל-ג), עמ' 204.

7. וכן גם אצל י' בלאו, יסודות התחביר, תשכ"ו, עמ' 59.

8. על החוקיות שבכאן ועל מגבלותיה עיין N. Chomsky, *Studies on Semantics in Generative Grammar*, Mouton 1972, pp. 104-105; *Aspects of the Theory of Syntax*, MIT Press 1965, pp. 103-105.

9. ובדומה הצירופים הנומינאליים המיוסדים על משפטים בעלי מבנה פעיל וסביל,

נעזרת ההוראה, לשמור על אחדות התיאור ולייחד ליסוד האנטיבי "ע"י + שם עצם" את הסימון של מושא עקיף ולא של תיאור אופן, וגם מבחינה סימאנטית אין כאן תיאור אופן הפעולה¹⁰. ואשר למשפט 5, שהתהווה מתוספת הכינויים "כך" או "סתם", ספק הוא אם יש כאן משפט בעל רמת נכונות גבוהה; מכל מקום המשפט המקביל "אנו הוכינו ע"י ראובן וכך/סתם" יהיה נכון רק על פי קריטריונים שהבאנו בקשר למשפט 4.

כגון: "בדיקת הרוסא את החולה" / "בדיקת החולה ע"י הרוסא" – הביטויים המודגשים הם באותו יחס לגבי הפעולה המסומנת בשם הפעולה "בדיקה".
10. כהנחה מוקדמת (presupposition) למשפט "אנו הוכינו ע"י ראובן" ימצא המשפט "אנו הוכינו ע"י מישהו", ולא "אנו הוכינו" או "אנו הוכינו באופן כלשהו".

תשובת י' בלאו

אני מודה לד"ר רינג על הערותיו הבהירות והענייניות. הערתי אני הייתה מכוננת להוראה ולהוראה בלבד, כפי שהבהרתי בתחילת דבריי, ועל כן לא ניסוח קפדן עמד לגנדי ענייני, אלא ניסוח, שהתלמיד עשוי להבינו. אני מודה לד"ר רינג על הדיק, שדייק (לגבי דוגמאות 1-3), ואכן ברור, שמחוץ לכותלי בית-הספר עדיף ניסוחו מניסוחי. פחות נוטה אני להסכים לדברי הד"ר רינג לגבי דוגמאות 4 ו-5. נדמה לי, כי הד"ר רינג סבור, כי ניתוח גנראטיבי בלבד זכות קיום ושיש להכניסו אף להוראה. לדעתי אין הדקדוק הגנראטיבי אלא אחת השיטות, ולעניות דעתי יש להימנע מלהכניסו להוראה תיכונית בגלל סרבולו. מלבד גישה עקרונית זו, נדמה לי, כי משפט 4 בצורתו השלילית ("ולא למראית עין") אין להסבירו כשריד של "וזאת לא למראית עין", אלא של "ולא נלחמתי בו למראית עין"; שהרי "מלחמה למראית עין" נתפסת כמנגודת ל"מלחמה בחרב", ועל כן מתייחס "למראית עין" ל"נלחמתי" בלבד, ולא ל"נלחמתי בחרב" (מה שאינו כן במשפט החיובי "נלחמתי בו בחרב ולמראית עין", שלגביו צודקת הבחנתו החריפה של רינג).

גם אני מודה, כי משפט 5, כדברי ד"ר רינג, ספק אם הוא בעל רמת נכונות גבוהה. השיטה שמציע רינג יתרונות לה (ע"י הערותיו 8-10), אך גם חסרונות, שהרי למרות הכול מצויים משפטים מעין:

זה נעשה לא ע"י ראובן, אלא בלי עזרת איש

ומלת-היחס "על ידי" במשפטים מעין אלו הוראתה ברורה, כפי שזה רגיל לגבי תיאורים, אך לא לגבי מושאים. נדמה לי, כי בהוראה יש להעדיף את הניתוח בתיאור, ואלו במושא ומתן מדעי יש להצביע על שני הצדדים של המטבע.

לִמְנוּחִים קְדוּמִים בְּתוֹרַת כּוֹהֲנִים

א. עוֹד לַעֲנִיין אֲבִנט וּפְטָדָה

בִּלְשׁוֹנוֹ כִּרְךְ לֵט, חוֹב' נ-ד, עמ' 182-186, פֶּרֶס ח' רִבִּין מֵאֵמֶר בִּשְׁם: "אֲבִנט וּפְטָדָה", וְבוֹ הַשְׁנוֹת מִזֶּה וְהַצְעוֹת מִזֶּה בְּאוֹתָם שְׁנֵי עֲרִכִּים, שְׁדַנְתִּי בָהֶם בְּחֻבְרַת קֹדֶמֶת שֶׁל "לְשׁוֹנוֹ". רִבִּין תּוֹהָה בְּמֵאֵמְרוֹ קֹדֶם כּוֹל עַל גּוֹף הַשִּׁטָּה שֶׁהִנַּחְתִּי, שֶׁעֵצֶם מִצִּיאָתָם שֶׁל מִנוּחִים רִבִּים בִּיסוּד "תּוֹרַת כּוֹהֲנִים" מִמְּקוֹר מִצְרִי, מַחִיִּב מִמִּילָא אֶת חִיבּוּרָה בְּסִמּוּךְ לִזְמַן יִצִּיאַת מִצְרַיִם. בַּהִמָּשָׁךְ הוּא דֵּן בְּשְׁנֵי הָעֲרִכִּים הַנִּלְ. הוּא מִקְבֵּל דַּעַת חֻקִּיִּים, שֶׁ-בִּנְדָה בְּמִצְרִית אֲמָנָה מִיּוֹבְנוֹ "עֲטוּף", אֲלֵא שֶׁהוּא טוֹעֵן, שְׁשׁוּרֵשׁ זֶה מוֹסִיעַ רִק בְּמִסְמָכִים מֵאוּחָרִים בִּיּוֹתֵר, רִיִּיתִכֵּן שֶׁמְדוּבָר בְּמִלָּה עֲמִמִּית שֶׁנִּכְסְנָה לְכַתּוּבַת מִן הַשּׁוֹשְׁלַת הִיִּט וְחֻדְרָה לִסְגּוֹן הַכְּתוּב רַק 500 שָׁנָה לֵאחֹר מִכֵּן. – בְּאִשֶּׁר לְפִטְדָּה הוּא שׁוֹאֵל, לְמָה לֹא שְׁחֻרְתִּי אֶת פְּטָדָה מִן פֶּדְדָה, כִּיּוֹן שֶׁנֶּם ד (מִצְרִי) מִקְבִּיל אֶל ט (עִבְרִי) "מִתּוֹעֵד יִפְה", וּמִכִּיּוֹן שֶׁהוּא מֵנִיחַ שֶׁהִמְעַבֵּר מִן צ מִצְרִית אֶל ט עִבְרִית יִסּוּדוֹ בְּתִקּוּפָה הַקּוּפִטִּית, בַּעֲדֵי שֶׁ-τόναξος שְׁמֵר "מִבְּטָא מִצְרִי הֶרְבֵּה יוֹתֵר קְדוּם", וְהִי זֶה "דְּבַר שְׁאִי אִפְשָׁר לְקַבֵּלוֹ". רִבִּין חֹזֵר עַל כֵּן לְחִיאוּרִיָּה הַמְקוּבַּלַּת עֲלֵיו מִשְׁכַּבֵּר הַיָּמִים וּמִנִּסָּה לְהִרְאוֹת, כִּי צִיד אִפְשָׁר לְקִיָּמָה.

וְהֵנָּה קֹדֶם כּוֹל יֵשׁ לְתוֹמָה עַל הַהִבְנָה הַהִיסְטוֹרִית בִּיסוּד הַהִשְׁפָּעָה מִלְשׁוֹן עַל לְשׁוֹן. לְרִבִּין נִיחָא, שֶׁהַמִּצְרִית הִיִּתָּה עֲשׂוּיָה לְהִשְׁפִּיעַ עַל הָעִבְרִית אִפִּילוּ עוֹד בְּתִקּוּפָה הַתְּלִמִּית. אֲלֵא שֶׁכֵּנֶד זֶה יֵשׁ לְשֹׂאֵל בְּכָל הַחוּמָר: בְּמָה הִיָּה כּוֹחָה שֶׁל הַלְשׁוֹן הַמִּצְרִית לְהִשְׁפִּיעַ מֵלֵאחֶר זֶמַן יִצִּיאַת מִצְרַיִם? לְשׁוֹן מִשְׁפִּיעָה עַל חִבְרָתָהּ, בּוֹמֵן שֶׁמִּלְכּוּתָהּ שֶׁל אוֹתָהּ לְשׁוֹן תִּקִּיפָה בְּעוֹלָם וְתִרְבוּת גְּדוֹלָה קֹרֶנֶת מִמֶּנָּה לְמִרְחָקִים. אֲךָ מָה הִיָּה עֲרִכָּה שֶׁל מִצְרַיִם בִּיָּמִים שֶׁלֵּאחֶר יִצִּיאַת מִצְרַיִם? מֵאֵז רַעֲמָסֶס הַשְּׁלִישִׁי הִיִּתָּה מִצְרַיִם, חוּץ מִמִּסְפָּר שְׁנַיִם מַעֲטוֹת מְאֹד, מִמִּלְכָּה שְׁפִלָּה, שְׁסוּעָה מִבְּפָנִים, וְלֹא הוּד לָהּ עַל פְּנֵי חוּץ. מִגִּילָה וְאִמּוֹן (הַמְּגִילָאָה, דֶּרֶךְ אֲבָב, בִּיטוּיִים עִבְרִיִּים-כְּנַעֲנִיִּים) עֲדוּת מִסְפִּיקָה הִיא לְ"עֲרִכָּה" שֶׁל מִצְרַיִם בְּסִמּוּךְ לְסוּף תִּקּוּפַת הַשּׁוֹפְטִים בִּישְׂרָאֵל, וְהַהִיסְטוֹרִיָּה שֶׁל מִצְרַיִם בְּכָל הַיָּמִים שֶׁלֵּאחֶרֶיהָ יִכּוֹלָה רַק לְמַלֵּא אַחֲרֵי הַמְּגִילָה. פֶּרֶק יֵט בִּישְׁעִיָּה מִגִּילָה יוֹתֵר מִשְׁמָץ מִן הַמְּבוּכָה. וְמָה עוֹד מִצְרַיִם שֶׁתַּחַת שְׁלִטוֹן אֲשׁוּר וּפֶרֶס. וְאִין צָרִיךְ לֹאמֹר – בִּימֵי שְׁלִטוֹן בֵּית תְּלִמִּי, כְּשֶׁלְשׁוֹן הַתִּרְבוּת הִיִּתָּה הַיּוֹנִית! אֲכֵן אִין שִׁיעוּר לְדְבָרִים שֶׁאִפְשָׁר לְכַתּוּב, אֲבָל לֹא כָל מָה שֶׁנִּכְתַּב נִתֵּן לְעוֹרֹךְ בְּמִסְגֶּרֶת הַהִיסְטוֹרִית מִתְקַבֵּלַת עַל הַדַּעַת. חֲזוֹ מָה שֶׁחֲשׁוֹב.

אֲשֶׁר לְעֲרִכִּים עֲצָמָם, אִין הָאֵמֹר עַל אֲבִנט מַחֲדִּידוּשִׁי. הַכְּנַסְתִּי אֶת אֲבִנט, כֶּשֶׁם שֶׁהַכְּנַסְתִּי שׁוֹרָה שֶׁל מִנוּחִים אַחֲרִים שֶׁכֵּבֶר דִּיבְּרוּ עֲלֵיהֶם קֹדָמִים. אֲלֵא שְׁחֻרְתִּי וְהַבְּאִיתִי אוֹתָם כְּדִי לְהַשְׁלִים אֶת מִשְׁפָּטִי עַל טִיבִם הַלְשׁוֹנִי שֶׁל הַמִּנוּחִים בְּ"תוֹרַת כּוֹהֲנִים". עַל אֲבִנט גּוֹסֵף הָעִירּוּתִי רַק זֹאת (בִּשְׁם קֹדָמִים), שֶׁלְשׁוּרֵשׁ "בִּנְדָה" (בִּנְט) בְּמִצְרִית יֵשׁ מוֹבָן שֶׁל "עֲטוּף", וְדָבַר זֶה גַּם רִבִּין אֵינוֹ שׁוֹלֵל. אֲלֵא שֶׁכֵּאֲמֹר, הוּא טוֹעֵן, שֶׁהִמְלָה מוֹסִיעָה בְּטַקְסִטִּים מֵאוּחָרִים. אֲךָ אִם הִמְלָה יִשְׁנָה בַּפִּאִירִיס אֲנִאִסְתָּאזִי I, מִימֵי הַשּׁוֹשְׁלַת הִיִּט,

כיצד היא יכולה להיות "מאוחרת"? השאלה האמיתית, כפי שאני מבין, היא באמת: מה מקור האליף הפרוסטטית שב"אבנט" (שעשתה מן הפועל "בנט" שם-עצם)? העוד במצרית? או בעברית?

דבר שונה לחלוטין היא שאלת המוצא של פִּטְדָּה.

עוד בשלהי תשכ"ג פרסם ח' רבין ב"לשונו" לעם את מאמרו "מלים הודיות בעברית", ובו כתב בפשטות: "נראית הדעה המקובלת, שהשם פִּטְדָּה לקוח מסנסקריט פִּיתָּה. אולם בינתיים נתן דעתו על כך, שיש הסכמה כללית למדוי בין בעלי האטימולוגיה המודרנית, שאין זו מלה הודו-אירופית, אלא מוצאה מן הדראוידית. ורבין נטל על עצמו להראות, כיצד אפשר לשחזר את המלה הדראוידית, שצורתה הקדומה ביותר הייתה בערך פִּאִיתָּה, ולהוכיח את המעבר ממנה אל פִּיתָּה הסנסקריטית, אל פִּטְדָּה העברית ואל τῶπαζος היִנִּית. אלא שלמען האמת, גם לאחר כל אלה חכם אני כבתחילה. תינח שמן פִּאִיתָּה* הדראוידית נעשה pīta הסנסקריטית. אבל לשם מה הייתה העברית זקוקה ליצור מלה בצירוף זר כזה לעברית, צירוף של ט-ד, שאינו ידוע עוד למקרא? וכיצד זה הגיע, ש"פִּטְדָּה" (שנוצרה, לפי רבין, מדראוידית צפִּוִּית) ו"טִפּוֹז" (וס) (שנוצרה, לפי רבין, מדראוידית דרומית) אין ביניהן אלא שני בסדר האותיות (ומה שנשמע בעברית כמו ד' רפה, נשמע ביונית כמו ז')? והרי אילו נוצרה המלה העברית מן פִּאִיתָּה הדראוידית, ודאי לא היה בשבילה דבר קל מזה מאשר לכתוב פִּיתָּה גם היא (כמו בסנסקריט), והייתה פטורה מדרך הקוצים שב"פִּטְדָּה". מלבד זה הרי סוף סוף קיימות לנו עדויות מפורשות, שהפִּטְדָּה באה מכוש (איוב כח, יט) וה"טִפּוֹז" (לפי עדויות יוניות) הובא מאי בנבול כוש [סוף גבול מצרים נחשב לעולם סִנְהָה, בסמוך לאשר הראשון בקו שממול ראס בִּנְאס], שהוא ככל הנראה גִּיזִרְתָּ וְפִּרְגִּדָּה של היום, שעוד בימינו מצוי שם כריזולית ירקרק צהוב (Köhler, ZAW 55, 168 f.), ודבר זה יוצא, כנראה, גם מן Papyrus Graecus Holmiensis II 38 (4, 2; 8, 7), המדבר על "אבן שקוראים לה טִפּוֹסִיס" והיא מובאת ממצרים (ע"י לידל-סקוט בערפו).

גם ראיות העזר, שמביא רבין בנוגע לזמן ולמקום, אינן מצדיקות השערתו. "אשר לאפשרות שהעברית שאלה בזמן כה קדום מלה מהודו", הוא מזכיר מלים כגון קוף, כְּנֹר, "שגביהן שאילה קדומה כזאת מתקבלת על הדעת". וראה על כך הוא מביא מזה, ש"לפני שנת 2000 לפסה"ג היו קשרי מסחר בין בבל לארץ מלוח'ח'א, אשר רבים מזהים אותה עם ארץ תרבות האינדוס שפרחה בצפון מערבה של הודו". מניח אני את שאלת מלוח'ח'א. הדעה, שזו היא ארץ התרבות של מוֹהֶנְג'וֹ דָּארוֹ, מוחזקת אמנם לכמה חכמים. אבל כנגדם יש חכמים, שדוחים דעה זו [פגון יעקבסן, Iraq 22 (1960), 184 n. 18, וקראמר, Antiquity (1963), 112 ff.] ומחזיקים בשיטה שהייתה מקובלת לפני כן, שמלוח'ח'א היא ארץ באפריקה. אבל גם אם הנחנו, שמלוח'ח'א היא בהודו, עדיין לא הוספנו בעניין שלפנינו כלום. שהרי אילו כך, היינו צריכים למצוא זכר למלה כזאת באכדית. אך המקורות הבבליים יודעים, שמלוח'ח'א הביאו את אבן שִׁמְתוֹ (שֶׁהֶם), אבל אין זכר את פִּטְדָּה מכול וכול.

והוא הדין בקוף או בכְּנֹר. המלה הראשונה הבאה בצורת 'נוף' נזכרת בטקסט מצרי שמונו עוד בראשית המאה העשרים לפסה"ג – בסיפור על "האנייה הטרופה" (שורה 165). אבל את הארץ שהקוף מצוי בה קורא המחבר המצרי "פגתה", וזו כמקובל באגיפטולוגיה – סוּמְלִי, ולא הודו; המצרים לא הגיעו מימיהם להודו. והוא הדין ל"כְּנֹר". הכְּנֹר נזכר עוד בטקסט מתקופת הרעמססים (אנאסתאזי IV,

12, 2 - 3 = אנסוזי V 1b, 2-1). המורה מוכיח את תלמידו: "אתה למוד לדבר בענות (ענייני) אחרי כוור ולרקוד אחרי נצח". שלוש המלים, ענות, כוור נצח - עבריות-כנעניות הן. גם המיתולוגיה היוונית יודעת לספר שפיגורס היה כהן לאספודיטי ויסד מקדש לאלה זו בפאפוס ובגבל, ואחד מבניו היה אדוניס. וכיגורס כמושל בקיפרוס נזכר עוד באיליאס. מסתבר על כן יותר מה שכתב רבין גופו בלשוננו לעם (קמ-קמא, עמ' 238): "לפי שיקולים מוסיקולוגיים הופעה הסברה המוסמכת, שהכלי לא הגיע מהודו למערב, אלא דוקא מן האזור שלנו להודו".

אם נחזור אפוא מכאן ל"פסדה", בעל כורחנו נחליט, שהפסדה (והוא הטופו) באה אי-משם מכוש. אמנם רבין טוען עליי, על שום מה שחזרתי פסדה מן פצדתי, ולא מן פדדתי. אולם התשובה פשוטה היא. שחזרתי פסדה מן pddt, כיון שרק ע"י כך אני עשוי להסביר את הצירוף הזר בעברית המקראית - טד - יחד. ואילו שחזרתי מן פדדתי, הרי הייתי מגיע ל'פדה' או ל'פטה' ולא ל'פסדה'. ההשוואה ל'טופו' (וס') עלתה כמעט מאליה ע"י תרגום השבעים ל'פסדה' בכל מקום (שמות כח, יז; לט, י; יחזקאל כח, יג; איוב כח, יט). - נכון מה שרבין כותב: "לפי התיאוריה של גרינץ יוצא שהמלה העברית הקדומה לדעתו (ולדעת הפול) מייצגת מבטא מצרי מאוחר, והמלה היוונית מבטא מצרי הרבה יותר קדום". אולם אין לי ספק, שטעה רבין בזה: d עוברת לט' עברית, היא מן הדברים השכיחים במקרא מאז ומקדם. די אם אצטט מלים כמו טבעת או שֶׁטָטְנוּ. בנוגע לטבעת כותב למבדן: "The Hebrew form appears to be a very early borrowing with the preservation of the final -t, whereas the Amarna form shows the loss of the same" (JAOS 1953, 149 ff.) (WB V, 566) db't.

ב. עוד לערך "מטה" (חוב' א בכרך זה, עמ' 13)

לדין במלה ירח יש עוד להוסיף, שזולת השימוש "הצידוני" הנוכח בפנים, בפרקים ו-ח בספר מלכים א' (ויסודם הראשון בידברי שלמה-), אין ירח בא במקרא אלא בשירה: בין בשירה ממש (דב' לג, יד; זכר' יא, ח; איוב ג, ו; ז, ג; כט, ב; לט, ב), בין במליצה קבועה, שיש בה מטעם שירה, "ירח ימים" (דבר' כא, ג; מל"א טו, יג), שיש כמותה בביטוי אכדי "ירח" אומם, ובין בסיפור לידת משה ומעשיו הראשונים, הטבוע כולו בחותם לשון אפית-שירית על צורות לשון ודקדוק יחידאיות, שאין עוד כמותן בפרוזה המקראית, או במקרא בכלל (ותרא... כי טוב; ותצפנהו; הצפינו - דגש בפ"א הפועל ופ' רפה בעיין הפועל של הפעיל; ותחמרה - ה' נוספת בסוף בלא מסיק; ותתצב - במקום הרגיל; ותתיצב; לדעה - במקום "לדעת"; על-היאור - במקום "ביאור"; ותראהו את הילד - במקום "ותרא את הילד"; היליכי - במקום "הוליכי", וכו' וכו' בהמשך). - לעומת זה, בכנעניות (וכך בארמית), ירח הוא הביטוי הקבוע לענין "חדש" (עי' באוסף הכתובות הכנעניות והארמיות מיסודם של Donner-Röllig, לפי המפתח). והשמות אתנם, בל, זו, קיימים בלוח הצידוני (פניק)-פוגי, בכל מיני כתובות, וכבר סידרם לידובארסקי בספרו Handbuch der nordsemitischen Epigraphik, בעמ' 412. בכנענית גם אמרו: "ירח מד ירח" (כתובת 42, שורה 12 אצל דונר-רליג הנ"ל) במקום "חדש בחדשו"

העברי (במד' כח, יד; ישע' סו, כא; ועי' דבה"א כו, א). ובכלל אין במקרא פולו החל בס' בראשית וכלה בדברי הימים אלא שימוש אחד ויחיד לענין חודש: הוא נקרא "חודש" ומכונה בסדר מספרי. השימוש בשם החל, כידוע, רק עם העלייה מן הגולה (זכר' א, ז ואילך), אך גם אז (ועד ימינו) נקרא החודש – למרות כל השוני בסכיבה (ארמית, אכדית, פניקית) – "חודש". אמנם באחרונה טען יוחנן אהרוני, שמצא בחפירות 'שבערד שימוש בשם ירח' ("בשלשת בירח צח"). אף חזר על כך בספרו "כתובות ערד" (1975, עמ' 42–43), אבל אין קריאה זו נכונה: ירח בתקופה של חורבן הבית ובפרוזה משרדית הוא דבר שמחוץ למציאות, ואין צריך לומר, שאין חודש הנקרא "צח". כבר בשנת תשכ"ה דחה קריאה זו יוסף נוה (לשוננו כט, עמ' 72). ואך לפני כשנתיים קרא A. Lemaire (VT 23, 1973, pp. 243 ff.) במקום זה שם פרטי, מה שעשוי לתאום גם את הממצא (דופן של כד): גרא בן עזיהו. ובאמת גם בעלי הכתובות מערד קוראים לפי תומם לעולם לחודש – "חודש", וכמו כל אנשי המקרא עד העלייה מן הגולה מכנים אותו במספר סידורי (עי' בספר הנ"ל, כתובות מס' 7, 8, 9, 17, 32). – גם לוח גור אינו יוצא מן הכלל. עצם שימוש של לוח חקלאי במלה ירח, ובזווי ירחו, ובכתיב מכווץ (פגון "וקץ" תמורת "וקיץ") – אינו מניח ספק, שהלוח הוא מיסודם של אנשי המקום. (גור הייתה העיר האחרונה בארץ-ישראל, שנכבשה מיד הפענני; עי' מל"א ט, טז). הביאורים לאין סוף, שנערמו על כתובת זו כדי לישבה עם הדקדוק העברי (עי' בספרם הנ"ל של דונר-רליג, חלק שני, סעיף 182) אך נותנים תוקף לאמור בזה.

ג. תיקונים

בעמ' 13, הערה 39 צ"ל: נָחֳלוּ (במקום: ינחלו').
 בעמ' 14, שו' 21 אחרי "נחלה" צ"ל רמו להע' 47 (ולא במקום שנדפס).
 שם. הערה 43 צ"ל: עי' הערה 38.

העברי (במד' כח, יד; ישע' סו, כא; ועי' דבה"א כו, א). ובכלל אין במקרא פולו החל בס' בראשית וכלה בדברי הימים אלא שימוש אחד ויחיד לענין חודש: הוא נקרא "חודש" ומכונה בסדר מספרי. השימוש בשם החל, כידוע, רק עם העלייה מן הגולה (זכר' א, ז ואילך), אך גם אז (ועד ימינו) נקרא החודש – למרות כל השוני בסכיבה (ארמית, אכדית, פניקית) – "חודש". אמנם באחרונה טען יוחנן אהרוני, שמצא בחפירות 'שבערד שימוש בשם ירח' ("בשלשת בירח צח"). אף חזר על כך בספרו "כתובות ערד" (1975, עמ' 42–43), אבל אין קריאה זו נכונה: ירח בתקופה של חורבן הבית ובפרוזה משרדית הוא דבר שמחוץ למציאות, ואין צריך לומר, שאין חודש הנקרא "צח". כבר בשנת תשכ"ה דחה קריאה זו יוסף נוה (לשוננו כט, עמ' 72). ואך לפני כשנתיים קרא A. Lemaire (VT 23, 1973, pp. 243 ff.) במקום זה שם פרטי, מה שעשוי לתאום גם את הממצא (דופן של כד): גרא בן עזיהו. ובאמת גם בעלי הכתובות מערד קוראים לפי תומם לעולם לחודש – "חודש", וכמו כל אנשי המקרא עד העלייה מן הגולה מכנים אותו במספר סידורי (עי' בספר הנ"ל, כתובות מס' 7, 8, 9, 17, 32). – גם לוח גור אינו יוצא מן הכלל. עצם שימוש של לוח חקלאי במלה ירח, ובזווי ירחו, ובכתיב מכווץ (פגון "וקץ" תמורת "וקיץ") – אינו מניח ספק, שהלוח הוא מיסודם של אנשי המקום. (גור הייתה העיר האחרונה בארץ-ישראל, שנכבשה מיד הפענני; עי' מל"א ט, טז). הביאורים לאין סוף, שנערמו על כתובת זו כדי לישבה עם הדקדוק העברי (עי' בספרם הנ"ל של דונר-רליג, חלק שני, סעיף 182) אך נותנים תוקף לאמור בזה.

ג. תיקונים

בעמ' 13, הערה 39 צ"ל: נָחֳלוּ (במקום: ינחלו').
 בעמ' 14, שו' 21 אחרי "נחלה" צ"ל רמו להע' 47 (ולא במקום שנדפס).
 שם. הערה 43 צ"ל: עי' הערה 38.

נוספות למאמרי "ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי"

(לשונו ל"ט, חוב' ג-ד, 192 ואילך)

לפסקה 1.1. – סימון שוא עם האות האחרונה בתיבה מצוי גם בכ"י פארמה "א" של המשנה (במיוחד בראש מסכת ברכות), והעיר ע"כ ד"ר ג' הנמן ז"ל, תורת הצורות של לשון המשנה ע"פ מסורת כ"י פארמה (דה-רוסי 138), חלק א': הפועל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב, מבוא, עמ' 12.

לפסקה 10.1. – צריך לומר, שהדגש ביו"ד הוא ציון להגייתו כעיצור מחוכך [dʒ] בראש תיבה ובאמצעיתה כשהיא מוכפלת (ולא, כפי שנאמר שם, כשהיא בין תנועות). כך עולה מן הדוגמאות שהבאתי, וכך משתמע מדברי מדקדקים, למשל ר' יצחק דוראן, האומר ב"מעשה אפוד" שלו: "...לפי שהאשכנזים והצרפתים יתנו לשני היידין תנועה אחת והיא התנועה אשר לה אצלינו (בקאטאלוניה – א"א) בראשי התיבות (מהדורת פרידלענדער והכהן, ווין תרכ"ה, 37). כונתו, לפי הקשר הדברים המלא, שבני גרמניה וצרפת מבטאים הן את היי"ד שבראש תיבה הן את היי"ד המוכפלת שבאמצעיתה ("שני היידין") כמבטאה של היי"ד בקאטאלוניה בראש תיבה, שהיא אפריקאטה. השה א' גרביל, "The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain" בספר זיכרון למילאס-ואליקרוזה, ברצלונה 1954, א', עמ' 681. אזכרה נוספת, שלא נודעה עדיין, בדבר הגיית היי"ד ה"רומאנית" בפי אשכנזים וצרפתים מצויה באחד מספריו של המקובל הספרדי הידוע, ר' אברהם אבולעפיה, בן המאה הי"ג, שהרבה לנדוד בארצות אירופה הנוצרית. והרי זה לשונו בס' "מפתח הרעיון": "והצרפתים והאשכנזים מדיגשים היי"ד הרבה ואנחנו מדיגשים אותו מעט במקום הדגש" (ע"פ כ"י אוקספורד, Heb. e. 123 דף 64. הריני מודה לידידי משה אידל מן החוג למחשבת ישראל באוניברסיטת חיפה, שהביא לידיעתי את הפסקה המובאת למעלה).

לפסקה 15. – לרשימה הקצרה של כתיב מרפז אירופה, המקיימים ניקוד דומה לניקוד ההגדה שבמחזור ויטרי, אני יכול להוסיף עתה את כ"י ברלין, ספרייה ממשלתית Or. 2° 10 (קטלוג שטיינשניידר מס' 5), מחזור לר"ה ש"ו כמנהג אשכנז המערבי מן המאה הי"ב/יג. המחזור נוקד בידי כמה נקדנים, למצער שלושה, ואחד מהם נמנה עם בעלי "הניקוד שלנו".

לפסקה 15.2. – ראוי להביא לעניין הנידון שם פסקה מאלפת מדברי אבן-יוסף יעקוב אלקרקסאני, החכם הקראי בן-דורו של רס"ג, בספרו "כתאב אלאנאר ואלמראקב" (מאמר ב' שער י"ז). וכך מתנסחים דבריו בתרגום ד"ר קלאר ז"ל ב"מחקרים ועיונים", 325–326: "...כיון שבעלי מסורת הקריאה מאנשי ארץ-ישראל מסרו אותה (איש מפי איש) כך, וכן (היהודים יושבי) ארצות אדום (במקור הערבי: אלרום) [כינוי לארצות אירופה הנוצרית] ואנשי המערב (במקור: אלמגרב), שהם מגלות בית שני, קריאתם היא קריאת ארץ-ישראל... וכן הגיעו אנשי ארצות אדום לידי כך שאינם מקיימים את הקמץ

[ז-א הונים אותו כפתח, ולא א, בקריאת אנשי טבריה] כיון שאינו בלשון הרומי (במקור: אלרומי).

להע' 86 בפסקה 15.2. – לדעת פרופ' איגוס, מחשובי החוקרים בימינו בתולדות יהודי אשכנז, הקיבוץ היהודי הצרפתי-גרמני בתחילת ימיה'ב (מאה 8) מורכב בעיקרו מצאצאי היהודים, שישבו בקיסרות הרומית המערבית במאה השלישית, שהם עצמם צאצאי היהודים שהגרו לרומא לפני המרד של שנת 70 ושל שנת 135, או שנשבו והובאו למערב בעקבות המרידות הללו. ר' I.A. Agus, *The Heroic Age of Franco-German Jewry*, N.Y. 1969, p. 1-20.

לפסקה 15.3. – ידידי ד"ר מלאכי בית-אריה תיאר בקצרה את תכונות הניקוד של הגדת "ראשי הציפורים" (במבוא למדורה הפאקסימילית שהוציא מ' שפיצר, ירושלים 1967, עמ' 28-29), שחלקה הראשון בניקוד טברני מדויק וחלקה השני (דפים 27-47) מנוקד בשיטה המכונה ארץ ישראלית-טברנית. בסיכומו הוא אומר: באותו הזמן נפוצה בגרמניה השיטה הטברנית של הניקוד המסורתי, והחל מאבק בין שתי השיטות הניל, מאבק שנמשך מאמצע המאה הי"ג לאמצע המאה הי"ד, ובו גבר לבסוף הניקוד הטברני הנורמאטיבי (Note on Vocalization, p. 29).

לפסקה 1.5. – לעניין המאמר "האותיות כנוספות והתנועות כרוחות" ר' גם עבודת הדוקטור של פרופ' ג' שלום, *Das Buch Bahir*, Leipzig 1923, p. 87-89, וראה גם בספרו של הרב ש' סדרבוש, הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים תשכ"ח, 62-63.

לשוננו

פתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה
דרך ארבעים, חוברת ג-ד — ניסן-תמוז תשל"ו

התוכן:

163	ניסן ברגרין	בירורים בלשון: א. "אי" השלילה; ב. האפולוגיה בלשון חכמים
167	דניאל שפרבר	חקרי מלים וגרסאות: 1. קרמון; 2. טריבולטא; 3. קפיטורין
172	דניאל בויארין	עיונים בארמית בבליית: I. צורות חדשות בארמית בבליית: II. קרבויות בין ניקוד התרגום ובין הפונולוגיה של הארמית הבבליית
178	שרגא אברמסון	קלח מהו?: א. קלח לשון זכר או לשון נקבה? ב. מסורת קריאה "הוא — היא" שאינה ידועה
190	אילן אלדר	שער נוח התיבות מתוך "עין הקורא"
211	אורה שרצנלד	גישות תיאורטיות קונקרטיות ומופשטות בניתוח בגדכ"ת — בכ"פ בעברית
233	יהודית ורטהיימר	על אָקָם וצירופיה כמילות־יותור
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
250	מרדכי מישור	"אחמול" ו"אמש" בספרות התנאים
254	ישראל ייבין	פתיבה של תיבת "אלא"
259	אילה ליונשטם	"זלע" — שורש מחודש־ישן בלשון העברית
	ביקורת	
263	מרדכי בן־אשר	מחקר על צורות בעלות תוכית —ת— בעברית המקראית
269	יעקב בן־טולילה	המילון החדש לשפה הצרפתית
285	יהושע בלאו	מילון של שרשים שמיים, אות א
	הערות	
290	טקמיצו מוראוקה	לענין שני לוחות
291	חיים רבין	הערות לשורש קנן/כנן
293	עדו אבינרי	מלשון הפשיטתא: א. על המבנה מסוג "התחיל הולך"; ב. מקומו של "פל" הנטוי
296	מ"ע פרידמן	קרא(ים) = בנ(י) מקרא; בעל(י) מקרא
298	שלמה מורג	על הצורה קָנא במסורת תימן
299	יחיאל בן־נון	תוספת דברים
301	שרגא אברמסון	אגב קריאה

פתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- ניסן ברגרין, רח' יפהנוף 15, ירושלים
פרופ' דניאל שפרבר, ת"ד 7366, ירושלים
Dr. Daniel Boyarin, 265 W. 256, Riverdale, N.Y. 10471, U.S.A.
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים
אילן אלדר, רח' הרצוג 9, קרית מוצקין
ד"ר אורה שנרצלד, רח' רחבת אילן 10, רמת אילן, גבעת שמואל
יהודית ורטהיימר, רח' האדמו"ר מגור 22, בני ברק
מרדכי מישור, רח' שטרן 5/109, ירושלים
פרופ' ישראל ייבין, רח' שמאי 15, ירושלים
Dr. T. Muraoka, The University of Manchester, Manchester, England.
אילה ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים
ד"ר מרדכי בן-אשר, רח' אורן 15, חיפה
יעקב בן-טולילה, כפר מימון, ד"נ הנגב
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
פרופ' חיים רבין, רח' קרן קיימת לישראל 8, ירושלים
ד"ר עדו אבינרי, ת"ד 15018, ירושלים
פרופ' מרדכי ע' פרידמן, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' שלמה מורג, ניות 88, ירושלים
ד"ר יחיאל בן-נחן, רח' הרב חן 4, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

קצבו קנו משה ז"ל

פירורים פלשון

א. "אי" השלילה

במקרא: ותקרא לנער אי כבוד לאמר גלה כבוד וגו' (ש"א ד, כא). ותגור-אמר יקם לך וגו' ימלט אי-נקי ונמלט בבר פפך (איוב כב, כח — ל). בשני הפסוקים מבארים אי פמלת שלילה מנחם בן סרוק¹ ורש"י². יונה אפן ג'נאחי מפרש אי של אי כבוד בשלילה, אבל אי של אי נקי היא, לדעתו, איש, בהשמטת השי"ן (אליזיה). ראב"ע מהסס בפירוש אי נקי ואומר, ש"אי" פאן היא פמו "יושב האי הזה" (ישעיה כ, ו), אולם במשלי לא, ד-הוא פותב: "ולרזונים אי שער — אין שער, אי בצירי-ופעם בחירק פמו אי נקי, כלומר אין נקי". רד"ק מספק בביאור אי כבוד. פירושה — אין פבוד או איה הכבוד, ו"אי נקי", לדעתו, היא יבשה מוקפת מים, פדעת הראב"ע. גם רמב"ן⁴, רלב"ג, ספורנו ואחרים קיבלו פירוש זה.

פלשון חכמים. המבארים "אי כבוד" ו"אי נקי" בשלילה אינם משוים אי המקראי אל אי שפלשון חכמים, אי אפשר וכו', הנקראת פפי האשפנוים בחירק. בזה מעין ראייה, שאין זו הגיית הקדמונים של מלה תלמודית זו. פרם מילוני המקרא הלועזים של גוניוס-רדיגר (תאורוס, 1829—1858), גוניוס-בול (מהד' 17, 1921), גוניוס-רופינסון-בראון (דרייור, 1966), קהלר-באומגרטר-קוטשר (1967) מפרשים אי של אי כבוד, ואחדים מהם אי נקי, בשלילה ומביאים ראייה מלשון חכמים. סומכים הם על הגיית האשפנוים, אולם הגייה זו מאוחרת היא, ובראשונה העלה

1. מחברת מנחם, הוצאת צבי פיליפובסקי, לונדון 1854.
2. רש"י מביא באיוב פירוש נוסף ששמע בשם רבו, ר' יעקב בר יקר: אי נקי, אדם השרי בצער ובאנקה (אי נקי = נאנק). דברי רש"י מוקשים, והם מסורסים לפי דעת ר' צמט חכם. וזה סדרם הנכון: אי נקי כמו אי כבוד וכן ולרחנים אי שער — אין שער וכו', שלשתן חברים מנחם במחלוקת אחת. לשון אחר שמעתי שהיו אומרים מפי ר' יעקב וכו' אבל לא שמעתי מפי הרב, ואע"פ שהן שתי תיבות (אי נקי) מפרשים כן ונמלט אותו אי-נקי (אותו נאנק) וכו'.
3. ס' השרשים, ערך אלף יוד, וס' הרקמה, מהד' וילנסקי, האקדמיה ללשון העברית, עמ' רעה 8, רעו 9.
4. רמב"ן, מקראות גדולות קהלות משה, אמשטרדם 1724. הרמב"ן תמיה על לשון התרגום, "ישויב גבר דליתוי זכאי בזכותך (יציל איש שאינו זכאי בזכותך) ואומר: "עשה אי כמו אין ואינו נכון". והוא ממשיך: "ואולי רצה לפרש כי ימלט את האי כולו (והאיש שאינו זכאי בתוכו), ויהיה (האי) נקי ונמלט בבור ידי איוב".

אותה על הכתב ר"א בחור בס' התשבי (1541–1542)⁵. הוא כותב בערך אי: "אי כמו אין והוא בחירק כמו אי כבוד, אי נקי, וכן יש לומר אי אפשר בחירק, והאומרים אי בצירי טועין, כי היא לשון איה"⁶. חולק הוא על ההגייה המסורה מדורי דורות, שנמצאת בניקוד בבלי⁷. ובשאר פתבי יד עתיקים: כ"ק, כ"פ א' וב', כ"י לו, כ"י פאריס 328–29, הוצאת מקור⁸. קריאה זו, אי אפשר וכו', נשמרה בפי הספרדים, התימנים ועדות המזרח ובסידורי התפילה שלהם עד היום. אף נמצאת היא במחזורים וסידורים אשכנזיים ישנים⁹.

בתפילה. אחר "תיקונו" של רא"ב התפתח ויפוח בין הפוסקים האשכנזים על הגיית "אי" השלילה בתפילה. מוצאים אנו את דבריהם בעניין זה בברכת אשר יצר בנוגע לקריאת אי אפשר להתקיים. ר' מרדכי יפה בעל הלבנוש (1530–1612) מתנגד לתיקון, ובעל עטרת זקנים, ר' מנחם מנדל אויערבאך, כתב (1702) בצדק, "פי המלה נגזרה מן אין", ולכן תיאמר בצירי; וכן דעת ר' יהודה טיקטין (באר היטב, 1742) וריעב"ץ פסידורו (1745–1748), וכן קורא ר' דוד פרנקל בירושלמי תענית פ"ג ה"ב, סו ע"א, בפירוש קרבן העדה (1742–1743)¹⁰. המחזור כמנהג פולין, חלק א, אלטונא (שנת תקב"ל, 1772) מנקד "אי אתה דין", "אי אתה יכול להחזירו" (ר' ישמעאל אומר, דף ז, ע"א-ע"ב) בצירי; אבל "אי אפשר להתקיים" (ב, ע"א) בחירק, "אי אפשר לאמרו" (קצו, ע"א) בצירי, ור' ישעיה פיק-ברלין מביא את שתי הדעות (1800 בקירוב) ואינו מכריע¹¹. ר' זלמן הענא (רו"ה) בשערי תפלה

5. מילוך לשבע מאות ושתיים עשרה חיבות שלאחר המקרא, במניין תשב"י.

6. דואי סבור הוא פראב"ע, ש"אי שְכר" פירושו איה שְכר.

7. תורת פהנים עפ"י כ"י רומי מן המאה העשירית מנוקד ניקוד בבלי, מהר" פניקלשטיין, ניו-יורק תשי"ז, עמ' [קצג], [רלא], [שפז], [תיג].

8. כ"י איטלקי-אשכנזי זה מאוחר הוא (משנת 1399–1401). פרטסל ניקוד קיבלתי מד"ר משה בראש, בעל המבוא להוצאת הצילום, ויישר כוחו.

9. מחזור ורמייז 1272, מחזור כ"י בריט' מוז' 1180 בקירוב (מלאכי בית אריה, לשוננו כט, עמ' 27, 86 וכו'). מחז' אוגשפורג 1536.

מסידורי תפילה, מפיוטים, מסליחות ומקינות עממיות בלתי "מתוקנים" אפשר לעמוד בבעיות מרובות על ההגייה המקורית של ל"ח ושל הלשון שלאחריה, ובייחוד פשניקוד מלה מאוחרת נמצא שוה בכל העדות, ואינו מתאים לקביעת מדקדים מראים שהוא משובש. הגיע הזמן להתחיל במחקרים שיטתיים בתחום זה.

10. דרוש אנדי על איוב כב, כח – ל, שנושא הוא גזרת הצדיק וקיומו ע"י הקב"ה, נמצא בירוש' תענית פ"ג ה"ב, סו ע"א: ותגזר אומר ויקם לך, מה ת"ל לך, אלא אפילו הוא אמר הכין ואת אמר הכין, דידך קיימא דידך לא קיימא (= אפי' הוא אומר כן ואתה אומר כן, (אומר המקרא) שלך קיימת ושלי אינה קיימת) וכו', ימלט אי נקי, אני אמרתי ימלט אי (= אם) נקי הוא, ואתה איוב אמרת ימלט אי נקי, דידך קיימא דידך לא קיימא (לפי קרבן העדה קורא הדרוש בפעם השנייה, לפי הכלל יש אם למסורת, אי נקי בצירי). בבבלי תענית כג ע"א יש נוסח שונה לדרוש זה, וב"ימלט אי נקי" הדרוש קטוע.

11. גיליון הגרי"ב, סידור אוצר התפלות, נוסח אשכנזי, ראם ווילנא 1923, דף נו, א.

(1725) ניקד בחירק, וכן הורה ר' יוסף תאומים באיגרת שנייה שבהקדמתו לפרי מגדים (1783). בסוף המאה השמונה עשרה כבר נפוצה בין האשכנזים הגיית "אי" השלילה בחירק, ופסק ר' חיים מרדכי מרגליות בשערי תשובה (1820): "אין לשנות ממה ששגור בפי כל לקרא אי בחירק". בעל עבודת ישראל נגרר בסידורו אחרי הגייה זו בלשון חכמים. חכמים אלו זולזו בקריאת העם המסורה ולא שמו לב בעניין ל"ח לדברי ר' יוחנן, שנאמרו לפני אלף ושש מאות שנה: "לשון תורה לעצמה, ולשון חכמים לעצמה" (חולין קלז ע"ב; ע"ז נח ע"ב)¹². גם מילוני התלמוד של האשכנזים לוי (1876), יסטרוב (1903) וקוהוט בערוך השלם (1878) קוראים פתיקון רא"ב וכהגייה המאוחרת של האשכנזים.

"אי" השלילה בימינו. בספרות החדשה ובלשון הדיבור נכנסה ההגייה האשכנזית, ונוכל לומר עליה מה שכתב רח"מ מרגליות: "אין לשנות ממה ששגור בפי כל לקרוא אי בחירק", ושפשטא פיון דעל על. עניין אחר הוא ניקוד טקסטים מקוריים של ספרות חז"ל ספרות ימי הביניים.

ב. האפולוגיה בלשון חכמים

אי-אפשר < איפשר. בש"ס ובמדרשים נמצאם ארבעה צירופים בהשמטת העיצור האחרון של אֵין, הנו"ן, לפני תיבה המתחילה באל"ף: אי אפשר (אי איפשר)¹³, אי אפשר (אי איפשי), אי אתה, אי אתם. שני הראשונים ישנם במשנה כמעט בכל כתבי היד, אולם שני האחרונים אינם אלא במשניות שלנו¹⁴. במקום "אי אפשר", "אי אפשר" כתוב בכתבי יד עתיקים אִיפְשֵׁר, אִיפְשֵׁי בהשמטת אָ (או אָ, haplology = קריאה חד-פעמית)¹⁵.

מלת השאלה אֵילוּ. הריבוי של פיגויי השאלה "איזה", "איזו" — איאלו נקרא מתחילה בהפולוגיה, בהשמטת אָ של המלה הסמוכה: אֵי אֵלוּ או אֵי אֵילוּ < אֵילוּ, וזו

12. יפה אמר ר"א גיגר במאמרו תולדות ר' יוסף קמחי (קבוצת מאמרים, ורשה תר"ע, עמ' 92): "כל גדול יסדו קדמונינו, כי לשון תורה לחד ולשון חכמים לחד, וחוקי הלשון נשתנו ברבות הימים, ובפרט חוק הברת המלות (= הגיית המלות), ואין רשות בידנו למחוק ולשנות כל הנמצא, אשר נראה פזר בעיני המדקדק האסור בכבלי חוק הלשון, כפי אשר מצאם בעת שבת אבותינו על ארצנו או כפי המבטא הנהוג בניקוד ספרי הקודש כפי אשר הם בידינו".

13. בתוספתא כ"י ערפורט פעם אחת אין אפשר (מקואות א, 6).

14. בתו"כ כ"י ר פעם אחת אי אתה, 9 פעמים אין אתה, ופעם אחת אין אתם. גם במשניות שלנו עפ"ר אין אתה, אין אתם.

15. בתו"כ כ"י ר פעם אחת איפשר < אי אפשר (דנים איפשר משא"פשר), והנקדן הוסיף ותלה מעל התיבה אי (עמ' [רלא]), ופעם אחת במפורש שא"י איפשר (עמ' [שפז]). בכ"י זה אפשר, אפשרי באל"ף חרוקה. השמטת תיבת השלילה אי גרמה לפרקים לספקות ולחילוקי דעות במובן התיבה, אם לשללה או לחיוב. ראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1213 — 1216, ופירוש חנוך אלבק במשנה מכשירין ג, ה-ו והשלמותיו, חנוך ילון, פרקי לשון, עמ' 107, 458.

הצורה במשנה ובתלמוד בכתבי יד ובדפוסים. צורה זו גרמה לאי הכנת המלה ונחשבה בדורות אחרונים לכינוי רומז, עד שהעירו על הטעות שמואל דוד לוצאטו ומאיר איש שלום¹⁶. במקום אחד בתלמוד בבלי, בנויר ו ע"ב, ניסו דפוסים להקל על ההבנה וכתבו בבבלייתא פעמיים אי אלו במקום אלו רגיל: "אי אלו הן ימים שצריכין למלאות הרי אומר שלשים וכו' אמר מר אי אלו הן ימים¹⁷ וכו'". צורה זו מוצאים אנו בכמה ספרים מאוחרים. הקלה אחרת שנמשכה עד ימינו נעשתה ע"י איזו פכינוי שאלה לרבים ולרבות¹⁸. שחיהן יפות וכשרות לשימוש גם היום.

סלקא דעתך. בארמית של תלמוד בבלי מוצאים אנו בעשרות מקומות סלקא דעתך במקום סלקא אדעתך (סלקא בלשון נקבה ע"ד הנאמר ביחזקאל כ, לב: העולה על רוחכם): כאן לפנינו תופעה פונולוגית, השמטה מיוחדת. תנועת הקמץ שבסוף המלה הראשונה הביאה לפילת הברת א שבתחילת המלה הסמוכה מאחריה. פשהביטוי התלודי הוא ולמאי דסליק אדעתין, "דסליק" בלשון זכר, אין השמטה, אחר הברה סגורה¹⁹.

16. שד"ל העיר ראשונה על כך לפי דברי רא"מ ליפשיץ בהשיוח, כך כו, שבט-אדר תרע"ב, עמ' 574. אינו מביא מראה-מקום. — מא"ש פרידמן, תנא דבי אליהו, 1900, עמ' 191, סדר אליהו וזוטא, פרק יא; מוא לסדר אליהו רפה, 1902, עמ' 119.

17. בדפוס ראשון, לפי מהד' אליעזר גולדשמידט: אלו הן ימים וכו'; אמר מר אלו הן ימים. בנוסח רש"י שלפנינו: אלו הן ימים וכו', אמר מר אי אלו הן ימים. בנוסח הריב"ן ברש"י: ואיזו הן ימים.

18. ראה מילון בן יהודה, א, 173; ב למטה. כאן הוא אומר, ששימוש איזו בל"ר מוטעה הוא, וכך גם דעת אחרים ואינם אלא טועים. גם במקרא נמצא זו לזו"נ בל"י ובל"ר. ראה באורא וליאנדר, דקדוק היסטורי של עברית המקרא (בגרמנית, 1922), עמ' 261. הם פותבים, שהפינויים הרמוזים זה, זו, וז משמשים גם לכינויי זיקה (עמ' 265). ואנחנו התרגלנו לפרשם כך במקומות רבים במקרא, ומפרידים אנו את הכינוי מן השם שלפניו (עס"זו גאלת, עס"זו קנית, שמות טו, יג-טז); מה שנוגד לדעת בעלי טעמי המקרא וניקודנו הטברני. — לכל עניין אי אלו, אילו, איזו ראה ילון, קונטרסים לענייני לשון, חש"ג, עמ' 58—59; עגנון, באיזו פנים, שם, עמ' 38—39; עגנון, לאמיתה של לשון, הארץ, י, אב, חש"ב. — הטעמת מלת השאלה אילו היא מלעיל, והלמ"ד דגושה: אֵילֹו או אֵילֹו; ואין הצמצום גורם להטעים מלרע ולהרפות את הלמ"ד.

19. דעת מנשה קונסטאנטינובסקי (לשוננו יח, עמ' 220), שאין סלקא דעתך אלא טעות מעתיק, שמצא בכה"י סלקאדעתך במקום סלק אדעתך. כתבי היד העתיקים מעידים, שאין הדבר כך. בכ"י נויקין המפויג, 1184, הכל סל דע, ובדף סח "א סלק דעת: בכ"י ע"ו 1290, מהד' שרגא אברמסון, דף כג ע"א (שלנו) לא סלק דע, מב ע"ב קטד, נח ע"ב סלק דעתיה. — שד"ל הסביר את השמטת האלף בדקדוק הארמית של תלמוד בבלי, 218, איטלקית, 1865 (תרגום גרמני ע"י קריגר, 1873; תרגום עברי ע"י ח"צ לרנר, 1880). שד"ל מביא גם סלקא דעתין. ביטוי זה נמצא בתמורה טו ע"ב. בב"ב פד ע"א יש בדפוסים: ולמאי דסליק דעתין מעיקרא; ובכ"מ: אדעתין — סלקא אדעתיה ברש"י, ב"ק נו ע"א "ברוח שאינה מצויה, דמדי דלא סלקא אדעתיה היא" טעות הדפוסים היא, וצ"ל "סליק אדעתיה" כמו בנימוקי יוסף על הרי"ף שם, המשתמש בלשון רש"י. בעירובין פה ע"ב פותח רש"י בלשוננו שלו: מי סברת וכו' דתיסק אדעתך.

חקרי מלים וגרסאות

1. קרמון — *Kerμion*

בספרי דברים סי' שנ"ג (מהדורת פינקלשטיין עמ' 414) איתא:
 "יחדיו עד אפסי ארץ" (דברים לג, יז) — וכי כל הארצות כבש יהושע?
 והלא לא כבש אלא פרטוס¹ זה קטן! אלא כל המלכים ששעבר היו מלכים
 ושולטנים.

רא"א פינקלשטיין בהערותיו שם (לשורה 16) פותב: פרטוס, פירש ר' דוד
 הופמאן בהערה למ"ת (= מדרש תנאים)² עמ' 218 (הערה ל') מל"י *φάρσος* חלק,
 הוא מעין ל"ר *Partis Pars*³, וכן פירש ר' שמואל קריס במילונו ח"ב, ע' 488
 (שהוא מ-*partis, pars*)⁴, אבל ר' עמנואל לעוו העיר שם שיש לקרוא "הלא לא כבש
 אלא פָּרָטָס זה קטן"⁵, ולפי דבריו אין כאן מלה לועזית כלל, ע"כ לשונו של
 פינקלשטיין.

דבריו אלו של הבלשן הדגול ר' עמנואל לעוו קשה מאוד לקבלם, ואין תיקונו
 הולם עברית מדרשית יפה. ועוד כי לא מצאנו סמך ואחיזה כל שהיא להצעתו
 בגרסאות שבכ"י. ע"כ נראה יותר פירושו של ר' דוד הופמאן (ואף דבריו של
 קריס). ולא זו בלבד, אלא שיש הוכחה לאמינות הגרסא המקורית ולפירושה של
 הופמאן וקריס. שינוי הגרסא היחיד שמציין רא"א פינקלשטיין באפאראט שלו
 למלת פרטוס הוא: קרמון א (= כ"י ברלין 328 1928 Acc. Or.). "קרמון" זה
 (שאינו מופיע בשום מילון ללשון חז"ל) אינו אלא *kerμion*, הוא "חלק קטן",
 a small fragment. המלה מופיעה ב-*Catalogus Codicum Astrologorum*, כרך ז'
 עמ' 593. הרי שהיא מקבילה ל"פרטוס זה קטן" שבשאר הנוסחאות⁶. ושמה יש

1. בדפוסים הרגילים של הספרי, ואף במהדורת איש-שלום, הנוסח הוא "פרטוס" (וכן הוא אצל
 הרמב"ן והילקוט לפי איש-שלום). אולם פינקלשטיין באפאראט שלו אינו מציין נוסח כזה. במדרש
 הגדול לדברים, מהדורת פיש עמ' חס"ט שורה 24, הנוסח הוא "פרטוס".

2. ההוספות בסוגריים שלי — ד"ש.

3. כלל: לשון רומי.

4. אפשר היה להציע את המלה הלאטינית *partus* — *partus* — *that which has been gained, acquired*.
 במקור למלה שלנו. אולם מתקבלים יותר פירושה של הופמן וקריס כפי שיבואר להלן.

5. בלשונו של לעוו שם: *Josua hat nicht alle Enden der Erde erobert, sondern nur diesen kleinen speciellen Theil*

6. מצוין במילון היוני ⁹ Liddell & Scott & Jones, עמ' 943, ערך *kerμion*. זוהי צורה
 אחרת של *kerμation*, שהיא הוציירות של *kerμα*.

7. לפי האפאראט של פינקלשטיין בכ"י ברלין כחוב: קרמון זה קטן.

לקרוא "קרמין", שהרי הסימט היונית *iov* — מופיעה בלשון חז"ל בצורת — ין בגרסת כ"י ברלין חספנו עוד ערך חדש ללקסיקון של לשון חז"ל, קיימנו את הנוסח הרגיל של הקטע שבספרי, ואישרנו את פירושו של הופמאן וקרויס.

2. טריבולטא — *tribolata**

בלשוננו כ"ט (חשכ"ה) פרסם אברמסון קטע כ"י מן הגניזה (T-S AR.Box 28/40) שהיה בו בכדי לפתור את תעלומת המלה "פרוש טוקטקלין" שבירושלמי שבת ו' א'. והרי הקטע מכה"י הנ"ל לפי תרגומו של אברמסון (שם עמ' 75-76):
ואמר בתלמוד ארץ-ישראל מה [כך צריך להיות שם] הוא עיר של זהב טרסטוקולין, והוא מלה "בלשון יוני", פרושו שלוש שכבות, הייתה העטרה הזאת בשלוש שכבות ... וכו'.

אברמסון מבאר את נוסח המלה כפי שהוא מופיע כאן כדלקמן (*τρεις* (*treis*) *τὸ κόλλι[ο]* = שלוש שכבות, מולחמות יחד (שם 76).

והנה יעקב מאן, בספרו *The Jews in Egypt and Palestine under the Fātimid Caliphs*², כרך ב', עמ' 94-95, פרסם פתובה משנת 1022 מ־Mastaura. בשורה 28 שם (עמ' 95) קוראים אנו על: זוג עגילי (צ"ל עגילי)³ זהב טריבולטא. מאן פתב שמשמעות המלה לא נתבררה לו⁴. הפתובה מלאה מלים יוניות — יש בה פעשר — וע"כ מסתבר, כי אף יש לנו עניין במלה יונית המתארת את עגילי הזהב.

נראה לי, כי לפנינו צורה המבוססת על המלה היונית *tribolos*. מלת *tribolos* משמעויות שונות לה, אולם מצינו אותה כשם תואר במובן של *three-tiered* = בעל שלוש שכבות⁵. ושמן אף כאן ב-*tribolata*, המדובר בעגילים העשויים שלוש שכבות, דוגמת עיר של זהב העשוי שלוש שכבות⁶.

1. הוספה שלי, ד"ש.

2. אוקספורד 1922, ושוב 1969.

3. שם שורה 9.

4. שם הערה 10. כפי הנראה המלה הזאת לא התבררה לד"ר בללי שעזר לו למאן בויהיים של כמה מלים יוניות שם, (שם הערה 12).

5. Dio Cassius 7.4.5, מצוין במילון היוני של Liddell & Scott & Jones⁹ עמ' 1817 א, ערך *tribolos* VI.

6. ע"ע Ilias ד, 182-183, וב-Liddell & Scott & Jones⁹ עמ' 1818 א, ערך *τρίγλῆνος*, בענין עגילים העשויים שלוש שכבות וכדומה.

3. קפיטורין — καπίστριον

איתה בויקרא רבה ד' ב' (מהדורת מרגליות ע"מ פ"א — פ"ב):
 "כל עמל האדם לפיהו וגם הנפש לא תמלא" (קהלת ו' ז')... ר' ברכיה ור'
 קרוספי בש' ר' יוחנן אמ': כי קפיטורין! היוצאים מן הוושט. ר' חנני (חנינה)
 אמ': כציפרין היוצאין מן הוושט.

קטע זה קשה הוא עד מאוד², ורבות נתלבטו בפירושו. אולם טרם ניגש לבאר
 יש להשלימו על פי מקבילותיו. והרי הצעתו של מרגליות להשלמת הקטע: ר' ברכיה
 ור' קרוספי בשם ר' יוחנן: אפילו הוצאתה אינה ממלא את הגומא. כיצד הוצאת
 הנפש? ר' יוחנן אמר: כי קפיטורין... וכו'. (והדילוג ע"י דמות מן "ר' יוחנן" ל"ר'
 יוחנן")³. אכן המדובר הוא במר המות והוצאת הנפש מן הגוף. הוצאה קשה זו
 מתוארת כהוצאת ה"קפיטורין" (בגרסאות שונות) מן הוושט, או כהוצאת ה"ציפרין"
 ממנו. רש"י בפבלי ברכות ח' ע"א מבאר המאמר הסתום (המקביל במקצת) המדבר
 אף הוא בקושי סוג מסוים של מיתה, מיתת האספרה, "כפיטורי בפי ושט" במלים
 אלו: אוקיינוס יש בו מקומות שאינו מקבל ברזל ומחברין לוח הספינה ע"י חבלים
 ועקלים שתוחבין בנקביו ותוקעין אותו בדוחק לפי שהן גסין כמות הנקב. פיטורי —
 חבלים דמתרגמין ופיטורי ציצים (מלכים א' ו, לה) אטונין. בפי ושט — הוא הנקב
 שהוא עגול כפי ושט, עכ"ל. פירוש מעין זה מוצאים אנו בכ"י אוקספורד של
 התנחומא (תנחומא בופר, מקט ט"ו, עמ' 200): פ"י החבל בשעה שמושכין אותו בנקב
 של ספינה שקשרה בו... ובדומה לכך מצינו בערוך ערך "פיטורי" (עה"ש ו, עמ'
 323 ב) על אותו מאמר בברכות שכתב: פ"י כאדם שרוצה להוציא חבל שיש בו קשר
 בחור של תורן ויש בו טורח גדול. (פירושים אחרים מתקופת הגאונים הובאו ע"י
 מרגליות שם, עיין לעיל הערה 2).

פירוש זה מקביל הוא לדברי ר' חנינה המובאים בהמשך "כציפרין היוצא
 מן הוושט" שהרי "ציפרין"⁴ = σπειρα, "חבל קלוע הנכנס בדוחק לחור הספינה"⁵.
 ובאשר למלת "קפיטורין" וגרסאותיה, מרגליות⁶ אסף את החומר הרב אודותיה

1. "כי קפיטורין" פאן = כקפיטורין. תוספת מלא יו"ד אחרי אותיות השימוש מצויה במשנה,
 וכבר דעל על כך י"נ אפשטיין במבוא לנוסח המשנה 1244. שם הביא דוגמאות ליו"ד אחרי ב, ש, מ,
 אולם אין הבדל בזה בין ב, וכו'. (תודתי לד"ר מ' סוקולוף שהפנה את תשומת לבי לדבריו של
 אפשטיין).

2. האריך בזה מרגליות בהערותיו שם עמ' פ"ב והביא דברי הגאונים שנשאלו אודות העניין הזה,
 ע"ש.

3. שם עמ' פ"א.

4. א: ספורן, צפרן, צפורי, צפורן, מרגליות שם עמ' פ"ב בהערה.

5. מרגליות שם.

6. שם.

וסיכם את המצב בזה הלשון: ונראה לי שהצורה כפיטורי היא של הפבלי ובהשפעתו, והצורה האיית המקורית היא הנמצאת לפנינו ברוב פתביהיד, ובקה"ר ובתנחומא "כפיטורין", ועדיין האטימולוגיה של תיבה יונית זו צריכה עיון.⁷

נראה הדבר, כי צדק מרגליות בקביעתו, ועלינו לחפש שורש יוני למלת "כפיטורין" שמשמעותה "חבל" או משהו הדומה לזה. ואכן קיימת מלה כזאת שממלאת דרישות אלה, והיא המלה היונית $\kappa\alpha\pi\acute{\iota}\sigma\tau\rho\iota\omicron\nu$ = capistrum הלטיני. אמנם לרוב משמשת מלה זו במשמעות של $\phi\omicron\rho\beta\epsilon\acute{\iota}\alpha$ (= halter, רסן),⁸ או $\lambda\alpha\kappa\upsilon\epsilon\upsilon\varsigma \rho\epsilon\tau\epsilon$, מובנים שאינם תואמים את הקשר שבמאמרנו. אולם משמעות נוספת למלה זו בצורתה הלאטינית. וכך לדוגמה קזראים אנו ב-De Agri Cultura של Cato, בפרק י"ב: $\text{In torcularium quae opus sunt ... trochias X capistra V...}$. וכך אנו מוצאים גם ב-Columella, ד' כ' ג': $\text{quare cum ad summum palum recta}$. $\text{vitis extenta est capistro constringitur}$. הוא מעין חבל חזק, שקושרים בו את הגפן כדי להעמידו אל ראש העמוד (קולומלה)¹⁰, או חלק ממערכת הגלגילה של ה-torcularium, גת (קטו)¹¹. אמת כי לא מצינו את השימוש ב-capistrum או חברו היוני, ה- $\kappa\alpha\pi\acute{\iota}\sigma\tau\rho\iota\omicron\nu$, בקשר לאניות. אולם מתאים מונח זה לחבל שמושכים בו את הספינה — tow rope — עד שקושרים אותה למזח, דוגמת ה- $\phi\omicron\rho\beta\epsilon\acute{\iota}\alpha$ שהוזכר לעיל, רסן שמושכים בו את הסוס וקושרים אותו בו לעמוד. ובכך מקביל הוא הקבלה יפה ל- $\sigma\pi\epsilon\acute{\iota}\rho\alpha$, שמשמעותה, בין היתר, cable a ship's — פבל האונייה¹². ושמה הופירו דוקא מלה זו (שהייתה בשימוש בא"י דאז במובן של פבל אוניות) אף בגלל הקשר האסוציאטיבי שבה עם הרסן הנכנס לפיה של הבהמה (קרוב לושתה), ושמשיכתו גורמת לה כאב.

ואל יהא חסרון ה-S של $\kappa\alpha\pi\acute{\iota}\sigma\tau\rho\iota\omicron\nu$ —capistrum שבתיבת "כפיטורין" קשה בעיניך. שהרי מצינו פדוגמתו במלות חז"ל השאלות מן הלאטינית והיונית. דוגמה לכך: קורדקין = scordisci¹³. דוגמה נוספת ומאלפת עוד יותר היא במלה הדומה

7. על הדעות השונות עיין בלעהנוטרטער (= LW) של קרויס, ב' עמ' 441, ערך "פטורין", ובהערות ותיקונים להערוך השלם, עמ' 67.

8. עיין ב-Corpus Glossariorum Latinorum של Goetz, ר' (לייפציג 1899), עמ' 177 ב: $\phi\omicron\rho\beta\epsilon\acute{\iota}\alpha$ —capistrum. ע"ע ב-Thesaurus Linguae Latinae, ג' עמ' 343.

9. עיין ב-Glossarium של Ducange, א' עמ' 586. ע"ע Sophocles עמ' 628 א, שמציין ל-Suidas ו-Hesychius, ואף Porph. Cer. 460.5.

10. עיין בספרו של K.D. White (1970), Roman Farming, עמ' 236-230.

11. עיין ב-Dictionary of Greek and Roman Antiquities של Smith (מהדורה שלישית), ב' עמ' 850, ערך torcular. אמנם השדה הסמאנטי הראשוני היא בכיוון זה. (עיין Smith שם, א' עמ' 357, ערך capistrum). אולם המשמעות המשנית מתאימה למלתנו.

12. Plutarch (I-II cent.) 2, 507b.

13. LW א', עמ' 124. אולם עיין קרויס, קדמוניות התלמוד ב/ב, עמ' 248 הערה 1, ש' ליברמן,

בצורה מורפולוגית ל"קפיטורין": סקיפטי= *σκεπαστής*¹⁴. אכן יש לפנינו מלה בלשון יחיד, וע"כ נראה להעדיף את הגרסא שבתנחומא (הנדפס מקץ י'): כקפיטורין יוצאה — בלשון יחיד — מתוך הושט, או כבלהלת רבה (ו' ו'): כקפיטורין מתוך הושט. לשון הרבים שבויקרא רבה — כי קפיטורין היוצאין... — יסודו באי הבנה. המעתיקים שלא הפירו מלה נדירה זו ראו בסיומת ה—ין לשון רבים, ואילו הוא לשון יחיד, המקביל ל-*iov* — היונ; ורבים כמותה. קשה יותר להסביר את הו"ו שב"קפיטורין", שהיה צריך להופיע כ"קפיטורין". ושמא גם בזה השפעת גרסת הבבלי "כפיטורי", כדברי מרגליות לעיל.

בסיפום, נראה כי "קפיטורין" (או "קפיטורין") שאולה מן היונית היא, ומקבילה ל-*καπίστριον* מלה שהייתה ידועה בתקופה הרומית הביזנטית¹⁵. אולם משמעותה שונה מן המשמעויות המצויות ביונית (ואף הלאטינית), ופתרונה כבל שמושכים בו את האנייה, וקושרים אותה בו למזח. ככל זה יצא מתוך ה"ושט", חור שבצדי האנייה, ומחמת עובייה וחוזקו היה עובר בו בקושי רב. יציאת נפשו של אדם עליו כמשיכת אותו כבל דרך "ושט" האנייה.

תוספתא פפשוטה, ג' עמ' 68, שאולי מקור המלה ב-**κορδίκιος*, והשווה 53. P. Oxy. 1149.
κορδίκιων.

14. LW א', עמ' 129. יש להעיר כי הבלעת הו' רגילה יותר. עיי' LW א', עמ' 9-128.

15. עיי' בחומר שציינו לעיל בהערות 8-9.

עיונים בארמית בבליה *

I. צורות חדשות בארמית בבליה

א. מורי פרופ' קוטשר ז"ל כבר פתב במאמרו הגדול "מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי" (להלן "מחקר"; ראה רשימת הקיצורים בסוף המאמר), ש"בצורות הנקבה רושם המחבר [אפשטיין ז"ל] 2 דוגמאות תמוהות לכאורה: 'איכנע(א)י', 'איבלעאי'. אליבא דאמת צורות אלה שייכות לפועלי ל"י... בגלל טשטוש הגרונית — הרי הפעלים 'פנע', 'בלע' נוטים כמות ל"י, ויש פאן אפוא תערוכת של פתיב היסטורי וכתיב פונטי, פדרך שמצאנו אף בכתיב־יד של הארמית הגלילית" (עמ' 159). דומני, שיש להוסיף פאן עוד דוגמה. בב"ק לב ע"א לפי כ"י המבורג (להלן: ה') גרסינן "סיועיי"¹; משום היו"ד השנייה מתבקשת קריאת "סיויי" (השוה "גלויי"), ואילו העי"ן שפבר לא נהגתה, לא וזה ממקומה.

ועוד נראה לי להוסיף פאן צורת המספר "ארבעי", הנמצאת בארמית בבליה לנקבה (ר' אפשטיין, עמ' 125), והיא הצורה הרגילה במנדאית ובארמית חדשה (נלדקה, עמ' 181, ובמיוחד עמ' 16, הע' 30; מקליין, עמ' 196). נלדקה ("סורית חדשה", עמ' 17) הספיר את הצורה פתוצאת התערערות העיצור הלוועי. צורתנו אפוא היא /arbe/ כמו בסורית חדשה, והעי"ן אינה אלא פתיב בלבד.

ב. צורה מעניינת, שהיא, עד כמה שידוע לי, חד־פעמית בארמית יהודית, נמצאת בסידור רס"ג, עמ' קנד. גרסינן שם: "יומאי שבעה יומי בעומרא דהון חד שבועה. יומאי ארבעין וכו'" (נקוד בספר). והנה זוהי הדרך הנורמאלית במנדאית לומר "היום" = today. נלדקה (עמ' 351) גוזר את הצורה מ"יומאי", היינו "היום שלי", ונראה שהצדק עמו, פיון שאף /yum/ נמצאת במנדאית באותו המובן של "היום"; וכידוע במנדאית, כמו בארמית בבליה, /-ai/ ו/φ/ ספיות מקבילות הן, ופירושן "שלי".

* [ראה רשימת הקיצורים בסוף המאמר.]

1. היו"ד השנייה נמחקה בכה"י ע"י מגיה, אבל נראה לי שהשחזור דאי, מפני שאין לחאר אות אחרת במקום ההוא, ואף אין די מקום לאות אחרת זולת יו"ד. נוסף לכך יש דוגמה אחרת ל"תיקון" כזה בכ"י ה'. בב"ק כג ע"ב יש צורה "פ<ס>ע<ה>", וגולדשמידט אומר על אתר: "ומקודם דאי דפצעי וכעין זה בכ"י מ". יש להעיר שאף בדפוס פן. אף תיקון זה מכון להוציא מן הטקסט את הצורה המעורבת של קרי "פצאי" וכתיב "פצעה".

ג. אנקליסיס: בכתב-יד של הבבלי ובספרות הגאונים ישנן כמה דוגמאות ברורות של כתיבת מלות-היחס ב' ול' אחרי פועל בצמוד אליו, וזה מראה על הגה אנקליטי. והנה דוגמה: בכ"י קלומביה לפסחים (דף קג ע"א): "משקולך" (עמ' 140 ב בכה"). אפשריין ז"ל כבר הצביע על "פרשנלהו" בפירוש הגאונים על סדר טהרות (עמ' 150). מלבד פתיבים אלה יש עוד ראייה להגה האנקליטי מן הניקוד שבהלכות פסוקות. התנועה האחרונה של הפועל בנסתרת עבר, וכן בפועלי ל"י בנסתר עבר, היא תמיד קמץ מלבד ג' מקרים: "הוה ליה" (עמ' 23 ו-206 בפקסימילה) ו"איבעיא להו" (עמ' 231). דומני שלא נטעה, אם נראה בניקודים חריגים אלה הד של הפיטוי האנקליטי (ראה מאמרי "[a] and [ɔ] in Babylonian Aramaic", העתיד להופיע איה"). לפי דעתי די בחומר זה (ואולי גם בכתיבים המפורסמים "אמליה" ואחרים בספרות הגאונים) כדי להוכיח, שבארמית בבלי (פמו במנדאית) הגה אנקליטי היה רגיל במלות-יחס אלו.

ד. בכ"י המפורג ב"ק כד ע"א נמצא לפחות חמש פעמים — בצד הפתיב הרגיל "ליעודי" (אפשריין, עמ' 79) — את הפתיב "לאיעודי". לפי דעתי צורה זו צריכה להתבאר כהתפתחות פונטית: /lāyodi/ < /lēya 'ōdi/ אף כדומה. פירוש הדבר נעוץ בהתערערות הגיית העיי"ן.

ה. פרופ' קוטשר ז"ל כתב ("מחקר", עמ' 159): "רושם המחבר צורת 'קטילא' = רבות של הבינוני הסביל... אם נכונות הדוגמאות הרשומות שם, כלומר אינן טעויות סופרים, הרי שיש כאן חידוש גדול (וכן במנדאית, כפי שהעיר המחבר, עמ' 119). אך נראה לי, כי שלוש הדוגמאות הרשומות שם בגדר ספק הן, ואכמ"ל". נראה לי, שדוגמה בטוחה נמצאת בכ"י ה', שם גרסינן: "רב כהנא פריטא סיפוחיה". אין כאן טעות סופר, שהרי הדפוסים שונצינו ופיזארו גורסים "פריטה", ובכ"י אחד "פריטן" (עיין ד"ס על אתר). הרי כאן אפוא דוגמה ברורה לצורה המבוקשת. ועוד כמה דוגמאות מסופקות. הצורה הרגילה בש"ס, "צריכא", נראית לי כבינוני רבות סביל, כלומר: "המשניות (ברייתות) צריכות (להישנות)". כך נראה, מפני שבמסכת נזיר מצינו "צריכין" באותו ההקשר.

וכן כ"י ה' ב"ק יח ע"ב: "גללים איצטריכא ליה סלי דע' אמ"י הואיל ובתר גופיה גירא כגופיה² דמי". יד שנייה מחקה את האל"ף והוסיפה נו"ן ב"גריין" וב"דמיין". לפי היד הראשונה נראה, ש"גללים" כאן נקבה, ומכאן עוד דוגמה לצורה

2. בכתב-יד מצינו הרבה צורות בסיומת "יה" לנקבה, ואינן טעויות סופרים, שהרי ה"בלבול" רק בצורות אלו. נראה, שכאן תופעה לשונית מקורית. עיין Friedman, "Termination of the Marriage upon the Wife's Request: a Palestinian Ketubba Stipulation", *F* Vol. XXXVII (1969), וש' פרידמן, "שלוש הערות בדקדוק ארמית בבלי" תרפ"ז מג 64 ואילך.

המבוקשת, אלא שהיא בגדר ספק. ויש עוד לשאול גבי הצורה "זילא³ ארעתא" שבב"ק ז ע"ב, כ"י ה', אם אף זו אינה אותה הצורה⁴.

ו. גרסינן בב"ק טו ע"א פ"י המפורג: "משום דלא שידך במצות אבל עבד דשיך במצות...". ותו שם: "היני (פך!) דשיך ניוק בתשלומין". בחומר שבדקתי בכתב-יד זה כל הדוגמאות של בינוני פעיל בפועלי ע"ו נכתבו "יי" או "אי". לכן נראה לי, שיש פאן בינוני סביל "שיך" (השוה "קיים" ו"קים" וכיו"ב). צורה זו אינה רשומה, עד כמה שידוע לי, בשום מילון או דקדוק של הלהג.

ז. בשלושת הפרקים הראשונים של ב"ק פ"י ה' נמצאת הצורה "לאיתויי" עשרות פעמים, ואילו "לאיתויי" אינה נמצאת אפילו פעם אחת. גם בהלכות פסוקות (לפי מ' בן-אשר) יש רק "לאיתויי". לכן דומני, שצריך לנסח קצת אחרת את מימרת קוטשר ז"ל, לאמור:

In TB when the following *yod* is consonantal, the first *yod* disappears by dissimilation, e.g. *my(y)ty* "he brings", but *mtyyh* "she brings"... or 'twyy' (כף) "to bring" instead of 'ytwyy'... (IOS I, p. 107, n. 21)

מאחר שדיסימילאציה זו אמנם מצויה בב"י ה' בצורות כמו "אחיה" ו"אתיה", נראה לי, שקביעתו של קוטשר ז"ל נכונה היא, בתנאי שהיו"ד השנייה תופיע מיד אחרי הת"ו ותגרום דיסימילאציה זו. צורת "איתויי" הנמצאת לרוב בדפוסים נראית כתוצאה של אנאלוגיה מאוחרת.

ח. אחד מהישגיו החשובים של פרופ' קוטשר ז"ל בחיבורו על הארמית הבבלית הייתה ההוכחה, שבארמית הבבלית, כמו בשאר ניביה של הארמית המזרחית, לרבות התדמורית, נשרו תנועות ארוכות סופיות בתנאים מסוימים ובצורות מסוימות ("מחקר", עמ' 165 ואילך). רצוני להוסיף פאן דוגמה, צורה שלא נרשמה בידי קוטשר ז"ל.

ב"ק יב ע"ב: "שאני מטלטלי דניד ממטלטלי דלא ניד הכא נמי שאני מקרקעי דניד ממקרקעי דלא ניד הא עבד מקרקעי דניד הוא" (= שונים מיטלטלים דנידי — כך בעברית של ימינו — ממטלטלים דלא נידי וכו'). מפאן ברור, שהתנועה הסופית של צורת הבינוני ברבים (חירק) נשרה אף היא. עד כמה שידוע לי, לא רשם איש צורה זו, ויש להוסיפה לאוצר דקדוקה של הארמית הבבלית.

3. נור"ן מיד שנייה.

4. בניגוד לפירושו של קוטשר ז"ל ("מחקר", עמ' 167), שהבין צורה זו כזמן עבר. אמנם נראה קצת פדבריו מן ההקשר: "איקרן... זילא[ן]...". אבל מתי יש יו"ד בצורת העבר של הפועל "זל"? וצורת "איקרן" יש לפרשה: איקרן > קרן, ואם כן צורת בינוני היא ועולה יפה. תלמיד מר אברהם רייזנר העיר לי שאפשר לבארה כך.

ט. מו"ר פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי יצ"ו העיר לי, שבדפוסים ספרדיים של הש"ס, שהוא עתיד להוציא לאור אי"ה, נמצאת צורת "הב" בעבר נסתר במקום הצורות "יהב", "אהב" או "אהב", שנמצאו עד כה במקורות. אחר כך ראיתי, שפך בעצם נהג כ"י ה' לב"ב עג ע"ב: "הבנן ליה עפרא", כלומר "נָתַנוּ לוֹ עֶפְרָא". אם כן, ודאי מסורת ספרדית עתיקה ומהימנת לפנינו. חובה נעימה לי להודות למו"ר יצ"ו על כך ועל כל עזרתו בעבודתי.

י. במאמרו ("מחקר", עמ' 166) מסתפק פרופ' קוטשר ז"ל, אם להסביר את צורת הנסתרים — היינו "קטול" — כתוצאת Umlaut או מתוך היקש לצורות גזרת ל"י "בנו" וכדומה, והוא מסיים במלים: "איזו משתי האפשרויות עשויה להיות הנכונה? ההכרעה בידי פתביידי מנוקדים, מה איכות התנועה הנידונה, [u] או [o]. וכמובן, אם נמצא הוכחות ברורות ל-[u], נצטרך, כנראה, לנתר על הפתרון השני, גם אם הוא מושך ביותר, שכן שום שיקול דקדוקי אינו יכול לעקור עובדות. לפי שעה לא מצאתי אלא דוגמה אחת בכ"י מגילה, Columbia, ל ע"א, 'שדור'. אך איני בטוח, אם אפשר לסמוך על ניקודו של כ"י זה, שכן מצאתי בו גם 'משקרי' ג ע"א (= 'משקרי') ועדיין ספק, אם זו מקורית..." (עמ' 167).

ובכן מצאתי בהלכות פסוקות, עמ' 255: "אמור", וכן בעמ' 280: "עילול". וכמדומני, צורות אלו עשויות להכריע. הניקוד הזה מתאשר ע"י קריאתם של בני תימן; עיין ש' מורג, "הארמית הבבלית במסורת תימן: הפועל השלם", ספר חנוך ילון, עמ' 183-185.

יא. בכ"י הלכות פסוקות הצורה "תנא" כתובה ומנוקדת בעיקבות "תאנא", ואם כן הה"א עיצורית. למשל, בעמ' 25: "תאנא דבי שמואל"; ועל פן הפירוש הנכון לביטויים מעין זה הריהו "שונה אותה דבי שמואל"; ו"דבי שמואל" הוא כאן הגנטיב החופשי ונושא המשפט.

II. קרבויות בין ניקוד התרגום ובין הפונולוגיה של הארמית הבבלית.

במאמרו ("מחקר", עמ' 160) פותח קוטשר ז"ל:

חשובה הדוגמה "בנך ובנתך". היא מלמדת אותנו, כי הארמית הבבלית הריהו הניב הארמי היחיד, הקרוב מבחינה זו לארמית המקראית (לפי הקרי! כגון 'שורך' [יחיד] 'שורך' [רבים]). אם כאן עוד יש מקום לחשוש לאשגרה מ'בנתך' (ושם, כידוע, כינוי היחיד הוא הנורמאלי בארמית), הרי ה"פ קלט, ש' 26, "בנך דידך דקא נפקין" מוכיח, כי אין מקום לחשש זה.

מסקנה זו מתאששת ע"י כתב-יד המפורג. בחומר זה יש לפחות שלוש דוגמאות נוספות של רבים בלי יו"ד. ב"ק כא ע"ב: "דאמ' ליה לאו כל כמינך דמקרבת להו לפירך לרשות הרבים" (= שאמר לו: לא הכול ממך, שמקרב אחת את פירותך

לרשות הרבים). ותו שם: "ולמא ליה פירך ברשותי מאי בעו". שם ברור מן ההקשר הדקדוקי, שצורות אלה צורות רבים הן; ואילו בדוגמה הבאה ההקשר הענייני מורה כך: "תא תיב אמסתהא(!) וקביל זוחך" (= בא שוב אל האטליז וקבל זוחך; ב"ק כג ע"ב). ברם, נראה לי, שאפשר להוסיף על מימרתו של קוטשר ז"ל, כי בתרגומי אונקלוס ויונתן צורה זו בלי יו"ד היא (דלמן, עמ' 204). הדוגמאות הבאות הן ממהדורת שפרבר: אפך (בר' מט, ד), אהך (שם, ח'), סנאך (שם; "סנאך הך"). עובדה זאת אינה מתמיהה כלל, מאחר שניקוד תרגום אונקלוס מוצא פידוע מבבל. מפל מקום, יש פה אישור לתזה של קוטשר ז"ל, שניקוד ארמית המקרא (אפילו הטברני) מראה קרים מזרחיים. קיימת פאן הסכמה מלאה בין כל הלהגים היהודיים המזרחיים של הארמית, וההסכמה הזאת מקבלת יתר חשיבות, כשאנו מתחשבים בעוד קרבויות פאלו. ש' מורג⁵, ולפניו א"ש רוזנטל, ראו שצורת הריפוי בבינוני ל"י בארמית בבליית הריהי "קרן", "שתן", וכן "בענן" (במקום "בעינן" שבדפוס) וכיצא בזה. מורג הזכיר, שפך היא גם בתרגום וכן בארמית המקרא נוסח בבל. רצוני להוסיף כאן, שזוהי, כנראה, גם הצורה בתדמורית (רוזנטל, עמ' 69). שוב הסכמה מלאה בין הלהגים היהודיים המזרחיים (שכך מצינו גם בספרות הגאונים ובלשון ההשפעות, עיין מורג שם)⁶. נוסף לכך, כפי שהזכיר קוטשר ז"ל, גוף מדבר עבר, וכן נסתרת עבר, שוים בניבים האלה; דהיינו: "קטלית, קטלת" בניגוד ל"קטלת, קטלת" שבשאר ניבים ("מחקר", עמ' 63-165; ועי' "Aramaic", עמ' 378). סבורני אפוא, שיש להוסיף את ניקוד התרגום בנוסחאות בבליות טובות⁷, לרבות מספר כתבי-יד תימניים טובים, לרשימת המקורות העיקריים לווקאליזאציה של הארמית הבבלית.

-
5. ש' מורג, "לתורת ההגה של הארמית הבבלית", לשוננו לב, (תשכ"ח), עמ' 9; א"ש רוזנטל, "רב בן-אחרי ר' חיה גם בן-אחוזתו", ספר חנוך ילון (ירושלים תשכ"ג), עמ' 291, הע' 22.
 6. דדאי להעיר כאן, שיש עוד תכונות לשון בהשפעות, המעידות על קרבה ביניהן לבין ניקוד התרגום. ר' J. A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts* (Philadelphia: 1913) שם במס' 3 מצאתי מלבד צורות "הך" (מנוקדות שלא כהלכה *hawên* על ידי מונטגומרי) עוד שתי צורות, המאפיינות את ניקוד התרגום, ואף את ניקוד המקרא נוסח בבל (ופיוטים, כפי שהעיר לי בסובו פרופ' אברמסון יצ"ו). ראשית, יש פאן "ויבנן" (= ובנות), שצריך לנקדה "ויבנן", וכן "נדלא" במס' 14 ועוד כיצא באלו. הגיית ו"ו החיבור לפני שוא בחירק אוסינית היא למסורות הנ"ל, כפי שכבר העיר מונטגומרי. גם שם יש צורת "יעירנן" (לפי מ'; ברם, לפי דעתי צריך להיות "יעירנן"), כמו בסורית, במנדאית, בארמית בבליית ובתרגום(!). צורה זו בחירק מתחת לעי"ן גם היא אחד הבחנים הקלאסיים של הניקוד הבבלי. נראה לי, שחומר זה מחזק את טענתי, שבתרגום פולולוגיה בבליית מולבשת על טקסט עיצורי מערבי (עיין E. Kutscher, "The Language of the Genesis Apocryphon", *Scripta Hierosolymitana*, Vol. 4 (1958), p. 10) ושניקוד התרגום הוא דוקא מדרך טוב לניקודה של הארמית הבבלית (השוה אפשטיין, עמ' 17, סיף ה').
 7. קונתי להוציא לאור אי"ה מהדורת פקסימילה של כמה כתבי-יד תימניים מצוינים, המצויים בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק.

רשימת הקיצורים

- י"נ אפשטיין — דקדוק ארמית בבליה (ירושלים תשכ"ה)
 מרדכי בן-אשר — "דקדוק הפועל הארמי בהלכות פסוקות", לשוננו לד (תש"ל), עמ' 278-286;
 לה (תשל"א), עמ' 20-35
 Gustav Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch* — דלמן
 (Darmstadt, 1960)
 Arthur Maclean, *Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac* — מקליין
 (Amsterdam, 1972)
 Theodor Nöldeke, *Mandäische Grammatik* (Darmstadt, 1964) — נלדקה
 Theodor Nöldeke, *Grammatik der Neusyrischen Sprache*, —
 (Hildesheim 1974)
 יחזקאל קוטשר — "מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו
 כו (תשכ"ב), עמ' 149-183
 Eduard Kutscher, *Current Trends in Linguistics*, vol. 6 — "Aramaic", קוטשר
 (Hague, 1970)
 Eduard Kutscher, "The Hermopolis Papyri", *IOS Vol. I* (1971), — *IOS I*, קוטשר
 pp. 103-119
 Franz Rosenthal *Die Sprache der Palmyrenischen Inschriften* — רוזנטל
 (Leipzig, 1936)

הערת העורך לעניין יהב — הב (לעיל עמ' 175 [4])

בכ"י ה באותו מקום ישנה אף דוגמה נוספת להשמטת היו"ד (הלשון אמנם לקוי פאן).
 ח"ל: "הבנן ליה עפרא אמ' מרחקיתון ממיא תמני פרסי הבנן ליה' אמ' מרחיקיתון תלת
 פרסי". ואף על פי שאפשר שהיו"ד של "פרסי" גרמה להשמטת היו"ד של יהבנן. אלא
 שפעם הדבר קשה ללמוד ממקום בודד זה, ובאגדה, על הלשון. והרי בכ"י המפורג נמצאת
 תמיד היו"ד של "יהב" בכל הצורות, עד כמה שהגיעה עיני. ואשר לצורת העבר "הב" — אין
 צורך לחפש בכ"י המפורג במקום אחד, אלא היא נמצאת כבר בדפוסים בכמה מקומות. עיין,
 למשל, סוף מס' עבודה זרה (פעמיים), וזו הובאה כבר במילונן של יאסטרוב, ובהרבה מקומות
 אחרים, לפי הקונקורדנציה לתלמוד: בפסחים קו ע"א-ב; פתובות סא ע"ב; גיטין סח ע"ב;
 סנהדרין קט ע"א וקיג ע"א, וחולין נ ע"א. ואין צורך לומר שבכתבי יד יש יותר.

ש' אברמסון

מלח מהו?

א. מלח לשון זכר או לשון נקבה?

במילונות הרבה תמצא, שהוגדר השם מלח שהוא לשון זכר¹. אבל מהדוגמאות שהביאו לשימוש מלח לא תמצא אפילו אחת, שמונה שהוא לשון זכר. אדרבה, יש ראיות לסתור (פגון במילון בן-יהודה), שהביאו לשון חז"ל "מלח סדומית", וכללו אותו בדוגמאות ללשון זכר. במילון של גור רשום, שפלשון מקרא הוא לשון זכר. ובלשון חכמים הוא לשון נקבה; ובוה אנו דנים מפאן ואילך. פנוגע ללשון מקרא כבר העירונו שאינו כך. ומה גרם למחברים שיכתבו כך? פנראה, משקל השם הוא שגרם, ועיין עוד לקמן. ואשר ללשון חכמים נראה, שלא נמצא אפילו פעם אחת שמלח הוא לשון זכר, ויש לתקן במקומות שנשתבשו.

אין צורך להזכיר "מלח סדומית", "מלח אסתרונית" (תוספתא מנחות ט, טו; בבלי ביצה לט ע"א; בבא בתרא כ ע"ב), "מלח סלקונדית"² (עבודה זרה לט ע"ב), שרגילים בפי כל שלומד תלמוד. ויותר מזה צריך להזכיר את שימוש הלשון, פגון תורת פהנים, נדבה פרק יד (בבלי מנחות כא ע"ב). "לא תשביט ברית מלח, להביא מלח שאינה שובת, ואיזו זו, זו סדומית" וכו'. (בתוספתא מנחות פ"ט טו, נמצא עיקר הלימוד.) ובתוספתא ביצה א, טו: "על מה נחלקו (ב"ש וב"ה), על המלח בפני עצמה"³ וכו'. בבבלי שם יד ע"א: "לדוכה בפני עצמה". ובתוספתא זבחים י, ד: "ומלח קודמת לעצים" (בדפוסים אחרים: קודם)⁴. ובמנחות ו, ב: "המלח נתונה" (וכן בבלי שם כא ע"ב)⁵. ובמדרש הגדול לבמדבר יח, יט: "ברית מלח עולם שהיא מקיימת דבר שהיא בו" וכו' (=ספרי זוטא שם); ועי' לקמן מגילת המדרש. ובבבלי עוד, ברכות ה ע"א: "מלח ממתקת את הבשר"; "דומה לתבשיל

1. על המלח בכלל עיין לאחרונה במאמרו של עמנואל לך Das Salz, בתוך 'מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט' ניו יורק התרצ"ו, החלק הלועזי, עמ' 420 ואילך.

2. ובירושלמי עבודה זרה סוף פרק ב: "סלקונדית, אית תניי תני שחורה אסורה ולבנה מותרת" וכו'. ונוסח אחר במשנה: "סלקונדית"; ועיין מה שהעירוני במאמר "פירוש רבינו חננאל לבבא בתרא פרק ב', "סיני", שנת תש"ח, עמ' סו, הערה 9.

3. כך בכתביידי ארפורט ולונדון. במהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 284: בפני עצמו.

4. טעויות נמצאות בעניין זה. עיין שם שדפס: והיין קדמת לשמן.

5. בתוספתא מנחות ו, ב ואילך כמה פעמים "מלח" בל"ג. ובסימן ג שם (במהדורת צוקרמאנדל): "המלח שבלשכת הגוית היו מולחין בה (פן צריך לומר, ולא "בו") את העורות".

ש הקדיתו⁶ מלח" (שם לד ע"א); "מלח אינה מפיגה טעמה"^{6א} (ביצה יד ע"א); "מלח העבירותו" (עבודה זרה לב ע"ב, כ"י ספרדי שהוצאתי בניו-יורק תשי"ז, וכ"י מינכן. בדפוסים: "מלחו העברתו"); "שהמלח מעמד את הקורה" (בבא בתרא כ ע"ב). ועיין לקמן הערה 14. אמור מעתה, שאם נמצא בזבחים קח ע"א "ומלח משלימו לכזית" — הנכון הוא פמו בכתבי יד שם: משלימו. ובעירובין כז ע"א: "מים בפני עצמו ומלח בפני עצמו" — הנכון פמו בכ"י מינכן: "מים בפני עצמן ומלח בפני עצמה". (פרמפ"ם, עירובין פ"א ה"ח: "המים בפני עצמן, מלח בפני עצמו", עיין לקמן.) ובמנחות כא ראש ע"ב: "מלח שעל גבי האבר מועלין בו, שעל גבי הכבש ושבראשו של מזבח אין מועלין בו" — ודאי צריך, לומר: פה (בתוספתא ו, ד: מועלין בכולה!). ומה שנאמר בעירובין יז ע"ב (חולין קה ע"ב): "מים אחרונים חובה מפני שמלח סדומית יש שמסמא את העינים". צריך לקרוא: שמסקא, פמו "שיוצא" בקהלת י, ה, ורגיל פתיב פזה בכמה נוסחאות המשנה והתלמוד, פידוע⁷. כך הוא בעברית.

ואף בארמית מלח ל"נ הוא, נגון: "אמר אבי ומשכתחא (מלח סדומית) כקורטא בכורא" (עירובין יז ע"ב); "מלח בעיא שנוי" (ביצה יד ע"א); "מילחא כי סריא במאי מלחי לה" (בכורות ח ע"ב)⁸. ובעירובין קד ע"א: "האי מלח היכי דמי, אי דמבטליה" בכ"י מינכן שם: דבטלה, דלא בטלה, וזה נכון.

6. וכן בכתב-יד. בערוך, ערך קח: שהקדיתו. ועיין לקמן, בפנים.

6א. בערוך, ערך פג: "אינו מפגי טעמו".

7. וכן: "ולא נשא אותם הארץ", בראשית יג, ו = נשאה. הראיה מנשא היא אחד מהמקראות שהביא ר' יונה אבן ג'נאח, "הרקמה", מהדורת וילנסקי, סוף שער לט (לח), עמ' שפו, לראיה שארץ היא ל"ז. והביא אף ישעיה ט, י; תהלים קה, ל יחזקאל כא, כד. ועיין ראב"ע לויקרא יח, כח; בראשית יג, ו (במהדורת פרידלנדר); תהלים כג, ב; שם קה, ל (הביא ישעיה ט, י, אבל בישעיה לא פירש פלוס), ורד"ק לבראשית ולישעיה. ואף בישעיה סו, ח, וע"ש. בס' השרשים הוסיף רד"ק אף ל"ז ול"נ במקרא אחד: ישעיה לג, ט (אבל אמללה ארץ), וע"ש בפירושו. ובפירושו ראב"ע לשם (אף פאן הביא מישעיה ט). — על פתיב פמו "שיוצא" במקורות חז"ל עיין אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1248. (ועי' בסוף המאמר.) דברי ראב"ע לויקרא יח כח נראים לקוחים מפירושו רב יצחק אבן גיאח לקהלת, שנדפס על שם רב סעדיה גאון, ירושלים התשכב עמ' קעה. חז"ל (בתרגום): "ועל הרוב נאמר עליה (על ה'ארץ') לשון נקבה ומעט לשון זכר, ולא נשא אותם הארץ, נעתם ארץ, שרץ ארצם צפרדעים. ויש בשניהם יחד ולא תקיא אתכם הארץ ... כאשר קאה, כי קאה אצלנו פעל עבר מעלולי הלמד והוא זכר. והשני שתו ושכרו וקוי (ירמיה כה, כז)". והוא נגד חיוג' ואבן ג'נאח שסברו ששרשו "קוא". אבן ג'נאח מציין למה שכתב בספר התוספת (היינו בכתאב אלמסתלחק, עמ' 106) נגד חיוג' שהשווה קאה אל באה, שמו"א כה יט, ע"ש.

על "שיוצא" אומר אבן גיאח, שם עמ' רעט, שהוא פמנהג רבוחינו שאמרו קורא וקורא יוצא יוצא, פלומר ל"ז קורא ול"נ קורא וכן יוצא ויוצא, ואין צורך לחקן פלוס דבר. על "קורא" עיין אפשטיין, פנ"ל ומה שכתבתי בתרביץ שנה יז עמ' 158 הערה 5.

8 בכ"י מינכן שם בטעות: "מילחא סריא במאי מלחי ליה".

אבל בכתב־יד אוקספורד ודפוס שאלוניקי: "דמבטיל ליה"; וכן בר"ח (ועיי' לקמן). ובשבת מב"ע"ב תמצא ערפוביא בלשון העברית: "סבר רב יוסף למימר: מלח הרי הוא כתבלין דבכלי ראשון בשלה ובכלי שני לא בשלה. א"ל אביי, תני רבי חייא: מלח אינה כתבלין דבכלי שני נמי בשלה" וכו'. עיי' שם עוד. בר"ח, אף בלשון רבי חייא "מלח אינו כתבלין דבכלי ראשון נמי לא בשלה" (!) אבל מה שאמרו במועד קטן יא סוף ע"א "כוורא טוייה באחוה", פלומר דג צלאהו באחיו, היינו "במלח, שהמלח נברא מן המים כדגים" (המיוחס לרש"י שם), אינו מוכיח דבר, משום שדרך הלשון לדבר בלשון זכר, ודג הוא העיקר פאן, ועל פן אמרוהו ופירשוהו בלשון זה. והרי בארמית ודאי מלח ל"נ הוא; ואף בסורית מלח ל"נ⁹.

כך במקורות קדומים, אבל בלשון ראשונים כבר מצאנו מלח בלשון זכר, כגון בדפוס הרמב"ם הלכות ברכות פ"ו ה"ג: "כל פת שהמלח בו צריך נטילת ידים באחרונה שמא יש בו מלח סדומית או מלח שטבעו כמלח סדומית" וכו' (וב"מגדל עוז" שם בלשון נקבה, (וצ"ל שם: רעה וקשה). ועיי' בטור אורח חיים סי' קפא: "שמא מלח סדומית מעורב בו והצריכו ליטול הידים שלא ישאר בהם שום דבר ממנה". וכן בשאר פוסקים בעניין הזה. הלכות מאכלות אסורות פ"ו הי"א: "כשמולחין הבשר אין מולחין אותו אלא בכלי מנוקב ואין מולחין אלא במלח עבה כחול הגס שהמלח הדק כקמח יבלע בבשר ולא יוציא דם". וכן בטור יורה דעה סימן סט: "ומולח בין במלח דק בין במלח גס, והרמב"ם כתב שאין מולחין אלא במלח הגס" וכו'. אבל ב"מגיד משנה" במאכלות אסורות פתוב: "ומן הטעם שהמלח הדקה נבלעת ואינה מוציאה דם"! (ואף אחר כך: מלח דקה, גסה, בשם הראב"ד). וכן בשולחן ערוך יורה דעה סי' סט סעיף ג: "לא ימלח במלח דקה כקמח ולא במלח גסה ביותר" וכו'. הרמ"א, ב"דרכי משה" שם ובהגהות השו"ע — בלשון זכר! ומפרשי הש"ע, ה"ט"ז והש"ך פירשו לשון השו"ע שכתבו בל"נ — ופירשו הם בל"ז. וכיו"ב בהעתקות דברי אחרים, כגון בבית

9. במילון גוניוס-בוהל (לפני ההוצאה ה-17), עמ' 427 עמודה 2, צוין למאמר ב-ZAW כרך 28 עמ' 126, שבלשון חכמים מלח ל"נ ומפאן לקרויס, "קדמוניות התלמוד" כרך שני, חלק ראשון, עמ' 252, הע' 1. בעל המאמר, רוזנברג, מציין לתוספתא מנחות פ"ו ופ"ט ולתורת פהנים, שנזכרו לעיל. הוא אומר, שאף נתר בלשון חכמים הוא ל"נ. תוספתא נדה פ"ח: "נתר זו נתר אלכסנדרית". ואף פאן קרה כמו במלח. במילון בן־יהודה, עמ' 3891, הובא אף מבבלי ודה סב ע"א: "נתר אלכסנדרית ולא נתר אנטיפטריית". ומפל מקום בראש הערך צוין, שנתר הוא ל"ז (בלבד). ולא נמצאת שם אפילו דוגמה אחת שנתר הוא ל"ז. ועיי' בסוף הערך שם. ואף פאן יש שינויי נוסחאות: בכ"י אוקספורד בשבת צ"ע א (הגהות ד"ס שם, אות ו) "נתר אלכסנדרית" בל"ז. ואף בפירוש הגאונים לטהרות, מהדורת אפשטיין, עמ' 114; ערוך ערך נתר; אוצר הגאונים, הפירושים לשבת, שם. 'ורוחצין בו במרחץ ראשם'. ב'מחברת הערוך', אוצר הגאונים שם, זכר ונקבה. ברמב"ם פי"ח מהלכות שבת ה"ח: "נתר אלכסנדרית" (דפוס רומי, דפוסים אחרים: אלכסנדראי), אבל בכ"י של "ספר המספיק" לתנאים הירושלמי, מהדורת הדסה שי (דיסרטציה), עמ' 111: "אלכסנדרית". וצ"ע.

יוסף שם, ד"ה ומולח, ובבית חדש שם. והוא תרגום "מלחא גללניתא" שבחולין קיג ע"א.

ובהלכות מאכלות אסורות פ"ט הכ"ה: "ונמצא מבשל הבשר במלח זה שיש בו טעם החלב". ובהלכות תמידין ומוספין פ"ו ה"ג: "ואף על פי שהמלח חוצץ". וכן בהלכות איסורי מזבח פ"ה ה"ג: "המלח שמולחין בו את כל הקרבנות וכו' (בתוספתא מנחות ז, ב, פלשון נקבה: "בשלשה מקומות היתה המלח נתונה" וכו', כמו שהבאתי לעיל).

ובהלכות טומאת מת פט"ו ה"ב: "וכן קופה שהיא מלאה תבן סרוח שאינו ראוי לא למאכל בהמה ולא לטיט וכו' והמלח המר המצורב בקוצים שאינו ראוי לא לאכילה ולא לעבודה, והוא שיהא מונח על החרש כדי שלא יזיק לכותל" וכו'. בתלמוד בבא בתרא כ"ע"א: "מלח חזיא ליה, במרירתא; חזיא לעורות דאית בה קוצי; כיון דקשיא לכותל שקלא, דיתבא אחספא". בתלמוד, בארמית, הפל בל"ג וברמב"ם — בל"ז. (ועיין מש"כ לעיל במובאה מעירובין כו ע"א.)

פיצא בזה ברבינו חננאל. הוא משתמש בל"ז אף במקום שמפורש בתלמוד ל"ג. למשל, בפירושו לבבא בתרא שפרסמתי ב"סיני" חש"ת, עמ' סו הע' 2: "מלח סלקונטית ומלח סודמית, נקרא המלח על שם המקום סדום סודמית כול", וכן בביצה לט ע"א: "במלח סודמית שאינו נימוס במים אלא עד שישחק". ובעבודה זרה לב ע"ב: "המלח הוא שיעביר הדם".

וכיו"ב בערוך. בערך גלל (מלחא גללניתא): "פי' חזק כאבן", ועיין לעיל הערות 6, 6א. ובערך בן הביא דברי התלמוד במנחות כא ע"א "מלח שאינה שובתח", "מלח סודמית", אבל בפירוש הוא מביא פירוש אחר ל"מלח סודמית": "מלח חזק שאינו מתפשר ומתבטל לאלתר, אסתרונקית שמתבטל לאלתר". וכן משלב את פירושו לדברי התלמוד, ביצה לט ע"א: "כאן במלח סודמית שהוא קשה אסתרונקית שהוא רפה". פעין זה ברש"י מנחות כא ע"א, ד"ה סודמית דקה אסתרונקית גסה. ברש"י — פלשון נקבה, אלא שיש אף פלשון זכר, בגון רש"י במדבר יח, יט: "כברית הכרותה למלח שאינו מסריח לעולם". בשבת סז ע"ב, ד"ה בול של מלח, פתב רש"י: "שהמלח צולל את השמן". אפשר שהפונה לבול. אבל בדף קת ע"ב שם, ד"ה ואלו, כתב: "שאיין המלח מתערב יפה עם המים ומתיש את כחו מהיות מי מלח". וכן שם קמה ע"א, ד"ה לסופתן: "איין המלח נדבק בהן ומפצען". בעירובין יז ע"ב, ד"ה שמלח סודמית: "ומשום מלח שטבל בו אצבעו" (אע"פ שכתוב סודמית). וביביצה יא ע"א, ד"ה שמולחין: "שהמלח מועיל לעבוד".

10. בעירובין יז ע"ב גרס אף ר"ח: ומשחכא (פל"ג). בר"ח לביצה יד ע"א: "לדוך המלח בפני עצמן". וצ"ל: עצמו.

בבא בתרא כ"ע"א, ד"ה המלח: "לא מקבל טומאה דלא אוכל הוא". ושם ע"ב, ד"ה חוץ: "מפני שהמלח מתפורר (אע"פ שבתלמוד הפול בל"נ! וכמות שהבאנו לעיל). עבודה זרה סז ע"ב, ד"ה נותן טעם: "שהמלח היה מבטל את פגימת טעם האיסור ומתקנו". לסוף, זבחים סז, סוף עמ' ב ד"ה ספגו במלח: "מקנחו במלח הנמצא בראש המזבח וכו' ואומ' בהקומץ רבה בג' מקומות המלח נתונה" וכו' נמצא, שרש"י מדבר בל"ז, אע"פ שהמקור שהביא מדבר בל"נ. אבל בביצה יד ע"א פירש כמה פעמים בל"נ. ומי יודע, מה הוא הנוסח האמיתי ברש"י. המצוי אצל פתחי היד של רש"י ראוי לו לבדוק¹¹. ומעניין, מה שפתוב בגליון מדרש הגדול במדבר לב, כט מהדורת פיש, עמ' שלב, הע' כז (על "מלחא גללנותא"): "פ' המלח הגס שהוא קשה ומזיק". ברש"י קידושין סב ע"א (הפסקא שעליה מוסב הפירוש הנ"ל), וכן בחולין קיב ע"א: גללניתא — גסה". ועיין אף במנחות כא ע"א, ד"ה שאינה ד"ה אסתרונת.

בתוספות, כגון מנחות כא ע"א, מצאנו בדיבור אחד ערובוב לשונות, בד"ה בלשכת המלח נאמר: "והמלח לא היה נתון בלשכת המלח למלוח כי אם להצניעו שם וכו' דאם כן היתה מלח בד' מקומות" (בתלמוד: "בשלשה מקומות היתה נתונה", פמו שהבאתי לעיל). וכן תמצא בהרבה ראשונים בהלכות מליחה. ועיין פעין זה ב"מדרש התורה" לר' שלמה ן' אשתרוק, ראש פרשת ויקרא, עמ' 139: "ברית מלח עולם היא (פמו הקרי, במדבר יח, יט) להודיע, שיש טעם בעניי הקרבנות עצמם כמו שיש טעם במלח שהוא הפך התפלל¹², וקיום דטעמא לא בטל, כי יש טעם נכבד בכל קרבן וקרבן לקיים הדעות האמתות ולבטל הדעות הכוזבות. ולזה אמרה תורה על כל קרבן תקריב מלח (ויקרא ב, ג), ר"ל שתעמוד על הטעם גם כן ועל הקיים. וכמו שהמלח ממתק כל המאכלים, כך הקרבנות ממתקין הדעות התורניות".

המלח ממתק, ובלשון חז"ל, לעיל: "ממתקת".

וכיוצא בו, ר' מנחם בר' שלמה ב"אבן בחן" שלו, באכר, ספר היובל לצבי גרץ, החלק הלוועי, עמ' 106 הערה 2: "מין תבלין אשר ממתקין בו את האוכלין. יש מלח הנקפא ממי הים ויש מלח הנחצב מן הקרקע, ושניהם טעם אחד להן". ו"בספר שעשועים" לרב יוסף זבארה, מהדורת דוידזון, פ"ט, עמ' 110: "אם תקח מלח ותשחקו ותעריבו במים ערבים עד שיוחק בו¹³ היטב ואחר כך

11. רש"י, רשום ב"היכל רש"י" של י' אבינרי, חלק רביעי בערך מלח, עמ' חלא, ועיין שם.

11א. על פי לשון הכתוב איוב ו: ו' 'היאכל תפל מבלי מלח'.

12. מים לשון יחיד, זכר! ועיין פיוצא בו ברפינו בחיי שנופר בפנים: "וע"ד הקבלה יש במלח שני כחות משתנים זה הפך זה והם המים והאש, ובכח חמימות האש המיבשו, והמגלירו חוזר מלח". והוא קדעת ר"א אבן עזרא בפירושו בראש ספר בראשית א, ב: "והמים לשון רבים גם לא יתפרדו והם על בנין שנים. כי הם זכרים ונקבות. ונמצא על לשון יחיד לא זורק עליו" (במדבר יט, יג). וכן בפירושו לבמדבר שם: "לא זורק עליו על המים". ועיין עוד בראש"ע לשמות ז, יט: לבראשית ט, טו (ולא יהיה

וכו". וערבוב בשימוש הלשון תמצא למשל אף ברבינו בחי לפרשת ויקרא ב, יג: "שצריך להיות המלח בינונית, לא גסה ביותר שלא תהיה שואבת הדם ולא דקה יותר מדאי כי תהיה נמחית בלחות הבשר". אבל אח"כ אמר: "וכן המלח מקיים ומכרית, כי הוא מקיים מעמיד הבשר זמן מרובה ונותן טעם בכל המאכלים והוא מכרית ג"כ" וכו'¹³.

עוד המים למבול. שם כתב: שמלת יהיה על המים איננה ראייה, פי המים לשון יחיד, וכן יהי אנשים, במדבר ט, ו. הפרשן שם, במהדורת נעטטער — טעה) ולבמדבר כד, ז, יז (יזל מים מדליו). ואף על פי שאין הראיות ראיות — שבפועל 'סתמי' אפשר לומר אף ביחיד — מפל מקום נמצא עוד בכמה מקומות מים בלשון יחיד. ועיין בספר "יקו המים" לר' שמואל אבן תבון, עמ' 141–142: "ואמרי (=ואמרו) כי כינוי רכובו (במקרא "השם עבים רכובו") שב אל המים, אע"פ שמים לשון רבים או שניות, שהוא בלשון רבים בלשוננו, כבר נמצאו כמוהו מי נדה לא זורק עליו" (פמל ראב"ע). מים לשון יחיד נמצא אף בפיוט, וזל"י, "האסכולה הפייטנית של רס"ג, עמ' רכ: "ועל המים והוא עומד". ואין צורך להגיה "עומדים" (הערה קיט, שם).

וברמב"ם הלכות שחיטה פ"ו ה"ח: "ולא יבקבק המים"; ה"ז שם: "בקבק המים". ובהלכות שבת פ"כ ה"ה: "מים צונן". ותנחום הירושלמי ב"ספר המספיק" העיר, שצריך לומר "צנונים" [פלומר צוונים. עיין ליקוטי ספר המספיק, מהדורת באכר, החלק הגרמני, עמ' 124. וכיצא בו במדרש קהלת רבה פ"ד, יז: וישתה מן הבור הזה שמימי זכין וצונן = וצונון = וצוננין! ועיין למשל "סיני", פרך טו עמ' עג, הערה לבית ד, ועוד הרבה]. ועוד שם ב"ספר המספיק", עמ' 86, ובמהדורת טולידאנו, ערך טרד מרמב"ם, הלכות חמץ ומצה פ"ה ה"י: "כל זמן שהמים טורד טפה אחד טפה". באכר, שם עמ' 126, סבור היה, שהשפעת לשון ערב כאן. וכבר ראינו, שאינו כך. לפנינו ברמב"ם, חמץ ומצה: "דגן שנפל עליו דלף, כל זמן שהוא טורד טיפה אחר טיפה" ועיין עוד בהשגות דונש על רב סעדיה גאון עמ' 12, סי' 52: "ואברר היך יהיה ענן — הירח, לפי שהוא המעלה הענן והעב והאיד שהם כלם המים הצלול הערב מי אוקינוס. כשאמרו (=פמל שאמרו) החכמים" (בכמה מקומות, פגון במדרש בראשית רבה, פרשה יג, א, ושם נסמן).

ור' אברהם ב"ר עזריאל ב"ערוגת הנושם", חלק שלישי, עמ' 99, מתנגד למי שפירש "זוד יתרם וצוח" "זוד יתרם" פמל "המים והידונים" (תהלים קכד, ה), ואמר, ש"טעות הוא, כי מים הן רבים הן מועטים לא יקראו בלשו' יחיד, אך בלשון רבים". ולא הופיר את ראב"ע, אף על פי שפירשו רגילים על לשונו!

אף בסיפורי האהבה של יעקב בן אלעזר, שירמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, פרך חמישי, עמ' רנח, שורה רפב, נאמר: "המים אשר מתחת הזכוכית ותכונתו", והעיר שירמן שם: "השימוש במלה מים בצורת יחיד מושפע, כנראה, מן הערבית או הספרדית". וכבר העירוני על זה במקום אחר מדברי ראב"ע וסתירת ראיתו של ראב"ע מן "מי נדה לא זורק עליו". בסיפורים הנ"ל, בשורה רפ, נאמר: "וכי ירא המים הנגרים תחת הקרקע" (בלשון רבים).

13. הוא מביא שם "דעת הרב רבינו משה ז"ל בטעם המלח, כי מנהג עובדי עכו"ם להרחיק המלח מן הקרבנות ומאסים בו ולא יקריבוהו כלל, מפני שהמלח בולע הדם, והרחיקוהו כדי שלא ילך אפילו טפה מן הדם לאבוד. כל כך היו נמשכים אחר מאדים וכחותיו. וכדי להרוס כוונתם תצוה התורה לא תשביח מלח". ומפל מה פשתוב כאן לא מצאתי ב"רבינו משה", מורה נבוכים ח"ג פמ"ו אלא ההתחלה: "וכן לא תמצא בדבר מקרבנות מלח", ולא יותר.

ב. מסורת קריאה "הוא – היא", שאינה ידועה

הזכרנו את לשון המקרא, ויש לומר בו דבר. "ברית מלח עולם הוא", במדבר יח, ט, הכתיב הוא, והקרי היא¹⁴, אבל בשלושה כתבי־יד מהמאה השלוש עשרה (אצל גינצבורג) מנוקד הוא. ואף על פי שהניקוד הוא נגד המסורה, מפל מקום מצאנו מקור קדום לכתב־היד הנ"ל, והוא מהמאה העשירית, שאף שם הנוסח הוא. ב"ג'מע אלאפאט" של הקראי דוד בן אברהם אלפאסי, חלק א עמ' 427, אמר: "ברית מלח עולם הוא אלתזכיר ראגע אלי אלמלח לא אלי אלברית" = לשון זכר מוסב על מלח, לא על ברית.

אין דרכו של הקראי לפרש את המקראות לפי הכתיב¹⁵, ועל פורוץ קרא הוא, ולפי זה יוצא, שמלח לשון זכר הוא בלשון המקרא.

ואמר ב"אור תורה" לר' מנחם לונזאנו לפרשת קרח:

"בכל ס"ס (=ספרי ספרד) כתוב הוא בוי"ו ונקוד בחירק וכו'. וכ"מ (וכן מצאתי) גם בספרים אשכנזים. ובספר מדויק מסור עליו: כל אוריתא כתיב כן בר מן י"א דכתיב יוד עד כאן... במסורת הדפוס בפרש' תצוה כל דסמך לברית היא במ"א (=בר מן אחד) ברית מלח הוא ע"כ. ואני בדקתי בספרים כתיבת יד ומצאתי באחד מספרי האשכנזים הנוכרי' להפך ממש: כל דסמך לברית הוא בר מן דין היא ע"כ ולזה שומעין וכו'. ועוד אני אומר שאין זו מסרה כלל... כי איך אומר כל דסמך לברית דמשמע שיש עוד רבים זולת זו והלא אין גם אחד... ועוד אני אומר כי לעולם ברית היא לשון נקבה וכו'. עוד מצאתי בספרי אשכנז מסרה אחרת בזה הלשון כל מלח הוא בר מן דין היא ע"כ וכו' במה שאמר כל מלח הוא לא אמר כלום כי אין גם אח' לא הוא ולא היא ומשבשבתא היא".

עד כאן דברי לונזאנו. והפול מוסב על "ברית מלח עולם הוא". והנה הובא מנהג משונה, שלא מצאתי זכרו במקום אחר, בנוגע לקריאת "ברית מלח עולם הוא", בפירוש על רש"י לר' דוסא הינני, כתב־יד אוקספורד, מספר 203, דף 51 (עיין נויבאר, ישראליטישה לטרבודה, פרק 8, עמ' 41) לפרשת שמות על הכתוב "תבן אין נתן לעבדיך" (שמות ה, טז), כתוב (ואני מעתיק מפתב־היד)¹⁶

14. בספרי חז"ל העתיקו במובאות פעמים הרבה על פי הקרי, פרגיל. פגון ספרי במדבר פסקא קיח, במהדורת הורוביץ; ה, יא; שם פסקא קיט, עמ' 145 (ועיין שם בשינויי הנוסחאות); מדרש הגדול לבמדבר יח ט: היא. אבל בספרי זוטא מהדורת הורוביץ, עמ' 292: "הוא בודאי" וכו'; ובדרשה שם: "מה מלח שהיא מקיימת דבר שהוא בו". המכילתא, ראש פרשת בא, בכ"י אוקספורד ודפוסים ותנחומא הישן וילקוט: הוא; במהדורת הורוביץ־רבין: הוא. וכן שם, עמ' 201. בתנחומא לך את כ: היא; וכן במכילתא הנ"ל בדפוסים חדשים. ועיין וילקוט שמעוני, קרח, סוף רמז תשכה, וילקוט שמעוני, תהלים, רמז תתמג: היא.

15. ויש אף כתב־יד, שכתוב כאן: היא; ואף זה נגד המסורה, שהפתיב הוא נמסר אף לכתוב זה.

16. ועיין לקמן בסוף המאמר.

17. הקולופון בקאטאלוג נויבאר יש לתקנו, וצ"ל: "בשני בשבת בי"ח ימים לחדש כסליו שנת הק"ץ כתבתי והשלמתי אלו התוספות, אני דוד ב"ר שמואל ירושלמי לאלהו ב"ר יוסף שתרוליו" וכו'.

"ושמעתי מפה קדוש מה"ר שלום האשכנזי בה"ר יצחק זצ"ל בעיר ניאושטט, שאמר שמלת תבן הם ראשי תיבות, הא' הוא לרבעה תבל הוא בו"ו או היא ביו"ד, והבית ברית מלח עולם הוא בו"ו או היא ביד, והגון ואם פשה חפשה בעיר וטמא אותו הכהן נגע הוא ביו"ו או היא ביד. כלומר באילו הג' תיבות לא נודע לנו על ה ב י ו ר , אם הוא או היא, והוא מסופק לנו ולכן אמ' תבן לא נתן לעבדיך כלום' כאילו ישראל אומ' לפני הקב"ה: כל היא והוא שכתבת בתורתך הם מבוררים לנו, היכן יש לומר הוא בו"ו והיכן יש לומר היא ביד, אבל אלו הג' תיבות שיוצאים מתיבת תבן לא נודע לנו על ה ב י ו ר , אם יש לקרות הוא בו"ו או היא ביו"ד. ואני ראיתי בקהלות קדושות של אשכנז, כשקורין בבית הכנסת בשבת הפרשה כשיבא לקרות אחד מאלו התיבות קורא השליח צבור תבל היא הוא, ברית מלח עולם היא הוא, וכן נגע צרעת היא הוא — ואינו אומר או הוא בו"ו או היא ביו"ד, אלא שתי הן, בשביל הספק.

פמות שאמרתי, זוהי מסורת קריאה, שלא הצלחתי למצוא לה סימוכין. המערכת ב"ישראלטישה לטרבודה" מעידה על מקום אחד בהולנד, שהקהל היה מעיר לחזן בשעת הקריאה במקומות אלו: הוא — היא, והחזן היה חוזר אחריהם. אלא, שמקום זה בודד הוא, וראוי לעיין בתרגום אונקלוס וינותן במקראות אלה: בויקרא יג, כב מתרגם א': היא; וינותן (אף מהד' גינזבורגר): הוא. אלא שמפאן אין ראה לכאורה, שהרי הוא מתרגם אף בפסוק כז: "נגע צרעת הוא — מכתש סגירותא הוא". ובפסוק יא: "צרעת נושנת הוא — סגירותא עתיקתא (גינזבורגר: עתיקתא) היא". וכן בפסוק כח: "צרבת המחיה הוא — צולקת פנאה היא; וכן בפסוק כג: "צרבת השחין הוא צולקת שיחנא היא"; ובפסוק כה: "צרעת הוא במכוה פרחא — סגירותא הוא בכואה סגיאית... מכתש סגירותא הוא". ובפסוק כ: "נגע צרעת הוא בשחין פרחא — מטול דמכתש סגירותא הוא בשיחנא סגיאית". אם כן אין קביעות פאן, והפול תלוי במה שסבור היה להדגשת המאמר: "נגע" או "צרעת". בויקרא יח, כג "תבל הוא" (ובמסורה: "במלאפוס"), מתרגם יונתן: תבלא היא; אונקלוס: הוא. ב"מנחת שי" שם אמר: "בשורק, יגיד עליו רעו שניהם בלשון זכר, חזקוני ומאירי. וגם במסורה בפרשת תצוה נמנה עם ה' דמטעים דסבירין היא". ועיין מנחת שי לויקרא יג.

במדבר יח, יט: "ברית מלח עולם הוא"; ובמסורה: וו וחירק. ובאונקלוס: קיים מלח עולם הוא; וביונתן הנדפס: "פמלחא דמבסיס בשר קורבניא דקיים עלם הוא קדם יי". אבל בכ"י רומי אין התיבות האלה, ושם מתורגם: "קיים מלח עלם הוא".

מפל מה שראינו עד עכשיו נמצאנו למדים, שמי שמשחמש עכשיו במלח בל"ו אין להטעותו, ולא נרשמו הדברים שלמעלה אלא כדי להטעות את המילונות¹⁷.

17. שם פדאי לפרש דרך אגב פסקה אחת בפיוט. במחזור ויטרי, עמ' 341, בפיוט הארמי "אמר יצחק לאברהם אבוהי", בסופו, אמרו המלאכים: "רחמי דאבוי אן מדכרינן גבר דאכלין מלח בביתיה" הפירוש הוא, שאכלו סעודה בביתו של אברהם. ולא הוזכר מלח אלא על פי מאמרם ברכות מ

ובנוגע לדרפן של אלפאסי בעניין קרי וכתיב, שהזפרנו לעיל, אומר פינסקר, "ליקוטי קדמוניות", עמ' קלג, ד"ה בשער חת"ט¹⁸, על הפתוב באיוב ו, כא "לו תראו חתת": "אמר אם הייתם מקודם רעים לאיוב, מ"מ (=מפל מקום) אחרי ראותכם מה שבא עליו יראתם שמה יצטרך אליכם ויהי עליכם למשא בדבר מה, ולכן אמר אחר זה: הכי אמרתי הו לי וגו'. ורבים מתקשים בפתרון זה מב' פנים, האחד בהייתם לו. כי יש אנשים שיכתבוהו באלף¹⁹ וזהו טעות איזה סופרים, לפי שאינו כך בכתיב. והב' בתראו חתת, למה שהיא בגעיה חשבוהו מלשון יראה ואינו כך, לפי [שבה הנגינה]²⁰ והוא כמו לא תראו עוד את המקום הזה (ירמיה מב, יג) והגעיה בו היא רק חזוק להנגינה בלבד כמו [יראת ד'] אלמדכם (תהלים לד, יב) ונחנו במעגלי צדק (שם כג, ג) שמרני אל (שם טז, א), וכמוה הרבה, ובזולת זאת הנגינה קרנות צדיק, (תהלים עה, יא), שפעת גמלים (ישעיה ס, ו), שבעת אלפי צאן וכו' (איוב א, ג). (עיין להלן,

ע"ב: "אחר כל אכילתך אכול מלח". וזה רומז, שאכלו סעודה. ומן התימה, שפירוש לפיוט הזה, שם עמ' 381, סוף סימן רצד, נאמר: "הלא הוא האיש שהאכיל לנו סעודה בביתו. מלח, תיקון הוא והקמלח לא הומלח" (יחזקאל טז, ד). "תיקון", פלומר מליצה.

18. במקור הערבי, מהדורת סקו, ח"א, עמ' 597: "קאל אן כנתם קדים לאיוב אצדקא פלמא ראיתם מה נול בה כשיתם חתאג אליכם ויתקל עליכם בשי פקאל בעדה הכי אמרתי הו לי ומכחם שחדו בעדי. וכתיב מן יתער פ' תפסיר דלך מן וגו' הין אלואחד פ' הייתם לו אן חם קום יכתבוהו באלף והו גלט לבצע' אלסופרים לאן ליס הו פי אלכאתבאת ואלתאני פי תראו חתת למא צאר בגעיה פיטנוה מן לגה יראה וליס כדלך לאן ליס פיה יוד והו מתל ולא תראו עוד את המקום הזה ואלגעיה פיה קוה לללחן פקט מתל יראת יי אלמדכם ינחני במעגלי צדק שמרני אל ומתלה כחיר. ופי גיר הדא אללחן קרנות צדיק שפעת גמלים שבעת אלפי צאן".

19. פינסקר שילב כאן הערה, וז"ל: "א"ש (=אמר שמחה) בס"ש (=בספרים שלנו) כתיב לא וקרי לו. ואצלו כתיב וקרי לו וכן הוא הנכון, עיין מ"ש (=מנחת שי) במקום הזה. ומצאתי ג"כ באגרוננו להפך שהוא בוחר יותר בהכתיב וזה הרוב (ש"א) כגון בשער רב [מהדורת סקו חלק ב עמ' 588-589] אמר על מלת 'ורבו רבון' (דניאל ז, י): וכבר יש חילוף בכתיבתו, בפנים יכתב רבון, ובחוץ רבון קרי ואין לו כתיב, ויותר נכון מה שנכתב ורבו רבון עכ"ל. וכן הוא האמת יעוין מ"ש (=מנחת שי) שם. ועיין מה שנכתב לקמן בפנים".

אלא שיש להעיר כבר כאן, שפינסקר קיצר מלשון המקור (ואפשר שלא היה בכתיב הידי שלפניו), ויש לתקן את דבריו. וזה לשון המקור: "וקד יתלף אלנאס פי כתאבתה אמא פי דאכל אלדף פהו יכתב רבון ואמא מן ברא פקום יכתבון רבון קרי והדא פלא שי וקום יכתבון רבון קרי וליס הדא רסם אלסריאני ואצח מא כתב ורבו רבון פי דאכל אלדף וליס לה כתאבה כלארג אלדף ולאן מא וגדנאה פי אלכאתבאת אלאצליה והדא מן טעות סופרים". ותרגומו: וכבר נחלקו בני אדם בכתיבתו אם שפתוך הספר יכתב רבון ובחוץ יש בני אדם שיכתבו "רבון קרי", וזה אין לו (עניין) דבר. ויש בני אדם שיכתבו "רבון קרי" (כמו לפנינו), ואין זו דרך הסורית. והנכון ביותר מה שנכתב ורבו רבון בפנים, ואין לו שום פתיבה יוצאת מחוץ לדף. ולא מצאנוה בכתיבות העיקריות, פלומר בנוסחאות העיקריות, וזה מן טעות סופרים.

20. בכתיב הידי שלפני פינסקר חסר כאן והשלים: "לאן פ'נה אל לחן", ורצה לומר: לפי שבמלה הזאת נמצאת ג"כ הנגינה. וכפי שראינו בהערה 18 הנוסח בכתיב הידי הוא: "לאן ליס פיה יוד" (=שאין בה יוד).

שער שם). [ובשער שם, עמ' קמ–קמא (ב"ליקוטי קדמוניות)] העתיק את כל לשונו של אלפאסי. ושם חזר אלפאסי לאותו עניין ומביא כמה דוגמאות שהביא כבר כאן²¹.

וכל מה שכתב כאן אינו מדויק. אלפאסי אינו עסוק כלל בעניין קרי וכתבי, אלא כאן העיר מה שהעיר בגלל הנוסחאות המשובשות. והדוגמאות שהביא פינסקר אינן עניין לקרי וכתבי, אלא לנגינות ולטעמים, ובזה עסק בכל הספר פולו.

לעיל, הערה 7, דנתי בצורת "מסקא", "נשא". ויש להביא כאן דומה להן, שנחלקו בה המפרשים, והיא: "פ ע ג ל ה דשא" (ירמיה נ, יא).

מנחם בן־סרוק, במחברת, מחבר דשא עם דש (משורש דש), "ענין כתישה". והשיג עליו דונש, בשירו ובהשגותיו, עמ' 58: "פתרוננו לא יתכן מפני המכתב והענין, כי דשא הוא ב א ל ף, למען אשר נבנה שם העגלה, מן חדשא הארץ דשא. ולו בקשת להביא הוללות בלבות הפתיים אשר לא קראו בספרים המוגהים באמרך בה"א הוא כתוב, לא יועילך הדבר הזה מאומה, כי לו היה כתוב בה"א לא סר מגזרת דשא, ומפני כי הה"א יבוא במקום האל"ף והאל"ף במקום הה"א בכל המקרא, וכו'. ולו נבנה שם דשא מדיש, היתה העגלה דלה ורוה, ולכן נאמר כי העגלה האוכלת הדשא נקראת דשא". (והודה רבנו חס בהכרעותיו לדונש). אף אלפאסי באגרונן ח"א עמ' 403 מפרשו מלשון דישא (אלא שיש שם שנויי נוסחאות בפסוק: יש שפותכים דשה, ויש — דשא).

ר"י חיוג' ב"אחיות הנוח", (מהדורת דוקס עמ' 11. מהדורת נוט עמ' 10. במקור הערבי, מהדורת יאסטרוב, עמ' 16) מביא דשא בין הדוגמאות של חילוף א — ה ופירשו מלשון דישא. ועל זה אומר ר"י בן ג'נאח, הרקמה, מהדורת וילנסקי, עמ' קו—קז: "והביא (ר"י חיוג') שמה בכלל המין הזה ר"ל מה שיכתב באלף במקום הא פי תפושו כעגלה דשא (כן צריך לומר, כנוסח המקור הערבי וכ"י אחד של העברי, ולא דשה, כמו שקבע וילנסקי, פי ר"י חיוג' אומר מפורש, שכתוב כאן אלף במקום הא), ואיננו נכתב כי אם בהא (פלומר הפתיב שם הוא דשה, ולא דשא כדעת חיוג'), והמסורת עליו לית דכוחיה, וכתוב הא²². אבל מפני שהגיעני על אחד הגדולים (לא נודע מי הוא) שהוא תופש על ר' יהודה, בחשבו כעגלה דשה, שהוא מדש חטים (דהי"א כא כ), ואם הוא אצלו כתוב באלף, והוא חושב אותו מ'כי דשא נאות מדבר' (יואל ב, כב), וישים האלף אשר טעה בה שרשיה בו לא מומרת ההא, כמו שאמר ר' יהודה, ויאמר כי פירושו: דשא, כלומר שהיא רועה הדשא. וטועה בזה — ראיתי שאבאר לך אופן הטעות בזה. ואומר, כי התאר לזכר מן הפעלים אשר הם מבצעי האלף יבוא על משקל פֻעַל, כמו: טָמַא וקָלַא וצָמַא. ויבא ממנו לנקבה על משקל פְעֻלָה, כמו: מְלָאָה, טָמְאָה, צָמְאָה, ורוח נְבָאָה (משלי יז, כב). ו'כי דשא נאות מדבר' מן המין הזה מהפעלים, ויוצא מזה שיהיה התאר

21. במקור הערבי, ח"ב עמ' 684–689, ויש לתקן בתרגומו של פינסקר. הוא מתרגם: "כתבוהו על דעתם ולא על מה [שהוא]". ולפי המקור הנדפס צ"ל: "לא על דעה מסורה [לא עלי ראי מאסרה]; ואמנם הם חיווק [להנגינה]". פן לנכון במקור, אלא שיש לדייק ולתרגם: אלא חיווק להנגינה בלבד [=ללאחאן פקט]. על "במכתש" פותב פ': "איני יודע פירוש מלה זו, וכנראה כינה כן את המיכא". וכמוכן הוא טעות, והפניה למשלי כו כב, פמות שציין לנכון סקוז; "וכבר קרה בדומה לזה לקצת המפרשים ב'תראו חתת' עשאוהו מלשון יראה". וצריך להוסיף: בגלל הגעיה [=לאגל אלגעה].

22. ומפאן לקח האפודי, "מעשה אפודי" פרק כד.

לנקבה מ'כי דשאו' דְּשָׂאָה, לא דְּשָׂא. והתברר מההקשה הזאת, כי 'כעגלה דשה' מן 'דש חטים', ואפילו אם יכתב באלף כאשר חשב ר' יהודה". אלו דברי בן ג'נאח.

בספרים נחלקו הנוסחאות. יש שפתיב בהם דשה, ויש שפתיב בהם דשא. עיין למשל "מנחת שי" במקום ועוד. בנוסחאות הרגילות — דשא, באל"ף.

המפרשים שהיה לפנייהם דשא, לא פקפקו לפרש מלשון דְּשָׂא, כמו חיוג' ודונש. אבל רש"י מפרשו מלשון דישה.

ועיין רד"ק במקום ובשרשים שלו. וטענתו של רד"ק שדשא הוא על דרך שיוצא (קהלת י, ה), וכבר הקדימו בזה ראב"ע ב"צחות" דף יג ע"ב, עיין לקמן; ואף על פי שבנוגע לנשא לא עמד ראב"ע על זה (כמות שפתיבתי לעיל), שאף הוא מסכים לפירוש חיוג'.

בן בלעם בפירושו לירמיה מפרש בקצרה כבן ג'נאח, וחולק על חיוג', פדברי בן ג'נאח, פרגיל אצלו. ובן זמנו של ראב"ע, ר' מנחם בר' שלמה, בספרו "אבן בן חן", שליקוטים ממנו פרסם באכר ב"הגון", פרך רביעי, אמר שם (עמ' 57): "כלומר כעגלה אוכלת דְּשָׂא רך ודשן, ולא כאוכלת קש יבש, וכאשר נאמר ויצאחם ופשתם כעגלי מרבק (מלאכי ג, כ), וכן תרגם יונתן כאן: כעגלי רבקא). ולא נכתב כעגלה דשה, היה לי לומר כעגלה שהיא בגון דשן (באכר רצה להגיה "דשין" ר"ל אנשים דשים, ואין צורך בזה). ולפשט הפסוק ככה כי תשמחו כי תעלו שסי נחלתי ובוזיה כי תפוש ברגליך ותדרסי כעגלה זו דושה בגורן. והיה הפשר קם באמיתו. אלא בראותינו מכתב המלה דשא אין לעתקה מגזרת דשא. ולא להמזיח לה מזה דשה. ולא להזיח ממנה אזור חדשא (בראשית א), חדשא (יואל ב), וכן מלחם יגורו לכו לחמו מלחמי (משלי ט, ה) ואל תלחם (שם כג, ו), ומן אבוס ברבורים אבוסים (מלכ"א ה, ג)".

ר"מ סבור אפוא נגד ריב"ג ש"דְּשָׂא" יש לפרש=דְּשָׂה, ואומר שדשא הוא פועל גזר מהשם דְּשָׂא. (ועיין מה שפתיבתי בהערתי ל"ספר הפעלים" של בן בלעם ("קריית ספר" ירושלים תשל"ו, עמ' 157, הערה 6), ואֲבוּסִים לקוח מ"אָבוּס", וכן אף בן בלעם, כנ"ל, עמ' 147).

גם ר' יוסף קָרָא מפרש "כעגלה הרבוצה בנאות דשא ורועה במרעה טוב שמשחמנת מתוך מרעה הטוב" וכו'.

וזה לשון ראב"ע, "ספר צחות" מהדורת ליפמאן, דף יג ע"ב: "ואמר ר"י המדקדק כי כמוהו (היינו כמו גבהא, יחזקאל לא, ה) כעגלא דשה (צ"ל: כעגלה דשא), והנה בא אחריו רבי מרינוס (היינו אבן ג'נאח) גם הוא היה מדקדק גדול וילעג על²³ האומרים שהמלה מגזרת חדשא הארץ דשא, כי אלו היה כן היתה דשאה, כמו אני מלאה הלכתי, ואני אלעג עליו, כי מה הטעם לעגלה שתדוש, ואף כי עם מלת תפוש, והנה חברו ופשתם כעגלי מרבק, רק המלה מגזרת דשא, והטעם שהיא רועה דשא ואין עליה עבודה, וזה דקדוק המלה, דע כי שם התואר לשון יחיד זכר הוא דשא ע"מ מלא, והנה האל"ף נח נעלם, וכאשר רצונו להוסיף סימן הנקבה גם הוא ה"א נח נעלם, התחברו שני נחים נעלמים, ע"כ חסרו האחד, ונקמץ השי"ן להורות על לשון נקבה וכמוהו מלה יוצא ליחיד זכר, והנה אמר כשגגה שיוצא מלפני השליט, אע"פ שהיה ראוי להיותו יוצאה" וכו'.

בקצרה פתב כך אף בפירושו האחר לבראשית א, יא (מהדורת פרידלנדר, עמ' 28,

23. "לעג על" או "לעג ל-" בלשון של ראב"ע עוד, פגון לתהלים פד, ד: "אמר ר' משה וכו',

ורבי יהודה בן בלעם לעג לר' משה" וכו', ובספר "שפת יתר" שלו, סי' לח: "ויקם ר' משה הכהן לפרש 'אל תחד כבודי' כמו 'נפשי' וכו', ואז קם ר' יהודה בן בלעם וילעג עליו" וכו'. והפירושים הובאו אף

בראב"ע לבראשית מט, ו, עיין שם עוד.

והמעתיקים ממנו): "תדשא, כמו תצמיח, כעגלה דשא מזאת הגזרה, האוכלת הדשאים, ובפת"ח העי"ן כדרך כשגגה היוצאת (כלומר: שְׁיוּצָא) מלפני השליט". ועיין אף מאזנים, מהד' היידנהיים, דף טו ע"א. ולכאורה פלא שלא הסמיך ראב"ע "שְׁיוּצָא" אל נָשָׂא, לומר שלשון נקבה כאן, אלא הלך בדרך בן ג'נאח ואומר (שיטה אחרת, מהדורת פרידלנדר), ש"הארץ לשון זכר כמו נעתם ארץ". וכן בויקרא יח, כח.

על כל פנים, מפל מה שראינו מתבררים דברי רב יוסף ב' נחמיאש בפירושו לירמיה, ספר השנה, פראנקפורט דמיין, פרך עשירי, החלק העברי, שאמר: "דָּשָׂא גזרת והשיג לכם דיש (ויקרא כו, ה) ומשפטו דָּשָׂא בהא כי הוא תואר כו' כעגלה הדשה שהיא שמנה ודשנה שאוכלת מדישה. ות"י ארי תרוצין כעגלי רב [קא, כצ"ל]. וי"מ שמש"כ כעגלה דשא בפלס מְלָאָה מגז' דשא, שהיא שמנה באכילת דשאים ועשבים ונפלת הה"א כנפילתו במלת שיוצא מלפני השליט".

והנה הדוגמה של שְׁיוּצָא יש בה משום ביאור לקמץ האחרון, אבל לא לקמץ שתחת ד. ועלינו לומר שפירושו: אשר דָּשָׂאָה.

תוספת

מהפיוט הקדום יש להביא את לשון אזהרות "אתה הנחלת", בחלק המתחיל "אבננת מומים": "ברית מלח שלא להשבית להקריב אותה על כל קרבן".

שער נוח התיבות מתוך "עין הקורא"

(כללי מלרע ומלעיל ליהב"י הנקדן)

פתיחה

במאה השמינית נצמחה במזרח ספרות ענפה למדאי מסוג דקדוק המסורה¹. שני החיבורים העיקריים בדקה"מ שהורתם ולידתם במזרח, הלא הם דקדוקי הטעמים והדא"ף אל קארי (הורית הקורא), נפוצו לאירופה וזכו גם להעתקות, לקיצורים ולעיבודים לא מעטים².

בזיקה לחיבורים האלה נוצרה במרפזה של אירופה ספרות דקדוקית, דלה למדאי, שעלינו לראותה כשלוחה המערבית של ספרות דקה"מ. החיבור החשוב והמקורי ביותר, שיצא משלוחה זאת, הוא "עין הקורא" ליהב"י. חשיבותו הרבה של החיבור באה לו מהדיון הממצה והמקיף, לראשונה בתולדות הספרות הדקדוקית היהודית, בכמה עניינות של קריאת המקרא ושל מלאכת ניקוד המקרא.

ראוי היה לו לחיבור זה שיפורסם במלואו, ברם הואיל וחלקו כבר פורסם בידי שני מלומדים בתקופות שונות, נראה שנקבע גורלו להיגאל לשיעורין. אף אני בא כאן לתת בפני הקוראים חלק נוסף ממנו — והפעם את הפרק על כללי ההטעמה בעברית המקרא.

מבוא

א. שם המחבר. המחבר עצמו מזכיר בהקדמתו לחיבור את שמו ואת ייחוסו ואת כינויו. בראשית ההקדמה הוא פותב: "ה' אלהי ישראל אשר נתן למשרתו יקותיאל עין רואה ואזן שומעת", ומיד לאחריה בא שיר, הפותח במלים: "יהגה ברוך אל פי יגיד תהילתו", שפראשי טוריו באה חתימת המחבר: יקותיאל פהן. הקטע שלאחר השיר פותח את גוף ההקדמה במלים: "אמר המחבר יהב"י", וההקדמה

1. ראה ג' אלוני, "תורת הבלשנות הטברנית ודקדוק המסורה", בית מקרא, כ(תשל"ה), 232-

233, 262-263. פרופ' אלוני הרים תרומה נכבדה לחקר דקדוק המסורה (להלן: דקה"מ). ועיין להלן במבוא, סעיף ז'.

2. לגבי דקה"ט — ר' רשימת כהנ"י במהדורת דותן של דקה"ט, ירושלים תשכ"ז, חלק א, עמ'

50 ואילך; אלוני, שם, 254. לגבי הורית הקורא — א' בנדויד, בית מקרא, ג(תשי"ח), 7-9; דותן, הערך Masorah באנצ' יודאיקה, כרך ט"ו, 1473-1474.

מסתיימת שוב בשיר, שבראשי טוריו הקצרים חתום פיננזי: זלמן³ נקדן⁴. מקובל, בעקבות אליהו בחור⁵, לפתור את ראשי התיבות יהב"י: יקותיאל הפהן בר יהודה⁶. ואולם בכתה"י לא פורש שם אביו, אלא בכ"י אחד, הוא כ"י בריטיש מוזיאום Or. 853.

המעתיק הספרדי של כה"י הזה מוסיף בסוף ההקדמה דברים אלה: "שלמו דברי ר' זלמן ומליצותיו וחרוזותיו, ויסד ספר זה של דקדוק הנקרא עין הקורא, ושמו יקותיאל בר' יצחק הכהן זלח"ה". ובכן, שתי מסורות שונות, ואין הכרע.

ב. מקומו. בסוף הפרק האחרון של החיבור, הקרוי "אזהרות הקורא", באה פסקה מאלפת: "כל אילו האזהרות אשר כתבנום הנה לא כתבנום כי אם לאנשי ארצנו זאת, כי בשאר ארצות לא שגו בכל האזהרות האלו. וגם אנחנו שמענו שיש קצת חכמים באספמיה הידעיים להבדיל בין כל תיבה לחיבה דומיה ובין כל אות לאות ובין כל תנועה לתנועה. גם אנחנו ידענו כי יש קצת האשכנזים משמיעים מוצא ה' ח' כאחד וכן ש' ש'. גם אנחנו יודעים כי קצת בני ארץ כנען הוציאו החי"ת כמוצא כ"ף הקיצונה, וקצת בני צרפת הוציאו את הדל"ת כמו הזי"ן, וגם את מוצא הצד"י שנו הצרפתים". כך מנוסחת הפסקה בכה"י האשכנזי בריטיש מוזיאום Add. 19776 משנת 1396. ואילו בכה"י הספרדי, שהוזכר לעיל, מצוי המשפט הראשון של פסקה זו בשינוי קל ובתוספת מלה: "כל האזהרות אשר כתבנו הנה לא כתבנום כי אם לאנשי ארצנו את [צ"ל: זאת] אשכנז, כי בשאר ארצות...". אף פי נראה להניח, שמלת 'אשכנז' היא חוספת המעתיק הספרדי ואינה מעיקר בחיבור, מפל מקום עדיין יש בדבריו מסורת קדומה — כה"י ב"מ Or. 853 הוא מן המאה י"ד/ט"ו — בדבר מקומו של יהב"י. מסורת אחרת על מקום מגוריו הייתה בידי אליהו בחור האשכנזי: "וקבלתי שהוא היה בק"ק פראג שבמדינת פיהם [= בוהמיה]"⁷. אף מסורת זו של

3. זלמן הוא הגרסה הגרמנית לשם המקראי שלמה, ר' מ' וויינרייך, לשוננו כ"ז-כ"ח (תשכ"ד), 329, 332. פיננזי זה נתייחד גם לשמות פרטיים נוספים, וביניהם לשם יקותיאל, ר' ברשימת השמות (אות ז) של בעל הפירוש "ביח ישראל" לאבן העזר (סוף הלכות גיטין); ור' שם גם דברי בעל "טורי זהב". יקותיאל בר' אברהם, לשם משל, שהיה תלמיד ר' שמחה משפיער, מכונה ר' זלמן משפירא, ר' א"א אורבך, ספר ערוגת הבושם, ד, ירושלים תשכ"ג, 120.

4. המונח "נקדן" מציין הן את המומחים, שניקדו כחי"י של מקרא, הן את המומחים בענייני מסורה וניקוד, שחיברו חיבורים מיוחדים ובהם הוראות מעשיות בניקוד ובקריאה. רשימת הנקדנים מובאת בידי צונץ, 109-122 p. Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845. הנקדנים פעלו בעיקר באירופה המרכזית והמערבית-צפונית. העיסוק בניקוד במקומות אלה מקביל למחקר הדקדוק על אדמת ספרד.

5. ספר מסורת המסורת, מהדורת גינצבורג, לונדון 1867, עמ' 257.

6. עיין צונץ, שם, 115: וכן, W. Bacher. Die Hebräische Sprachwissenschaft, Trier 1892, p. 90; M. Steinschneider, Bibliographisches Handbuch... für hebräische Sprachkunde, Jerusalem 1937, p. 71.

7. שם.

הבחור נתקבלה ע"י המלומדים שלאחריו, עד שאפילו כינו את יהב"י: הנקדן מפראג. לאחרונה ערער עליה ד"ר י"ג גומפרץ ז"ל. לדעתו: "לא ברור אם מסורת זו נכונה, שכן יהב"י מזכיר ומבקר את דרכי הקריאה של יהודי ארץ אשכנז ושל יהודי ארץ פנען כמי שעומד מבחוץ, בלי לרמוז לאיזה משני קיבוצים אלה שייך הוא עצמו"⁸. אף הוא העלה במחקריו הפונטיים⁹, שהמבטא, שבו מתחשב יהב"י בפרק "אזהרות הקורא", הינו המבטא הצרפתי-האשכנזי הקדום, שנהג במחצית הראשונה של ימה"ב. מסתבר, שלפי דעתו — אם כי לא אמר דבריו במפורש — היה יהב"י מצפון-צרפת.

השערת גומפרץ עשויה להתחזק ממקור חיצוני. בתעודות היסטוריות בנות התקופה מצאתי את השם יקותיאל בר יהודה הפהן. יקותיאל זה הוא ממקדשי השם בפרעות של שנת תתקל"א (1171) בעיר בלויש (Blois), שבצפון צרפת¹⁰. מפל מקום, אין בידינו להכריע, לפי שעה, באשר למקום, שבו חי ופעל יהב"י. למצער, נוכל להצביע, במידה רבה של ודאות, על מוצאו האשכנזי, וזאת בהסתמך על פניו הגרמני המובהק (זלמן), ועל המבטא, שבו הוא מתחשב ושאותו הוא מבקר בחיבורו.

ג. זמנו. צונץ, גינצבורג, באכר ושטיינשניידר מניחים, שיהב"י חי במחצית השנייה של המאה הי"ג. ואילו גומפרץ מעלה שלושה נימוקים להקדים את זמנו: "מאחר שמהמקדש הספרדי האחרון, שיהב"י מביא דבריו, הוא ראב"ע (שנפטר בשנת 1167), ומאחר שספק הוא, אם הייתה ידועה ליהב"י תורתו של ר' יוסף קמחי (שנפטר אחרי שנת 1170) אם לא, ומאחר שמ"אזהרותיו" ברור, שעדיין הגה את השי"ן הימנית כמו השמאלית¹¹ — יש להניח שחי במחצית הראשונה של המאה הי"ג"¹². אף וולף היידנהיים, שהוציא את הערותיו של יהב"י לתורה ולמגילת אסתר

8. גומפרץ, לשוננו, כ"ב (תשי"ח), 36.

9. הנ"ל, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, 11, 21, 23, 38, 39.

10. התעודה האחת היא ספר זכירה לר' אפרים ב"ר יעקב מבזאנ. נתפרסמה אצל א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז צרפת, ירושלים תש"ו, עמ' קט"ו ואילך. הסיפור על הצדיק יקותיאל מופיע בעמ' קכ"ח. בתעודה זו נזכר, שיקותיאל היה מתלמידי הרשב"ם ורבונו חס. התעודה השנייה היא רשימת שרופי בלויש, נתפרסמה: S. Salfeld, Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches, Berlin 1898, p. 17. H. Gross, Gallia Judaica-Dictionnaire, Or' גם Géographique de la France, Amsterdam 1897, p. 117.

11. לעניין זה עיין במאמר "השי"ן, טלטוליה וגוגוליה" בספרו מבטאי שפתנו, 30-55, ובמיוחד עמ' 39. לדעתו בטאו יהודי צרפת ואשכנז במחצית הראשונה של ימה"ב את השי"ן הימנית s. השי"ן הימנית קמה לתחייה באשכנז באמצע המאה הי"ב עם מתקן s < š שבלשון הגרמנית.

12. לשוננו כ"ב (תשי"ח), 36.

ר' להלן סעיף ה). סבור היה שמחברנו קדם לקמחיים, הואיל ולא הופירו פלוג'13. ולפי דעתי, אין מניעה, מהנימוקים האלה עצמם, להקדים את זמן חיבורו של יהב"י למחצית השנייה של המאה הי"ב, לשנים 1065–1170.

ד. שם החיבור. שם החיבור נאמר במפורש בסוף הקדמת המחבר: "ואמאן לקרוא את ספרי על שמי פן ייחשב לי לגאווה ובוז, וקראתיו עין הקורא למען תאורנה עיני קוראיו בטעמם מדבשו". אליהו בחור מציין, שמצא את ראשי התיבות ע"ה בגיליונות של כמה ספרי תורה, והוא פותרם, שהם שם החיבור עין הקורא¹⁴.

ה. תוכנו. החיבור כולל, מלבד ההקדמה המאלפת, פרקים בעניינים הבאים: 1. הטעמה. 2. מתיגה. 3. הקפה. 4. אזהרות לקריאה נכונה בעניינים הבאים: הנעת אותיות שויות לפני גרזנית; השמעת חטף-פתח הבא עם אל"ף ועי"ן, שלאחר אות שימוש; קריאת הצירוף אות שימוש שויה + יו"ד חרוקה על דרך בן-אשר ולא על דרך בן-נפתלי; השמעת הדגש "הקל" באותיות ו"ט למנ"ס צק"ש¹⁵; השמעת הדגש החזק באותיות שויות; אזהרה לא למתוג שלא פדין לפני פור, זרקא וסגול; אזהרה לתת רוח בין הדבקים; הקפדה בקריאה פשיש מלים הדומות במבטא ושונות במשמעות. בסוף החיבור הדקדוקי באות הערותיו של יהב"י לחימוש ולמגילות אסתר ואיכה. ההערות עניינן בטעמים, במתגים ובמקפים ובפרטי ניקוד¹⁶.

ההערות לחימוש נדפסו בידי וולף היידנהיים בחומש "מאור עיניים"¹⁷. במבואו לפרך הראשון (ספר בראשית) הביא היידנהיים את ההקדמה של יהב"י לחיבורו וכן חלק קטן מ"אזהרות הקורא", כמו-כן הדפיס היידנהיים את ההערות למגילת אסתר ב"מגילת אסתר מאירת עיניים"¹⁸. ד"ר י"ג גומפרץ פרסם את 'שער המתיגות' מתוך חיבורנו עם מבוא והערות¹⁹.

ו. מקורותיו. בהקדמתו מונה יהב"י את המקורות לחיבורו: "ואלה ספרי המלאכה אשר נתן לי אלהים בזה: מס"ה מסו"ה²⁰ ושאר מסורת מקובצת מספרים

13. דברי היידנהיים נכתבו בכתב יד על שער כ"י אוקספורד, מיכאל 510 (קטלוג נויבאוואר, 1443), המכיל את ההערות הנ"ל ואת ההקדמה לחיבור "עין הקורא".

14. מסורת המסורת, 258.

15. עניין זה נידון בהרחבה בעבודה סמינריונית, 'ניקודו של מחזור סליחות אשכנז מן המאה הי"ב', שכתבתי בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 52–60.

16. C. D. Ginsburg, Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible, London 1897, p. 621.

17. בחמישה פרקים, רעדהיים תקע"ח-תקפ"א. ע"פ כה"י הנוצר בהע' 13 לעיל.

18. רעדהיים תקפ"ה. ע"פ כה"י הנ"ל.

19. לשוננו, כ"ב (חשי"ח), 47–36, 146–137. ע"פ כ"י האשכנזי הנוצר לעיל סעיף ב. בעקבות

מחקרים של פרופ' א' דותן ופרופ' י' יבין אי אפשר עוד לקבל חלק ממסקנותיו של גומפרץ.

20. לפי אליהו בחור, שם 249, מס"ה פירוש יסורה קטנה, מסו"ה — מסורה גדולה.

טובים ומסורת החלופים וסימני הקדמונים טובים וספר הוריות הקורא²¹ וספרי הדקדוק חיוג ומרון ופרחון²². והוא מוסיף: "כל הספרים האלה לא הצליחני כאשר הועילני ספרי ספרד המובהקים, כי כאשר חברתי את ספרי זה קבצתי לפני ששה ספרים של [מקרא. — א"א] אספמים"²³.

כמו-כן נזכרים בהערותיו הדקדוקיות: אבן בלעם, ראב"ע ורפנו שמואל, הוא הרשב"ם²⁴ ולא שמואל הנגיד, פדעת היידנהיים²⁵.

ז. אופיו. חיבורנו אינו דקדוק של ממש, שכן אינו עוסק בתיאורה הפולל ובחקירתה של העברית בתור לשון. זהו חיבור נקדני, שבו אוסף ממצה של כללים ופרטים ושל הוראות מעשיות פעניינים אחדים, שידיעתם נחוצה כדי לקרב את האנשים אל "מלאכת הקריאה הישרה", כדברי יהב"י בהקדמתו. בעיקרו מיוסד החיבור על חומר המסורה וקרום לספרות המסורה, אולם נבדל הוא מרשימות המסורה ומחיבוריה בדרך עיבודו של החומר, בצורת עריכתו, בשיטתיותו ובאופן ניסוחו²⁶. כל אלה, ויותר מכול ההשקפה הדקדוקית שברקעו, מבוססים כבר על ההתקדמות, שהושגה במחקר הלשון העברית באסכולה הבלשנית של ספרד. מבחינה זאת, בחינת המיזוג של חומר המסורה עם יסודות הבלשנות העברית,

21. על מקורו הערבי ועל עיבודיו-תרגומיו העבריים המצויים בספרות אירופה ר' במאמרו של

א' בנדודי, הנזכר בהע' 2.

22. יהב"י קלט את תורת חיוג' בדבר הפועל התלת עיצורי. עם זאת יש אך זכר קלוש בחיבורו לתורת הנח הנסתר של חיוג'. ספרי חיוג' תורגמו בידי משה הפהן גיקאטילה במחצית השנייה של המאה ה-11, ובידי ראבע בשנת 1140. ספר הרקמה וספר השרשים של יונה אבן ג'נאח תורגמו בידי יהודה אבן חיבון בשנת 1171. נראה להניח, שיהב"י הפיר את תורת ריב"ג ממחברת הערוך של שלמה בן פרחון, שחזברה בשנת 1161.

23. ע"פ ב"מ Add. 19776, דף 171 ב. אבל בכ"י ב"מ Or. 853 נוסף: פלוגתות מדינחאי ומערבאי, וחסר: הוריות הקורא. על האדיאיה בדבר ספרי ספרד המובהקים המדויקים ר' מ' פהן, מגנשי כתיב במצפתי מסורה עתיקים, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 36, 39.

24. ודאי היה לפניו, נוסף לפירוש הרשב"ם לתורה, גם חיבורו הדקדוקי, הנקרא 'דייקות'. על ייחוסו של ספר זה לרשב"ם ר' ח' ילון, ענייני לשון, ירושלים תש"ב, 28; א"א אורבך, ערוגת הבושם לרבינו אברהם ב"ר עזריאל, ד, 142-143. החיבור הדקדוקי, שנשרד בכ"ר אחד (ברלין 118), יצא לאור בידי יוס טוב שטיין, Jahrbuch des Traditionstreuen Rabbiner-Verbandes in der Slovaeki, 1923. p. 35-67.

25. ר' הע' 13 לעיל.

26. להבדלים שבין ספרות המסורה לבין ספרות הדקדוק בנוגע לתפקידים, למטרות, לדרגי החקירה ר' י' ייבין, מבוא למסורה הטברנית, ירושלים תשל"ב, 107; ד' טנא, הערך: Linguistic Literature, אנצ' יודאיקה, כרך 16, 1354; א' דותן, ספר דקה"ט לר' אהרן בן אשר, חלק ב, 268.

שייך חיבורנו לענף הדקדוקי, הנקרא 'דקדוק המסורה'²⁷, ביתר דיוק לשלוחה המערבית המאוחרת של הסוג הזה, שעל פן היא גם מפותחת ומגובשת יותר מהורתה המזרחית.

ח. הפרק על ההטעמה. בפרק הזה נאספו יחדיו וחופרו — לראשונה בספרות המסורה והדקדוק בסקירה יסודית, מסודרת ומקיפה — כללי מלרע ומלעיל במלות הלשון העברית המקראית. מלבד העיון בכת"י ספרדיים מדויקים של מקרא, השתמש י"ב"י לצורך חיבור הפרק בהערות הרבות של המסורה הקטנה בענייני מלרע ומלעיל, ובדואי גם בכמה רשימות מסורה מקובצת, שנוגעות לעניינים אלה, כגון הרשימות 32, 51, 225-226, 372-373 בספר 'אכלה ואכלה'²⁸, והרשימה שבסעיף 73 בספר דקה"ט²⁹. מן הספרות הדקדוקית, שקדמה לו, נראה שהסתייע ב'הורית הקורא', ב'ספר הניקוד' (פחאב אלתנקיט) של חיוג' ובספריו העיקריים של הראב"ע³⁰.

הפרק הזה³¹, כשאר פרקי החיבור, ערוך ע"פ קריטריון דקדוקי. הוא נחלק לשלושה שערים: שער האותיות, שער הפעולות ושער השמות. שער האותיות מסודר לפי אותיות השימוש שבהברה האחרונה במלה. שער הפעולות — לפי הגזרות, ושער השמות — לפי משקלים וקבוצות של מלים דומות. לשערים האלה הוקדם מבוא על החשיבות הנודעת מידעת ההטעמה הנכונה, ובסופם בא דיון קצר בעניין נסיגת-הטעם.

בפרקנו נסקרו כל הסימנים וצורות הפועל והשם המלעיליות, אך רק מקצתן של הצורות המלרעיות, שהרי, כדברי המחבר, "אם תבוא לידך תיבה אחת לפעמים אשר לא הובאה הנה בתוך הכללים, לא היא ולא דומיה, תדין אותה מלרע". ונעיר עוד, שפרק זה — כמו שאר פרקי החיבור — היה לנגד עיניו של המדקדק האיטלקי אברהם דבלמש בעל 'מקנה אברהם'³². החלק הראשון ('במלעיל ומלרע') של השער השמיני מספרו ('שער המבטא והטעמים') אינו אלא עיבוד מקוצר, במקומות אחדים משופש, של פרקנו, וזאת מבלי לציין כלל את שמו של י"ב"י. כמו-כן עשה שימוש נרחב בכללי ההטעמה של י"ב"י המדקדק האשפנוזי שלמה כץ, הנקרא זלמן הענאו, בספרו 'יסוד הניקוד'³³, אבל בהזכרת המקור ומחברו.

27. ר' המאמר הנזכר בהע' 1 לעיל.

28. לספר זה, ככל הנראה, התבונן י"ב"י בהקדמתו, כשהוא מופיר בין מקורותיו את מסורה (= מסורה הגדולה). ר' ייבין, שם, 93.

29. במהדורת בער-שטראק, ליפסיה 1879.

30. אלו מכילים זעיר שם זעיר שם הערות, שעיסוקן בהטעמת המלה. ר' ב"ז באכר, ראב"ע המדקדק, ת"א תרצ"א, 56 הע' 1. ספריו בדקדוק נכתבו בין השנים 1140-1160.

31. בחיבור הוא נקרא 'שער נוח התיבות'.

32. ונציה 1523.

33. אמסטרדם ת"ץ.

ט. דרך ההוצאה. בנוסח הפנים קבעתי את כ"י בריטיש מוזיאום Add 19776 (מס' 80 בקאטאלוג מרגליות). והו, לדעתי, כמו גם לדעת גומפרץ³⁴, כה"י המעולה שבין כתה"י של 'עין הקורא'. נוסחו הוא השלם ביותר, במיוחד במה שקשור לדוגמאות, והוא נקי כמעט לחלוטין מהשמטות ומשגיאות. החיבור הדקדוקי מצוי בדפים 170-189 (כה"י מכיל גם את הערותיו של יהב"י לתורה ולמגילות אסתר ואיכה, וכן מכיל הוא חמישה חומשי תורה עם מס"ק, חמש מגילות והפטרות). לפי הקולופון סופר כה"י הוא ר' שמחה בן שמואל, והוא גמר עבודתו בעיר קובורק; הנקדן הוא ר' גרשם בן יהודה, והוא ניקדו בפפר וקסלזי (פך הוא הניקוד בכה"י); המלאכה נסתיימה ביום א' בראש חדש פסליו שנת 5156 = 1396 לספירה³⁵. מסרתי את נוסחו בפנים פדיוקו, להוציא את העניינים הבאים:

1. במקומות, שבהם הקריאה קשה בגלל מחיקות או טשטוש הפתב, השלמתי ע"פ כ"י פארמה 1282 ו/או כ"י מוסקבה/גינצבורג 120. שניהם מחזיקים מסורת נוסח אחת עם כה"י היסודי וההבדלים ביניהם דקים. כ"י פארמה פתיבתו אשפזית, והוא מן המאה י"ד/ט"ו; כ"י גינצבורג הוא משנת רי"ד = 1454 ומוצאו, פנראה, מביזנטיאן³⁶. ההשלמות נרשמו בסוגריים מזוותים. פשלא יכולתי להסתייע גם בכתב-יד אלה לבירור נוסח הפנים צוינו שני קוים בין הסוגריים המזוותים.
2. תיבות מקוצרות הובאו במלואן. ההשלמה נרשמה בסוגריים מרובעים.
3. מלות המקרא המשמשות להדגמת הפלל הנחתין פכתיבן בכה"י גם אם אינו מתאים, באשר לכתיב מלא וחסר, לנוסחאות המקרא המקובלות; אבל לא פכלתי עצמי לניקוד כה"י, שהוא חלקי, בעיקר משום שמצאתי פועמים אחדות לא מכוון לעניין, ופעמים מוטעה, עקב חילופי קמץ — פתח, צירי — סגול³⁷.
- ניקדתי בפנים ע"פ המהדורות המקובלות בידניו פיום.
- מלות ההדגמה אמורות פולן להיות לקוחות מן המקרא. פעמים בגלל טעות סופר יוצאת פתובה מלה שאינה במקרא, במקרה זה הנחתיה במקומה ללא ניקוד.
4. ראשי תיבות ושמות האותיות צוינו בגרשיים פמקובל, למרות שפכה"י משמשים סימנים אחרים לציונם. שם הווי"ה נכתב תמיד: ה'.
5. שיפושים פרורים — והם מעטים — שרובם פכולם טעויות העתקה, הקפתי בסוגריים מעוגלים.
6. הטעמתה של המלה המודגמת סומנה תמיד פמתג תחת ההברה המוטעמת, פדרכו של כה"י, אם פי בו הסימון אינו מסומן בקביעות.

34. גומפרץ, המאמר הנזכר בהע' 19 לעיל, עמ' 37.

35. תיאור כה"י מצוי גם אצל גינצבורג, הספר הנזכר בהע' 16 לעיל, כ"י מס' 26.

36. הדבר נאמר לי פלשון שמה מפי ידיד ד"ר מלאכי פית-אריה.

37. לשיפוש המנקד אין פל ערך מבחינת נה"מ. ונראה שניקד את הפנים ע"פ הבנתו וידעתו

ולא ע"פ העתקה של מקרא.

באפראט החילופים הובאו רק גרסותיו של כ"י ב"מ 853 Or. (קטלוג מרגליות 968). כאמור, כ"י זה הוא ספרדי. לדעת מרגליות זמנו מאה י"ד/ט"ו, ואילו גינצבורג³⁸ סבור, שהוא קדום לכה"י היסודי שלנו. מרבית שינויו מכה"י שבפנים הם בניסוח הדברים ובסידורם ומיעוטם בחוכן. אף הוא מקצר בדוגמאות ומסתפק בשתיים-שלוש מלים לכל כלל. לא ראיתי צורך להביא כל חילוף וחילוף אלא ביררתי לי מבחר מגרסותיו. אף לא ציינתי את המקומות, שיש בהם גריעה בכ"י זה לעומת נוסח הפנים.

עצם התיבוי

- 1 עתה אדבר על מצב הנגינות לדעת איזה מקום מנוחתם ואנה מצבתם בתוך התיבות כי כל תיבה שבמקרא יש בה מקום נגינה. יש מהם ששכונם למטה ויש מהם ששכונם למעלה. אותם ששכונם למטה הם בתנועה אחרונה שבתיבה ואותם ששכונם למעלה הם בתנועה אשר לפני אחרונה שבתיבה. וחכמה יתירה נודעת משכון הטעמים, על כן הקדמתיו ושמתי בראש השערים האלה אשר חברתי ליישר את הקוראים המתאווים לדעתו. ומימי לא ראיתיו מחובר כראוי, על כן הוצרכתי לסדרו לפי קוצר דעתי במערכה חדשה בדרך שיורני מורי דיעה הנותן תשועה.
- 5 שער נוח התיבות. ילד נבון קרבה הנה הטה את לבך לנתיבה בין (בין) בינה אנא יבוא נוח אל התיבה².
- 10 כל אדם אשר ישארו לבו אל מלאכת הקריאה הישרה ולחכמת הניקוד והדקדוק יבין בנות התיבות אנה יתיצבו טעמי הנגונים כי יש רבות במקרא אם ינתק אדם את טעמיהם לאחור או לפנים או ישתנו מפתרונם³. גם יש תיבות רבות שלא היינו מכירים את יסודם לולא שכון טעמם המורנו להכיר את מולדו ולדעת את משפחותיהם ומוצאיהם ומבואיהם. גם יש תיבות שלא היינו יודעים מתי הנה עוברות ועתידות⁴ לולי שכון טעמם

1. לדעת: להדיע. מצבתם: יתיצבו.

6. לא ראיתיו: לא ראיתי סדר שיכון הטעמים. 8. מורי: מורה.

15. מולדו: מולדם. 19. השניים: מוסיף: על משקל קמו קמה.

38. שם, 621.

1. מערכת שלמה ומקיפה של כללי מלרע ומלעיל לא נכתבה קודם ליהב"י.

2. האותיות, שנקודות מעליהן, באות כך בכתה"י, והן מחוות על ראשי התיבות יהב"י.

3. השוה המבוא לספר טעמי המקרא המתייחס ליהודה בן בלעם, מהדורת מרקוס, פאריס 1565,

דף A II. ספר זה הוא אחד העיבודים האירופיים המקוצרים של "הורית הקורא", ונתייחס בטעות לכן

בלעם. ר' א' בנדיד, בית מקרא, ג(תשי"ג), 8-9.

4. כלומר, בלשון זמן עבר וזמן עתיד.

והדמיון: שְׁתוּ שְׁתָּה, שְׁתוּ שְׁתָּה. אותם שטעמ[ם] למטה הם לשון משתה כמו: שְׁתוּ גוים, וְשְׁתוּ ולעו, ומים לא שְׁתָּה. ואותן שטעמן למעלה הם ממשפחות השניים⁶ והם מלשון שיתָה כגון: לא שְׁתו איש עדיו, שְׁתו השערה, אשר שְׁתָּה אפרחיה, ולא שְׁתָּה לבה⁷. דמיהן כגון[ן]: שְׁבוּ שְׁבָה, שְׁבוּ שְׁבָה⁸ ורבים בהם. וכן הפרש גדול בין קָמָה קָמָה⁹, בין בָּאָה בָּאָה⁹. אותן שהם מלעיל פעולות עוברות לנקיבות ואותם שהן מלרע הן פעולות עומדות¹⁰ לנקבות או הם שמות לנקיבות דומיהן רבים. וְשָׁמָּה המצנפת, וְשָׁמָּה אתו דומיה[ם] שטעמם למטה הם לעתיד. וְשָׁמָּה שמו אברהם, הוא דומיהן מלעיל¹¹ ופעולותיהם עוברות. וכן: וְהוֹסַפְתִּי, וְהוֹסַפְתִּי¹² דומיהן רבים. וכאשר הבנתי שיש משכון הטעמים תועלת מרובה ללומדי המקרא חברתי בו חבורים דגלים וכללים לידע ולהודיע.

5. 'יהב' אינו משתמש במונח 'גזרה', שחידש מנחם בן סרוק.
6. במושג 'שניים' השתמשו מנחם בן סרוק ודונש בן לברט לגבי כל הפעלים בעלי שתי אותיות יסוד המתקיימות בנטייה, ר' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה, 56. הראב"ע, שיקבל את תורת חיוג' דבר שלוש אותיות השורש, אומר דעתו במקומות אחדים שפעלי ע"ו הם מהשניים ולא שלישיים. ר', למשל, ספר צחות, מהדורת ליפמאן, פיורדא תקפ"ו, מ"ו עמ' א, מ"ח עמ' ב, נ"ד עמ' א; ספר מאזנים, מהדורת היידנהיים, אופיבאך תקנ"א, מ"א עמ' ב; שפה ברורה, מהדורת ליפמאן, פיורדא תקצ"ט, כ"ו עמ' ב — כ"ח עמ' א. נראים הדברים, שמחברנו נקט לשון 'שניים' מתוך אשגרת לשון ולא מתוך תפיסה דקדוקית דומה לשל ראב"ע. ואמנם בהמשך פרקנו הוא מכחיר את אחד משערי המשנה במלים: שער חטופי ע"ן פועל הנקראים שניים. והשוה דברי משה בן יצחק, המדקדק מאנגליה, בספר השוהם, מהדורת קלאר, ירושלים תש"ו, עמ' 35: "וכאשר תחסר את שניה וחשארנה הראשונה והשלישית קראוה עלומי ע"ן פעל, והיא שניים שהורגל בפינו לומר".
7. השוה ס' דרכי הניקוד והנגינות המיוחס לר' משה הנקדן, מהדורת לווינגר, בודאפעסט תרפ"ט, 15.
8. ר' צחות, ח' עמ' ב; מאזנים, כ"ו עמ' א.
9. ר' מאזנים, נ"ו עמ' א.
- 9א. השוה פירוש רש"י לבר' כט, ו: רשצ"ם, דייקות, מהדורת שטיין, ל"ה.
10. רש"י וריב"ג משתמשים לפרקים במושג "עומד" לציון זמן הווה, ר' א' גרבל, הערך 'חשיבה דקדוקית', אנצ' עברית, כרך י"ג, 37; ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, ירושלים תשכ"ד, קס"ח-קסט. אף הראב"ע מכנה לעיתים את הבינוני 'עומד', ר' ב"ו באכר, ר' אברהם אבן עזרא המדקדק, חל-אביב תרצ"א, 108. דומני, שיש לקרב לכאן את המונח 'ניצב' ככינוי לכינוני, הבא בדקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק, ליפסא 1879, סעיף 36 עמ' 35, וכן במחברת התיגאן העברית, מהדורת דרנבורג, פאריס 1871, עמ' 13.
11. השוה דקה"ט, מהדורת בער — שטראק, סעיף 73, עמ' 67.
12. השוה טעמי המקרא, דף F IV עמ' א.

שער האותיות. <ה"א>. כל תיבה שסופה מפיק ה"א של נקיבה טעמה
 30 למטה כגון: רָאָה וַיִּסְפָּרָה הַכִּינָה וגם תָּקַרָה, שָׁאָרָה פְּסוּתָה
 וְעוֹנָתָה, בְּמִשְׁפָּכָה, שְׁפַחְתָּה, וְקִנְיָתָה, דּוּמְיָהּ] רבים. ואם הה"א קיצונה
 ורפה¹³ יש בה דין אחר. אם תיבתה שם והה"א ההיא <סימן> הנקבה
 טעמה למטה, כגון: אוֹרָה וְשִׁמְחָה, טוֹבָה וְרַחֲמָה, מִכְּפָלָה, עֲלִיּוֹנָה,
 תִּיכּוֹנָה, רֵאשׁוֹנָה, הַמַּצָּבָה, תְּבַעֲרָה, הַמּוֹרֶיָה, פּוֹרֶיָה, הוֹמִיָה,
 35 יִלְגָּה, בּוֹגְדָה, זוֹלְלָה, שׁוֹשְׁנָה דּוּמִיָּהּ] רבים. זה הכלל: כל ה"א שהיא
 סימן הנקבה טעמה למטה. ואם הה"א קיצונה ורפויה¹³ בפעולות של
 הנקבות ובסוף התיבה שתי תנועות רצופות שאין שבא¹⁴ בתוך הטעם מלעיל כגון:
 הַקְרִיבָה חמאה, וְהַקְרִיבָה עוֹ, וְהַקְרִיבָה, וְהַמְעִיטָה. אבל: וְהַקְרִיבָה, לרע
 בעבור מפיק ה"א. זה הכלל: כל הפעילה מלעיל, אבל והפעילה לפעמים
 40 מלרע במקומות מועטים, כגון: וְהַקְדִּילָה הפרכת¹⁵, וְהַבִּינָה אותם¹⁶.
 ושאר והפעילה מלרע בין שפעולתם שלימות ובין שהן חסירות¹⁷.
 זה הכלל: כל פּוֹעֵלָה, הוֹפְעֵלָה, הַפְעִילָה, פָּעַלָה וּפְעָלָה הם
 דומיהם כולם מלעיל הן בפעולות חסירות הן בשלימות. והדמיון: גִּנְתָּה,
 חִפְּשָׁה, הַקְרִיבָה, וְהִתְהַרְהֵרָה¹⁸, תַּפְעָה, חִלַּב גִּתָּה, עָשָׂתָה. כל וּפְעָלָה

29. כל תיבה שסופה מפיק ה"א: כל מפיק ה"א בסוף תיבה.

טעמה למטה: מעטים את התיבה למטה.

32. ורפה: ורפויה.

39. כל הפעילה: מוסיף: בכל מקום.

13. וישנם כתי"י רבים של מקרא, הנוהגים לציין בסימן הריפוי ה"א סופית לא מופקת. ר' י'
 יבין, פתח ארם צובא — ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, 52. 'קיצונה' פירושה אות אחרונה שנתיבה,
 וכן הוא במקומות אחרים בחיבורנו.

14. נאן ובכל החיבור הפתיב בבי"ת. ר' לעניין פתיביה של המלה 'שוא' מאמרו של א' דותן,
 לשוננו י"ט (תשי"ד), 18-19.

15. מסורה קטנה לשם' כ"ו 33: לית ומלרע.

16. ר' מחברת המסורה הגדולה — פפי אשר נדפסה במקראות גדולות וע"פ פתבי יד, מהדורת
 פרענסדארף, הנובר 1876, ערך 'בוא'. ור' גם דקה"ט, מהדורת בו"ש, עמ' 68.

17. כלומר, הן בפעלים מגזרת השלמים, הן בפעלים מן החסרים. דוגש בהשגותיו על רס"ג היה
 המדקדק הראשון, כנראה, שהבדיל בין פעלים 'שלמים' (מן הערבית סאלם) לפעלים 'מסוכנים' (מעחל
 בערבית). 'פועל חסר' לציין פועל שיש לו פחות משלוש אותיות שורש בא בתרגומי ראב"ע ומשה
 הכהן גייקאטילה לספר אותיות הנוח של חיוג' (בתחילת ההקדמה) למלה הערבית 'נאקצ'. בתרגום
 ריב"ג שגזר המונח 'עלול' = מעחל. ר' ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, כ' הע' 3; כ"ו, קס"ה.

18. השווה ספר אכלה ואכלה, מהדורת פרענסדארף, הנובר תרכ"ד, סעיף 32, עמ' 46.

45 וּנְפַעְלָה הַיּוֹצֵאתָ¹⁹ טַעְמָה לַעִיל, כִּגוֹן: לֹא נִתְפָּשָׁה, לֹא נִעְדָּרָה²⁰, וְהִנֵּה נִשְׁחָתָה, לֹא נִפְדָּתָה, נִהְרָסָה, נִכְרָתָה²⁰, עַל מִי נִגְלָתָה, שְׁאֵלִי נֹס וְנִמְלָטָה²¹, אֲמַרִי מִה נִהְיָתָה, נְבוֹכָדְנֶאֱדָר, נְפֻצָּה, נְכוֹנָה וְכָל דּוּמִי[הָ]. אֲבָל נִפְעָלָה הָעוֹמֶדֶת¹⁹ הִיא שֵׁם נִקְבָּה וְטַעְמָה לַמָּטָה וְהִיא שְׁבֻסָּפָה הִיא סִימָן לַנִּקְבָּה, כִּגוֹן: עֲדוּת ה' נֶאֱמָנָה, עֲצָה נִבְעָרָה, חוּמָה נִשְׁנָגָה, זוֹנָה נִשְׁחָתָה, וְהַנִּדְחָה כֹּלָה, אִיךָ²² נִבְהָלָה, כִּי נִחְרָצָה, רוּחַ נִשְׁפָּרָה. אֲבָל: אַחַת מֵהֵנָּה לֹא נִשְׁפָּרָה, מַלְעִיל עֲבוּר הַיִּצִּיָּאָה²³. כָּל אֶחָד: בְּצִאתָם יַעֲלוּ וּבִמְעַמְדָם יִרְדּוּ²⁴. שְׁלֵשָׁה, אַרְבָּעָה, שְׁמֹנֶה, עֶשְׂרֹה, ע"פ שְׁאֵין הַיִּי"ם סִימָנִי נִקְבָּה טַעַם[ם] לַמָּטָה²⁵.

וְשִׁבָּה ג' מַלְרַע²⁶ וְסֹרָה ב' לַעִיל[ל]²⁷, הִיא שֵׁם נִסְפָּת בְּסוּף פְּעוּלוֹת הַזְכָּרִים שֶׁלָּא לְצוּר; טַעַם חִיבָתָה מַלְעִיל בְּהַתְחַבֵּר בְּסוּפָה שְׁתֵּי תְנוּעוֹת רִצּוּפוֹ[ת] שְׁאֵין שׁוֹא בְּתוּוֹךְ, וְהַמְדַּקְדָּקִים קוֹרְאִים אוֹתָהּ הִיא הִיא שֵׁם הַרְחַבְתָּ הַלְשׁוֹן²⁸; וְלִכְךָ נִקְרָאתָ כִּי כֹאשֶׁר אֹמֵר: אֶקְוָה, נִקְוָה, קוֹמָה, אוֹכַל לֹמֵר בְּטוֹב: אֶקְוֶה, נִקְוֶה, קוֹם, וְכֵן מִכָּל דּוּמִיָּה; נִמְצָא שְׁאִיתָ הִיא שֵׁם נִסְפָּת שֶׁלָּא לְצוּר וְאֵינָהּ כִּי אִם לְהַרְחִיב הַלְשׁוֹן. כָּל אֶפְעָלָה, אֶפְעִילָה מַלְעִיל²⁹, כִּגוֹן:

60 אֶעֱצֶקָה, אֶשְׁמֹרָה, וְכֵן: אֶשְׁכָּה, אֶבְנֶה, אֶתָּנָה, אֶשְׁיֶרָה וְאֶזְמָרָה, אֶסְתִּירָה[ה], אֶדְעָה. וְכֵן: דָּבָר אֶתָּה עֲמָנוּ וְנִשְׁמָעָה, נִשְׁתַּחֲוֶה וְנִכְרָעָה,

51. כָּל אֶחָד: כָּל אַחֵר לְכָלֵם.

54. וְשִׁבָּה ג' מַלְרַע וְסֹרָה ב' לַעִיל: וְקָמָה וְשִׁבָּה.

61. דָּבָר אֶתָּה עֲמָנוּ: מִקְדָּיִם: כָּל נִפְעָלָה שֶׁל רִבִּים וְזָכָרִים.

19. מְלֹמֵר שֶׁהִיא פֹּעֵל בַּעֲבֹר, בְּנִיגוּד לַנִּפְעָלָה שֶׁהִיא פֹּעֵל בְּבִינּוּנִי וְקָרִיבָה 'עוֹמֶדֶת'.

20. הַשּׁוֹה או"א, סִיפִי 32.

21. לְפִי טַעַם הַמִּקְרָא, דָּף F IV ע"מ א, צוּרָה ז' הִיא בַּה נִסְפָּת וְאֵינָהּ לְשׁוֹן נִקְבָּה.

22. הַנּוֹסֵחַ בְּסַפְרֵינוּ: אֵיךְ.

23. מְלֹמֵר, בְּגַלּל הַיּוֹתָה פֹּעֵל בַּעֲבֹר. וְר' רַאב־ע צָחוּת, ס"ד ע"מ ב; מֵאֲזוּנִים, מ"ח ע"מ א;

רַשְׁבֵּי"ם, דִּיקוֹת, מִהֲדוּרַת שְׁטִיין, נ"ו.

24. הָרֹאֵת הַפֶּלֶל: 'נִפְעָלָה' פֹּעֵל בְּזֶמַן עֲבֹר-מַלְעִיל, 'נִפְעָלָה' בְּבִינּוּנִי שֶׁהוּא שֵׁם תּוֹאֵר-מַלְרַע.

25. ר' רַאב־ע, יִסּוּד מִסְפֵּר, מִהֲדוּרַת פִּינְסְקֶר, ווִין תַּרְכָּ"ג, 147-148; רִיב"ג, סֵפֶר הַרְקָמָה,

מִהֲדוּרַת ווִילְנֶסקִי, צ"ו.

26. בְּסַפְרֵינוּ שׁוֹבָה ג' פְּעָמִים מַלְרַע בְּסֵפֶר תְּהִלִּים בְּלִבֵּד.

27. בְּסַפְרֵינוּ סוּרָה ב' פְּעָמִים מַלְרַע וְפַעַם אַחַת מַלְעִיל. וְר' בַּהמֶשֶׁךְ דְּבָרֵי הַמַּחֲבֵר עֲצָמוֹ.

28. הַמּוֹנֵחַ 'הַרְחִיבָה' מִקְבִּיל לְמוֹנֵחַ 'פִּיאוּר' (כְּתֻרָגוֹם שֶׁל חִפְכִּים) בְּסִפְרוֹת הַבְּלִשְׁנִית הַיְּהוּדִית שֶׁל

יִמָּה"ב, הַבֹּא לְצִיּוֹן חֹסֶפֶת שְׁאֵינָהּ הַכְרָחִית לְעִנְיִין. וְרֹאזִי הַשּׁוֹת אֶת דְּבָרֵי בַּעַל טַעַם הַמִּקְרָא, דָּף F IV

ע"מ א: "וְדַע כִּי כָל הִיא הַנּוֹסֶפֶת בְּסוּף הַתִּיבָה וְאֵין הַמְלָה לְשׁוֹן נִקְבָּה אוֹתָהּ הִיא בֹּאָה לְהַשְׁבִּיחַ הַמְלָה

וְטַעַם הַמְלָה הִיא לַעִיל". 'לְהַשְׁבִּיחַ' הֵינּוּ לְקִשְׁט.

29. ר' רַאב־ע, צָחוּת, נ"ח ע"מ ב.

למשפט נקבחה, והביאה לי נאקלה. אבל: אש אכלה²⁹, מלרע כי הה"א סימ[ן] נקבה, דומיה[ן].] וכן בלשון ציווי: ים דרום ירשה, העמק שאלה, ה' שמצה ה' סלחה, נדה, נצאה, סורה שבה פה, אבל: גולה וסורה מלרע³⁰ כי אותה הה"א סימ[ן] לנקב[ה], מהרה חושה דומיה. ולא יקשה בעיניך: סורה אדני סורה אלי, מה שהם למטה זהו הקרבת האל"ף כמו: שובה ה', קומה ה', ומסורת יש בהם³¹; אבל שובה ישראל. הקיאה (ע"י³², אשומה, אסירה, אחפירה, אשפיתה, אובידה, נקריחה, נשפיתה, הנשיקה, הנדה, אצינה, וכמוהם יהיו דומיהם.

70 כל חיבה שבסופה ה"א קמוצה בלשון נקבה וסמוך לה מלפניה תנועה אחרת שאין שבא בתוך הטעם מלעיל, כגון: גדיה, עיניה, פניה, פניה, <גניה>, פמוה, פיה, אביה, ברכתיה, <בניתיה> סליה — אכלוה³³ — כמו ערומים³⁴ ונתרימוה, וכמוהם יהיו דומיהם. כל חיבה שבסופה נה של שימוש³⁵ טעמה לעיל וכגון: נתבאנה ונתלנה ונתמלאנה, צאנה ורצאנה, ותשקין, ממנה, אינה, עדנה, תשכנה³⁶ דומיה. 75 וכן: לקנה שבנה, ותאמר, תפלנה, תכרעה ילדיה תפלתנה,

66. הקרבת: קריבות.

67. הביאה: מקדים: וכן אפעילה נפעילה הפעילה.

69. וכמוהם יהיו דומיהם: כי אין הה"א כי אם להרחבת לשונם.

70. וסמוך לה מלפניה: וסמוכה בפניה.

אחרת: אחת.

72. סלוה... והתרימוה: אכלוה והתרימוה.

29. ישעיה לג, יד.

30. ר' מסורה גדולה, ערך 'סור'.

31. ר' מסורה גדולה, ערך 'שוב' וערך 'קום'. השוה: ראב"ע, מאונים, ל"ו עמ' ב, כ"ו עמ' ב.

32. המשותף לדוגמאות הבאות שהן מבניין הפעיל, והן מוסיפות על הדוגמאות מבניין הקל, שהובאו בראש הפסקה לעיל.

33. במקרא אין 'אכלוה', ומלה זו היא, כנראה, גלוסה של פירוש למלה 'סלוה'. בכתה"י האחרים הובאה כמלת-הדגמה לעצמה.

34. בנוסחוני: ערקים.

35. מקובל על החוקרים שרס"ג הוא הראשון, שמיין בעקבות מדקדקי ערב את האותיות העבריות לשורשיות ושימושיות וממנו קיבלו המדקדקים העברים בימה"ב; אך ראה דבריה המאלפים של א' גולדברג, לשוננו ל"ז (תשל"ג), 283 ואילך. לידיעת האותיות השורשיות והשימושיות (הנוספות) מוקדם שער ה' מספר הרקמה לריב"ג. על סימני האותיות הנ"ל אצל המדקדקים העבריים ר' א"א הרפני, השריד והפליט מספרי רס"ג, פטרבורג תרנ"ב, קכ"א-קל"ב.

36. לפי זה דעת יהב"י, שנו"ן השורש היא הנבלעת, והנו"ן הנראית היא נו"ן השימוש. השוה:

ראב"ע, שפה ברורה, כ"ג עמ' ב.

תשמיצנה, תשלחנה, תתעלפנה, תתהלכנה, ותמהרנה ותשאנה³⁷, תזכרנה, תפקחנה, וכמוהם יהיו דומיהם. ואל תחוס³⁸ אם הה"א הקיצונה כתובה או חסירה מן התיבה.

- 80 כל תיבה שהטיל(ה) לה הכת[וב] ה"א בסופה במקום למ"ד שהיא צריכה מתחילה³⁹, טעמה מלעיל⁴⁰, כגון: הנהרה, העירה, שקמה, עצמנה, ציונה⁴¹, שומרונה, יורעאלה, הבורה, בבלה, פרמלה, שעירה, חברונה, בשדימה, פנימה, ימימה, גלעדה, הרמטה, הגבעטה, אפרטה, המצפטה, גיטה, מצרימה, הציטה, <דבלתימה>, השמימה, וכמוהם יהיו דומיהם. ימה מלעיל, שמה שפתרונו לשם הוא מלעיל, אבל: שמה ומנה⁴², וכן: שמ[ה] ושערורה, מלרע⁴³. ענורה, אימטה, עולטה, צרתה, ישועטה, מלעיל כי ת"ויהם נוספת⁴⁴. וכן ת"ו הנוסף בשמות זכרים בלשון כשדים⁴⁵ טעמה מלעיל, כגון: התרשמה, פורמא⁴⁶, ארדמא, ויזמא, אבגמא⁴⁷, פרמשמא⁴⁸ דומיהן. בוערה מאופה, מלעיל כי הה"א נוספת ואיננה לנקבה⁴⁹. וכן: גילה, מאומה, כי זולתי ה"יהם אומר: ליל⁴⁹, מאום, וכן: חלילה, אחלקה, גחלה, מצרים⁵⁰, גחלה עבר⁵⁰. מהלעה,

81. מתחילה: בתחילתה.

92. כי הה"א נוספת בכלם: הה"א שבהם יתרה.

ונשאר הטעם במקום שהיה ראשונה: ועל כן נשאר הטעם במקום אשר היה קודם תוספת הה"א.

37. בנוסחנו ללא אל"ף.

38. צ"ל: תחוש.

39. זהו פללו של ר' נחמיה: כל תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה הכתוב ה"א בסופה (יבמות יג ע"ב, ועוד. בשמו מובאים ענייני דקדוק נוספים). אבן ג'נאח אינו מקבל פלל זה (הרקמה, צ"ה). דיון בעניין ר' אצל פינסקר במהדורתו לספר יסוד מספר לראב"ע, 147-148.

40. ר' ראב"ע, שפה ברורה, מ"ה עמ' א.

41. ר' אור"א, סעיף 32.

42. שמות פרטיים.

43. ר' טעמי המקרא, דף B II עמ' א.

44. ר' הרקמה, צ"ז. לדעת ריב"ג הה"א הסופית נוספת ואילו ה"א הנקבה הפכה לחי"ו.

45. כלומר בארמית.

46. ר' אור"א, סעיף 32.

47. בנוסחנו מלרע, ואף יהב"י עצמו בהערתו לאס' א' 10 מציין: מלרע. ושם זה יוצא דופן, שכן פל השמות הארמיים בעלי הסימות -תא מלעליים הם.

48. ר' מסורה קטנה להו' ז. 4. ראב"ע במקומו: ותנור לשון זכר על כן מלת בערה מלעיל, כמו

לילה. ור' גם טעמי המקרא, דף F IV עמ' א.

49. ר' ריב"ג, הרקמה, צ"ה.

50. ר' מסורה גדולה, ערך 'נחל'.

לְמִשָּׁה, לְמַעְלָה, — מלעיל, (למטה מלעיל) כי הה"א נוספת בכלם ונשאר הטעם במקום שהיה ראשונה⁵¹. קָפְדָּה בא, הה"א נוספת לשון זכר⁵², ואלו היה לשון נקבה היה נאמר קפדה באה, ומזה הטעם נ"ל⁵³ שהה"א לשון <דנקבה>⁵⁴ 95 נוספת בסוף. לְמָה דגש טעמ[ה] לעיל, לְמָה רפה לרע⁵⁵; וסימ[נן]: תקיפ[א] מלעיל חלשא מלרע⁵⁶; והשרידים שרדו מהם על פי המסורה אבל מעטים המה⁵⁷.

וי"ו. כל תיבה שבסופה מפיך וי"ו⁵⁸ טעמ[ה] למטה, כמו: יָדְיו, עֵינָיו, בחורותיו, נָשָיו, שְׁפָחָתָיו, יְלָדָיו, חֲצֹרֹתָיו. וכן: קְרָאתָיו, עֲשִׂיתָיו, צִוִּיתָיו, דומיהם רבים. 100

כל תיבה שבסופה וי"ו נחה בחולם טעמו למטה, כמו: יָדו, בְּשָׁרו, עֵינּו, מְשֻׁבּו, שְׁפָחָתו, מְקַנָּתו, מְאַחֲזָתו, מְמַכְּרו, מְשַׁקְּלו. וכן: לְעֹשׂוֹתו, הַעֲלֹתו, בְּהַנִּיתו, וכמוה[ם] יהיו דומיהם. כל תיבה שסופה מו של שימוש טעמ[ה] למעלה, כגון: תְּבִיאָמו וְחֲשַׁעְמו, שְׁיָיְמו בַּפִּמו, פָּנִימו, יֶאֱחֹזְמו, לָמו, וכמוהם יהיו דומיהם⁵⁹. 105

כל תיבה שבסופה וי"ו שרוקה בהקדמת תנועה אחרת לפנייה בסמוך שאין שבא בתוך טעמה למעלה, כגון: יֹאכְלו, יִשְׁלִיכו, נָסְגו, נָכְנו, רִיבו, יִשְׁרִרו, שְׁמָרו, קָמו, גָּאו, יִדְבְּרו, יֹאמְרו, יִשׁוּבו, תַּעֲבֹדו, ואשרי דרכי יִשְׁמְרו, וכמוה[ם] יהיו כל דומיהם, והעדים מרובים על הכלל הזה בכל המקרא. ומן הכלל הראשון יוצאים נחי למ"ד פעל של ה"א⁶⁰, כגון⁶¹: 110

101. בחולם: מוסיף: לכינוי הנסתר.

106. בהקדמת תנועה אחרת לפנייה: אם בסוף תיבתו ב' תנועות רצופות.

51. ריב"ג, הרקמה, צ"ד: הה"א תוספת בו לבלי עניין הנקבה ואיננו רחוק כי הטעם שב מלעיל להעיד על העניין הזה כמו שהוא, אם לא תהיה בו ה"א. ור' גם ראב"ע, צחות, י"ט עמ' ב.

52. הסבר אחר לרד"ק (יחו' ו' 25): מלעיל מפני שסמוך למלה זעירא והוא בא.

53. נראה לי.

54. הקריאה אינה בטוחה.

55. ר' דקה"ט, מהדורת דותן, 142.

56. זהו סימן זיכרון. מצאתיו במסורה, במינוח עברי, לגבי הצמד: והארץ לא תמכר לַעֲמֻתָּה (ויק' כה, לג), לַעֲמֻתָּה לקונה אותו (שם שם, ל) — מוכר חלש קונה חזק. ובכן: תקיפא=חזק=דגוש, חלשא=חלש=רפה.

57. הסיפא מרמות, פנראה, לחריגים מן הכלל המנוסח ברישא.

58. פלומר וי"ו עיצורית, וזה מונח קבוע במסורה להבדיל וי"ו א' יו"ד נהגות מו"ו וי"ו ד שהן אימות קריאה. ויש כתי"י (בניקוד א"ר טברני), שהו"ו העיצורית הסופית מסומנת בהם במפיך (ו).

59. ר' ראב"ע, צחות, כ"ג עמ' א.

עָלוּ, עָנוּ, רָפוּ, בָּלוּ, יָעָלוּ, הָעָלוּ, וַיַּעָלוּ, יָגָלוּ, יִמָּחוּ, וַיִּמָּחוּ, יָאָו, וַיִּרָאָו, יָצוּ, וַיִּבָּלוּ, וַיִּכָּסּוּ, בָּנוּ הַנְּגוּר מִן בְּנֵה, וּכְמוֹהֶם יִהְיוּ דוּמִיָּהִם. אַבְל בַּהֲתַחֲלֵף לִמְ"ד פִּעִלִּים בִּיּוֹ"ד וּסּוּף הַתִּיבָה וַיִּו שְׂרוּקָה וּסְמִיכַת תְּנוּעָה לַפְּנִיָּה, הִטְעַם לִמְעַל[ה], כְּמוֹ: נָטִיב⁶², יִשְׁלִי, חָסִיו בּו, 115 דוּמִיָּהֶם⁶³. וְשָׁמָיִם⁶⁴, וְסָרְו הַצִּפְרָדְעִים⁶⁵, וְאָנּוּ הַדִּיּוּגִים⁶⁶, יִש אֹמְרִים בַּעֲבוּר קִרְבַּת הַה"א יִרְדּוּ וַיִּש אֹמְרִים[רִים] בַּעֲבוּר הַעֲתִיד יִרְדּוּ. וְחָתּוּ וּבָשׁוּ, וַרְבּוּ חֲלִלִי ה', וְקָלוּ מְגַמְרִים וְחָדּוּ, הֵם מְבַנִּיין הַכְּפּוֹל⁶⁷ וְטַעַמ[ם] לִמְטָה⁶⁸. אֲשֶׁר וָדוּ עֲלֵיהֶם⁶⁹, <אֲשֶׁר תָּרְו אוֹתָהּ>, וְלֹא רָבּוּ⁷⁰, אֲשֶׁר רָבּוּ, אַע"פ שֶׁהֵם מִן הַשְּׁנִיִּים הֵם לִמְטָה וְהִיא דִּינָם לִהְיוֹת לִמְעַלָּה.

120 כֹּל תִּיבָה שֶׁכְּסוּפָה הִיא טַעַמ[ה] לְעִיל, כְּגוֹן: עָנָהּ, הָטָהּ, צָנָהּ, מָטָהּ, מַעֲשָׂהּ, אֲחֻלָּצָהּ וְאֲבַכְבְּדָהּ, עָשָׂהּ, בָּמָהּ, פָּיָהּ, תָּהָה וְנָכָהּ, בָּקָשְׁתִּיהָ וְלֹא מָצָאתִיהָ, וַיִּצְיָאָהּ וַיִּנְיֶחָהּ, (עָשָׂה). וְאִם נוֹסֶפֶה לַפְּנִי הַיּוֹ"ו הַקִּיצוֹן אַחַת מֵאוֹתוֹת הַשִּׁמּוּשׁ בַּעֲבוּר זֶה לֹא יִרְדּוּ הִטְעַם כִּי יִתְצַב לִמְעַלָּה,

116. בַּעֲבוּר קִרְבַּת הַה"א: עֲבוּר א' וְה'.

123. מֵאוֹתוֹת הַשִּׁמּוּשׁ: מוֹסִיף: וְתַחֲתִיהָ שׁוֹא.

60. אֵת הַמּוֹנָחִים 'אֵלֶּאפֶּעַל אֵלִילִינָת אֵלֶּלֶאם', 'מַעֲתַל אֵלֶּלֶאם', שֶׁמִּשְׁתַּמֵּשׁ בָּהֶם חִיּוּג, תִּרְגַּם רַאב"ע 'עֲלוּמֵי הַלִּמְ"ד', וּמִשָּׁה הִפְהִן גִּיקָאטִילָה תִּרְגַּמָּם: 'נָחִי הַלִּמְ"ד': וְלִפִּי זֶה יֵשׁ לִשְׁעַר, שֶׁהִיא לַפְּנִי יֵהִב"י (גַּם ?) תִּרְגוּמוֹ שֶׁל הָאֲחֵרוֹן לִסְפֵּר אוֹתוֹת הַנֶּחַ וְהַמִּשְׁךָ. רִיב"ג, בַּתִּרְגוּם א"ת: "עֲלוּלֵי הַלִּמְד'.

61. ר' רַאב"ע, מֵאוֹנִים, כ"ז ע"מ א.

62. בְּנוֹסְחָנוּ כִּךְ הִיא הַקִּרְיָה.

63. לִפִּי נִיסוּחַ הַדְּבָרִים נִרְאָה, שֶׁהַחִזּוּק בַּדְּעַת רַאב"ע, שֶׁהִי"ד בַּצּוּרוֹת "נָטִיו" וְכִד' אִינָה אוֹת שׁוֹרֵשׁ, וְהִיא בָּאָה תַּחַת הַה"א כְּמִנְהַג הַחִילּוֹף בְּאוֹתוֹת אֹהוּ"י. ר' מֵאוֹנִים, מ"א ע"מ ב; צִחוֹת, נ"ב ע"מ ב; שִׁפָּה בְּרוּרָה, ל' ע"מ ב. דְּבָרֵי רַאב"ע מְכוּוֹנִים פִּנְגֵּד ר"מ ג'קִטִּילָה, הַסְּבִיב שֶׁבִּנְחִי ל"ה יוֹ"ד הִיא אוֹת הַשׁוֹרֵשׁ הָאֲחֵרוֹנָה. לִפִּי תוֹרַת חִיּוּג צוּרַת־הַיִּסּוּד (אֲצֵל) שֶׁל בָּנוּ וְכִד', הַנּוֹצֵרַת ע"י הַיִּקֶּשׁ (קִיאָס) לַצּוּרָה מִקְבִּילָה בִּשְׁלֵמִים הִיא בְּנִיּוּ, וְכִבֵּר מִצְבִּיעָה עֲלֶיהָ, וּמֵאֲשֶׁרֶת אוֹתָהּ, צוּרָה חֲרִיגָה (שֶׁאֵד) מַעֲיֵן נָטִיו. ר' בִּסְפֵּר אוֹתוֹת הַנּוֹחַ, מִהַדוּרַת נוֹט, 61 (בְּמִקּוֹר הָעֵרֶבִי, מִהַדוּרַת יִסְטְרוֹב, ע"מ 135).

64. ר' מִסּוּרָה גְּדוּלָּה, עֵרֶךְ 'שׁוּם'. הַמִּסּוּרָה מַעֲרִיבָה: ג מַלְרַע. אַבְל בִּסְפָרֵינוּ 7 לַהֲיִקְרוּיוֹת שֶׁל הַצּוּרָה 'וְשִׁמּוּ' הֵן מַלְרַע. וְר' הָעֵרַת פֶּרַעַנְסְדָּרָף, ע"מ 190 הַע' 6. וְר' גַּם רַאב"ע שִׁפָּה בְּרוּרָה, כ"ב, ע"מ א.

65. ר' בְּפִירוּשׁוֹ שֶׁל רַאב"ע לִשְׁמ' ח, 7.

66. רַאב"ע, צִחוֹת, נ"ג ע"מ א: וְתַעֲזוּ הָאוֹמְרִים כִּי וְאִנּוּ הַדִּיּוּגִים כְּמוֹ וְעָשׂוּ, וְאִינּוּ כִּי אִם מֵהַשְּׁנִיִּים וּבָאָה הַמִּלָּה מַלְרַע כְּמוֹ וְשִׁמּוּ אֵת שְׁמִי, וְסָרוּ הַצִּפְרָדְעִים, ע"ל. מִפָּאָן שְׂדַעַת יֵהִב"י בְּדַעַתוֹ, שְׁמֵלַת אָנּוּ מְנַחֵי ע"ו וְלֹא מְנַחֵי ל"ה.

67. כְּלוּמֵר מְגוּרַת הַכְּפּוֹלִים, וְר' לְעִיל הָעֵרָה 5.

68. ר' רַאב"ע, מֵאוֹנִים, כ"ח, ע"מ ב; שִׁפָּה בְּרוּרָה, ל"ג ע"מ א.

69. מִסּוּרָה קִטְנָה לִשְׁמ' י"ח 11: לִית וּמַלְרַע.

70. מִלְשׁוֹן רִיב. וְר' גַּם הָעֵרַת יֵהִב"י לְבִר' כו, כִּב בַּחוּמֶשׁ מֵאוֹר עֵינִיִּים לַהֲיִידִנְהֵיִים.

- והדמיון: אֶבְלָתָהּ, צָרְפָתָהּ, אֶהֱבָתָהּ⁷¹, וכן: נֶאֱרָמְמָנָהּ, יִסְבְּכָנָהּ, יַעֲבָרָנָהּ (יעברנהו) דומיניהם]. וַיָּזֶהוּ כָל [בית] יִשְׂרָאֵל, לַמָּטָה כִּי הוּא נֶגֶז מִן נָחִי לַמָּד פֶּעַל שֶׁל ה"א. < - - - >, נֶהֱיָרוּ וְסֻקְלָתָנִי⁷², הֵם דּוּמִיָּה[ם] שֶׁבִּלְשׁוֹן אֲרָמִי טַעַם[ם] לַמָּטָה כִּי ו"וּיָה[ן] נּוֹסְפוֹת בְּשֵׁמוֹת דְּבָרִים.
- כָּל תִּיבָה שֶׁבִּסּוּפָהּ נֹו שֶׁל שִׁימוֹשׁ טַעַם[ה] לַעִיל, כִּגוֹן: מְכָרָנִי, צִשְׁנִי, וְהַשִּׁיגְנִי, הָעֵלְנִי, לָבְנִי, וְשָׁעֲנִי⁷³, גִּתְנִי⁷³, חֲאֲבָלָנִי, צִיגְנִי, דִּינִי, מִמְּנִי, עֹדְנִי, יִתְנִי, אֶהֱוֶנִי, קָמְנִי, בָּזְנִי, פִּינִי, הָשִׁיבְנִי, צִשְׁנִי, אָבִינִי, אָחִינִי, בְּנִינִי, יִסְקָלָנִי, סִבְבִּינִי⁷⁴, תָּזִינִי, וכן: דִּעְנִי, שְׁמַעְנִי, אָבְלָנִי, שְׁמַרְנִי. כָּל הַפְּעֻלָּה, פְּעֻלָּה וְפְעֻלָּה, וְהַפְּעֻלָּה, נִפְעֻלָּה וְנִפְעֻלָּה הֵם דּוּמִיָּהם כּוֹלֵם מַלְעִיל. זֶה הַכֹּל: כָּל נֹו שִׁימוֹשׁ בִּסּוּף — מַעֲלָה (ה) טַעַם הַתִּיבָה, אֵין יוֹצֵא מִן הַחוּק⁷⁵.
- 135 יו"ד. כָּל תִּיבָה שֶׁבִּסּוּפָהּ יו"ד נָחָה בְּאִי⁷⁶ טַעַם לַמָּטָה[ה], כִּגוֹן: צִיגְנִי, אָבִינִי, צָרִי, תַּחֲנִינִי, פְּעַמְנִי, בְּרִיחִי, מְצַדִּיקִי, מְשַׁפִּיקִי וּכְמוֹהֶם יִהְיוּ דּוּמִיָּהם. כָּל תִּיבָה שֶׁבִּסּוּפָהּ מִפִּיק יו"ד⁷⁷ טַעַם לַמָּטָה, כִּגוֹן: דִּי, בָּנִי, צִיגְנִי, צִאנִי, לָבְנִי וְלִבְנִי, מְצוּחִי, חֲקוּחִי וְחוֹלָחִי, דּוּמִיָּהם רַבִּים.
- כָּל תִּיבָה שֶׁבִּסּוּפָהּ יו"ד נָחָה בְּאִי⁷⁸ וְהִיו"ד כְּנוֹי לַמְדַּבֵּר בַּעֲצֻמִּי⁷⁹, טַעַם לַמָּטָה: לְשׁוֹנִי, שְׁפַחְחִי, לְאִישִׁי, נִפְתִּי מְשַׁבְּבִי, שְׁלַחְחִי, קִנְאָחִי, וכן: הָעֵלְוִחִי, בְּעִשְׁוֹחִי, בְּעֵלְוִחִי, וְכָל דּוּמִיָּהם. וְכָל יו"ד קִיּוֹנָה בַּפְּעוּלוֹת שֶׁל הַנִּקְבוֹת וְנָחָה בְּאִי אִם בִּסּוּף הַתִּיבָה שְׁתֵּי תְנוּעוֹת רְצוּפוֹת שֶׁאֵין שְׂבָא בְּתוֹךְ, טַעַם הַתִּיבָה לַמַּעֲלָה, כִּגוֹן: הֶצִּיבִי, הֶקְשִׁיבִי, שִׁימִי, תַּפְרִיחִי, תַּפְרֹוֹצִי,
-
126. מִן נָחִי לַמָּד פֶּעַל: מִן וְנִהִי.
134. אֵין יוֹצֵא מִן הַחוּק: וְאֵין שׁוֹם רְשָׁאִי לִיצֵא מִן הַחוּק.
135. יו"ד נָחָה בְּאִי: יו"ד דְּבוּקָה בִּלְשׁוֹן רִיבּוֹי.
-
71. בֵּין דּוּגְמֹותֶיהּ הַרְבּוֹת שֶׁל רִיב"ג לַחִי"ו כְּאוֹת שִׁימוֹשׁ (הַרְקָמָה, פ"א-פ"ב) לֹא מְצוּיָה חִי"ו הַנִּסְתַּרְתָּ בַּעֲבֹר שְׁלִפְנֵי פִינִי. וְכֵן לֹא מְצֻחִיָּה אֲצֵל שְׁלֵמָה פְּרוּחִן וְרֹאב"ע.
72. בְּנוֹסְחִינוּ בְּשִׁי"ן שְׁמֹאלִית.
73. הַדּוּגְמָה מִחוּץ, שְׁלֵדַעַת יִהְי"ו גִּי"ן הַשּׁוֹרֵשׁ הִיא הַנִּבְלַעַת בְּנו"ן הַשִּׁימוֹשׁ, הַשּׁוּהָ לַעִיל הַע' 36.
74. וְרִי סֵפֶר הַשּׁוּהָם לַמָּשָׁה בֵּין יִצְחָק, מִהֲדוּרַת קֶלָר, 14.
75. כֵּן הוּא הַקְרִי בְּנוֹסְחִינוּ.
76. ר' רֹאב"ע, מֵאוֹנִים, ל"ו ע"ב.
77. הֵשֶׁם צִירִי אֵף הוּא בֹא בְּחִיבּוּרָנוּ, כִּגוֹן בְּשַׁעַר הַמַּחֲיוֹת, דף 180 ב.
78. ר' הַע' 58 לַעִיל.
79. הֵשֶׁם חִירָק אֵף הוּא בֹא בְּחִיבּוּרָנוּ, כִּגוֹן בְּשַׁעַר הַמִּקְפִּים, דף 185 א.
79. הֵינּוּ פִינִי גִּתְנִי רֹאשׁוֹן. יְהוּדָה אֵבֶן תַּבּוֹן תִּרְגַּם צִמְרִי לַלְמַכְבֵּר עֵן נִפְסָה שֶׁבִּסְפֵּר הַרְקָמָה: 'כִּינִי לַמְדַּבֵּר עַל עֲצָמָי'. גִּקְטִילָה בְּתַרְגּוֹם אֶת סִפְרֵי חִיּוֹג: 'מְדַבֵּר בַּעֲבוּר עֲצָמָי'. וְרֹאב"ע בְּסִפְרֵי בַּעֲבָרִית, כִּגוֹן צִחוֹת ח' ע"ב, כֹּתֵב: 'יַחֲדִי מְדַבֵּר בַּעֲדִי נִפְשִׁי'.

חֲזָקִי, הַלִּיכִי⁸⁰, הַיָּמִינִי, הַשְׁמְאִילִי⁸¹, קֹמִי עֲבֹרִי, תַּחֲרִישִׁי.
 145 אַבִּל: לְיוֹם קֹמִי לַעֲד, הַטַּעַם לַמָּטָה כִּי הָיוּ דְּכֹנִי לַמְדַּבֵּר בַּעֲצָמוֹ וְהַטַּעַם לַמָּטָה
 שִׁתִּי אוֹתוֹתִי, כֹּנִי לַמְדַּבֵּר בַּעֲצָמוֹ וְהַטַּעַם לַמָּטָה⁸²; וְכֵן: בּוֹאִי שְׂכִבִי
 עִמּוֹ⁸³, לַמַּעֲלָה, עַד בּוֹאִי אֵלַיךְ, לַמָּטָה; וְכֵן: שׁוּבִי שׁוּבִי הַשּׁוֹלְמִית,
 לַמַּעֲלָה, כִּי אַחֲרֵי שׁוּבִי, לַמָּטָה; וְכֵן: הוֹצִיאִי (אֵת) הָאֲנָשִׁים, בְּיוֹם
 הוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם⁸⁴. וְכֵן: הַחֲזִיקִי מִלְּבֹן, בְּיוֹם הַחֲזִיקִי בִידִם⁸⁵
 150 בְּפִי עִיר, צַהֲלִי וְנִרְנְנִי⁸⁶, לְבַד מִן הַפְּעוּלוֹת הַנּוֹלְדוֹת מִנְחִי לַמֶּלֶךְ
 פֶּעַל שֶׁל ה' א.א, כְּגוֹן: צָפִי, וְהַתְּצִנִי תַּחַת, אֶל תְּגָלִי, דּוּמִיָּה. כֹּל תִּיבָה
 שְׂבִסּוּפָה יוֹדֵד שֶׁל הַיַּחֲשׁוּשׁ⁸⁷ טַעַמ[ה] לַמַּטָּה[ה], כְּגוֹן: הַשִּׁילָנִי, הַשִּׁילוֹנִי,
 הַזְּבִילוֹנִי, הַקְּדָמְנִי, הָאֲמָרִי, הַיְּבוֹסִי, הַגְּרָנְשִׁי, הַגְּשׁוּרִי וְהַפְּעֻכְתִּי,
 הַתִּימָנִי, הַשּׁוּחִי, הַנְּעֻמָּתִי, אֶפְרָתִי, הָאֲ(י)חֲרָמִי הַשּׁוּפָקִי, הַשְּׂאוּלִי,
 155 וְדוּמִיָּה. וְכֵן: שְׁנִי, שְׁלִישִׁי, רְבִיעִי, דּוּמִיָּה. הַמְּגִבִּיָּה, הַמְּשֻׁפָּלִי
 לְהוֹשִׁיבִי, מִלְרַע כִּי יוֹדִיָּהם נֹסְפוֹת.
 כֹּל תִּיבָה שְׂבִסּוּפָה נִי שֶׁל שִׁמּוֹשׁ טַעַמָּה מִלְעִיל, כְּגוֹן: וְשִׁמְרָנִי בְּדֶרֶךְ נִתְּנִי,
 אֲכָלָנִי, הַמְּמִנִי⁸⁸, שְׁמָנִי, תְּכַרְכְּבִנִי, יִסְרָנִי, (ו)דְּנָנִי⁸⁹, יִשְׁאָנִי, אֶל רוּחַ
 תְּכַרְכְּבִנִי, יִשְׁקָנִי, עֲזָרָנִי, מִמְּנִי, פְּמָנִי, הַשְּׁקִינִי, רְמִוּנִי,
 160 הַגְּמִיאִנִי, עֲשִׂיתִנִי, לְבַבְתִּינִי, שְׁמִוּנִי, וְהַפְּנִינִי, יִנְחָמִנִי, וְכֹל
 דּוּמִיָּה. וְכֵן: אֲכָלְתִּנִּי, שְׁמַתִּנִּי, נִשְׁאַתִּנִּי, יִכְבְּדִנִּי, יִשְׁחַרְוִנִי⁹⁰ וְדוּמִיָּה.
 עֲנִי, שְׁנִי, שִׁנִּי, לַמָּטָה כִּי נוֹנִיָּהם אֵינָם⁹¹ מִן הַיִּסּוּד⁹².

152. יוֹדֵד שֶׁל הַיַּחֲשׁוּשׁ: יוֹדֵד הַיַּחֲשׁוּשׁ... כִּי גַם הִיא נֹסֶפֶת.

156. יוֹדִיָּהם נֹסְפוֹת: יוֹדֵד שֶׁלָּהֶם יִתְרִים. 167. בִּשְׂבָא נֹכַחַת: בִּשְׂבָא לְנִקְבָה נֹכַחַת.

80. בְּנוֹסְחֵינוּ צִירִי מֵאֵל יוֹדֵד עִם ה' א.א.

81. בְּנוֹסְחֵינוּ בְּלִי אֶלֶף.

82. ר' א.א, סעיף 373 (שיטה מן חד וחד מלרע וכל קריה מלעיל); דקה"ט, מהדורת בו"ש.

סעיף 73, עמ' 68. השוה: רשב"ם, דייקוֹת, מהדורת שטיין, ל"ט.

83. בְּנוֹסְחֵינוּ: עִמִּי.

84. ר' דקה"ט, שם, עמ' 65: הוֹצִיאִי לִית, וְכֹל קְרִיָּה הוֹצִיאִי מִלְרַע.

85. בְּדוּגְמָאוֹת הַגֵּל הָרִאשׁוֹן בְּכָל צִמּוּד צִיּוּי הַנִּקְבָּה, הַשְּׁנִי — מִקּוֹר עִם פִּינוּי גּוֹף רִאשׁוֹן.

86. הַשּׁוּחִי: דְּרִכֵּי הַנִּקְיֹד וְהַנְּגִינּוֹת, 51.

87. בְּהַרְקָמָה, דף רמ"ח: יוֹדֵד הַיַּחֲשׁוּשׁ. וְכֵן אֶצֶל אַבְנֵי עוֹרָא, לְמַשֵּׁל, צַחוֹת, כִּי עִמִּי ב.

88. כֵּן הוּא הַקְּרִי בְּנוֹסְחֵינוּ.

89. ב' ל 6. יִבְיִי בְּהַעֲרֹתוֹ לַפְּסוּק זֶה אוֹמֵר: נוֹן אַחֲרוֹנָה דְּגוּשָׁה שְׁלֵא כְּדִין כְּמוֹ... יִסּוּר

יִסְרִנִּי, פֶּרַחֲוִן.

90. בְּשׁוּלִיִּים נֹסֶף: וְלֹא יִמְצָאוּנִי.

91. צ"ל: הֵינָם.

92. ר' טַעַמִּי הַמְּקָרָא, דף A IV עמ' א.

כל פָּרִי, חֲצִי, צָבִי, צָדִי, יָחִי, יָהִי, הם דומיהם בהאמר מהם: קָלִי, פָּרִי⁹³, חֲצִי, שְׂכִי⁹³, צָדִי, יָחִי, יָהִי, או יהיה טעמם לעיל⁹⁴. לָךְ, 165 עָלִי הכהן, קָנִי, חֲצִי של קשת⁹⁵, טעמם למטה; אבל: אמתים וְחֲצִי לעיל. עָנִי, חָלִי, מהם יאמ[ר] עָנִי, חָלִי.

כ"ף. כל תיבה <שסופה> כ"ף נקודה בשבא נוכחת טעמה למטה; כגון: יְדִי(י), קוֹלְךָ, מִשְׁפָּחָךְ, דַּעְתְּךָ, שְׁפָתְךָ תחת אִישׁךָ, וכל דומיהם. וכן כף קיצונה הנקודה בשבא לזכר נוכח: אוֹתְךָ⁹⁶, מִתְּנֶה לְךָ לְהוֹנֵן וְנִבְרָתְךָ⁹⁷, 170 דומיה⁹⁸. וכן: יֶאֱחֹזֶק, תוֹכִיתְךָ. היא שִׁבְכְתְךָ⁹⁹, אשר אֶהְבְתְךָ¹⁰⁰, באספמי[ם]¹⁰¹ מלרע¹⁰². וכן כ"ף קיצונה הנקודה בקמץ לשמש לזכר וסמוך לתנועה שבא מלפניה הטעם למטה, כגון: שְׁפָתְךָ, יִשְׁלַחְךָ, יִתְנֶה, וְיִגְדְךָ¹⁰³, לְבַקֶּשְׁךָ, דומיהם רבים. אבל כל ריבוי של נקבה נוכחת בשימו[ת] אֵין הטעם מלעיל, כגון: עֵינֶיךָ, גִּידְךָ, שְׁרִיךָ, מְהַרְסִיךָ 175 וּמְחַרְבִיךָ, חוֹמַתְךָ, גִּנֶּיךָ וּבְנוֹתְךָ, תטפנה שְׁפָתְךָ, וכמוהם יהיו דומיהם. וכל כ"ף קיצונה קמוצה לשמש לזכר נוכח וסמוך לפני תנועה אחד מן ו' מלכים שאין שבא בתוך, (ה)טעם התיבה מלעיל, כגון: לֶגְךָ, גִּידְךָ, עֵינֶיךָ, רִפְאָךְ, וְאֶבְרַכְךָ, אל יִשָּׁן, תחי נפשי וְהִלַּלְךָ, קָמוּךְ, פִּידְךָ, אֶבְרַיךָ, אֶהְבְתְךָ, וּבְרַכְתְךָ. קָכָה¹⁰⁴, אוֹתְכָה¹⁰⁵, יִבְרַכְכָה, וכמוהם יהיו דומיהם.

171. באספמים מלרע: מלעיל בכל המדויקים האספמים.

176. אחד מן ו' מלכים: אחת מן התנועות.

179. ככה: מקדים: וכן אם נוספת ה"א אחרי הכ"ף הטעם לפני הכ"ף.

93. ר' ראב"ע, צחות, ל"ח ע"ב.

94. השוה: דרכי הניקוד והנגינות, 43.

95. פלומר: 'חצי' בהוראת חץ של קשת, דוגמת שמ"ב, כ, לו, לו, לח. אבל בנוסחינו תמיד מלעיל.

96. ר' מסורה גדולה, ערך 'את' והערות פרענסדארף, עמ' 226 הע' 2. ור' גם ריב"ג, הרקמה,

שפ"ו.

97. בקטע ארמי: דנ' ה 17.

98. ר' תשובות דונש בן לפרט, מהדורת פיליפאווסקי, 64.

99. וכך הניקוד במהדורת דוד גינצבורג (לונדון 1894), וכן הוא בכ"י לינגרד. המלה מועמדת

באתחנ (ישע' מז, י).

100. וכך במהדורת גינצבורג. בכ"י לינגרד ובכ"י ארם צובא (ר' ייבין, פתח ארם צובא, 69)

הניקוד בפתח וההטעמה מלעיל. גינצבורג מעיר שספרים אחדים בצירי, ולפיכך, כנראה, במלרע. המלה מוטעמת בפשטא (רות ד, טז).

101. פלומר, בכת"י של מקרא מספרד, שעליהם יח"י סומך בחיבורו זה.

102. ר' ח' ילון, לשוננו, ג(תרצ"א), 205.

103. בנוסחינו מלעיל, וכן בכ"י לינגרד.

104. מ"ק לשמ' יב, יא: לית כווחיה מלרע.

105. שמ' כט, לג. ר' פירוש ראב"ע במקומו.

180 ואם נוספה לפני הכ"ף אות אחת של שימוש ותחתיה שבא, אעפ"כ הטעם למעלה, כגון: חבלה ילךך¹⁰⁶, שפתי ישבךונך, דומיהם.

מ"ם. כל חיבה שבסופה מ"ם בשימוש לשון רבים טעמה למטה, כגון: אותם, דם, עונם, וחשובתם, וחרעותם, משקלם, מושבם, צידקתם, לעשותם, אל מנתקם, < - >, תולדתם, למשפחותם לבית אבותם. 185 ו' מלין משמשין תם בסופם וטעמם מלעיל¹⁰⁷, וסימניה¹⁰⁸: כי רחל וגנבתם, אשר מצאָתם, העלתם הגגה, רעדה אַתְּתָם, אש שְׁרָפְתָם, ובקשָׁתָם ולא תמצא, משם אצוה את החרב והגנבתם, נָפְשָׁתָם נפשי, ונֶאֱכָלְתָם חית השדה, עצים ונֶאֱכָלְתָם. יִדְהָם, בְּיָהָם, מְלִכְיָהָם, שְׁרִיָהָם. פְּהִיָהָם וגְבִיָהָם. אוֹלִיָהָם, נֶאֱשָׁלְיָהָם, אדכילם, הם דומיהם כלם למטה¹⁰⁹ 190

כל אים מלעיל, כגון: מְצָרִים, אֶפְרָים, גִּידִים, עֵינִים, אֲנִים, פְּלָאִים, רִיחִים, הֶלְחִיִּים, הֶפְרָצִים, יְרוּשָׁלַיִם, עֲרָבִים, וכל דומיהן¹¹⁰. אבל: פְּתָם, פְּתָאִים

185. ו' מלין... מלעיל: ד' מלעיל משמשין תם וכלם מלעיל ופתחין.

106. כך, בפתח, בכ"י ארם צובא (יבין, פתר ארם צובא, 69) ובכ"י לנינגראד, אף שהוא בהפסק, גינצבורג במהדורתו הביקורתית מציין שיש ספרים המנקדים בקמץ ובמלרע. עיין במאמרו של פנחיים על צורת הפינייים החבורים וכו' המובא בקובץ מאמרים בלשון חז"ל, ירושלים תשל"ב, 84 הע' 80.

107. ריב"ג, ספר השרשים, מהדורת באכר, ברלין תרנ"ח, מנסח דבריו בעניין זה, על דרך כך: שמעתיקים המלה אשר היא בקמץ גדול קודם כינוי הקבוץ (= פינוי לגוף הנוכחים. — א"א) אשר איננו נמצא במעמד מן מלרע אל מלעיל לדבר שרואים אותו בעלי הטעמים יהפכו הקמץ ההוא לפתח. בעבור אבד הנח הרפה להחפו המלה והרחקה כאמרם והיא העלתם הגגה וכו'... חולת זה ממה שספר אותם בעל המסורת שנהפך מן מלרע אל מלעיל מן הדמיון הזה ונהפך בעבור זה קמץ לפתח, עדכ"ל בערך 'בצע' (במקור הערבי, מהד' נויבאוואר, עמ' 104). 'יהב' בהערותו לבר' מא, לב (פי רחל גנבתם) מעיר: לית ומלעיל ומן ח' תיבות דדמיון. ור' דברי הידנהיים שם, המסביר את החילוק במספר הדוגמאות. ונעיר עוד, שיש מסורת, שהתיי' בקאטיגוריה זו היא בקמץ ובמלרע, ר' ילון, המאמר הנזכר בהע' 102, עמ' 205, 207. הנ"ל פרקי לשון, ירושלים 1971, 391. ור' גם י' דמתי (שבטיאל), קונטרסים לענייני הלשון העברית, א, 15.

108. 'סימניה' כאן הוראתו חלקים מפוסק לציון מקומה של המלה המודגמת. בדרכי הניקוד והנגינות (מהדורת לרינגר, עמ' 14) הובא הסימן "וגנבי סליקו ונטרו ליקד" והוא משפט ארמי המשמש סימן זכירה ל-4 מן הדוגמאות הנ"ל (גנבתם, העלתם, נצרתם, שרפתם). על ההוראה הנפולה של ה'סימן' ר' י' יבין, מבוא למסורה הטברנית, 77.

109. השהו: "תוכן עורא" שער שימושי צירי וסגול התחתון (והו שמו של אחד מעיבודיו המקוצרים של "הורית הקורא" שבכ"י ספריית האמברוזיאנה מס' 186. טרם נדפס).

110. ר' ראב"ע, צחות, ל"ט עמ' ב.

למטה. וכן: צָאִים, צָבִים, שָׁפִים, למטה¹¹¹ כי אין בם חסרון אות¹¹² כמו בראשונה המובאים פה. וכן: בָּאִים, נִקְרָאִים, אֶרְבָּעִים, וְשִׁמְעִים, 195 הֶרְפָּאִים, דומיהן.

נו"ן. כל תיבה שבסופה נו"ן נוספת שאיננה מן היסוד טעמה מלרע, כמו: יוֹסִיפוֹן, תִּשְׁמְעוֹן, יֶאֱכִלוֹן, תִּדְבְּקוֹן¹¹². לָהֶן, בָּהֶן, עֲשִׂיתָן, נִחְלָתָן, מִשְׁפָּטָן, דומ[יהם]. שִׁמְעָן קולי, מלעיל בעבור העי"ן הפותחת את התיבה¹¹³. דין זה מבואר בערך ה"א.

200 תיו. כל תיבה שבסופה משמשת תי"ו לנקבה רבות טעמה מלרע, כגון: <יָדוֹת, בָּנוֹת, טוֹבוֹת, אוֹתוֹת, וְהַתּוֹרוֹת>, הַמְקַשְּׁרוֹת, הַנּוֹחֲרוֹת, אֲזִלוֹת, דומיהם. וכן תי"ו של פעולות הנקבות בסוף הנחה בשבא¹²⁴ טעם תיבתה למטה, כגון: וְתִקְּאוּ, וְקָרְאוּ שמו, וְנָצְאוּ, וְעָשׂוּ. וכן: שָׁנְאוּ, וְהוֹצִאוּ, שָׁתִית מְצִית, עָשִׂית. וכן תי"ו דבוק(ו)ת 205 הנקבות¹¹⁵ טעמ[ה] למטה, כגון: תְּבוֹאָת, תְּשׁוּבָת, מְעַרָת, טוֹבָת, תּוֹרָת, דומיהם. כל תי"ו קיצונה בהקדמת שתי תנועות של אָ¹¹⁶ טעמה לעיל¹¹⁷,

194. המובאים: הנקובים.

200. משמשת תי"ו לנקבה רבות: תי"ו לשמוש נקבות רבות.

204. דבוקות: דבוקת.

111. השה: דרכי הניקוד והנגינות, 25.

112. פלוגה, האות אל"ף הנסחרת במקצרים (מצ-רא-ים). הרי כאן רמז לתורת הנחים של יהודה חייג' (נגד גומפרץ, לשוננו כב, 42). אמנם, ככל הזכור לי, אין בספר אותיות הנחז דיון במלים מסוג 'מצרים' וכד', ורק בספר הניקוד (פאתח אלחנקיט) מלמד חייג', שבצורות מועטות ימצא נח נעלם אף עם הפתח, כמל' במל' שָׁעַר; ואלו הן הצורות המלעליות (מהדורת נוס, 122).

112. השה: ראב"ע, מאזנים, כ"ח עמ' א.

113. לפי העניין, ברור שהמשמע פאן הברה. ר' גומפרץ, לשוננו כ"ב (תשי"ח), 42. "מלה" בהוראת 'הברה' גם במחברת התיג'אן העברית (מהדורת דרנבורג, 60). אצל מדקדקים אחרים: "תנועה" (גומפרץ, מבטאי שפתנו, 137).

114. על ניקוד שוא תחת תי"ו הנסחרת בעבר של פועלי ל"ה ול"א אומר יהב"י, בהערותיו לבר' סז, ח ולכמד' ה, יט, שקצאו בספרי מקרא ספרדיים. וכן מדברים עליו בפירוש יהודה חייג' בספר אותיות הנחז והמשך, בערך 'בוא' (מהדורת נוס, עמ' 42) וראב"ע בצחות (ר' עמ' א, ל"א עמ' ב) ובמאזנים (ב' עמ' ב). ור' גם ריב"ג, הרקמה, עמ' ר"י למעלה (עיין בחילופי הנוסחאות ובהערת וילנסקי מס' 2).

115. הָנוּחַ, ע"פ העניין, לחי"ו פסימן הסמיכות בנקבה. סמך להוראה זו של המושג 'דבוק' בספר טעמי המקרא, B I עמ' א, B IV עמ' ב. והשוה גם דרכי הניקוד והנגינות, 30: רשב"ם, דייקות, מהדורת שטיין, מ"ז: "אפרש לך מה יקרא דבוק: כל תיבה הסמוכה לחברתה וחסר מבין שתיהם 'של' בלשון קדש ובלשון חול". פפתח, ר' הע' 116 לעיל.

116. בדוגמאות באה גם תנועת צירי, ומכאן אתה למד שהיו הקגול והצירי נבטאים בפי מחברנו

פתנועה אחת. עיין גומפרץ, לשוננו כ"ב (תשי"ח), 139 הע' 2.

117. השה דרכי הניקוד והנגינות, 43.

כגון: אֹבְלֶת¹¹⁸, יֹשֶׁבֶת¹¹⁹, נִשְׁתָּה¹²⁰, אִשְׁתָּה¹²¹, נִשְׁתָּה¹²², קִשְׁתָּה¹²³, מִצְנֶתָה¹²⁴, אִילָתָה¹²⁵, קִשְׁקֶשֶׁתָה¹²⁶, לִלְדָתָה¹²⁷, לְגִדְתָה¹²⁸, לְשִׁבְתָה¹²⁹, לְדָתָה¹³⁰, שְׁשִׁיתָה¹³¹, מִצְרָתָה¹³², דּוּמִיָּהֶם רַבִּים. וְכֵן הַשְׁמוֹת שֶׁבְּסוּפֵם תִּי"ו נָחָה אַחֲרֵי אֵי וְסוּמָךְ לִפְנֵי תַנּוּעַת אֵי חוּלָם; הַשְׁמוֹת הָאֵלֶּם כְּמֹרֶכֶן מַלְעִיל, כֵּן: סִלָּתָה¹³³, שְׁלִשְׁתָּה¹³⁴, נִחְשֶׁתָה¹³⁵, קִטְרָתָה¹³⁶, בִּשְׁתָּה¹³⁷, בְּהִנָּתָה¹³⁸, שְׁבִלָתָה¹³⁹, אִשְׁכֶּרֶתָה¹⁴⁰, יִלְלָתָה¹⁴¹, גִּלְגָּלָתָה¹⁴², מִסִּי-בֹוֶשֶׁת¹⁴³, שְׁרָרָתָה¹⁴⁴, וְכָל דּוּמִיָּהֶם]. כָּל תִּי"ו קִיצוּנָה שֶׁסּוּמָךְ לָהּ מַלְפָּנִיָּה חִי"ת אוֹ עִי"ן בְּהַקְדַּמַּת שְׁחֵי תַנּוּעוֹת פְּתוּחוֹת¹⁴⁵ טַעַם תִּבְחָתָה מַלְעִיל, כֵּן: בִּרְצָתָה¹⁴⁶, שׁוֹבְצָתָה¹⁴⁷, יִתְצָתָה¹⁴⁸, בּוֹרְצָתָה¹⁴⁹, פּוֹרְצָתָה¹⁵⁰, נֹאֲכָתָה¹⁵¹, מִתְלַקְּחָתָה¹⁵², צוֹלַעַתָה¹⁵³, שְׁחַתָה¹⁵⁴, תִּסַּחַתָה¹⁵⁵, גִּסַּחַתָה¹⁵⁶, אַךְ: אֶסַחַת¹⁵⁷, פִּסַּחַתָה¹⁵⁸, שֶׁהוּא לִשׁוֹן שְׁרָרָתָה¹⁵⁹, לִרְעָה וְטַעַם לְמַדְקָדִים.

נשלים סדר האותיות

שבח לרב העלילות

כָּל אֵץ, אֵץ, אֵץ¹⁶⁰ — מַלְעִיל, כֵּן: שׁוֹבְצָה¹⁶¹, נֹאֲכָה¹⁶², מִשְׁמִיצָה¹⁶³, יִתְצָה¹⁶⁴, לְשִׁלָּה¹⁶⁵, בּוֹנָה¹⁶⁶, לְשִׁבְצָה¹⁶⁷, מִשְׁבִּיצָה¹⁶⁸, בְּרִיזָה¹⁶⁹, הוֹסִיצָה¹⁷⁰, נִסְוִיצָה¹⁷¹, רְבִיזָה¹⁷², שְׁמוֹצָה¹⁷³, וְכָל דּוּמִיָּהֶם].
וְכֵן, אֵס, אֵס, אֵס¹⁷⁴, אֵס¹⁷⁵, אֵס¹⁷⁶, כֵּן: שׁוֹלָם¹⁷⁷, צוֹקֶם¹⁷⁸, שְׁמֶם¹⁷⁹, יִגְלָם¹⁸⁰, לְשִׁקּוֹם¹⁸¹, לְנִדּוֹם¹⁸², הַשּׁוֹם¹⁸³, מְנוֹם¹⁸⁴, לְחִי <וּנָה יוֹנָה>, לָם¹⁸⁵, מִשְׁלֹוֹם¹⁸⁶, סְסִיִּם¹⁸⁷, שִׁיִּם¹⁸⁸, מִשְׁשִׁיִּם¹⁸⁹, מִצְמִיִּם¹⁹⁰, שְׁלִיִּם¹⁹¹, יִנּוֹם¹⁹², לִנּוֹם¹⁹³, בְּטוֹנִים¹⁹⁴, וְכַמּוֹהֶם יִהְיוּ דּוּמִיָּהֶם].
וְהוּא הָדִין בַּה"א קִיצוּנָה: גִּבּוֹהַּ¹⁹⁵, לָהּ¹⁹⁶, אֶלּוֹהַּ¹⁹⁷, מְגִבִּיָּה¹⁹⁸, מְגִבִּיָּה¹⁹⁹, מְגִבִּיָּה²⁰⁰, דּוּמִיָּהֶם.

210. הַתָּם: הֵם.

118. רַאבֵּעַ, צַחוֹת, י"ד ע"מ: א: כִּי מִנְהַג כָּל פּוֹעֵל אִם יִהְיֶה לִשׁוֹן נִקְבָּה יַחֲדָה בַּה"א לִהְיוֹת מַלְעִיל, כְּמוֹ הָאוֹמְרָה בְּלִבָּבָה, וְאִם הִיא בְּתִי"ו הִנֵּה יִהְיֶה מַלְעִיל, כְּמוֹ אִרְבַּת, שׁוֹמְרָת.
119. מֹשֶׁה הַנִּקְדָּן הַבְּדִילָה מִקְבּוּצַת הַמַּלִּים בְּנוֹת שְׁנֵי סְגוּלִים, ו' דְּרָכֵי הַנִּיקּוּד הַנִּגְנִינֹת, 46.
120. בְּנוֹסְחֵינוּ מִלָּה אַחַת.
121. נְלוֹמֶר, שְׁחֵי תַנּוּעוֹת פְּתַח. וְדִינָמָה אַחַת מִהַבָּאוֹת בְּקִמָּץ (בְּגַל הַסִּפָּק), שֶׁהִיא הַגִּי' אֶצֶל פְּתַח, ו' הַע' 114 לְעִיל.
122. ו' רַאבִּי"ע, יְסוּדִי מַסְפֵּר, 136.
123. ו' טַעַמֵי הַמִּקְרָא, A IV ע"מ א, וְהַשּׁוֹה דְּרָכֵי הַנִּיקּוּד וְהַטַּעַמִּים, 27.
124. הַמִּתְבָּר מְדַבֵּר כֵּן בְּפֶתַח גְּנוּי. הָאֲלֵפִי"ן הַפְּתוּחוֹת לִפְנֵי הַגְּרוּנִיָּה הַסּוּפִית, מִפְּקִידָן גְּרָאפִי בְּלִבָּד, הֵינּוּ לִשְׁאֵת עֵימָן אֵת סִימָן הַנִּיקּוּד. אֵין לְלַמּוֹד מִהֵן כָּלֹם עַל דֶּרֶךְ הַגִּי' הַפְּתַח הַגְּנוּי, כֵּן שֶׁהִבְרַת אֶל"ף מִמּוֹצַעַת בֵּין הַגְּרוּנִיָּה הַסּוּפִית לַתַּנּוּעָה הַקּוֹדֶמֶת לָהּ.

גישות תיאורטיות קונקרטיות ומופשטות בניתוח בגדכפ"ת — בכ"פ בעברית

הבעיה

חוקרי הלשון העברית הרבו לדון בבעית בגדכפ"ת. שש גראפמות אלו בעברית המקראית מסומנות בעקיבות רבה למדיי במקרא: נקודה דיאקריטית ("דגש קל") מצויה בהן או נעדרת מהן בנסיבות הניתנות לחיזוי מראש¹. תחולת חוק בגדכפ"ת במסורת של לשון חכמים ובמסורות העדות מצומצמת היא מזו שבלשון במקרא², והיא מוגבלת עוד יותר בלשון ימינו³. החוקרים כתבו על החוק ותחולתו מבחינה סינכרונית ודיאכרונית⁴, מתוך גישות תיאורטיות שונות לבעיות הפונולוגיות והמורפולוגיות המעורבות בו⁵. במאמר הזה ייסקרו הדרכים התיאורטיות לדיון בנושא, תתואר תחולת החוק בתקופות העברית, ויידונו דרכי הפתרון שניתנו לעובדות האלו במסגרות התיאורטיות הפלשניות, ובמיוחד מתוך ההיבטים התיאורטיים של תחולת החוק בימינו.

1. E. Kautzsch (ed.), A.E. Cowley (trans.), *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford 1910 86n; C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen*, Hildesheim 1966 878 c. Z.S. Harris, *Linguistic Structure of Hebrew*, JAOS 61: 1941, pp. 143-167 ור' להלן.
2. ר' ש' מורג, שבע פטילות בגדכפ"ת, ספר טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 207 — 242; ור' להלן.
3. ר' ח' רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשט"ו, עמ' 145; R.W. Weiman, *Native and Foreign Elements in a Language*, Philadelphia 1950, Ch. 1; M. Barkai, *Problems in the Phonology of Israeli Hebrew*, unpublished Ph. D. Dissertation, University of Illinois at Urbana, Champaign 1972, Ch. 2; ור' עוד להלן.
4. ר' י' בלאו, תורת ההגה והצורות, הקיבוץ המאוחד תשל"ב, פרק 13; נ"ה טור-סיני, מבטא האותיות בגדכפ"ת הדגושות והרפויות בתקופות לשוננו, הלשון והספר, כרך הלשון, ירושלים תשי"ד, עמ' 164-174. דעתו של קאהלה בדבר מלאכותיות החוק בלשון המקרא היא בחינת דעת יחיד. ר' P. Kahle, *The Cairo Geniza*, Oxford 1959. ור' בלאו, שם.
5. גישות היסטוריות-דיאכרוניות קלאסיות, מבניות-סטרוקטוראליזם או אנגראטיביות.

מסגרות תיאורטיות

א. הגישה הקונקרטית⁶

גישה בלשנית זו היא שיטת הניגודים המינימאליים, שבעזרתה מתגלים האלופונים והפונמות שבלשון. הפונמה היא יחידת הדיבור הקטנה ביותר המבחינה בין מבע אחד למשנהו. מרפיבי הפונמה הם האלופונים⁷. לדוגמה: ze gir / ze kir (זה קיר / זה גיר) הם מבעים מנוגדים זה לזה. ההבדל במשמעותם נובע מן הניגוד המינימאלי בקוליות בין k האטום, (פקיר), ובין g הקולי (בגיר). לפיכך k ר-g ייחשבו פונמות בעברית. באותה דרך אפשר למצוא ניגודים כמו ze gav / ze gaf (זה גב / זה גב). v ר-f מנגדים משמעות, ולפיכך ייחשבו פונמות עצמאיות. לעומת זאת במבעים ze xežbon / ze xešbon (זה חשבון) אין ניגודי משמעות. מצוי אמנם הבדל בין š ובין ž, אך הוא אינו מבחין בין מבע אחד למשנהו.

אחרי שעומתו המבעים ונתגלתה מערכת פונמית מסוימת, נבדקת גם תפוצת ההגיים. אם, לדוגמה, יסוד מסוים מופיע רק בסביבה מוגבלת אחת, אפשר לחשוד בו, שאיננו פונמה עצמאית. ž בדוגמה הקודמת מוגבל בתחולתו. במלים עבריות הוא נמצא רק לפני עיצורים קוליים (yež gil, taždir, bižvil, xežbon) — חשבון, בשביל, תשדיר, יש גיל וכיו"ב). š לעומתו חפשי בתפוצתו והוא עשוי

6. ר' לדוגמה רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 141-143; L. Bloomfield, *Language*, New York 1933, Ch. 16; H. E. Gleason, *An Introduction to Descriptive Linguistics*, Revised Edition New York 1961, Ch. 16; A. A. Hill, *Introduction to Linguistic Structures*, New York 1958, Ch. 4.

7. זוהי ההגדרה הפללית פפי שהיא מובאת, לדוגמה, ברשימת המונחים של ה-MLA: (*What's What*, 1965 (3rd ed.), שנאספה ע"י D.D. Walsh. ההגדרות אינן אחידות בקרב בעלי הגישה הזאת, אם כי הדרך לגילוי הפונמות אחת היא לשיטתם. רוזן, לדוגמה (לעיל, הערה 3) בעמ' 141, מגדיר את הפונמה כ"היחידה המציינת הקטנה ביותר בלשון" כשלהגדרה שני צדדים: (1) הציון שבה, כלומר, ההבדל במשמעות הנגרם כתוצאה מהעמדת שני מבעים; (2) המינימאליות שבה, כלומר, רק יסוד אחד מבחין. בעמ' 143 הוא מוסיף עוד הבחנה, שהפונמות "הן לפי תפיסת הרוב יחידות מופשטות, החיות בנפש בן החברה הלשונית" (כלומר, בעלות מהות פסיכולוגית — א"ש), ולעומתן האלופונים ("ההגאים" עפ"י מינוח) הם ביצועיהן הקוליים שניתן למדדן מדידה פסיקאלית. גליסון (לעיל, הערה 6), עמ' 261, מציין את הקריטריונים לזיהוי הפונמות: (1) הצלילים המושמעים דומים מבחינה פונטית; (2) הם מראים דגמים אופייניים מסוימים של תפוצה בלשון שדנים בה. ג'ונס מגדיר פונמה כ"קבוצת צלילים בלשון מסוימת, שהם קשורים זל"ז בתכונתם ומשחמשים בהם באופן ששום יסוד צלילי לא יבוא במלה באותה סביבה פונטית כמו יסוד צלילי אחר". ר', D. Jones, *The History and Meaning of the Term Phoneme*, in E. C. Fudge, *Phonology*, Penguin 1973, p. 27; ובאותה מקראה בעמ' 52 טרובצקי (במאמר) Phonemes and how to determine them) טוען, שפונמה היא סה"כ התכונות הפונולוגיות הרלוואנטיות של צליל (Lautgebilde); אך יש להגדירה ע"פ תפקידה במערכת הלשון: הפונמה היא יחידה מנגדת שאין להוסיף ולנתח לה יחידות (פונולוגיות) קטנות יותר (שם, עמ' 57).

גם להמיר את \check{z} בדיבור איטי וזהיר. \check{z} אינו פונמה עצמאית; הוא שייך לחלק מתחולות \check{s} (לפני עיצור קולי במלים עבריות), לכן $\check{s}/$ היא הפונמה, וביצועיה הם האלופונים $[\check{s}]$ ו- $[\check{z}]$. גם הצלילים f ו- v שהדגמנו לעיל, אינם מנוגדים בפול במצבים האחרים. מצויים אמנם ניגודים מסוג $hu \check{s}avuy / hu \check{s}afuy$ (הוא שפוי / הוא שבו), אך אין ניגוד בין f ובין v בראש המבע. v מצוי בראש מבע, אבל הוא אינו מנוגד ל- f , אלא ל- p או ל- k (יש $hu piter / hu biter / hu viter$ — הוא ויתר / הוא ביתר / הוא פיתר; אבל אין $hu fiter$). לשון אחר, f נמצא בתפוצה מוגבלת מזו של v . v מצוי במצב תחילי, תוכי וסופי; f מצוי רק במצב תוכי וסופי. מבחינה תיאורטית היפותטית, לו מצאנו, לדוגמה, ש- p מצוי רק בראש מלה, ו- f רק בתוך מלה או בסופה, היה אפשר לצייןם כבעלי תפוצה משלימה, כלומר, היינו יכולים להניח שלפונמה האטומה השפתית יש שני ביצועים אלופוניים: האחד פוצץ בראש מלה $[p]$, והשני חוכך במצבים האחרים $[f]$ ⁹.

דרך זו לגילוי הפונמות ותפוצתן היא דרך קונקרטית למדי, והיא מתחשבת רק בנתונים הפונטיים של המבעים הבודדים בלשון. בדרך זו $melex$ (מלך) יתואר כבעל הפונמות $/melex/$ ¹⁰, ו- $malki$ (מלכי) כמורכב מן הפונמות $/malki/$. רק ברמה המורפולוגית יידון הקשר בין הצורות האלו, פקשר שבין הנפרד לבין הצורה בעלת הפיניוים החבורים, שיש בו הבדלים פונולוגיים.

ב. הגישה המופשטת¹¹

גישה בלשנית אחרת היא גישת החילופים המורפופונמיים. היא מתארת את הפונמה כאותו מקטע מופשט המונח ביסוד המבע לפני שפעלו עליו החוקים הפונולוגיים של הלשון. משחלו עליו החוקים הפונולוגיים, מתקבלים הביצועים הפונטיים (שהם ה"אלופונים" לפי גישה א'). בהתאם לגישה הזאת אין צורך בבדיקת מבעים שלמים המנוגדים בצליל אחד, כי אין לפונמה ערך חשוב כל כך בשעת הניתוח הבלשני. המקטעים המופשטים מתגלים מתוך בדיקת ההיקריות המורפולוגיות של מלה מסוימת, לא כתכלית בפני עצמה. בגישה זו נרשמים הביצועים של מורפמה נתונה במערכות הנטייה שלה, נכתנים ההבדלים הפונטיים

8. המדובר הוא במלים עבריות תקינות בלבד ולא במלים שאולות או במלות סלג. ר' רזון (לעיל, הערה 3), עמ' 147.

9. התיאור הזה הוא היפותטי בלבד, והניסוח אינו שלם ומדויק, שכן f ו- k מנוגדים בתוך חיבה. השווה: $zo \check{s}afa / zo \check{s}apa$ (זו ספה / זו שפה).

10. ואולי כ- $/melek/$. הדבר תלוי כיצד מטפל הבלשן בתפוצת ההגיים המסומנים אורחוגראפית כ- k , כ- h .

11. זו גישה הבלשנית הגנראטיבית בניסוחה הסטנדרטי. ר' לדוגמה N. Chomsky & M. Halle, *The Sound Pattern of English*, New York 1968; R. T. Harms, *Introduction to Phonological Theory*, New York 1968. אם כי רבות מן הדעות הובעו כבר קודם לכן. ר' E. Sapir, *Language*, New York 1949.

ביניהם, ועל פיהם אפשר להסיק על המקטעים המופשטים (=הפונמות). לדוגמה: [malkí], [malká], [mélex] (מֶלֶךְ, מַלְכָּה, מֶלֶכִּי) קשורים זה לזה קשר של משמעות. מלך / מלכה — זכר / נקבה; מלך / מלכי — נפרד / עם פינוי קניין. מקום הטעם דומה במלכה ובמלכי; הוא מצוי בהברה הסופית. הוא שונה מן המצוי במלה מלך, שבה הוא בהברה שלפני האחרונה. מתוך הנתונים האלו פלכד אולי ניתן להסיק, שהטעם נקבע על ההברה הפתוחה האחרונה במלה (בהברה סופית או לפניה), אך מסקנה זו לא תספיר את הקשר בין מֶלֶךְ לבין הצורות האחרות¹². היא לא תספיר את חילופי $k \sim x$ (x במלך; k במלכה ובמלכי), את חילופי התנועות $a \sim e$ (e במלך; a במלכה ובמלכי), והיא גם לא תספיר את העובדה, שפין l ופין x במלך יש תנועה נוספת e, שאינה מצויה בצורות האחרות. המגמה היא להגיע לייצוג תשתיתי אחד לכולן (חוץ מן ההבדלים המורפולוגיים) מתוך הדמיון בין הצורות, וההבדלים הפונטיים יהיו תוצאות החוקים הפונולוגיים השונים הניתנים לחיזוי מראש. לכן הצורות ייגזרו כך¹³:

/malk + i/ /malk + a/ /malk/			צורות תשתיות (פונמיות)
			ה ח ו ק י מ
malkí	malká	málk	1. הצבת הטעם בהברה הסופית
—	—	mélek	2. יצירת ה"מלעיליים" (התרת צרור עיצורים סופי בשם והידמות התנועה)
—	—	mélex	3. חוק החיפוף (הספיראנטיזציה)
[malkí]	[malká]	[melex]	צורות עיליות (פונטיות)

פלומר, המקטעים הפונמיים (=הפונמות) פאן הם /m, a, l, k, i/, והפיצוים הפונטיים (=האלופונים) הם [i, x, k, l, e, a, m]. הגישה התאורטית הזאת היא מופשטת יותר מקודמתה, בגלל הייצוגים התשתיתיים (הפונמיים) הרחוקים לפעמים מרחק רב מן הפיצוים הפונטיים. הגישה הזאת אינה מפירה במרכיב המורפולוגי בדקדוק. אותו חלק שהשתייך

12. והיא גם מנוגדת לנתונים אחרים כגון malkatéx, malkatám (מלכתם, מלכתך), שבהם הטעם מצוי בהברה הסגורה הסופית.

13. אינני מביאה כאן את הפירוש וההצדקה לחוקים. הם מצויים לדוגמה אצל ברקאי (לעיל, הערה 3) ואצל J. M. Sadock, The Treatment of the Exceptions to the Modern Hebrew Stress Rule, in *Papers from the Sixth Regional Meeting*, Chicago Linguistic Society 1970; Ora R. Schwarwald, *Lexical Representations, Phonological Processes, and Morphological Patterns in Hebrew*, unpublished Ph.D. Thesis, The University of Texas at Austin 1973; עזוי אורן, גישה חדשה לתיאור הפועל ולהוראתו והדגמתה בנטיית הבינוני, ספר קמרט, חשל"א, עמ' 32-44.

למורפולוגיה לפי הגישה הקונקרטית, שייך בחלקו למרכיב הפונולוגי (המורפוסונומי) בדקדוק, ובחלקו לחלק התחבירי שבדקדוק לפי הגישה המופשטת.

העובדות

א לשון המקרא¹⁴

שני ביצועים גראפיים לכל אחת משש האותיות בגדכפ"ת: האחד עם נקודה (דגש) בתוכה — ב ג ד פ ט, והשנייה בלעדיה — ב ג ד כ פ ת. הביצוע הפונטי של הגראפמה שנקודה בתוכה הוא פּוּצֵץ — t p k d g b ושל הגראפמה חסרת הנקודה הוא חוּכֵך — θ f x δ γ v.

הביצוע הפּוּצֵץ בא: (1) בראש מלה: (א) כאשר המלה הקודמת מסתיימת בעיצור: ובנות בניו (בר' מו, ז), בארץ פנען (שם, יב); (ב) בראש פסוק או אחרי אחד מן המפסיקים העיקריים¹⁵, כאשר המלה הקודמת מסתיימת בתנועה¹⁶: נאדרי בנח (שם' טו, ו), נִמְגּוּ פל (שם, טו); (ג) כאשר בראש המלה צרור עיצורים הומורגאני או זהה (בפ, ככ, בב)¹⁷, גם אם המלה הקודמת מוטעמת בטעם מחבר ומסתיימת בתנועה: ויקברו בביתו (שם"א כו, א), הלא פכרפמיש (ישע' י, ט), תהלתו בפי (תה' לד, ט). (2) בתוך מלה אחרי "שוא-נח"¹⁸: נאדרי (שם' טו, ו), ככרפמיש (ישע' י, ט), הביצוע החוּכֵך בא בשאר המקרים: אחרי תנועה, אם איננו מוכפל, בתוך מלה ובראש מלה אחרי טעם מחבר: אוֹ-כֵלִים (שם' כב, ו), במלֵאכָה (שם, ז), אָבְדָה (שם, ח), ולא תלחצנו (שם, כ).
בכל זאת נמצא דרך שיטה: (1) חוּכֵך אחרי "שוא-נח": רָפּוּ (יהו' ב, ה), מְלָכִי (בר' יז, טו), גֵּאֲלָכֶם (ישע' מג, יד); (2) פּוּצֵץ אחרי תנועה¹⁹: שְׁמַעְתָּ (מל"א א, יא), יִחַץ (שם' יח, ו).

14. העובדות לקוחות מתוך גוניוס, סעיפים 6, 13 ו-21; ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (בתרגום מרדכי בן-אשר), ירושלים תשל"ב, סעיף 18; י' בלאו (לעיל, הערה 4). הן אמורות לגבי הנוסח הטברני המסור בידינו.

15. בבדיקה סטטיסטית של שמות טו, א-יט, ובראשית מו, א-יט נמצא, שבראש מלה (ולא אחרי מקף) 26 פעמים בא פּוּצֵץ אחרי תנועה שבטעם מפסיק, ורק 4 פעמים בא הפּוּצֵץ אחרי תנועה שבטעם מחבר. חוּכֵך אחרי תנועה בא 21 פעמים אחרי טעם מחבר. הפּוּצֵץ אחרי עיצור (כולל ו"ו או ו"ד עיצוריים בסוף תיבה) בא 22 פעמים בראש מלה.

16. דין חצאי התנועות ו (w=) י (y=) הסופיות בד"כ מדין עיצורים; החריגים בודדים.

17. קיימים ספקות לגבי הצרור פג, במ, ר' מ"מ בהערה 14. התהליך הזה הוא דיסימילטור

לפי כל הגישות הבלשניות, ולכן לא אדון בו להלן.

28. כלומר, אחרי רצף VC (תנועה ועיצור).

19. ואין הכוונה לביצוע הפּוּצֵץ של הדיגוש המכפיל בבגדכפ"ת.

ב. לשון חכמים ומסורות העדות²⁰

על פי מסורות התימנים, יהודי בבל והעדות האחרות דיגוש בגדכפ"ת (פלומר, ביצוע פוצץ) וריפוי (ביצוע חוכך) הוא בדרך כלל כמו במקרא, אף על פי שלא בכל החטיבות מצוי ביצוע כפול של כל השישה²¹. החריגות מלשון המקרא מצויות: (1) בביצוע פוצץ בראש תיבה, אף על פי שהיא סמוכה למלה המסתיימת בתנועה, או אחרי אותיות היחס השואיות: לא דן, וגומרין, ובלבד, ופורכן, ופך, ופתח, סנהדרין גדולה²², כשר לפסח, כפבוד גדול, כפועל, על אחת כמה נפמה, כפה מלא, לפחות²³; וגם בכמה צורות פועליות אחרי תחיליות שואיות (של עתיד או בינוני): יאמע, מגיד, מקדקדק, מתרץ²⁴; (2) בביצוע החוכך אחרי "שוא-נח": להתכבד, מקפה, מקפיד, ספדן, גחכן, נשכנית, מפטפט, תגמגם; וכן בדיבור: כתבן, חשדן, אבל הקפדן²⁵.

ג. העברית החדשה

אף בעברית החדשה מצויות תופעות בתחולת התפוצה של בגדכפ"ת פוצץ חוכך החורגות מלשון המקרא. קיים ביצוע פוצץ של t p k d g בראש המבע גם כאשר לפניו מלה המסתיימת בתנועה או תחילית בעלת תנועה: bayit (בית), gadol (גדול), davar (דבר), katom (פתום), petax (פתח), tikva (תקווה), bepetax habayit (בפתח הבית), pi kama (פי כמה), vekaxol (ופחול). מצוי גם ביצוע של v ושל x באותה סביבה: viter (ויתר), xam (חם). ל-k b p גם מקבילה חוככת לפעמים — x v f. בפעלים בצורות הנטויות אחרי תחילית בעלת תנועה יש ביצוע חוכך — x v f — mevakesh / bikes (ביקש / מבקש), yiftax / patax (פתח / יפתח).

20. עפ"י י' שבטיאל, מסורות התימנים בדקדוק לשון המשנה (מסכת סנהדרין), ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 338-359; ש' מורג (לעיל, הערה 2); הנ"ל, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 52-63; JSS 4, 1959, pp. 216-237, א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב-יד ישינים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 30-33. כתב-היד של המשנה מקפידים בדרך כלל על הדיגוש והרפיון במקרא. כך בבדיקה שטחית של כ"י קופמן, וכך לפי עדותו של ד"ר ג' הנמן ז"ל בעבודת הדוקטור שלו. ר' ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה ע"פ מסורות כ"י פרמה (דהיראסי 138), ירושלים תשל"ב, עמ' 17.

21. ר' מורג, העברית שבפי יהודי תימן: ביצוע כפול יש תמיד ב-ג, ד, כ, ת. וכן גם במסורות האחרות של העדות. אצל בני אשכנז — חילופי ב~v, s~t, f~p, x~k; אצל בני ספרד (דוברי הלאדינו) — x~k, f~p, d~t, t~t.

22. ר' שבטיאל (לעיל, הערה 20).

23. ר' ב"צ פישלר, בכ"פ דגושות / רפיונות שלא דין, ספר רוזן, ירושלים תשל"ה, עמ' 99-86.

24. מורג (לעיל, הערה 21), עמ' 55-57.

25. מורג, שם, עמ' 57-58, פורת (לעיל, הערה 20), עמ' 33.

mexutar / kutar (פותר / מכותר), אבל יש גם k שאין לו מקבילה חוככת: mekabel / kibel (קיבל / מקבל). בניגוד לאמור לעיל מצוי yipatax (יפתח), שבו אחרי התחילית בעלת התנועה בעתיד מצוי פועץ דוקא.

הביצוע הפועץ מצוי גם בפעלים בתוך המורפמה אחרי רצף תנועה ועיצור (VC): yišbor (ישבור), yimkor (ימכור), hiškif (השקף), huxpal (הוכפל); אם כי יש גם ביצוע חוכך של x ושל v באותו מקום: yimxak (ימחק), maxvir (מחיר), hušxat (הושחת). פן מצוי חוכך בסביבה הפונטית הזאת בצורות הנטיות: saxva (שקצה), yahafxu (יִהַפְכוּ), našfu (נָשְׁפוּ).

בדגמים ה"כבדים" של הפועל²⁶ מצויים פועץ או חוכך אחרי תנועה: siper (סיפר), mexabel (מחבל), hitrakex (התרפק), sixek (שיחק), mešavea (משוע), hitraxec (התרחץ).²⁷

בשמות אחרי רצף תנועה ועיצור (VC) מצויים פועץ או חוכך: xalban (חלבן), maskil (משפיל), marpek (מרפק), carxan (צרכן, צרחן), kal'fan (קלפן), mirvax (מרוח). גם אחרי תנועה מצוי פועץ או חוכך: davar / dabar (דבר / דבר, דור), kavran / kabran (קברן / כורן), paxax / pakax (פקח / פחה, אם כי pexax בהגייה נורמטיבית). בצורות שמניות נטיות (בעלות ספיות) מצוי לעתים ביצוע פועץ אחרי תנועה או אחרי עיצור במקום החוכך שבצורת הנפרד: dubim / dov (דוב / דויים), tupim / tof (תוף / תופים), kalba / kelev (כלב / כלבה), אבל gufim / guf (גוף / גופים), xofim / xof (חוף / חופים), madfe / madaf (מדף / מדפי-).

לשון אחר: בעברית החדשה יש ביצוע חוכך ופועץ באותן סביבות עצמן, בראש מלה, אחרי תנועה או אחרי עיצור. בדגמים מסוימים בשם ובפועל יש לעתים חילופי פועץ k b p בחוכך x v f.

דיון

דרכי הפתרון לסבך העובדות הפונטיות המתגלות בתופעת "בגדכפ"ת" בתקופות הלשון העברית מותנות בדרך הבלשנית התיאורטית שנוקטים החוקרים. מסקנות ההולכים בדרך הקונקרטית לגבי ערכם הפונמי של העיצורים שונות ממסקנותיהם של אלו הגורסים דרך מופשטת. איש איש לשיטתו.

א. הניתוח וההסבר בגישה הקונקרטית
בדרך הקונקרטית מצאו חוקרי לשון המקרא (ר' האריס וגרבל) ניגודים

26. קרי: פיעל, פועל והתפעל.

27. רק f לא מצוי בדגם הזה. פן-ציון פישלר (לעיל, הערה 23) מביא צורת התאפס (15 קראו

בביצוע-חוכך, 5 בביצוע פועץ), משופם (ש"ת במשקל בינוני מפועל).

מינימאליים בין מלים כמו: malxi / malki (מַלְכִּי / מַלְכִּי)²⁸, ?alfe / ?alpe (אַלְפִּי / אַלְפִּי)²⁹, risfa / rispa (רִצְפָּה / רִצְפָּה), bə'orfo / bə'orpo (בְּצֻרָה / בְּצֻרָה), נוסף על כך שאינם תמיד מתועדים, הם גם אינם ניגודים מינימאליים הלכה למעשה, שכן אין להם הקשר זהה. הם שייכים לקטגוריות מורפולוגיות שונות זו מזו, ותחולתם בהקשרים זהים דחוקה ביותר. וכבר העירה על כך גרבלי³⁰, שלכאורה אלו דוגמות לניגודים מינימאליים, אך למעשה דרך גזירתן (כלומר, בסיסן המורפולוגי) שונה, והיא טוענת, בצדק, "שאין לקבוע ניגוד פונמי על סמך ניגוד מורפולוגי"³². נותר אם-כן רק הניגוד רצפה / רצפה. בצורת רִצְפָּה מצוי המתג. אם תפקידו לציין את גבול ההברה, הרי אין כאן ניגוד פונולוגי ממש, פי ר-צפה מנוגד לרצ-פה. אבל גרבלי מעלה גם אפשרות אחרת, ששני השמות האלו הומונימיים, ואין החילוף אלא חילוף חפשי של f~p. לשון אחר, /p/ היא פונמה אחת, ואין קיום לפונמה עצמאית /f/. האפשרות הראשונה עדיפה בעיני, כי החילופים האלו אינם חפשיים אלא ניגודי משמעות: בלשון המקרא רִצְפָּה פירושה "רצפה" בלשון ימינו, קרקע מרוצף של בית או חצר, ואילו רצפה פירושה "גחלת"³³.

מבחינת הניגודים המינימאליים אם-כן, החרג היחיד המצוי בצורות רצפה / רצפה (שאינו מינימאלי, כנראה, בגלל המתג בִּרְצָפָה) אינו מצדיק עדיין את קיומם הפונמי העצמאי של /p f b t d θ k x g γ/. שיקולי התפוצה מראים, שקבוצת הפוצצים בדרך כלל משלימה בתפוצתה

28. שם עצם עם כינוי חבור / ציווי נטוי לנקבה. ר' דוגמות אצל האריס (לעיל, הערה 1).

עמ' 147.

29. אַלְפִּים מ' / אַלְפִּים מ'. ר' האריס, שם. הוא עצמו מעיר, שאף על פי שהצורה

'אלפִּי' אינה מתועדת, דאי הייתה כך בלשון.

30. שתי הדוגמות האלה מצויות אצל א' גרבלי, מעמדם הפונמי של השוא, של החטפים ושל

בנדכפ"ת הרפואות בעברית המסורתית, לשוננו כג (חשי"ט), עמ' 152-156. הניגוד האחרון אינו מתועד במקרא. קיימים שני שורשי ערף. לפועל אין צורות מקור נטוי (אם כי תצורתו, לו הייתה בנמצא, יכלה להיווצר כך). בשם ערף מצויה צורת בְּצֻרָה. בְּצֻרָה היא צורה בנויה על סמך הכתוב. הניגוד הוא בין קטגוריות מורפולוגיות שונות זו מזו ועימותן במבצע אחד דחוק מאוד. ור' ע' אורנן, חוקים מוסדרים וטענות ההתפצלות הפונמית שאירעה לב' כ' פ', מקראה לתורת ההגה, ירושלים תשל"ג, עמ' 333-359, הערה 13.

31. ר' גרבלי שם, עמ' 155-156.

32. ר' שם, עמ' 156, הערה 22.

33. שים לב לתפוצת הצורות: רִצְפָּה (ישע' ו, ו), רִצְפָּה ביחזקאל 5 פעמים, פעם אחת

בדכיה"ב ז, ג ופעם באסתר א, ז; כלומר, הצורה הרפויה מצויה בספרים מאוחרים יחסית. עדות

להיחלשות החוק(?).

את קבוצת החוככים: הפוצצים חלים בראש חיבה או אחרי תנועה ועיצור, והחוככים חלים אחרי תנועה כאשר העיצור אינו מוכפל. בניסוח פורמאלי:

$$Cf/V(+)_-[-Cp] \quad Cp/\left\{ \begin{matrix} \# \\ VC \end{matrix} \right\}_-$$

קרא: Cp = עיצור פוצץ; / = בתנאי הסביבה של —; _ = הסגמנט מצוי בסביבה הזאת; $\#$ = מקָר מפסיק³⁴; VC = תנועה ועיצור (= הברה סגורה); Cf = עיצור חוכך; V = תנועה; () = היסוד בסוגריים הוא רשות; + = מקָר מקשר.

כיון שהם מצויים בתפוצה משלימה, הרי הביצועים הפוצצים והחוככים ייחשבו אלופונים לפונמות, ותחולתם המיוחדת תיגזר על ידי החוק

$$Cp \rightarrow Cf/V(+)_-[-Cp]$$

שיש לקראו כך: פוצץ הופך לחוכך אחרי תנועה, ואפשר גם אחרי תנועה ומחבר מקשר³⁵, אם אין אחריו עיצור זהה (ר"ל אם אינו מוכפל). בכל זאת נמצאות צורות מסוג לִכְכֶּם³⁶, שבהן החוכך x (=כ) מצוי בסביבה שהיינו מצפים בה לפוצץ. הוא הדין בצורות מסוג דָּפּוּ, מִלְּקִי, דְּרָקִי, שהן עדות לתחולת חוכך אחרי הברה סגורה (Cf/VC_-). לעומתן, צורות מסוג שְׁמַעָה, נִיחָךְ מראות ביצוע פוצץ אחרי תנועה (Cp/V_-). אף על פי שהצורות הללו נמצאות במיעוט בהשוואה לתפוצת Cp/VC_- או $Cf/V(+)_-$, בכל זאת הן מפירות את האיוון הפונטי הקיים במקרא. מכאן המסקנה: אמנם אין ניגודים פונטיים מינימאליים העשויים ללמד על הפונמיות של הפוצצים והחוככים בלשון המקרא, בכל זאת שיקולי התפוצה מלמדים, שביצועי הפוצצים והחוככים הם פונמיים ולא אלופוניים, שכן לא תמיד יימצאו בתפוצה משלימה³⁷.

כל זאת ברמה הפונטית הסינכרונית. ברמה המורפולוגית או בניתוח דיאכרוני אפשר למצוא הסבר לחוסר האיוון בתפוצה: ההסבר ל־x שבדְּרָקֶם הוא אנאלוגיה לצורות היחיד (דְּרָקֶךְ) או לצורות הרבים (דְּרָקִיכֶם, אחרי תנועה). ההסבר לצורות מסוג מִלְּקִי, דָּפּוּ הוא שהחוק הפונטי של הפיכת הפוצץ לחוכך חל לפני התאפסות

34. עפ"י מינוחו של ש' מורג, מפעלם של ראשונים: על דרכם של חכמי המסורה ועל מונחים

ארמיים שטבעו, לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 49, הערה 1.

35. זהו למעשה חוק בגדכפ"ת בצורתו הפונטית, שהיא הפוכה לניסוחו הגראמטי. חוק

בגדכפ"ת הנלמד בביה"ס הוא חוק גראמטי האומר: דגש קל בא בראש חיבה או אחרי "שוא נח".

36. ונתעלם מצורת דְּרָקֶךְ, שמבחינת החלוקה להברות היא דב-רך.

37. כלל ג' שמעלה גרב (לעיל, הערה 30), עמ' 156, הוא מורפופונמי ולא פונטי.

התנועה³⁸, ולכן בא החוכך ברמה הפונטית. בצורות מסוג שִמְעָה נתבצעה התרת צרור העיצורים הסופי (מן שִמְעָה) אחרי תחולת החוק של הפיכת הפוצץ לחוכך. ועדיין נשארת בעינת החילופים החפשיים הבוֹדִידים במקרא: רִשְׁפִי (תה' עו, ד) / רִשְׁפִי (שה"ש ח, ו), לִצְבֹא (במד' ד, כג) / לִצְבֹא (ישע' לא, ד), בִרְכָתִי (בר' כו, לו) / בִרְכָת (בר' כח, ד) קִזְכֹר (ירמ' יז, ב)³⁹ / לִנְחֹשׁ וְלִנְחֹץ (ירמ' לא, כח), אִסְפו (ירמ' יב, ט) / אִסְפִי (שם י, יז), ועוד⁴⁰. באלו פעמים בא הפוצץ אחרי העיצור, ופעמים החוכך. כיון שהחילופים האלו חפשיים, כלומר תפוצתם חפשית, אפשר ללמוד, שבגדכפ"ת הן שש פונמות בלבד (ולא שתיים-עשרה). זאת ועוד, נראה שהייתה כאן נטייה פונטית. בצורות מסוג רִשְׁפִי, בִרְכָת, כִזְכֹר, אִסְפִי נעלמו השיקולים המורפופונמיים ותחולתם מותנית פונטית (פוצץ אחרי תנועה ועיצור). בכל זאת אין הוא חוק פונטי גמור, שהרי התקין באותם מקרים הוא דוקא החוכך, כלומר תוצאת התהליך המורפופונמי⁴¹.

מכאן: ברמה הפונטית $x-k, y-g, \theta-t, \delta-d, f-p, v-b$ אינם תמיד אלופונים של הפונמות $/k, g, t, d, p, b/$. על פי חלק מן הנתונים הם בתפוצה משלימה. בחלק (ועום) מן המקרים הם בתפוצה חפשית. לכן הם נראים כאלופונים של שש פונמות. בשאר המקרים (לא בתפוצה משלימה ולא בתפוצה חפשית) יש לכל אחד מהם ערך פונמי, אעפ"י שתחולתם הפונטית מוגבלת⁴². רק ברמה המורפופונמית הם באים בתפוצה משלימה: כל צמד של פוצץ-חוכך יוצרים יחידה פונמית אחת, שהאלופונים שלה מותנים בסביבה המורפופונמית (להוציא את החילופים החפשיים; ר' להלן הסבר בשיטה המופשטת).

אשר ללשון חכמים ולמסורות העדות, נראה שהסביבה הפונטית של $Cp/\{VC\}^*$ (פוצץ בראש מלה או אחרי הברה סגורה) בדרך כלל קיימת, וכן קיימת הסביבה $Cf/V_[-Cp]$ (חוכך אחרי תנועה אם אינו דגוש). כל מקרי המחבר, קטן בגדול, נכללים ב־ $\#$. (השווה לתנאים שבמקרא, לעיל, עמ' [8]). ה"חריגים", פביכול, מלשון המקרא מצביעים על ביטול תנאי אחד בסביבת החוק⁴³, היינו, ישנו ביצוע פוצץ אחרי תנועה בראש מלה, או אפילו אחרי מלית-יחס בת עיצור ותנועה⁴⁴, בעוד

38. השווה: קְלָכִים, קְדָף.

39. במקור הנטוי של בניין קל עם למ"ד — עה"פ דגושה; עם ביי"ת או כ"ף — עה"פ רפה.

40. ר' דוגמאות נוספות אצל H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der*

hebräischen Sprache, Hildesheim 1922, p. 210

41. רק ברמה המורפופונמית אפשר להבין את ההבדל בין בִשְׁכָב, לִשְׁכָב וכיו"ב, שבהם הבי"ת שונה מן הלמ"ד. הלמ"ד נתפסת כצמודה אל הפועל כתחילית העתיד, בעוד הבי"ת נתפסת כמשמעותה כבי"ת היחס.

42. לעולם אין החוככים באים בראש חיבה אחרי מחבר מפסיק.

43. ביטול המִתְקַר המקשר (+): כתוצאה מכך יש פישוט בצורת החוק.

44. מבחינת התחביר אין כל הבדל בין מלות היחס: בתוך בית=בבית, אל בית-ספר = לבית-ספר.

במקרא יהיה חוכך במקרה הזה. תפוצת הפוצץ והחוכך מצויה אמנם פעמים רבות בחוכי מלה כבמקרא, אך לא תמיד. ניגודים מינימאליים אינם מועילים בספרות הדנה בכך. דוגמות רבות מלמדות על כך שהביצוע הפוצץ או החוכך אינו עוד אלופון, אלא פונמי. אין הן מצביעות על תפוצה משלימה או על תפוצה חפשית. פעמים יבוא פוצץ ופעמים חוכך ללא התניה פונטית או מורפולוגית (ר' דוגמות לעיל, עמ' [6]). השפעות אנאלוגיות בין השמות לפעלים⁴⁵, הגורמות לחוכך במקום פוצץ בפועל, השפעות פאראדיגמטיות המביאות להאחדת המערכת (עבר כהוה, עבר פעחיד) ומסורות היגיו אחרות שהשפיעו (ארמית, בבלי, אישית) הן אחדות מדרכי ההסבר לכך שאין העברית שאחרי המקרא נוהגת עפ"י אותו כלל ההופך פוצץ לחוכך במקרא. הסברים אלו אינם יפים לכל הנתונים. אותן דוגמות שאין בהן התניה פונטית, ואין להן הסבר מורפולוגי או פונולוגי מעידות על כך שהביצוע של הפוצצים והחוככים הופך להיות פונמי. זאת ועוד, מבחינת מערכת הצלילים אין עוד מפילות פוצץ — חוכך לגבי כל היסודות, אלא רק לגבי חלקם⁴⁶.

לכן לפי הגישה הקונקרטית g k d t b p ומקביליהם החוככים אינם אלופונים אלא פונמות עצמאיות. רק בדגמים מורפולוגיים מסוימים הם מראים דגמי תפוצה משלימה, ולפיכך יצינו כחילופים מורפופונמיים.

לפי שיטת הניגודים המינימאליים x v f g k d t b p הם פונמות עצמאיות בעברית החדשה (ר' דוגמות לעיל, עמ' [6]-[7])⁴⁷. והשוה safā/sapā (סָפָה / שָׁפָה), yehafxu / yehapxu (יִהְפְּכוּ / יִהָפְּכוּ), hištavec / hištābec (הִתְחַכֵּר / הִתְחַכֵּר), yišxax / yiškax (יִשְׁחַח / יִשְׁכַּח), kavim / kabim (קָבִים / קָבִים), xex / xek (חֵיק / חֵךְ), kavran / kabran (קָבֵר / קָבֵר) ועוד. בראש המבע ובסופו אין ניגודי p—f⁴⁸. בסוף המבע אין ניגודי b—v. בראש המבע יש p בלבד. בסופו f ו-f. בראש המבע, p ו-b בסוף המבע, מצויים במלים שאולות או בשימוש תת-תקני⁴⁹.

מתוך הנתונים האלה אפשר להסיק שקיימות הפונמות /x v f g k d t b p/ ו-⁵⁰.

נתבטל ההבדל המורפולוגי והפונולוגי בין המחבר שאחרי בתוך או אל ובין המחבר אחרי ב או ל; לכן אין הבדל בתחולת החוק.

45. ר' מורג, העברית שבפי יהודי תימן (לעיל, הערה 20), עמ' 60-61.

46. ר' לעיל, עמ' [6]-[7] הערה 21.

47. ר' רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 146-147, ויימן, שם, עמ' 27-29, בלאו, שם, עמ' 46.

48. גם מלים כמו פלח ופלחה לא ייחשבו מלים עבריות מקוריות, לכן אין לנגדן עם מלים

אחרות.

49. ר' רוזן (לעיל, הערה 47), ויימן (לעיל, הערה 3).

50. לא נכללו כאן העיצורים שאינם רלואנטיים לנושא בגדכפ"ת-בכ"פ בעברית.

בעברית, וקיימים חוקי ניטרול עבריים המוגבלים בתחולתם לגבי מלים עבריות מקוריות. החוקים ינוסחו בדרך הפורמאלית הבאה:

$f \rightarrow p / \#$, כלומר: f הופך ל- p בראש המבע (מבוטל הניגוד בין p ל- f בראש המבע).
 $p \rightarrow f / \#$, כלומר: p הופך ל- f בסוף המבע (מבוטל הניגוד בין p ל- f בסוף המבע).
 $b \rightarrow v / \#$, כלומר: b הופך ל- v בסוף המבע (מבוטל הניגוד בין b ל- v בסוף המבע).
 חוקים מורפולוגיים יצינו את החילופים בין p ל- f , בין b ל- v ובין k ל- x באחדות מצורות השם והפועל. החוקים יהיו מסוג:

p בפה"פ בקל עבר מתחלף עם f בקל עתיד (פֶּתַח — יָתַח).
 p בפה"פ בפעיל ובפועל עבר מתחלף עם f בהווה ובעתיד (פִּירָק — מִפְרָק).
 v בעה"פ בקל עבר, הווה וציווי מתחלף עם b בעתיד (שָׁבַר — יִשְׁבֹּר).
 f סופי בשם מלעילי נפרד מתחלף עם p בצורות עם פניוי הקניין ליחיד (עוֹרֶף — עוֹרְפִי), וכיו"ב.⁵¹

ב. הניתוח וההסבר בגישה המופשטת
 בשיטת החילופים המורפונמיים תפוצת הפוצצים $g d b k t p$ והחוככים $\gamma \delta v x \theta f$ בלשון המקרא צפויה מראש ומותנה בסביבה הפונולוגית. הפוצצים חלים בראש מבע או אחרי עיצור סוגר הברה (כלומר, $\{VC\}$), בעוד החוככים חלים אחרי תנועה (בתנאי שאין הם מוכפלים) גם בראש מלה, אם לפני כן אין הפסק חשוב (היינו, $[Cf/V(+)]_- [Cp]$). התפוצה מותנית. היא צפויה מראש וניתנת גם לניסוח פורמאלי כללי תוך שימוש בתכונות פונולוגיות:⁵²

$$\left[\begin{array}{c} \text{עיצור} \\ \text{לא-נחצי} \end{array} \right] \leftarrow [\text{חוכך}] / [\text{תנועה}] (+) _ \left[\begin{array}{c} \text{עיצור} \\ \text{לא-נחצי} \end{array} \right]$$

החריגים הפונטיים לחוק מיתרצים ללא קושי בעזרת שני אמצעים: (1) סדר החוקים; (2) הנחת יסודות פונמיים אחרים.⁵³ בדרך זו מתבטלים למעשה החריגים,

51. ר' אצל ויימן (לעיל, הערה 3), עמ' 57-58. והוא מציינ שם גם את החילופים המורפונמיים שאחרי תחיליות יחס עם תנועה; לעניות דעתי הם בודדים ובר"כ אינם מצויים.

52. החוק שזה לזה שבוע' [9], רק ללא שימוש בתכונות הפונולוגיות.

53. גם אם אין להם מימוש פונטי. זו הדרך כפי שהיא מוצגת אצל חומסקי והאלי (לעיל, הערה 11); וכן S. R. Anderson, *West Scandinavian Vowel Systems and the Ordering of Phonological Rules*, unpublished Ph.D. Thesis, MIT 1969; A. M. Zwicky, *Topics in Sanscrit Phonology*, unpublished Ph.D. Thesis, MIT 1965; ואחרים. לגבי העברית המקראית ר' D. Gutman, *The Phonology of Massoretic Hebrew, Hebrew Computational Linguistics* 7: 1973, pp. 1-52. לגבי העברית החדשה ר' אורן (לעיל, הערה 30); צדוק (לעיל, הערה 13); שורצולד (שם); וכן M. Chayen, *Vowels and Transition in a Generative Phonology of Israeli Hebrew*, *Linguistics* 86:1972, pp. 31-40; N. Chomsky *Morphophonemics of Modern Hebrew*, unpublished M.A. Thesis, University of Pennsylvania 1951; U. Ornan, *Verb Formation*, in *Encyclopedia Judaica* Vol. 8, pp. 124-139.

שהרי הייצוגים הפונמיים הם הייצוגים המורפופונמיים, והם הייצוגים המורפולוגיים לפי גישת הניגודים המינימאליים (ר' לעיל, עמ' [9]-[10]).
צורת 'דָבָרְקֶם' נגזרת מ- $dabarV+kem/-$ ⁵⁴. על הרצף התשתי הזה פועלים החוקים הבאים:

1. הצבת הטעם: $*dabarVkem$,
2. חוק החיפוף (הספיראנטיזאציה): $*davarVxkem$,
3. החסרת התנועה V שלפני ההברה המוטעמת: $*davarxkem$,
4. היחספות התנועה הרחוקה מן הטעם: $davarxkem$, וזו הצורה הפונטית הצפויה.

צורת מַלְכִי והדומות לה⁵⁵ תיגזרנה מ- $malakaj+m/-$ נסמך $malakaj$ ⁵⁶:

1. חוק מורפוסניטאקטי יחסיר את סיומת הרבים בנסמך: $*malakaj$,
2. הטעם יוצב במלה שאחריה: $*malaxaj +$,
3. חוק החיפוף ייתן: $*malaxaj$,
4. התנועה תיחטף בהברה הפתוחה הרחוקה מן הטעם: $*malxaj$,
5. הדיספונג יתקצר: $malxe$, וזו הצורה הפונטית.

צורת "שָמַעַת" תיגזר מ- $šama' +t/-$ ⁵⁷ בעזרת החוקים הבאים:

1. הצבת הטעם: $*šama't$,
2. הארכת תנועת הטעם: $*šāma't$,
3. הזזת הטעם: $*šām'a't$,
4. חוק החיפוף: (אינו פועל כאן).
5. התרת צרור עיצורים סופי שהראשון בו הוא $šāmá'at$, וזו הצורה הפונטית.

לפיכך קיימות במקרא שש פונמות עיצוריות פשוטות (לא נחציות), שלהן שני ביצועים המותנים בסביבה המורפופונמית שבה הם חלים: $/p/$ — $/f/$, $/b/$ — $/v/$, $/t/$ — $/θ/$, $/d/$ — $/ð/$, $/k/$ — $/x/$, $/g/$ — $/γ/$. החוק סביר מבחינה פונטית⁵⁸,

54. מבחינה פונמית יש הצדקה לתנועה V ב- $dabarVkem$. היא משמשת להסבר החוכך של קם. הגרזנית לפניו מונעת בחטף, ואותה תנועה מתגלה בבידור בצורות הרבים, ר' גוניוס, סעיף 58.
55. בהיקש לדרך הזאת יוכל הקורא לשחזר את גזירת דָבָרְקֶם (ועיין אורנן, לעיל, הערה 30, בלשון ימינו).

56. וגם צורת מַלְכִים תיגזר מאותו בסיס.

57. ואולי מ- $šama'+ti/-$ על יסוד חילופים מסוג שמעתיני (=שמעת אחי).

58. מבחינה פונטית יש הסבר לתהליך, ההוסף פוצץ לחוכך אחרי תנועה: אין הפסקה בזרימת האריר אחרי הגיי התנועה, ואין גם סתימה מוחלטת של אברי החיתוך לצורך הגיית הפוצץ, ולכן נוצר החוכך. שים לב, חוק גרים בלשונות הגרמניות מקביל בחלקו (האטום) לתהליך הזה. התהליך מצוי גם בספרדית לגבי הפוצצים הקוליים לא רק בתוך מלה אלא גם בגבולות מלה.

סביבתו פשוטה ותחולתו כללית, מקרי התפוצה החפשית (ר' לעיל, עמ' [10]) יוסברו כשינוי בסדר החוקים לגבי אותן הצורות הספציפיות. בצורות מסוג רֶשֶׁפִּי, הדומות למלכי, התנועה נתאפסה לראשונה, ולא נוצרה הסביבה המתאימה להפיכת הפוצץ לחוכך, ולכן הפוצץ נשאר (ר"ל: חוק 4, המוגדם לעיל בגזירת הצורה מלכי, הקדים את חוק 3 בצורת רֶשֶׁפִּי). במקרים של החוכך במקום הפוצץ פעל החוק לפני הסרת המחברים המורפמיים, כלומר, בצורה לְצָבָא פעל חוק החיפוף לפני הסרת גבולות המורפמה, אע"פ שבדרך כלל גבולות המורפמה בצורות המקור עם למ"ד הוסרו לפני פעולת החיפוף כמו בעתיד.

בלשון חכמים ובמסורות העדות מצטמצמת תחולת החוק וסביבתו. ראשית, הוא אינו פועל בכל הסגמנטים. חלק מהאלופונים החוככים נתבטלו במסורות העדות. שנית, הוא אינו פועל עוד אחרי תנועה ומחבר מקשר, כלומר אין תמיד חילופים מורפופונמיים בראש מלית או שם. החילופים המורפופונמיים מצויים בדרך כלל בפועל, אך גם בו קיימים חריגים המלמדים על שינוי בכיוון לרגילות פאראדיגמטית (paradigmatic regularity⁵⁹; צורות הוזה כעבר, עתיד כעבר וכיו"ב). תהליכי הרגילות הפאראדיגמטית, שהם האנאלוגיה והפישוט (simplification)⁶⁰ המורפופונמי, הם תהליכים דיאכרוניים פעילים בלשון, ופעמים רבות הם עומדים בניגוד לשינויים הפונטיים הצפויים בה⁶¹. תהליכים אלו מביאים לאחדת הצורות הפאראדיגמטיות, וכתוצאה מכך לביטול החילופים המורפופונמיים, שאינם עוד מותנים פונטית. ולכן לחוק החיפוף בלשון חכמים ובמסורות העדות אין כבר התניה פונטית. ההתניה היא מורפולוגית, ומכאן ה"חריגים", לכאורה, לתחולת החוק. אפשר לציין, אמנם, כחוק מורפופונמי כללי מסוג

$$Cp \rightarrow Cf / V _ [-Cp]$$

לגבי אותם סגמנטים שהוא חל עליהם, ובסביבות המורפולוגיות המצומצמות, אך החריגים לו יצוינו בנפרד בלקסיקון.

בעברית החדשה הנתונים מורכבים מאוד: אין לחוק התניה פונטית, שכן נמצאים פוצצים וחוככים בדיוק באותה סביבה פונטית (ר' לעיל, דוגמות בעמ' [6]-[7] ודיון בעמ' [11]-[12]). חילופים מורפופונמיים של $x \sim k$, $v \sim b$, $f \sim p$ בלבד (ב־g, d, t, ויש להם רק ערך פוצץ תמיד) חלים במקרים הבאים⁶²:

59. P. Kiparsky, *Historical Linguistics*, in W. O. Dingwall (ed.), *A Survey of* ר' *Linguistic Science*, Maryland 1971, במיוחד עמ' 596-611.

60. R. D. King, *Historical Linguistics and Generative Grammar* pp. 64-139 ר' *New Jersey* 1969. ואעפ"י שהוא מבדיל ביניהם ותוקף את האנאלוגיה, בכל זאת הוא מודה בע"פ, שהם היינוהך.

61. ר' קיפרסקי (לעיל, הערה 59).

62. יש ליפור, פמובן, שבאותן סביבות יחולו חוככים ופוצצים אחרים, כאלו שאינם מסומנים

1. בפועל (א) בפה"פ: בקל — עבר, הווה וציווי — פוצץ; עתיד ומקור — חוכך (פתח — יפתח).
 בפיעל — עבר וציווי — פוצץ; הווה, עתיד ומקור — חוכך (פישל — מבשל).
 בפועל — עבר — פוצץ; הווה ועתיד — חוכך (פוטל — מבוטל).
 בנפעל — עבר והווה — חוכך; עתיד, ציווי ומקור — פוצץ (נכנס — ייפנס).
 (ב) בעה"פ: בקל — עבר, הווה וציווי — חוכך; עתיד ומקור — פוצץ (שבר — ישבור).
 בנפעל — עבר והווה — פוצץ; עתיד, ציווי ומקור — חוכך (נשבר — יישבר).
 (ג) פלה"פ: מצויים חילופים נדירים מאוד מסוג מסב — מקסב. שיעורם נמוך ושימושם דל.
 בכל שאר המקרים יש לעיצור ערך פוצץ או חוכך קבוע: בהפעיל ובהופעל — פה"פ חוככת, עה"פ פוצצת. בהתפעל — פה"פ פוצצת. לה"פ תמיד חוככת בפועל (חוכך מן המקרים החריגים שב-1 ג לעיל).
 2. בשם מצויים חילופים מורפופונמיים רק בעיצור האחרון של המורפמה: צהוב — צהובים, גף — גפיים, דוב — דובים, תוף — תופים, ארוך — ארופה, תך — תפים, חך — חפז, מלך — מלעי, פלב — פלבה.
 לשם הסבר התופעות האלו בלשון ימינו בשיטת החילופים המורפופונמיים מבקשים החוקרים⁶³ הסברים, שיהיו דומים להסבר המורפופונמי של העברית המקראית. לפי הדרך הזאת, חוק החיפוך בצורתו המצומצמת, היינו, חוק בכ"פ, פועל באותם התנאים שחל בלשון המקרא: הפוצצים — k b p חלים בראש מלה או אחרי עיצור סוגר הברה, והחוככים — x v f אחרי תנועה, אם הם אינם מוכפלים, או אחרי עיצור שאינו סוגר הברה (אחרי "שוא-נע"; שקב, שקיבה) לכן /k b p/ או הם היסודות התשתיתיים (=הפונמות), שביצועיהם (=האלופונים) הם [x k v b f p]⁶⁴ וחוק בכ"פ הוא חוק פונולוגי ההופך k b p ל־x v f אחרי תנועה, בתנאי שאין מכפל בעיצור שאחריו, היינו, אין יסוד x b p זהה אחריו.
 כל החריגות הפונטיות תוסברנה באמצעות: (א) הנחת סגמנטים מופשטים: (1) /w/ ו־/q/ (המקבילים לוי"ו ולקו"ף באורתוגרפיה), שנוטרלו ב־[v] וב־[k]

אורתוגרפית בב, כ ופ: יש x, v, k (הנכתבים בק, ו, ח) באותן סביבות.

63. ר' חומסקי (לעיל, הערה 53): גוטמן, בעבודת הדוקטור שלו באוניברסיטה של טקסס באוסטין 1970 בפרק האחרון: אורנן (לעיל, הערה 30); שורצולד (לעיל, הערה 13).

64. ברקאי (לעיל, הערה 3), הוא היחיד שנוקט את שיטת החילופים המורפופונמיים וטוען בפירוש ש־x v f הן פונמות עצמאיות. האחרים שטיפלו בנושא טענו אמנם, שאין כאן תפוצה משלימה, אך לא טענו במפורש שאלו פונמות עצמאיות. ר' N. Ertschik, *the Beged-Kefet or Bekef*; *Mystery*, unpublished paper, MIT 1971; קיפרסקי (לעיל, הערה 59), עמ' 628-629; וחשובת בן-חורין ובלוזקי לטענותיו: G. Ben-Horin & S. Bolozky, *Hebrew p-b-k Rule Opacity or Data*; *Opacity, Hebrew Computational Linguistics* 5:1972, pp. E24-E35.

אחרי שחוק בכ"פ וחוקים רלואנטים אחרים כבר חלו על הצורות; (2) המכפל כתופעה פונולוגית סינכרונית בעברית החדשה⁶⁵; (3) הלועזיות /h/ ו-/ʕ/ (המקבילות לחי"ת ולעי"ן באורתוגרפיה)⁶⁶, שנוטרלו ב-[x] וב-[ʔ] בעברית האשכנזית⁶⁷. (ב) סדר החוקים: אם חוק בכ"פ פועל לפני ניטרול הסגמנטים, פשוט המכפל וחוקים פונולוגיים אחרים, או אחרי חוקים מסוימים, יוסברו בקלות התופעות הפונטיות החריגות לכאורה.

ההבדל הפונטי בין kabran (קברן) ל-kavran (כורן) נובע מהבדל פונולוגי: האחד נגזר מ-/qabbran/ והשני מ-/kawbran/. חוק בכ"פ לא חל כאן בגלל המכפל. הדיפתונג aw לא מתפזר מאותה סיבה. המכפל מתבטל ונוצרות הצורות *qabran, ו-kawran*. חוקי הניטרול פועלים עתה וגוזרים את הצורות הפונטיות [kabran] ו-[kavran]. הבדל בין xof (חוף) ל-tof (תוף; ברבים xofim – חופים, tupim – תופים) יוסבר בדרך הגזירה השונה. חוף נגזר מ-/ħop/ ע"י חוק החיפוף וניטרול ה-ħ ב-x, ואילו תוף נגזר מ-/tupp/ ע"י הפיכת u מוטעמת ל-o לפני צרור עיצורים סופי, ביטול המכפל בסוף תיבה וחוק החיפוף. הסדר אינו כך בתופים הנגזר מ-/tupp+im/, משום שחוק החיפוף אינו חל שם לפני ביטול המכפל באמצע התיבה. ההבדל בין malka (מלכה) ל-malxa (מלכה) אינו מורה על פונמות שונות. אפשר להסבירו כהבדל בין /malk+a/ ובין /malak+a/. בשנייה פעל קודם חוק החיפוף ואחריו נתאפסה התנועה, ומפאן צורת קלָקָה, פניגוד למלָקָה, שבה לא הייתה סביבה פונולוגית לשינויים. ההבדל בין biter (ביתר) ל-viter (ויתר) נובע מן ההבדל שבין /bitter/ ובין /witter/ וכן הלאה. פירוט והסבר לכך ראה אצל אורנן במאמרו ב"מקראה לתורת ההגה".

הערות ביקורת אחדות לשיטת החילופים המורפופונמיים:

דרך החילופים המורפופונמיים מעין זו שהוצגה כאן היא דרך הפונולוגיה הסטאנדארטית, כפי שהיא באה לידי ביטוי, לדוגמה, בעבודתם של חומסקי והאלי (1968). ביקורת קשה נמתחה על הדרך התיאורטית הזאת⁶⁸. הביקורת נמתחה

65. הנחה, שספק אם אפשר להצדיקה, למרות הטענות שהועלו בזכותה ע"י אורנן (לעיל, הערה 30) ושורצולד (לעיל, הערה 13). הטענות הללו נובעים מתוך השקפה דיאכרונית, הרואה קשר הדוק בין דקדוק לשון המקרא לבין דקדוק העברית החדשה. הטענות כמעט שאינם מתבססים על שיקולים מורפולוגיים ופונולוגיים סינכרוניים בעברית החדשה, והם מתחשבים רק בפונולוגיה הנורמטיבית.

66. הנחה סבירה למדי, שאפשר להצדיקה. ר' ברקאי (לעיל, הערה 3). פרק ראשון; שורצולד (לעיל, הערה 13), עמ' 40-53, אורנן (שם).

67. ר' מינוח אצל H. Blanc, Israeli Hebrew Texts, in H.B. Rosen (ed.), *Studies in Egyptology and Linguistics*, Jerusalem 1964.

68. ר' לדוגמה את המאמרים שנחפרסמו בנושאי פונולוגיה ומורפולוגיה ב"Foundation of Language, Linguistic Inquiry, Journal of Linguistics, Indiana University Linguistics Club,

על הגישה התיאורטית בכלל ועל דרך הניתוח של הנתונים מלשונות מסוימות בפרט. ונראה, שגם דרך הניתוח של נתוני העברית החדשה בשיטת החילופים המורפולוגיים לקייה. ההערות הבאות מבקרות את הטענות התיאורטיות המסתירות מאחורי הניתוח של העברית החדשה, שכן מתוך דרך הניתוח המופשטת משתמעות ההנחות הבאות:

1. אין הבדל בין הניתוח ההיסטורי לבין הניתוח המודרני: פעמים רבות יקרה בלשון, שהניתוח הסינכרוני ידמה לניתוח הדיאכרוני, כלומר, ניתוח מורפולוגי של לשון נתונה עשוי להראות תהליכים דיאכרוניים דומים, הפועלים באותו סדר של חוקים גם בניתוח הסינכרוני; ברם לא תמיד כך הדבר. כתוצאה מן השינויים הדיאכרוניים ישנה בנייה מחודשת (restructuring) של המערכת הפונולוגית והמורפולוגית. הניסיון להקביל את התהליך הסינכרוני להיסטורי מביא בהכרח להנחת יסודות מופשטים, שאינם קיימים כבר בלשון. לכן בניתוח העברי הנחת המכפל, /q/ < /w/ וסגמנטים אחרים היא ניסיון מלאכותי ומאולץ לכפות עובדות ניתוח נכונות לגבי הדקדוק ההיסטורי העברי על העברית החדשה, אף על פי שאלו אינם מתקיימים בה עוד מבחינה פונטית, וספק אם יש להם הצדקה מורפולוגית⁶⁹.

2. ההתניה המורפולוגית המוגבלת הופכת להתניה פונולוגית-פונטית כללית, וכתוצאה מכך חוקים עשויים לחול לריק:

במקום להניח תחולה מורפולוגית מצומצמת, שבה יש חילופים מורפולוגיים הניתנים לחיזוי מראש, ההנחה היא שהחוק הוא פונולוגי וכלל-לשוני. חוק פונולוגי הוא, כמובן, טבעי יותר ועדיף על פני חוק מורפולוגי, אך ספק הוא, אם ההפשטה שבניתוח והתלות בניתוח המקראי מצדיקות את השימוש בו. זאת ועוד, מתוך ההנחה שהחוק הוא פונולוגי נבנים הייצוגים התשתיתיים-המורפולוגיים כך שיכללו אותם סגמנטים שהחוק יוכל לפעול עליהם ולתת את התוצאה הפונטית הרצויה, גם כאשר לעולם אין חילופים מורפולוגיים באותו מקום. כך, לדוגמה, מיוצג šaxav (שכב) כ-šakab/ yiskav- (ישכב) כ- /y + škab/, אף על פי שבמקום הזה לעולם אין חילופי v < b (לה"פ בפעלים חוככת היא; ר' לעיל, עמ' [15]). מניחים שב-sapar (ספר) יש מכפל תשתיתי /sappar/, כי אין חילופים מורפולוגיים עם *sfarim a

בש-שבע השנים האחרונות, וכן בספר שנכתב לכבוד מקולי בשנת 1971, Studies out in Left Field, שאינו אלא פארכה על התיאוריה כולה.

69. גם פותבת השורות האלה נקטה בעבר את השיטה המורפולוגית, ונימקה בפירוט מדוע המכפל ו- /w/ מוצדקים פונולוגית, אך גם בדרך ניתוחה יש טיעונים רבים שאך בקושי אפשר לישבם מבחינה פונטית סינכרונית. ר' שורצולד שם, עמ' 78-55, 143-134.

70. באותה דרך אפשר גם לטעון, שחוק ā > ō הוא סינכרוני עברי, שהרי מצויים החילופים המורפולוגיים יום — ימים, שמאל — שקאלי, ראש — ראשים, שלוש — שלשה ועוד, אך לא יעלה בדעתו של איש לטעון, שזהו חוק סינכרוני.

שלפני p נשאר בכל צורות הנטייה ואינו נחטף (בניגוד ל-davarim. — qamcan+im — dabar/ — dabar+im) ובמקביל ל-kamcanim — kamcan/מ' — qamcan+im), וגם p אינו משתנה ל-f. אבל מהי ההצדקה למכפל בבנייני הפועל? מדוע mesaper (מספר) נגזר מ-/m+sapper/? הרי כאן ההצדקה היחידה למכפל היא הביצוע הפועץ של p, והלא אותו עלינו לתרץ. בפועל אין היחסות של תנועה במצב כזה. ההיחסות קיימת במקרי a ו-e רק לפעמים בשם, ולא במקרים אחרים. לשם מה, אם כן, הצורך בהנחה של חוקים פונולוגיים כלליים החלים על כל הסגמנטים גם כאשר אין להם הצדקה מורפולוגית לכך?⁷¹

3. יש הבדלים במקום התוספת של מורפמות הנטייה:

כדי לאפשר ניתוח פונולוגי הולם של הצורות שבהן צפויים חילופי כ"פ הכרה הוא להניח, שמורפמות הגזירה מיוצגות כבר ברמה המורפולוגית היסודית של צורה פונמית מסוימת. אך ישנם הבדלים במקום הינספן של מורפמות הנטייה. חלקן ייתספו לצורה היסודית, וחלקן יצורפו אליה רק אחרי תחילת חלק מן החוקים הפונולוגיים⁷². זאת ועוד, מורפמות הגזירה אינן חייבות להיות אחידות, גם כשמדובר באותו הדגם (הבניין) עצמו⁷³. הנחות אלו הן מרחיקות לכת במסגרת התיאורטית הזאת, ויש לבדוק אם יש להן הצדקה גם במקרים אחרים בלשון העברית ובלשונות האחרות⁷⁴ כדי לדא, אם אין הן אמצעי שנבנה במיוחד לצורך העניין כאן, וכל תפקידן אינו אלא לסתום פרצות בדרכי הניתוח של הצורות הבעייתיות.

4. לחוקים הפונולוגיים יש "זיכרון":

כדי לתרץ חלק מהצורות הפונטיות מנסחים החוקרים חוקים, וחוקים אלו צריכים "לזכור", אם סגמנט מסוים נוסף במשך גזירתו ממבנה יסודי מסוים, או

71. ור' גם מאמרן של בולוצקי על תחולת חוקים לריק בעברית, S. Bolozky, i/e Alternations in the Hebrew Verb and the Question of Vacuous Generalization, *Hebrew Computational Linguistics* 5; 1972, pp. E1-E9; וכבעיה תיאורטית ר' קיפרסקי (לעיל הערה 59); וכן P. Kiparsky, *How Abstract is Phonology*, Indiana University Linguistics Club 1968. 72. ר' אורנן (לעיל, הערה 30), עמ' 343: "צירוף סיומת אל בסיס המלה נעשה רק לאחר שהחול חוק (7)" (= חוק החיפוף).

73. ר' אורנן, שם, עמ' 342: הניגוד בין התחבר להתחבר מוסבר בצורות היסוד /hiṭḥabber/ לעומת /hiṭḥaber/. אם עשוי להיות באותו בניין ייצוג ללא מכפל, מהי ההצדקה למכפל בכלל? נזח היה לו יותר, לו שייך אורנן את צורת התחבר ל-/hiṭḥawwer/ עפ"י השיקולים הפונולוגיים בלבד, ולמרות היעדר הקשר הסמאנטי בין השורש hwr לצורה התחבר, שהרי הוא עצמו לא יצפה לקשרים סמאנטיים הדוקים בין השורש בתפוצותיו לדגמיו (ר' ע' אורנן, בניינים ובסיסים, נטיות וגזירות, האוניברסיטה, פרק 16: חשל"ב, עמ' 15-22).

74. ייתכן שאין זו אלא התניה מורפולוגית או לקסיקאלית מסוימת, שלפיה חוק פועל בסביבה מורפולוגית או לקסיקאלית אחת, ואינו פועל באחרת.

היוסטר, כדי שהם "ידעו", אם מותר להם לחול או לא⁷⁵. גם טענה זו פקדומית אינה מצויה במסגרת הסטאנדארטית של התיאוריה. קשה לחשוב על חוקים בעלי זיכרון פונולוגי ומורפולוגי, וספק אם יש להם צידוק פונולוגי נוסף על הצורך הספקולאטיבי של יישוב הסבר הנתונים.

5. אין התחשבות במצב לשון הדיבור:

מתוך נקודת הביקורת הקודמת אנו מגיעים אל הדוברים. התיאורים המורפופונמיים שהובאו לעיל התחשבו בדרכי ההיגוי הפורמאליזם והנורמאטיביות של העברית⁷⁶. הם דנו בדרך הניתוח של העובדות הנורמאטיביות, ולא יצאו מתוך האספקט הפעיל, הפרודוקטיבי של הדוברים. הן בשיטת'הניגודים המינימאליים והן בשיטת החילופים המורפופונמיים, האמצעים והדרכים לגילוי הפונמות והאלופונים אמורים לצאת מן הדובר ולהתבסס על דרכי הגייתו⁷⁷. הניתוח חייב להיות בלתי מנותק מן הדיבור. עליו להלום את הרגליו הלשוניים ותחושותיו של הדובר⁷⁸. יש בתיאור המורפופונמי שהוצג לעיל כדי להתאים לפיצועיו הלשוניים של הדובר ולדרך שהוא תופס את הלשון? — כן ולא.

הילד לומד את הלשון מהוריו ומסביבתו הקרובה. בבית-הספר נעשים ניסיונות לחדד את תחושותיו הלשוניות וללמדו "דקדוק". הדקדוק הנלמד בבית-הספר בתחום תורת ההגה והצורות אינו הדקדוק של העברית שהוא מדבר אותה. זהו דקדוק של מערכת סימנים וסמלים אורתוגרפיים (קמץ, פתח, צירה, דגש קל וחזק, שוא-נע ונח, בניינים וגזרות וכו'). זהו דקדוק של מערכת הניקוד המקראית, שאותה מלמדים את הילד, כאילו זו מערכת הדקדוק של העברית שהוא מדבר. הוא לומד שיש דגש קל (אבל הוא מבחין בו רק במקרי החילופים המורפופונמיים של בכ"פ בבנייני הפועל), הוא לומד שיש דגש חזק בבנייני הפועל ובמשקלים שמניים מסוימים (אבל הם מתגלים לו שוב רק בכ"פ), ולכן הוא קורא אותם בשם "משקלים דגושים" אעפ"י שמבחינה פונטית אין הוא מבחין ביניהם. בסיימו את בית-הספר התיכון יודע התלמיד "דקדוק" של הפונולוגיה והמורפולוגיה העברית, לפי מה שלמדוהו בבית-הספר, וזהו דקדוק לשון המקרא. לגבי דידו דקדוק העברית המקראית ודקדוקו שלו — חד הם. הוא מנתח את צורות לשונו עפ"י מה ששינן וחזר ולמד בכל פיתות בית-הספר, מבלי שיהיה מודע לכך, שאין הניתוח מתאר פהלכה את היגויו.

75. כן אצל אורנן (לעיל, הערה 73), חזק ביטול המכפל צריך לזכור איוה מכפל הוא (סופי או לא), וכך אצל ברקאי (לעיל, הערה 66), הטוען, שהחזק חל אחרי תנועה מוכנסת (inserted vowel).

76. הסטאנדארד הגבוה, התקני, המשפיל. ר' בלאנק (לעיל, הערה 67).

77. ר' רוזן (לעיל, הערה 47); גליסון (לעיל, הערה 7); חומסקי והאלי (לעיל, הערה 11), פרק ראשון.

78. ארטשיק, (לעיל, הערה 64); בן-חורין ובלוצקי (שם), ברקאי (לעיל, הערה 66), שורצולד

(שם) ופישלר (לעיל, הערה 23), אכן מתייחסים לאספקט של הדוברים דרכי הגייתם.

אפשר אס־כּן לומר, שהניתוח בעזרת הסגמנטים המופשטים כמו /q/, /w/, /ʔ/, /h/ והמכפל, מתאים לתפיסתו הלשונית של הדובר, שפן כך למד מילדותו בבית־הספר. הוא שינן את האורתוגרפיה ואת התופעות הדקדוקיות המקראיות כאילו הן עבריות חדשות, ולכן הוא מודע להן ולדידו הן אמיתיות. מבחינה זאת תואמת דרך הניתוח המורפולוגית הזאת את "ידיעותיו" של הדובר המשפיל.

אשר לביצועיו הלשוניים, הרי אלו אינם משקפים את הניתוח: אין /q/ בהגיגי אלא רק [k]; כל /w/ הוא [v]⁷⁹ בפי כל הדוברים. /ʔ/ הגוי כ־[ʔ] או כ־[ø], ו־/h/ הגוי כ־[x] בדרך האשכנזית. המכפל קיים לעתים רק בגבולות המורפמות⁸⁰. בבסיסי המורפמות אין שום מכפל. כלומר, מתוך שיקולים של הביצוע הלשוני, הניתוח מופשט ללא צל של ספק, ואינו משקף את הביצוע הפונטי.

יש גם צד אחר בביצוע הלשוני: חוק פונטי-פונולוגי טבעי אמור להיות פרודוקטיבי בלשון, היינו, כאשר נוצר מבע חדש, החוק יחול עליו וירחיב את השפעתו, ולא יצומצם לחלק מן המורפמות. עובדות הלשון מצביעות בכיוון מנוגד לכך: ישנם סימנים מרובים לכך שהחוק אינו פרודוקטיבי כל־כך:

א. החוק אינו פעיל במלים שאולות⁸¹; לדוגמה: film (פילם), falxa (פלחה), september (ספטמבר), oktober (אוקטובר), tremp (טרמפ), mikroskop (מיקרוסקופ), klab, klub (קלוב), (קלאב) mebalef (מבלף)⁸², dipresia (דיפרסיה), diploma (דיפלומה).

ב. החוק אינו פעיל במלים תת־תקניות; לדוגמה: fisfes (פספס), fikšes (פקשש), xap (חפ), hitfaleax (התפלח), zbeng (זבנג), lekayef (לעיף, מְיִיף, ור' להלן), medupras (מדופרס), meduplam (מדופלם). הגבול בין המלים התת־תקניות ובין המלים השאולות לעתים אינו ניכר.

ג. החוק אינו פעיל בפעלים דנומינטיביים רבים: lehixaver (להתחבר; חָבַר), lehištavec (להשחבץ; מְשָׁחֵץ), leraxel (לרכל; מרכילוח), leyave (ליבא; מיבוא), lekaxev (לנכב; מפוכב), mekuvac (מכוץ; מכיוץ)⁸³, mekadrer (מכדרר; מכדור).

79. היגי w הוא עדות למבטא זר דוקא: וולסטריט, גולדוטר, וימפי.

80. למדתי [lamadeti] או [lamat:i], שומרת טוב [šomeret:ov].

81. יש אומרים, מלים שאולות הן ברייה בפני עצמה, ויש להשאירן פמלים זרות. פנגד זאת אפשר לטעון: כאשר חוק הוא פונולוגי טהור, תחולתו קיימת גם על יסודות זרים, והוא פועל אפילו בהגיגיו של דובר בשפה אחרת. כך לדוגמה I אנגלית במלים זרות שאולות לאנגלית, d b במלים שאולות לספרדית.

82. אם כי מצויות דוגמות אחדות מסוג hitpalsef (התפלסף; לשון פילוסופיה) mefustar (מפוסטר; לשון פסטר).

83. ר' פירוט הדוגמות אצל פישלר (לעיל, הערה 23).

ד. החוק אינו פעיל תמיד בפעלים מרובעים, מכפילי שני עיצורי השורש: בהם יש נטייה לשמור על ערך זהה של עיצורי השורש למרות הכלל; לכן: bilbel (בלבל) כדין, mebalbel (מבלבל), mebulbal (מבולבל) שלא כדין; kiškeš (כשפש) כדין, mekaškeš (משפשש) שלא כדין; pitpet (פטפט) כדין, mepatpet (מפטפט) שלא כדין.⁸⁴ וכן בשמות מחומשים מכפילי שני עיצורי השורש האחרונים; לדוגמה: gvarvar (גברבר); ולא gvarbar, sfam/fam (שפמפם), ולא ⁸⁵sfampam.

ה. יש סטיות מן החוק הנורמטיבי בדיבורם של ילדים ושל מבוגר ס. "שגיאות" הילדים מלמדות על קושי מסוים ברכישת החוק הזה. "שגיאות" המבוגרים, ואפילו.. המשפילים בילדי הארץ, מלמדות על חוסר הפרודוקטיביות הפונולוגית של החוק. ראה דוגמאות (נג) וב(ד) לעיל, וכן lekafter (לעפתר; בצד לכפתר), litfor (לתפור), yitfos (יתפוס), šabur (שבור), mebazbez (מבובז), lekaven (לפון), yikrox (יכרוך), sapru (ספרו), yitva (יתבע), tikfoc (תקפוץ) ועוד⁸⁶. השגיאות האלה מראות על נטייה לעבר שלמות פאראדיגמטית, המבטלת את ההבדלים המורפופונמיים במערכת פאראדיגמטית נתונה (ר' לעיל, עמ' [14]).

6. צורת החוק ותחולתו אינן טבעיות:

החוק, אם אכן הוא חוק בפועל, כולל רק שלושה סגמנטים k b p המתחלפים x v f ב בהקשרים מורפולוגיים אחדים. הצלילים x v k קיימים גם פניחות פונטיות עצמאיות שאינן מתחלפות עם צלילים אחרים. כלומר, יש כאן חפיפה וכפילות במערכת הפונטית. כפילות זו גורמת לקושי ברכישת חוקים פונולוגיים טבעיים בכל לשון שהיא⁸⁷.

נוסף על כך, x—k, v—b, f—p אינם יוצרים קבוצה "טבעית" מבחינת התכונות הפונטיות שלהם: הראשונים קדמיים, נחתכים בשפתיים, והאחרון אחורי, נחתך בחך. אותו יסוד אחורי אינו קולי, בעוד בראשונים נכללים יסודות קוליים ואטומים. לשון אחר, חסרה סימטריות בתכונות הצלילים המשתתפים בחוק, ובכך מתערערת טבעיות החוק. אמנם החוקים הפונולוגיים בלשון אינם תמיד טבעיים — ומה שנחשב פונטי טבעי בתקופה נתונה עשוי להפוך לבלתי-טבעי בגלל שינויים פונטיים אחרים⁸⁸ — ובכל זאת עשויים הם להישאר בלשון. מפל מקום, חוק לא טבעי

84. תופעה דומה מצויה גם במסורות העדות, ר' מורג (לעיל, הערה 21), עמ' 59, אלא שם בכיוון

הפוך: מפטפט < מפטפט, וכן מִגְמָגֵם.

85. את הדוגמאות האחרונות אני חייבת לד"ר מ' ברקאי. בעבודת הדוקטור שלו הוא מציין גם אפרָר, לִבְנֵן. לגביהם אני מסופקת עדיין, שכן רבים הוגים אפרר ולבנן.

86. ר' רשימה מפורטת של שיבושים אצל בן-חורין ובלוצקי (לעיל, הערה 64).

87. ר' קיפורסקי (לעיל, הערה 59).

88. R. Bach & R. T. Harms, How Do Languages Get Crazy Rules, in R. Stockwell, ר' R. MacCaulay (ed.) *Linguistic Change and Generative Theory*, Bloomington 1969.

קשה ללמדו, וסיפוייו להיעלם חזקים⁸⁹.

המסקנה המתבקשת היא, שחוק בכ"פ בעברית החדשה אינו חוק פונולוגי בשיטת החילופים המורפופונמיים, אלא שריד של חוק שהיה לפני פונולוגי⁹⁰, המתגלה בחילופים מורפופונמיים אחדים (באחדים מבנייני הפועל בפה"פ ובעה"פ ובמספר דגמי שמות בסוף הבסיס)⁹¹, ולכן יש לציין כך. אותם פעלים ואותם שמות, שבהם יש חילופים מורפופונמיים, יצינו בלקסיקון פנושאי החילופים המורפופונמיים. ואם פי הלקסיקון יהא מעט מסורבל בהרפבו, הניתוח הפונולוגי של המרכיב המורפופונמי בדקדוק יצא נשפר. חוק בכ"פ בצורתו ובתחולתו היום נראה כחוק מינורי (minor rule)⁹², הפועל על אחדים מן היסודות העיצוריים בעברית, והוא יציין כך בלקסיקון ובדקדוק. בדרך כלל הוא לא יחול על היסודות /v/, /k/, /r-/x/. הוא יחול לפעמים על /b/ (ואם אין ציון לקסיקאלי שהחוק חל עליו, ערכו העיצורי כ־b יישמר) ועל אחדות מתחולות /k/. אשר ל־p, f, v, חוק יתרות לקסיקאלי (lexi-cal redundancy rule) יציין ש־הופך ל־p בראש מלה בתיבות עבריות (לא שאולות) ולא תת־תקניות). וש־p הופך ל־b הופך ל־v בסוף מלה עברית (לא שאולה ולא תת־תקנית). בדרך זו יתארו ויתורצו: (א) מקרי החילופים המורפופונמיים בעברית החדשה. (ב) מקרי ה"חריגים" הפונטיים, פביכול, לחוק בכ"פ בהתנתו ההיסטורית (שאינם חריגים, למעשה, אלא שהם הסדירים, ללא תחולת החוק).

ס י כ ו ם

במאמר זה התחקינו אחרי חוק בגדכפ"ת בהתרחשותו ההיסטורית והמחודשת, בתוך המסגרות הפונולוגיות התיאורטיות הקונקרטיות והמופשטות. הראינו, שחוק בגדכפ"ת הוא חוק חזק (מורפופונימי או פונולוגי) בעברית המקראית. פעולתו נחלשת בלשון חכמים, והיא חלשה עוד יותר בלשון ימינו. בין בשיטת הניגודים המינימאליים ובין בשיטת החילופים המורפופונמיים אין לראות בחוק בכ"פ חוק טבעי של העברית החדשה. תחולתו מוגבלת ומצומצמת, והפעלתו מראה סימני אי פרודוקטיביות. לפיכך נראה לי, שעתיד החוק להיעלם, ויישאר רק שרידיו בחילופים המורפופונמיים הבודדים בשמות ובפעלים מסוימים: בשכחים ובשימושים יישאר החילופים; בנדירים — יטושטשו החילופים.

89. ר' קיפרסקי (לעיל, הערה 59).

90. שריד של חוק כמו השריד האנגלי של החוק שהפך עיצור בין תנועות לקולי. שרידיו היום מתגלים בצורות מסוג leaf—leaves, wife—wives, house—houses, שכיום הוא חוק מורפולוגי מוגבל.

91. בדיקה אמפירית של פרודוקטיביות חוק בכ"פ בעברית החדשה מתבצעת ע"י כותבת השורות האלה.

92. ר' הארמס, (לעיל, הערה 11); חומסקי והאלי (לעיל, הערה 77).

על אָמָנָם וצירופיה במלות-ויתור*

העברית המודרנית משופעת במלות-ויתור — ירושתה משכבות לשון קדומות. אבל ספרי הדקדוק שלנו אינם מפרטים לנו את כל מלות-הויתור שבאוצרנו¹. יש בספרי הדקדוק מלות-ויתור, שאינן עוד בשימוש בעברית הישראלית, ולעומתן יש שרווחות בלשוננו, ואין להן זכר בספרים אלה². במקרא משמשות כביטויי הויתור מלות-חיבור וצירופיהן. כך, למשל, אם³, ואם⁴, כי⁵, גם⁶, אף⁷, גם⁸, כי גם⁹, גם אם¹⁰, ועוד. לשון חכמים והעברית של ימי הביניים ושל אחריה העשירו את אוצר ביטויי הויתור הן במלים חדשות (אפילו, אף על פי ש-, הגם ש-) והן בהענקת משמעות ויתורית למלים מקראיות נעדרות משמעות זו במקרא (כמו "בכל זאת", ששימוש במלת-ויתור אינו מקראי, אלא מימי הביניים)¹¹.

המלה אָמָנָם רווחת מאוד בעברית הישראלית גם בתפקיד של ויתור, ואף על פי כן נעדרת היא מספרי הדקדוק. חמור יותר הדבר, שאבן-שושן במילון אינו מציין משמעות זאת, אלא הוא מגדיר "באמת, אכן". הגדרה זו נכונה, אבל חלקית ובלתי

* חיבור המבוסס על פרק בעבודת מחקר בלשון של מ"ל ליליינבלום. הדיסרטאציה נכתבה בהדרכת פרופ' מ"צ קדרי, אוניברסיטת בר-אילן.

1. ראה למשל בספריהם של נהיר, יואלי ובלאו.
2. רשימת ביטויי הויתור מסוגים ע"פ רובדי הלשון ניתן למצוא במאמרו של מ"צ קדרי, "בכל זאת" לשוננו לעם, יט (תשכ"ח), עמ' 58-67.
3. פגון: במדבר כב, יח; ישע' א, יח.
4. במדבר לו, ד. ונעשה שגור בימי הביניים; ראה מאמרו של א' מירסקי, "לפשוטה של לשון שירת ימי הביניים", לשוננו יח (תשי"ג), עמ' 97-99.
5. דברים כט, יח; ישע' נד, י.
6. תה' צה, ט.
7. איוב יט, ד.
8. ישע' א, טו.
9. קהלת ח, יב.
10. קהלת ח, יז.
11. ראה מאמרו הנזכר של מ"צ קדרי.

מדויקת, מפני ש"באמת" עצמה היא דו־משמעית (ואחת מהוראותיה היא ויתור)¹². אָמְנָם מצויה במקרא 14 פעם. (מהן 4 פעמים בשאלה: "הָאָמְנָם"). השאלה היא, אם במקורה היא משמשת גם כמלת־ויתור, או שמא נוספה לה משמעות זאת רק ב"עברית החדשה ובעברית של ימינו"¹³?

עיון ברוב המילונים מלמד, שאין אָמְנָם משמשת כמלת־ויתור. בן־יהודה פורך את כל מראי המקומות המקראיים בכלל המשמעות: "באמת, אמת כי כך הדבר". בעלי "אוצר לשון המקרא" אף הם מסבירים "באמת", זכן גוניוס, BDB, ומילונם של קהלר-פאומגארטנר. לפי אלה אינך יודע, אם מלת אָמְנָם אכן נרדפת ל"באמת" בכל משמעותיה, אם לאו.

כנגד אלה שני מילונים שקדמו להם מזכירים את משמעות הויתור של אָמְנָם: "משפט האורים" ליהושע שטיינברג¹⁴, ו"האוצר" של ש"י פיין¹⁵.

ראוי לציון הוא הפירוש "דעת מקרא"¹⁶, שכן יש בו הערה מפורשת על משמע אָמְנָם כויתור. בפירוש לאיוב ט, ב ("אמנם ידעתי כי־כן ומה־יצדק אנוש עם־אל") מפורשת אָמְנָם כ"באמת", אבל הוער שם: "...ומשמעו העיקרי של 'אמנם' הוא אישור אמיתותו של הדבר. אלא שדרך המדברים לאשר דבר, ותכף להביא לו סותר, ומתוך כך נפוץ השימוש של 'אמנם' במשמע של הסתייגות 'אמנם ... אבל ...'. ואף כאן בא 'אמנם' לרמוז, שאיוב מחזיק בדעת בלדד, ש'מה יצדק אנוש עם אלי', אבל לא מטעמו של בלדד".

מאלף ביותר העיון בשלושה פסוקים סמוכים באיוב (יט, ד – ו):

ואף־אמנם שגיתי אתי תלין משוגתי

אם־אמנם עלי תגדילו ותוכיחו עלי חרפתי

דעו־אפו כי־אלוה עֲוֹנִי ומצודו עלי הקיף.

באשר לפסוק ד – יש תמימות דעים בין הפרשנים, מסורתיים וחדשים, והם מפרשים את הפסוק על דרך ויתור¹⁷. לעומת זאת בפסוק ה, גדול הבלבול ורבה

12. אבל שתי דוגמאותיו הן הדגמה לשתי משמעויות שונות! "אמנם ידעתי כי כן" (איוב ט, ב):

"אמנם בן־ישיבה אני... אך כחרף זה צברתי כוח" (ביאליק, משירי החורף, ה).

13. במאמרו הנ"ל של קדרי מופיעה אָמְנָם ברובד זה.

14. "מילון התנ"ך", מהדורה מתוקנת ומחדשת, ת"א תשכ"ז.

15. "אוצר לשון המקרא והמשנה", ורשה 1921, חו לשונ: "מעין הקודם (= לאמת ולקיום

דבר־י), ורובו חיוב דבר אחד בקונה להראות אפשרות מציאות הפכו או סתירה...".

16. ספר איוב מפורש על ידי עמוס חכם, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ל.

17. בעל "מצודת דוד": "אף אם אפשר שגיתי לעשות הרע הלא אתי לכד תלין משוגתי";

המלבי"ם: "גם אם אאמין לכם כי שגיתי בדיעותי בעיקרי האמונה, הלא על זה אין מגיע לי עונש גדול

כ"כ..."; פהא מביא את גרסת השבעים (= כן, באמת), ומפרש: "ואף אם אמנם או ואם אמנם. ר"ל

ואפילו אם שגיתי... אתי תלין משוגתי"; בפירושו של גורדון יש סתירה, לפי שבהערה למלים

"ואף־אמנם". הוא אומר: "משפט התנאי", כמו "ואם־אמנם". ואילו ב"ביאור" נוקט הפרשן לשון

המבוכה: כהנא סובר בעקבות השבעים, שהמלה אָקָנָם מיותרת¹⁸; עמוס חכם נוקט בפירושו לשון סיבה¹⁹; גורדון וטור-סיני מפרשים כלשון שאלה: "האם באמת?", "כלום באמת?".

אין זה מקרה, שמבין כל אלה רק פירושו של ה"מצודת דוד" משתמע ממנו הפסוק בפעל תוכן ויתורי²⁰ (ועל כך להלן).

הקושי הגדול שבפסוק הוא הצירוף "אם-אמנם". שהרי "אם" במובנה השכיח (וגם בצירוף החפשי "אם-אמנם") הריהו תנאי, ותנאי אינו הולם בשום פנים את תוכן הפסוק²¹; ואילו משמעות הויתור (המתאימה מאד מבחינה הגיונית — שכן רעי איוב מוכיחים אותו) איננה מתאפשרת בגלל הצירוף "אם-אמנם".

בניגוד לכך, צירוף המלים "אף-אמנם" שבפסוק ד²² מאפשר לפרשנים להסביר את הפסוק כויתור, ולא דוקא משום אָקָנָם, אלא בגלל "אף", המצויה בתודעתם הלשונית כמלת-ויתור, שכן בלשון חכמים יש כמה ביטויי ויתור, שמלת "אף" היא אחת מרכיביהם: אפילו, אף ש-, אף על פי, אף על גב. אין זאת כי פירושיהם של הפרשנים משקפים את בבואת לשונם הם. אבל מבחינתה של לשון המקרא אין קושי להסביר את "אם-אמנם" כויתור, שהרי הוראתה הנשכחת של "אם" היא "אפילו". וכך נוכל לראות ב"אם-אמנם" צירוף מלים חפשי שמשמעו "אפילו באמת", או צירוף כפול שרכיביו הם שתי מלים שהוראתן ויתור (כמו: גם, פי, גם-פי).

יתרה מזו. באותה דרך ממש ניתן להבין את הצירוף "פי-אמנם" שבאיוב לו, ד ("פי-אמנם לא-שקר מלי תמים דעות עמך"), ולא בדרך המקובלת פ"באמת" או כמלת הדגשה בעלמא, שמתוכה לא ברור הקשר ההגיוני בין שתי צלעות הפסוק. לעומת זאת אם נסביר את "פי-אמנם" כ"אף על פי", יובלט היטב הייחוד בעמדתו של אליהוא, שהוא, בניגוד לשאר רעי איוב, איננו טוען, שאם איוב נענש סימן

ויתור: "ואם גם טעיתי בשיקול דעתי לפעמים... אחי תלין משוגתי?"; עמוס חכם: "אף אם נניח ששגיתי בדבר הרי שגגתי חבויה אצלי...".

18. וזה לשונו: "אם התיבה אמנם לא נכנסה בטעות מן הפתוח הקודם, ייתכן שנשתבשה מן אתם: ואם אתם (וולג'...)".

19. "הואיל ואתם חוזרים ומחרפים אותי גם אני אחזור ואודיע".

20. "אשר האמת מה שאתם מגדלים עלי עוץ... וזוה חשפטו שיש בי עוץ רב. הנה לא כן הוא, אך דעו... כי אלוה מצות משפטי...".

21. לפיכך רואה טור-סיני צורך להדגיש: "גם חרוז זה וגם הפא אחריו (אם אמנם וכו') באים בשאלה, ועל כן חזרת המלה 'אמנם' בשניהם, ואין 'אם' שבראש פס' ה אלא 'אם' השאלה שבהמשך, ולא מלת התנאי...".

22. הצירוף "אף-אמנם" מצוי במקרא פעמיים נוספות ("האף אמנם אלד" — ברא' יח, יג; "אף-אמנם אל לא-ירשע" — איוב לד, יב). במקרים אלה מקבל הצירוף כולו את משמע הרכיב אָקָנָם: "אכן", "באמת". "אוצר לשון המקרא" מופיר רק משמע זה: "להדגשה יתרה".

שחטא, אלא: נסתרות דרכי ה'. לפי זה יהיה משמע הפסוק: אף על פי שלא שקר מליי (בהצדיקי את ה') עם זה תמים דעות (אני) עמך²³.

ושמא אף בהיפוך סדר המלות: "אמנם פי" (פדוגמת: פיגם — גס-פי) (איוב יב, א — ב)?

"אמנם פי אתם-עם ועמכם תמות חכמה

גס-לי לבב כמזכר לא-נפל אנכי מפני ואת-מי-אין כמז-אלה"

לפי זה מלת פי היא חלק מצירוף ויתורי כבול. קשה מאוד להכריע אם אמנם לפנינו צירוף כבול או צירוף של שתי מלים עצמאיות²⁴, מאחר שחומר הדוגמאות דל הוא ומשום שהמלות עמוסות משמעים ביותר.

בספר רות ג, יב מבנה מורפב — "פי" לפני אָקָנָם וגם לאחריה: "ועתה פי-אמנם פי אם גאל אנכי וגם יש גאל קרוב ממני". מבחינת המשמעות הפלילית מאוחדים הפרשנים בדעתם באשר לתוכן היתורי של הצירוף²⁵. אלא שלשוננו ה"מסורבלת" של הפסוק גורמת קשיי פירוש ומבוכה. כהנא מודה בפירוש באי-נוחות, והוא מעדיף נוסח אחר; כלשוננו: "אם" — "כתיב ולא קרי, והיה טוב אילו היה 'פי' כתיב ולא קרי". הפירוש "דעת מקרא" תולה את קשי לשון הפסוק במבוכתו של בועז: "חזרת המלות 'עתה' ו'כי', ובכתיב באה גם המלה 'אם', כל אלה מדיגשות מבוכה מסוימת באופן דיבורו של בועז...".

אם נראה ב"פי-אמנם" הרפב שמשמעו "אף על פי", וב"כי" השנייה — מלת קישור "ש" — הרי גם מבחינה צורנית-לשונית מתיישב כאילו מאליו הרישה (הקרי) של הפסוק, ואין צריך להניח ליקוי, סרבול וחזרה.

הסבר אחר ואולי עדיף: דברי בועז הם אישור לדברי רות המסתיימים בפסוק ט במלים "...אנכי רות אמתך ופרשת כנפך על-אמתך פי גאל אתה". בועז נוקט אותה לשון עצמה (אם פי במשמע אחר): "פי-אמנם" = אכן, באמת (הן מפוח "פי" והן

23. והשוה את שני פירושי של עמוס חכם, אף על פי שהמלים "פי-אמנם" מוסברות: "לחיווק, כמו: אכן, באמת".

24. כמו BDB וכמו שמשמע מפירוש "דעת מקרא": "פי" — "מקשרת בין 'אמנם' ובין המשפט שלאחריו כמו 'ש' בלשוננו. ולפעמים בא 'אמנם' לפני המשפט ללא 'פי' בינתים, כמו לעיל ט, ב. ובהערה: "ודומה לזאת מצאנו בלשון התפילה בברכת 'אמת ויציב': אמת שאתה הוא ה' אלהינו, אבל: אמת אתה הוא ראשון. וב'אמת אתה הוא אדון' יש המנסחים: אמת שאתה הוא אדון" (ההדגשה במקור-י"ו). יש להעיר: (א) אין הפירוש מתייחס למקרים שמלת "פי" קודמת לאָקָנָם; (ב) גם "פי" כחלק מצירוף ויתורי כבול עשויה ליהפך בלשון מאוחרת למלת "ש". כמו גם פי — גם ש, הגם ש; אם פי (מימי הביניים) — אם ש.

25. המלבי"ם: "הגם שזה אמת פי גואל-אנכי, בכ"ז לא אוכל ליבמך עתה באשר וגם יש גואל קרוב ממני והוא קודם לזה"; "דעת מקרא" (חמש מגילות, ירושלים תשל"ג. רות מפורש על ידי פייבל מלצר): 'פי אמנם פי אם גאל' — "אף על פי".

מפוח אָמָנָם²⁶. ובאשר למלת "פי" השנייה — משמעה ויתור: "אפילו" (ומשמע זה מצוי בספר רות אף במקום אחר²⁷). הספר זה הולם גם את צורת הפתיב, מפני שגם הצירוף "פי אם" עשוי להופיע במקרא בלשון ויתור²⁸.

אשר לסיפה — לפי פירוש "דעת מקרא" באה מלת "וגם" "בהמשך דיבורו הנבון במקום המלה הפשוטה אבל, או במקום: אך יש גם... או במקום ועם פל־זאת...". ושוב, אין הכרח להניח כך, מפני שהן "גם" והן "וגם" משמשות במשמע "אבל" אף במקראות אחרים²⁹.

אָמָנָם — אשר נעלמה מלשון חכמים וחזרה לשמש בימי הביניים במשמעויות נוספות ("אבל" ו"בנוגע ל")³⁰ — הגיעה לידי שגשוג ופיתוח מלא של משמעה המקראיים בספרות ההשפלה.

יל"ג³¹, למשל, עושה שימוש נרחב באָמָנָם וצירופיה המקראיים לא רק בלשון השירה אלא אף בלשון הפרוזה. ממש כבמקרא מוצא אתה אצלו "אף-אמנם" הן במשמע "אמנם" והן במשמע "אף על פי".

ואני עוד טרם האמנתי למראה עיני כי אף אמנם פולאים אותנו בבית האסורים ואוסיף לשבת עם משפחתי בלשפה... (על נהר כבר, עמ' רצג).

לעומת:

ביום הששי הביאה לי אחת הרוכלות פותנות. הפרת פניה ענתה בה, שמבני-ברית היא. אף אמנם עבריה, אשת-חייל, הייתה (שם, עמ' ש).

ואף מנדלי³²:

והנה כתבתי דראמה שנונה בחרוזים על דרך הספר "לישרים תהלה" מאת רמ"ח לוצאטו, אף אמנם לא ידעתי מה היא דראמה ולא קראתי מימי ספרים ממין זה (רשימות לתולדותי, עמ' ג).

צירוף ויתור אחר נפוץ ביותר בתקופה זו. ומאלף הדבר, שדוקא אותו צירוף מלים מקראי "אם-אמנם", שפה מחלפטים בו המפרשים, רווח במשמע "גם פי" בלשון המשפילית מחד גיסא, ובלשון הרבנית מאידך גיסא. חשיבור משנית יש

26. כך מפרש את הצירוף מילון BDB (בערך "פי").

27. רות א, יב: "...פי אמרתי יִשְׁלִי תקוה"; רש"י: "אפילו".

28. למשל: ישע' י, כב; עמוס ה, כב; איכה ה, כב.

29. ביהו' כ יש חילוף חפשי ביניהן: "גם-אני נשאתי את-ידי להם במדבר" (פס' כג), כנגד: "וגם-אני נשאתי ידי להם במדבר" (פס' טו). משמע "אבל" גם בירמ' ו, טו; שם, ח, יב ("גם-פוש לא-יבושו"); יחז' טז, כח ("וגם לא שבעת"); קהלת ו, ז ("וגם-הנפש לא תמלא"). (ראה מילון BDB).

30. ראה בן-יהודה בערכו.

31. כתבי יהודה ליב גורדון, פרק ב (פרוזה), דביר תש"ך.

32. כתבי מנדלי מוכר ספרים, דביר תשכ"ג.

לשאלה, אם אמנם הבינו ראשוני הפותבים את "אס-אמנם" כפיתור, אם לאו. ואפילו הבינו כך, הרי בשל שגירותו ותפוצתו אין לראות בו חיקוי ותחייה לשעה, אלא צירוף ויתור של ממש שחי בלשון במשך תקופה ארוכה הן בשירה והן בפרוזה לסוגיה. והרי הדיוגמאות.

במחזה "מעשה נבות היזרעאלי"³³ מאת שלום בר"י הפהן מופיע "אם אמנם" שלוש פעמים, וכולם במשמע "אף על פי".
דברי נבות:

אף אם את לו מחטוא תשמיך
לבלתי תחשבי צון לאיש על חנם.
אם אמנם מעשי אחאב רעים הנם
בחמס בזה הן לא ישלח בפהו (עמ' 110)
שמעו נא עוד פקדת המלך ודתהו —
לי צנה לשמיע לכם רצונהו
אם אמנם כי כך אני, מאד בלתי,
ביששים וגבונים ככם נקלותי —
לאמר: ... (עמ' 125; ור' גם עמ' 129)

יל"ג³⁴:

אכן לא ברפאות-האליל אשר נקבת,
אם אמנם ממעין קדוש אתהן שאבת;
התחבלות הנה הכל נריק הנמו
לאיש מאחיד אשר לא נאמין כמו (רפואה בדוקה, עמ' מ)

מתוך קובץ המכתבים "קרית ספר", מאת מרדכי אהרן גינצבורג:
אם אמנם רצתה נפשנו מאוד בתהלוכת המו"מ הולך ארחות יושר ע"י
מע"ל המהירות במלאכת המסחור; בכל זאת מדעתנו את עמל המסחור
הזה כי רב הוא ליגע את ידי איש אחד הטרוד גם בעסקים אחרים וזולתו,
נקוה להקטין יגיעת מע"ל ולהגדיל משא ומתן, אם ניתן אל ידו אחד מן
הפועלים המאוזלים (בערייזטען) להיות לו לזרוע במסחרנו (עמ' 9 — 10,
תקנ"ג).

אף המדקדק יהודה ליב בן-זאב פותב:
ואם אמנם אמת הוא כי הסימן מועיל מאוד לקבוע הדבר בלב התלמיד.
אך לא יצא ידי חובתו בסימנים האלה לבאר גדר שוא נע בכל מקום שהוא
(תלמוד לשון עברי, עמ' יב, תקנ"ו).

33. בקובץ "מטעי קדם על אדמת צפון", 1807.

34. לעיל, הערה 31, פרק א (שירה).

גם מיכ"ל — שצירוף הויתור "אם גם" רווח אצל — פותב:

אך רעיון הפותב ספר זה ביחסו אותו לשלמה הוא אחד הרעיונים הנשגבים אשר יצאו מהגות לב אנוש, כי אם אמנם נוראים המה דברי הספר האיום הזה גם מצד עצמם, הנה הנם נוראים עוד יותר בפי מלך צולח חכם ומאושר מכל האדם בארץ ("הערות" ל"שירי בת ציון", מס' 7, דביר תשכ"ב).

מבקר הספרות אברהם יעקב פאפירנא, מתנגד נמרץ למליצה, פותב במחברתו "קנקן חדש מלא ישן" (כל הכתבים, מחברות לספרות תשי"ב).

פי אם אמנם כל הדברים הללו שחשבנו עד פה — חיצונים המה לספרותנו — בכ"ז עדים נאמנים המה גם על פנימיותם... (עמ' 33). והנה עלינו להוסיף כי אם אמנם המליצות הזרות והתארים המוזרים הללו הם מן החלאים הרעים שנדפקו בספרותנו הישנה והחדשה גם יחד.... אבל בכ"ז אינם עצמיים לשפתנו... (עמ' 54).

ואם אמנם היטיב המשורר הזה לבחור ענינים קרובים אל החיים ואל העת שאנחנו בה — הנה נפחת לשונו ויתדותיו קלקלו פעמים רבות טעם שיריו... (עמ' 76).

באיגרותיו של מ"ל ליליינבלום ליל"ג³⁵ אנו מוצאים בין השאר את הדוגמאות

הבאות:

הנה אם אמנם צדקת מאד, פי איש מלחמה, אשר לא יחגור חרב וחנית, לא יוכל לחשוב בלבבו כי יגבר במלחמתו, אך לדעתי, לא יכולתי לעשות בשירי זה ויפוחים ובקרת והתולים על הפוסקים והמקבלים (אג' ב, עמ' 70, 1868).

ואם אמנם עוד ירחק היום ההוא, אך הלא בוא יבוא בעוד שנים מספר, ומה תהי תקותי אז? (אג' ד, עמ' 77).

פי מה נחשבו צרותי לעומת צרותיך, אשר אם אמנם לא נסיתי בהן, אך רב לי גם מה שאוכל לשער בדמיוני (אג' מב, עמ' 163).

על פרץ סמולנסקין חביבים משפטי הויתור, ובצד הביטויים "אף כי... בכל זאת", "גם אם... בכל זאת" מוצאים אנו הן בסיפוריו והן במאמריו גם את "אם אמנם". והרי שתי דוגמאות מתוך "קבורת חמור"³⁶:

אם אמנם אחשוב כשפת יתר להשמיע להקורא החכם כי המלאך אשר עשה את כל הנפלאות האלה לא מלאך שלוח מן השמים היה.... ובכל

35. "אגרות משה לייב ליליינבלום ליהודה לייב גורדון", הובאו לדפוס ע"י שלמה בריימן.

הוצאת מאגנס, ירושלים תשכ"ח.

36. ספריית "דורות", ירושלים תשכ"ט.

זאת לא אוכל התאפק ואעיד גם אנוכי כי ידי הנער היו בכל אלה (עמ' 75).

אם אמנם גם הבשר והדגים אשר יינתנו לפני חברי החברה זכו כבר לשם... אך יותר מהמה זכו התופינים מעשה מרחשת... (שם, עמ' 59).
יחיאל מיכל פינס, שאין עֹררין על חושו הלשוני, מרבה אף הוא בביטוי ויתור זה:

... וגם בשנות ראינו רעה... האפרים העברים לא עזבו מקומם, וישאו תגרת יד הזמן במנוחה. כי אם-אמנם מחסור הגיע גם עדיהם, אך רעב לא ידעו ולחם מצאו למו (ילדי רוחי, ב, תרצ"ד, עמ' 68 — 69).
ואם אמנם האדמה פוריה ושמנה. אך המקום מוזר לו בטבעו ובתכונתו ואנשי המקום פנכרים נחשבו לו (שם, עמ' 66).
ואולם אם אמנם כי לבכנו הולך להפיר פח הרבנות, אך ל"רבנים הרוחניים"... לבדם — בכל זאת חלילה לנו לחפות עליהם לבלתי לגלות... (שם, עמ' 103).

ואצל יוסף (יושעה) ריבלין³⁷ נמצא:

מכל אלה אם אמנם המון שרעפי בקרבי פהמות ים המיו וגלי רגשותי נשאו דכים אך לא לתת חופשה להם לצאת החוצה פי מדוע אכאיב... (עמ' 104, תרכ"ה).
ואם אמנם גם לך הרבה מהם לא יאמינו... אכן יהיו גם רבים אשר דברך נשמעים באזניהם... (עמ' 156, תרמ"ד).

תקופת ההשפלה הגיעה לסיומה, אבל ביטוי הויתור "אם אמנם" עדיין חי בלשון. בדרך מקרה גיליתי כמה תחנות אחרונות. והאחרונה שבהן עד לשון עברית חדשה מגעת.

א' אברונין:

בלאט, פרושו בסתר, שאיש לא יראה ואין זה ההפך מן הבריחה וצריך לומר לאט, שאם אמנם גם ת"פ זה אינו הפך מן הבריחה, אולם פיון שעם הבריחה אנו קושרים את מושג הריצה, אפשר אם פן לומר לאט, כהפך של מהירות (לשוננו ה, תרצ"ג, עמ' 16).

ז' בן חיים:

אם אמנם יש במה שאמרתי כדי להוכיח, שבמסורת הלשון של מיה"מ אין שוואים, עדיין לא הוכח, שההטעמה הייתה מלעיל... (לשוננו כב, תשי"ח, עמ' 228).

37. "מגילת יוסף", אוניברסיטת בריאלין, רמת-גן תשכ"ו.

עוזי אורנן, מכיר, כמובן, את "אם אמנם" במשמע "אם אכן":
 בטרם נבדוק אם אמנם מעלות אלו יש בהן ממש, פדאי להזכיר...
 (לשוננו כה, תשכ"א, עמ' 51) —
 אבל, אולי מתוך עיסוקו בלשון ההשכלה והתחייה, מופיע אצלו הפיטוי באותו
 עמוד גם במשמע "אף על פי":
 אם אמנם מושגי היסוד שלו מצויים בלשונות רבות, אין מכאן ראיה, שהם
 נמצאים בכל הלשונות, ואפשר שבכמה לשונות יש מושגי יסוד אחרים
 (שם, סעיף 42, 7 ב.).

"אם אמנם" בתחום הלשון הרבנית
 חשיבות מכרעת יש להבנה נכונה של הצירוף בלשוננו של פרשן המקרא בעל
 "מצודת דוד". מפירושו לאיוב ט, כ: "אם אצדק פי ירשיעני תם אני ויעקשני"
 עשויים אנו, מנקודת מבטה של העברית הישראלית, להבין את "אם" כמלת-תנאי:
 "היתכן אם אמנם אני צדיק במעשי ופי יעשה אותי לרשע בתמיהה..."
 מסתבר, שפרשן זה, אשר בדרך כלל נוקט לשונות ויתור אחרים (כמו: עם פי,
 עם ש- ועוד) רואה במלת "אם" מלת-ויתור במשמע "אף על פי". על כך אפשר
 ללמוד ממקום אחר, ששם הגבולות בין מלת-התנאי לבין מלת-הויתור אינם כה דקים.
 בהקדמתו לספר יהושע הוא כותב:

אם אמנם יש ויש פירושים נכבדים מגדולים חקרי לב אשר קטנם עבה
 ממתני. אולם הן שמענו רבים וכן שלמים קובלי' על הפירושי' באמרם
 מהם קצרו מאד.
 אם אמנם דברי חכמים כדברונות. מ"מ האי לחודא וכו' וכמה שאמרו
 אין מקרא יוצא מידי פשוטו והדרשה תדרש.
 משום כך, כפי שאמרנו למעלה, אין זה מקרה, שמפל הפרשנים, רק מפירושו
 של בעל "מצודת דוד" משתמע הפסוק (איוב יט, ה) כבעל תוכן ויתורי.
 דוגמאות נוספות. רבי יצחק מאיר אלתר:
 אד"ש הנה קבלתי היום מכתבו ולאשר ביקש רו"מ למהר להשיבו אכתוב
 בקיצור. אם אמנם פי מצוה רבה שלא תעשינה ידי הפחוזים תושי' אולם
 הענין חמור מאוד (חידושי הרי"מ, חא"ע, סימן כח, תרי"ד).
 ה"חזון איש":

ואם אמנם שלילת הבטחון מחסור בנפש המשכלת, וכמעט שאין לו חלק
 בעיקרי היהדות, אך חלי מר מזה, בטחון המזויף... (על עניני אמונה,
 בטחון ועוד, עמ' יט).

...פי אם אמנם המצוות המעשיות בצביון השטחי כפי מצבן הקיים
 בשדרות ההמונים קלים הם לשמרן ולעשותן, כבדים הם מאד לאלה
 היודעים חומר הדין ואשר אהבת ההלכה קבועה בלבם (שם, עמ' מח).

מן האמור נלמד כי אם אמנם שם מדות הוכרח להפרא בשלמות העבודה, וכן ספרי היראה קבעו את המדות כפרק בפני עצמו בספר החיים של האדם, באמת אין המדות מציאות נפרדה... (שם, עמ' נב). ומתוך מכתביו:³⁸

אם אמנם רצוני העז להצלחת הלומדים הצעירים בלימודם ירגישוני פשהדבר לנגד עיני מפלי משים, וכאילו אני רואה מן המפריעים העומדים על דרכם... אבל העמל זה הוא עמל התורה אשר כל סגולות לימוד התורה נאמר על עמלה... (אג' ב', עמ' כו).
כי אם אמנם אחד ואחד — שניים, אך אין אחד מגיע לערך חצי שניים, כי מעלת השניים לא תחצה, כי איננה מורכבת אך עצמית (אג' קנ, עמ' קמז).

הנה כי כן, לפנינו משפטי ויתור מדוקדקים עם ביטוי ויתור ברישה (אם אמנם) ועם מלות סיפה (בכל זאת, אך, הנה, אבל, אולם, באמת, פ). על פי בדיקתי, ברוב המקרים בתקופה הנידונה יש ל"אם אמנם" משמע של ויתור, ולא של תנאי³⁹. המיפון ניתן להתחקות בדיוק מקסימלי אחר תפוצתם של שני סוגי "אם אמנם", שהרי "אם אמנם" של תנאי קדום גם הוא, ולא דוקא תוצר של העברית החדשה⁴⁰.

ובעברית הישראלית הכללית (להבדיל מן הרבנית), כידוע, יש ל"אם אמנם" של תנאי שלטון יחיד⁴¹, ואילו הצירוף בתפקיד של ויתור נעלם היעלמות מוחלטת. ועד פדי כך נדחק, שלא זו בלבד שאין משתמשים בו, אלא אפילו אין יודעים שהיה קיים בעבר הלא-רחוק⁴².

38. "קובץ אגרות", י"ל ע"י הרב ש' גריינמן, ירושלים תשט"ו.

39. פשליילינבלום רוצה להביע תנאי הריהו כותב: "על חטא כזה, שאם באמת היתה זאת מטרתה, הייתי ראוי לנזיפה..." (אג' נה, עמ' 190).

40. "אם אמנם" של תנאי מופיע, למשל, בסליחה "שלוש-עשרה מידות האמורות בחנינה" (של שלמה בן מנחם, מאה יב/ג). כל בית מתחיל במלת "אם", ואילו הבית האחרון: "אם אמנם שבו כלם בלב ונפש לחלוותך / נא כל מדה נכונה תספיק עמם במחילתך".

אצל י"ג יש "אם אמנם" בשני מובניו. כתנאי: "אם אמנם נדרשה כל התכונה הלזו לצורך המאסר, אין זאת אלא שהאסיר הוא פושע מדיני חשוב ומסוכן (לעיל, הערה 31, עמ' רצא).

41. אע"פ שצירוף התנאי "אם אמנם" איננו צירוף כבול (שכן אָמְנָם באה להדגשה ואפשר להשמיטה בלי לפגום בתוכן), הרי שתי המלים באות זו ליד זו גם בעברית החדשה בתדירות גבוהה. ההפרדה בין "אם" ל"אָמְנָם" גורמת פעמים לשינוי בתוכן, על כן אין זה נכון, ש"הפחת רשאי להפריד בין 'אם' ו'אמנם'" (מרדכי בן-אשר, עיונים בתחביר העברית החדשה, עמ' 114); ובדואי לא במשפט-הדוגמה של בן-אשר: "אם נניח שהסנאט האמריקאי אמנם יאשר את ההסכם..." משפט זה שונה מן: "אם אמנם נניח שהסנאט האמריקאי יאשר את ההסכם".

42. ולכן, אין ספק בעיניי, שלא כל השומעים הבינו פהלכה את דברי הרקטור פרופ' ש' שפרכר,

גם אם אין ל"אם אמנם" הויתורי מקום בתיאור. הסינפרוני של הלשון, הרי ללא קפק מבחינה דיאכרונית שוב אין להתעלם ממנו⁴³. והמילון ההיסטורי יצטרך לתת את הדעת על הצירוף שהיה קרוב לדאי שילוב מוצלח של ביטוי עברי מקורי עם שאילה מלשון זרה (obwohl, obzwar): צירוף שפרץ והתמיד במשך תקופה ארוכה ואף חדר ללשוננו הכללית ה"כמעט בתימינו".

השאילה בולטת ביתר שאת כאשר הפותב ממיר את אָקסן במלה נרדפת לה: באמת, אמת⁴⁴. וכך נוצרים ביטויי הויתור: "אם אמת ... הנה"; "אם באמת ... בכל זאת", "בכל אלה", המצויים למשל אצל שד"ל ואצל מ"א גינצבורג (אצל שניהם מצוי גם "אם אמנם")⁴⁵.

אפשרות אחרת לגיוון אצל סופרים אלה ואחרים היא המרת הרכיב הראשון במלת "הן": "הן אמת" במשמע "הלא אמת" (וראה להלן: האמנם). לפוריסטים מצוי לצירוף זה ביסוס מקראי⁴⁶, אלא שהם הוסיפו ופיתחו גם את ביטוי הסיפה, איש איש לפי סגנונו: "הן אמת ... הנה"; "הן אמת ... אך" ועוד⁴⁷. אך בזה לא די. הרפב אחר שכיח למדיי הוא צירוף-הפלאיים: "הן אמנם". אשר לאופן היוצרותו, קשה לומר, אם אכן מקורו ב"הן אמת" או שמא הומר מ"אם

אשר את דבריו על שילוב תורה ומדע הליכיש שלא מדעת בלשון רבנית: "כדי לקיים מרפזיות זאת של לימוד תורה במורשת היהודית גם במסגרת אוניברסיטאית — מסגרת, שבה בכורח המציאות מוקדש רוב זמנו למקצועות אחרים שנקראו פרפראות לחכמה — קבענו בבר-אילן, שלימודי היהדות הם חלק אינטגרלי של כל תכנית לימודים. אם אמנם היקפם אינו מגיע לראי להם, הרי מעניינו לדאוג לכך, שחשיבותם תתבטא ביחסנו אליהם" (ידיעות אוניברסיטת ב"א, מרחשון תשל"ו, עמ' 12).

43. וראה דבריו של ז' בן-חיים (לשוננו לו, תשל"ב, עמ' 240) על הצורך "לעשות מילונים סינפרוניים לחטיבות שונות של העברית".

44. במקרא רק פתנאי: "ואם-אמת היה הדבר הזה" (דבר' כב, כ); "אם באמת אתם משחים אתי" (שופ' ט, טו); "אם-באמת ובתמים עשיתם" (שם, שם טז).

45. דוגמאות: "ואם אמת פי לא תשלם מלאכת השיר מבלעדי שיעור גדול ממה שאני קורא בשם מדע, הנה אין ספק פי גם בזולת השפל גדול לא יהיה אדם משורר" (שד"ל, "תהלות מלאכת השיר", עמ' 15); "ואם באמת עוד אין אנחנו יודעים אותו אל נכון פי זה שכתו אתנו מעט, בכל אלה קרוב הדבר בעינינו פי יהיה לנו לתועלת על ידי דעתו הרחבה בדרכי המסחר" (מ"א גינצבורג, "קרית ספר", עמ' 10); "ואם באמת לא בעל דין קשה אני... בכל זאת תאחו ידי במשפט בפעם הזאת...." (שם, 158).

46. ע"פ תה' נא, ח: "הן-אמת חפצת בטחות ובסתם חכמה תודיעני". אבן-עזרא מפרש: "הטעם אע"פ שחטאית אמונת לבי באלהותך לא השתבשה וזה הוא אשר תחפץ ותרצה מן האדם".

47. "הן אמת לא רע הוא להטות את הילד קיום אחרים ימין ושמאל לעיני המורה, למען ילמד מצוא את דרך האמת מדעתו, אך הרחק לא תרחיקו להגיעו במעקשים פאלה" (גינצבורג, "אביעזר", עמ' 11); "הן אמת, פי בעלי שנים השירים האלה לא מבני ישראל המה, אמנם (= אבל — י"ו) הם עדות על חשיבות מלאכת השיר בעיני בני ישראל, אחרי אשר לא נמנעה תורת-האלהים מתת להם מקום באוצרותיה" (שד"ל, "תהלות מלאכת השיר", עמ' 6); "הן אמת נכון הדבר... ואולם מפל מקום רבים המה (שם, עמ' 10). גם ע"פ "והנה אמת נכון הדבר" (דברים יג, טו; יז, ד).

אמנם. מפל מקום כדאי להזכיר, שמלת "הן", נוסף למשמע הרגיל "הלא", משמשת במקרא אף במשמע "אם". ועוד יותר מכך. לא מן הנמנע, שמשמעות "גם כִּי" של אם הועברה אף אל מלת-התנאי הן, והיא, אם כן, נרדפתה המלאה⁴⁸. בולט הדבר באיוב יג, טו: "הִי־יִקְטְלֵנִי לֹא (לו) אֵיחֹל אֶךְ־דְּרָכֵי אֶל־פְּנֵי אֹכִיחִי"⁴⁹. וכן באיוב יט, ז: "הֵן אֲצַעֵק חֶמֶס וְלֹא אֶעֱנֶה אֲשׁוּעַ וְאֵין מִשְׁפָּט". פסוק מקביל באיכה ג, ח אמנם נוקט לשון ויתור ידועה: "גם כִּי אֲזַעֵק וְאֲשׁוּעַ שְׂתֵם תַּפְלִיתִי".

אם אמנם כך הדבר, ראוי לשים לב, שבאיוב יט (ד — ז) יש שרשרת של פסוקי ויתור: "אף אמנם... אם אמנם... הן...".

בלי להכריע כאן על אופן היוצרותו של "הן אמנם" — אי אפשר להתעלם מן ההשלמה הפסידו־מקראית שבמשפטים: אף אמנם..., אם אמנם..., הן אמנם...

כך אצל מנדלי ב"ה האבות והבנים⁵⁰:

הן אמנם לפני כל איש תבונות נפתחים ספרי העמים, בכל זאת היה נעים לו, אם אך לבו לב עברי, לקרוא דבר חכמה בשפת־עֵבֶל, שפת עמנו מעולם, אשר היא אוצר כל חמדת ישראל והיא עושה אותו אחר גלות הארץ לעם — לעם-הספר (עמ' יד).

הן אמנם בעלות שרה על משפכה בלילות, שמעה פעם אחת קול דופק אחר פתלי הפית, אבל תוחלתה נכזבה — זו היתה העז אשר פשעיר המשתלח נשאה עליה חטאת גברתה (עמ' כה).

הן אמנם עמד פתאום ויתבונן למלין: "עברים וצוענים", אבל עד מהרה ישוטטו רעיוניו ולשונו תמהר לקרוא בבלי דעת עוד הפעם מעל הספר (עמ' מז)

ועוד.

ראוי עוד לעמוד על ייחוד צורני של המלה אָמֵנָם: האמנם. ייחוד צורני, מפני

48. המילונים המקראיים BDB ו-KBL עומדים על משמע "הן" כמלת-תנאי. "אוצר לשון המקרא" מציין: "משמעות מלת ההדגשה מתקרבת לעתים ללשון תנאי או ויתור". ושם, כאמור למעלה, מלת-ויתור ממש?

49. "מצות דוד": "...אף אם יקטלני עוד אקוה לו לעדן את נפשי בתענוג הרוחני ומדוע א"כ תסור ממני היראה וכל דברי לא להתריס נגדו אך חפצי לברר דרכי לפניו לפלס אותם"; דעת מקרא: הן — "אם, או: הנה ... ומסתבר שזו תשובת איוב על שאלתו בפסוק הקודם 'על־מה אשא וגר. ומשיב: (לפי הכתיב) איני חושש מלדבר, אפילו ימיתני. שהרי אין לי עוד תוחלת ותקוה. כמו שאמר במעניי הקודמים, שהוא בוחר במוות. ולפי הקרי פירושו: אפילו ימיתני האל עדיין אייחל ואקוה לו, לאלהים, שיודה בצדקתי, כמו שאומר בפסוק הבא: גם־הוא־לי לישועה" (הדגשות "אפילו" — שלי — י").

50. לעיל, הערה 32.

שאין בינה לבין אָקמס אלא הצורה בלבד. באמצעות פרויקט השו"ת ביחידת המחשב של אוניברסיטת בראיילן יכולתי למצוא דוגמאות של האמנם בספרות הראשונים והאחרונים. כך אצל הריב"ש, אצל ר"י איסרליין ואצל החת"ם סופר.

על צורת האמנם במובן חיובי כבר עמד נ' ברגרין במאמרו "ה' האמיתות", לשוננו לעם (תשכ"ח): 'בספרות המחקרית והרבנית שגור תואר-פועל זה בצירוף ה' האמיתות במובן "באמת" (הדגשה שלי — י"ו) מן המאה הארבע-עשרה ועד ימינו'. ובדברי הסיום (עמ' 162): 'בספרות החדשה, בשירה ובפרוזה משמשת האמנם לשאלה (ההדגשה במקור) בלבד, כמו במקרא. פיצד קרה הדבר, שספרי מחקר והספרות הרבנית משתמשים בתואר-פועל זה בצירוף ה' האמיתות לחיוב? החשובה לשאלתנו ניתנת לנו ע"י עיין בפירושי רלב"ג... ור' יצחק אברבנאל במ"א ח, כו. מתוך גישה פילוסופית-דתית מבארים הם, כל אחד פדרפו, את הפסוק "כי האמנם ישב אלהים על הארץ" לא כשאלה, כי אם כהיגד חיובי (הדגשה במקור): שלמה המלך אומר בתפילתו "כי האמנם ישב א' על הארץ", כלומר: אכן ישב א', באמת (הדגשה במקור) השכינה וההשגחה האלהית קיימת על העולם השפל. מפאן חדרה המלה במובן חיובי אל כתיבתם הם ואל ספרי שאר המחברים'.

ייתכן שפאן המקור ל"האמנם" חיובי. אולם משעה שנכנסת האמנם ללשון הרייה משמשת לעניינים שונים (כמו אָקמס) ולא לעניין "אכן" בלבד. להוכחת דברינו יכולים אנו להסתפק אף בחלק מדוגמאותיו של ברגרין עצמו, אשר טעה באותה שגרת מילונים לפרש אָקמס כ"באמת, אכן".

הדוגמה הראשונה, כפי שמובאת בעמ' 161: "והאמת פי מי שאין לו מאומה מן העיין יצטרך למאמר רחב והקדמות רבות בביאור זה. האמנם לך ולדומה לך, ואם הם מעט, די ברזם והערה בגלוי זה" (מעשה אפד, עמ' 181). אכן, משמע "באמת" אבל לא כמובנה הרגיל "אכן", אלא כמובן מלת הניגוד "אבל"⁵¹.

אם נשלים את הסיפה בשתי הדוגמאות האחרות, פי אז נגלה האמנם ממין הויתור: "האמנם במה שהשתדל הרב הנחמני לתקן ולהספיק כל מניני החדשים

51. על באמת כמשמע "וכעין שלילה להנאמר קודם, להמעיט קצת ממנו", דוגמאות מלשון חכמים, ראה בן-יהודה, עמ' 301.

בהוראת "אבל" גם בדוגמאותיו הבאות: "וכבר ראיתי דברי הראב"ע שברח מפ' הגאון שפי' שדי שאמר לעולם די ולא נחה דעת הראב"ע בזה ופי' הוא עליו ששדי ענינו שווד המערכות ומבטלם פרצונו מפני הדבק בו. או הוא כדברי הנגיד רב שמואל שפירשו מנצח ותקיף ושניהם קרובים בענין. האמנם עם ההשתכלות אין האמת אָתם לפי שעם היות האל יתברך מבטל המערכות העליונות הנה אין ראוי שיקרא שווד או משוד..." (אברבנאל, שמו"ו, ג); "בס"א ישן מספרד פחוב גם הם ויש ג"כ הערה מחילוף זה במקרא אחת דפוס ישן. האמנם ע"פ המסורת נכון להיות גם המה שבמס"ר במערכת אות הגימל נמסר גם הם די נביאים וסי' שם זה אינו מן המנין" (מנחת שי, יהושע א, טו). "אבל" גם אצל הריב"ש ור' ישראל איסרליין (לפי ממצאי המחשב).

בדרך א' ליצירת עולם היטיב לראות באמת אבל עדין יתחייבו לו ספקות גדולות" (אברבנאל, ריש פרשת נח, שאלה ט); "בכח מדרש כזה היקל ר' עקיבא בגירושיו אשה יותר מכל אשר היו לפניו... האמנם כי סבה גדולה הניעתהו ליסד ככה, מִקְשָׁבוֹ שהיתר רחב כזה נחוץ לזמנו. אבל על מה סמך בהיתרו?" (א"ה ווייס, דור דור ודורשיו, כרך שני, עמ' 103).

יש בידינו להוסיף דוגמאות מספר של האמנם ויתורית בלשון הרבנית המאוחרת.

החתם סופר:

והאמנם דברי ב"ח תמוהים באמת אבל מ"מ לדין יש תשובה... (חלק חושן משפט, תשובה כז).

והאמנם במקרא הזה באו כפולים ענינים הרבה במלות שונות מ"מ מה שמסיים נשבע ואשר שבועה ירא קשה מאוד להולמו (שם, תשובה צ).

בשו"ת ר"ע איגר:

האמנם יש לי מקום לפקפק על ראייה זו... מפל מקום נראה לי לדייק שאינו כן... (סימן לז).

ב"חידושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם:

האומנם דנראה מש"כ בדין פוונת האזכרות הוא רק לענין הלאו דלא תעשון וגו', אבל מ"מ דלענין דין הכשר פתיבתו צריך פוונת לשמו... (הלכות תפילין, פרק א, הלכה טו).

וכן "האומנם ד... אכן באמת" (הלכות אישות, פרק ב, הלכה טז) ועוד.

אף על פי שיכלו האחרונים למצוא דוגמאות מן המוכן ל"האמנם ... אבל" כבר מימי הביניים, נדמה לי, שיש להוסיף גם את השפעתו של צירוף ויתורי אחר נפוץ בספרות הרבנית, שאף לו ה"א האמיתית בראשו והוא: הגם כי (ובואריציות: הגם ש-, הגם ד-). נ' ברגרין עומד במאמרו הנ"ל על מלת קישור זו ומביא דוגמאות מן הספרות הרבנית ומספרות הפרוזה החדשה (ש"י עגנון, "והיה העקוב למישור"). נראה, שבכוח השפעה זו יכול להתקבל גם ביטוי ויתור אחר עם ה"א האמיתית, ואשר רכיבו הראשון נרדף ל"גם": האף אמנם, או האף אמנם כי (ואפילו אצל סופר כ"מ פינס!) בניגוד ל"האף אמנם אלד" השגור, שבשום מקרה אי אפשר לפרשו פויתור וכהיגד חיובי!⁵²

52. אבל אצל יל"ג, למשל, מצאנו פלשון המקרא: "האף אמנם יגע בדי ריק? האף אמנם לא יצא לאור צדקנו? קשה היה להעלות רעיון זה על הלב". ("על נהר כפר", עמ' ש). על אף אמנם ויתורי אצל יל"ג ומנדלי ראה לעיל.

בלשוננו של א"ה ווייס ("דור דור ודורשיו"), דרך משל, מורגשות ביותר "השפעות הגומלין" בין מלות הויתור, כמו בצירופי הפלאיים: האמנם פי (לעיל), האמנם ש-⁵³ אם גם כן⁵⁴, אם גם ש-⁵⁵.

ובספרות החדשה?

בעקיבות ובשיטתיות יותר ממקורותיו מספק מ"ל ליליינבלום את האמנם לספרות החדשה⁵⁶. וראוי להטעים עובדת יסוד, שלא הרי "הגם ש... מפל מקום" של עגנון ב"והיה העקוב למישור" כהרי "האמנם ... אך", או "אעפ"י ... מכל מקום" של ליליינבלום במאמריו, במכתביו וביומיו. אף על פי ששניהם סופרי העברית החדשה, בכל זאת דוגמאותיו של ליליינבלום הן עדות לשימוש לשונו הוא, מה שאין פן אצל עגנון (בסיפור זה ובדומיו), הפותב פחיקוי ללשון ידועה ומתוך פננה סגנונית-אמנותית. ובדומה לזה, אותו שפע של "הגם ש-" המצוי ב"לשוננו" של יוסף פרל ("מגלה טמירין", "בוחן צדיק") אינו מייצג למעשה את לשון ההשפלה, באשר פרל, בסאטירות שלו, מצליף בנגעי החברה דוקא באמצעי ההבעה של אותה חברה עצמה.

ליליינבלום שאב את הלשון מפלי ראשון⁵⁷, ולא זנחה גם לאחר שיצא להילחם בחברה שמתוכה צמח. להלן דוגמאות אחדות מאגרותיו ליל"ג:

53. שם, פרק ב, עמ' 82-83.

54. עמ' 81.

55. עמ' 7. אם גם במשמע "אף על פי" תופס לו מקום כבוד אצל גדולי סופרינו הן בשירה והן בפרוזה, אבל אינו מצוי במילונים כבן-יהודה, כנעני ואבן-שושן (לעומת זאת מביאו מ' מדן במילונו). גם לא הופר על ידי מדקדק פ' אבינרי (ראה "יד הלשון", עמ' 34). נראה, שאין אם גם היפוכו של גם אם, אלא אחד מאותם צירופי ויתור המתחילים ב"אם": אם אמנם, אם באמת, אם פ' אביא שתי דוגמאות מלשון השירה. מיכ"ל ב"קהלת": 'אם גם לב מלך אף ימלוך אף צדק, / אם גם עין שליט אף משפט צופיה — / אך עין אדם לו, אף ירא אף כל בן / וקנסתר מעיני עין תם בוכיה' (דביר, הדפסה יב, תשכ"ב, עמ' 14); יעקב שטיינברג ב"שלכת": 'אור נחם. אם גם בעולם / אין אות סתו עוד, אין קאמיה, / אף קבר נחה על הנחל / קמחשכת-עצב קדומה ("פל כתבי", דביר תש"ך, עמ' מט).

56. בספרות הרבנית שבדקתי — ברוב המקרים: אָקגס, ואילו אצל ליליינבלום — הרגיל דוקא הוא "האמנם". פדאי לבדוק באמצעות מחשב את יחסי אָקגס-האמנם על משמעותיהן בספרות החדשה.

57. פפי שתיאר ב"חטאת נעורים" במקומות שונים. 'מדרך לימודי אין לי מה לספר בייחוד. החינוך שנתחנך בו מ"א גינצבורג ושתאר אותו בפרטות בספרו היקר "אביעזר", הוא החינוך שמתחנכים בו רוב ילדי המחוז שנולדתי בו, והוא הוא (פך!) החינוך שקיבלתי גם אני. למדתי גמרא, תוספות... ובשנת תרי"ו הייתי מבין מעצמי איוה מהרש"א והלאיתי לפעמים את מורי ראש הישיבה בקושיות... (עמ' 207); 'אחרי שעבר עלי החורף של שנת תרי"ח במסכת "בבא קמא" ובכל פירושי התוספות והמהרש"א עם האלפסי ונימוקי יוסף... (עמ' 216); 'עברה שנת תרי"ט ובאה שנת תרי"כ. אנכי חדלתי להקשיב לקח מפי מורה ולמדתי בעצמי גמרא בלי תוספות וכל שכן בלי מהרש"א ושאר מפרשים שחשבתים למבלי זמן העוסקים בהם..... מלבד זה נוסף לי עוד לימוד אחד. נחמן אברהם

האמנם יש בידי עתה מעט מפסך מחברותי וכסף הגהה בדפוס, אך דואג אנכי לימים הבאים (אג' י', עמ' 102).

האמנם שכר הת"ת איננו גדול... אך באדעססא ייפתח לפניך עולם חדש (טז, 118).

האמנם יש בו גם חרזים קטנים, אך אין להם כל המשך... (יט, 127).
האמנם אוראקען אחרים לא תוכל לתת, אך בכל זאת עוד תשתכר פה בפתיכת מאמרים בש"ר (יד, 115).

האמנם ראיתי, לפני קבלי מכתבך, את הגליונות ששלחת לו לאסוף על פיהם חתומים, אבל כבד לי מאד למצוא אותו במעונו (כו, 142).

אצל י"מ פינס מצאנו "אמנם" וכן "האמנם":

האמנם יש לנו לפאר בית אלקינו ולהנהיג בו סדרים נכונים בכבוד והדר כראוי לעומד לפני ממ"ה הקב"ה אך אין שום קדושה בסדרים הללו (ילדי רוחי, ב, עמ' 19).

האמנם לבנו נכון בטוח פי לחץ הצרכים יפנה לו דרך לעצמו, ויברא בתוכנו מעמד חדש משוכלל בתיקון כל המגרעות. אולם גם בני עיר שרופה באש... (שם, עמ' 61).

ועוד הרבה.

יוסף ריבלין:

האומנם פי שלחו הגבאים גם שמונה מאות רז"כ לפרעון השטרות אך פמר מדלי המה פנגד סך השטרות אשר נמפרו בעיר, העולה בערך לשנים-עשר אלף רז"כ (עמ' 186).

וכאמור, פתוחה הדרך להוספת הה"א גם למלות ויתור אחרות. בהקדמה לספר "נודע ביהודה" (מהד' תניינא) פותב בנו של רבי יחזקאל לנדא:

האף אמנם פי ב"ה תוך עמי אנכי יושב פה בקריה נאמנה פה ק"ק פראג הפירה, כלילת יופי משוש כל הארץ. אשר מעולם אנשי שם מלאה חכמים וסופרים צדק ילין בה. רבו המתנדבים בעם, ויקירי העיר מחזיקים בידי וכל מחסורי עליהם פשתי וצמרי לחמי ומימי מנדבת ידם הוא לי. יהי משפורתם שלמה מאת ה'. ישאו ברכה באין פרץ וצוחה, עם כל זה מאנתי

גאלבערגר ויפה את הרבים והדפוס בשנת תרי"ט שולחן ערוך יורה דעה עם פרי מגדים, ביאור הגר"א, דגול מרכבה, חידושי ר"ע איגור וגליון רש"א בנו' (עמ' 223); 'כבר הי לי ספרי "נודע ביהודה", "תשובות ר"ע איגור וחידושי", איזו חלקי "חת"ם סופר", ספר "עמודי אור" וכיוצא בהם, ובם העמקתי את עייני לשרש מלכבי את רעיון הספק שאכל את בשרי... (עמ' 229) — ע"פ "כל כתבי ליליענבלום, חרע"ב, כרך ב.

58. אָקָה במשמע "אמנם" מצויה פעמיים במקרא. פעם בצירוף "גם" — נרדפתה של "אף":

"וגם-אמנה אחתי בת-אבי הוא" (בר' כ, יב); אמנה אנכי חטאתי לה' (יהושע ז, כ).

להעמיס עליהם להכביד העול מדאי (חלק או"ח ויו"ד, הוצ' "פסקים", ירושלים).

וכן בהקדמת הספר "דורש לציון":

האף אמנם כי לא פירש לנו על מה קראו בשם הזה, ילמוד סחום מן המפורש בהקדמת ספרו ציון לנפש חיה למס' פסחים, וחזינא לדעתו כי נחית למניינא; להיות ציון לשמו יחזקאל שעולה כמספר ציון, חושבנא דדין כחושבנא דדין (ווארשא, 1880).

י"מ פינס:

האף אמנם בטוחים אנחנו כי לא תקום ולא תהי עצת המטים עקלקלותם להשפית את ישראל מהיות לגוי — בכל זאת יתחמץ לב כל אוהב עמו בקרב, בראותו כי מרבית בני ציון היקרים שואפים למטרה זו (ילדי רוחי, א, עמ' 8).

יוסף האפרתי, הכותב הרבה אָמָנָה במקום אָמָנָם, כותב בשנת 1794 במבוא ל"מלוכת שאול" (על יד "אף ש", "הגם כי"): גם ידעתי, האף אמנה הספר הזה על פני פולו מחובר מלשון זך ונקייה, בכל זאת, די מחסורו אשר יחסר לו פעם להוסיף ופעם לגרוע... (ספריית דורות, 1968, עמ' 42).

הלשון הרבנית ולשון ההשכלה העשירו אפוא את אוצר מלות הויתור בכלל, וגיינו את אָמָנָם ואָמָנָה המקראיות (בצורה ובמשמעות) בפרט: האמנם, אם אמנם, הן אמנם, אף אמנם, האף אמנם, האף אמנה. עובדות אלו מביאות אותנו לשתי מסקנות פלליות, קשורות זו בזו, אשר לא השתקפו עד עתה במחקר על לשון ההשכלה. (א) לשון ההשכלה מאופיינת בסממני לשון מיוחדים, ואין צריך לראותה תמיד ובהכרח כצלה של לשון המקרא או לשון חכמים⁵⁹. (ב) יש קשר הדוק בין הלשון הרבנית והמשפילית בפרטים רבים. ואין תמה, שהרי לרבים מהם הייתה הספרות הרבנית בחינת גרסא דינקותא.

59. ב"מקראיותה" המובהקת של לשון ההשכלה דן יוסף יצחקי ז"ל במאמרו "דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחידושה" (בלשוננו לד-לה).

מִן הָעֲבוֹדָה בְּמִילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

כ.

מרדכי מישור

"אתמול" ו"אמש" בספרות התנאים

במפעל המילון ללשון העברית נשלמה הכנת הקונקורדאנציה לתקופות ג-ד (200 לפסה"נ – 300 לסה"נ)¹, הפוללת, בין שאר מקורות, את כל ספרות התנאים: משנה, תוספתא, מדרשי ההלכה². ואף על פי שהחומר עתיד להתעשר עוד בחילופי נוסחאות, הקונקורדאנציה שבידינו משקפת כבר היום את לשון התנאים, כפי שהיא ידועה מכתבי היד הטובים ביותר שהגיעו לידינו. מאמר זה מבוסס אפוא על בדיקה קונקורדאנציונית, שממנה אנו למדים מה מצוי בספרות התנאים ואף מה אין מצוי בה, שכן בבדיקה קונקורדאנציונית "לא ראינו" ראייה היא.

בשעה שבדקנו את הקונקורדאנציה שלנו עלתה עובדה, שעד עכשיו, כמדומני, לא ניתנה עליה הדעת: המלה "אתמול" אינה מצויה בספרות התנאים³.

מסתבר, שאת משמעותה של "א(ת)מול" המקראית ירשה המלה "אמש". הוראותיה של "אמש" כבר צוינו במילונים (ראה, למשל, בן-יהודה); אין לנו אלא למיין את המובאות הרשומות בקונקורדאנציה שלנו, כדי לעמוד על תפוצת המלה להוראותיה בספרות התנאים.

"אמש" מתועדת בספרות התנאים 36 פעם (13 פעם במשנה, 6 בתוספתא, 7 בספרא, 5 במכילתא דר"י, 3 במכילתא דרשב"י, 2 בספרי). אלו מקומות שבהם "אמש" פירושה "אתמול":

העובר לפני התיבה ביום טוב של ראש השנה אומ'. החליצנו את יום ראש החדש הזה אם היום אם למחר. ולמחר הוא אומ'. אם היום אם לאמש (עירובין ג, ט). מכאן יוצא בבירור, שאין בין אמש להיום אלא מה שבין היום למחר. כלומר: אין אמש אלא אתמול.

מתמול שלשום. יום ואמש ושלפניו (2 ×; מכילתא דר"י נזיקין י, יב; הורוביץ-רבין

1. ראה "תכנית וסיכומים", האקדמיה ללשון העברית, אב תשל"ג, עמ' 9.

2. את הבריייתות שבתלמודים אנו כוללים בספרות האמוראים. ראה ז' בן-חיים, ספר המקורות², ירושלים תשל"ל, עמ' 9-10. וכן "לענין פרונולוגיה של הערך במילון ההיסטורי", עמ' 4-5, בדברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך ה, ירושלים 1973. ראה גם מנחם מורשת, "הבריייתות העבריות בבבלי אינן לשון חכמים א'", ספר זיכרון לחנוך לילן, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ד, עמ' 275-314.

3. כמובן, חוץ מפסוקים מובאים מן המקרא. "אתמול" מצויה פעם אחת גם בספר

בן סירא לח, כב.

עמ' 284, 290). יום, אמש, שלפניו – הרי אלו שלושת ימים זה אחר זה (= היום ואתמול ושלשום) שבהלכות שור תם ושור מועד.

אין מוליכין חלה ומתנות לכהן ביום טוב בין שהורמו מאמש ובין שהורמו מהיום (ביצה א, ו). ומפרש בגמרא משם ר' יהודה: מתנות שהורמו ביום טוב... מתנות שהורמו מערב יום טוב.

חיטים שלאמש היו משלאחד שליום היו משלאחר (דמאי ה, ג).
שלמים שלאמש שלמים שליום שלאמש קודמין... (8; ; זבחים י, ו-ז).
מערבין... שליום בשלאמש (מנחות ט, ד = ספרי במדבר קז; הורוביץ, עמ' 111).
אפילו על חלב שאכל אמש לא יביאנה על חלב שאכל היום (כריתות ו, ז).
נותר יוכיח, שמאמש בקום אכול ואם אכלו למחר הרי זה חייב (תוספתא שבת טו, י).

שלמים של אמש קודמין לחטאת ואשם של יום... (2; ; תוספתא זבחים י, ז).
מערבין... של יום בשל אמש ושל היום בשל מחר (תוספתא מנחות י, ו).
חטים שהפקדתי אצלו אמש שלפניו ושלפניו... (6; ; ספרא חובה ט, ג; יג, ג; וייס כג ע"ג, כח ע"ד).

בכמה מקומות "אמש" פירושה 'מקודם, לפני זמן (קצר)', וסביר שהוא שימוש מושאל מן המשמעות שצוינה לעיל:
אפשר לבני אדם אמש הוא אומר הידעת כי היום יי לקח את אדוניך ועכשיו אומר ילכו ויבקשו את אדוניך (תוספתא סוטה יב, ה).
שלא תאמר לו. אמש היית עובד עבודה זרה, ועכשיו נכנסתה תחת כנפי שמים (ספרא קדושים ד, ד; וייס צא ע"א = מכילתא דר"י גויקין יח; הורוביץ-רבין, עמ' 311 – בשינוי קל).
אמש אחד ממנו רודף מן האומות אלף ושנים רבבה (ספרי דברים שכב; פינקלשטיין עמ' 372).

אמש אמרת לי ומאז באתי אל פרעה וגומ', היום הזה אתה מרבה בתפלה לפני... אמש היו אומ' המבלי אן קברים במצ', עכשיו אתה מרבה בתפלה לפני (מכילתא דרשב"י יד, טו; אפשטיין-מלמד עמ' 58 = מכילתא דר"י בשלח ג; הורוביץ-רבין, עמ' 98).

בשני מקומות שהם אחד "אמש" פירושה 'בלילה שעבר':
מעשה בשמעון התימני שלא יצא בלילי יום טוב⁴ לבית המדרש. לשחרי'

4. וכן בבבלי (ביצה כא ע"א), כ"י גטינגן 3, כ"י לונדון 400, כ"י מינכן 95. דפוס וילנה גורס: שלא בא אמש לביהמ"ד. השוה הברייתא בפסחים עב ע"ב: מעשה כרבי טרפון שלא בא אמש לבית המדרש.

מצאו ר' יהודה בן בבא. אמ' לו. מפני מה לא באתה אמש לבית המדרש (תוספתא יום טוב ב, ו = מכילתא דרשב"י יב, טז; אפשטיין-מלמד עמ' 21).
לאור האטימולוגיה המקובלת של 'אמש' (ערב < הערב שעבר < אתמול)⁵ משמעות זו מקורית יותר מן המשמעות שבמובאות הנזכרות למעלה.

הנאמר עד כאן יפה לספרות התנאים בלבד. אשר לספרות האמוראים, אצביע בקצרה על שתי עובדות:

א. בספרות האמוראים קמה המלה 'אתמול' לתחייה⁶. כנף:
כל עמא מודיי באשם מצורע שסמך עליו מאתמול לא יצא, שלמי נדבה שסמך עליהן מאתמול יצא (ירושלמי יום טוב פ"ב, סא ע"ב). השוה בספרות התנאים: בין שהורמו מאמש (ביצה א, ו).
אתמול אמרת לי כי ביצחק יקרא לך זרע, ועכשיו את אומר לי קח נא (בראשית רבה נו; תיאודור-אלבק עמ' 607). השוה בספרות התנאים: אמש אמרת לי מאז באתי אל פרעה ועמ', היום הזה אתה מרבה בתפלה לפני (מכילתא דרשב"י יד, טו).

ב. בצד 'אמש' בהוראותיה הנזכרות, מצויה היא בספרות האמוראים בהוראה (ב') (ערב' סתם, לאו דוקא הערב שעבר. כנף:
והתניא... כל אותו היום ישבו ודנו בדבר הלכה. אמש הכריע אחי אבא הלכה כרבן גמליאל בספיה והלכה כרבי עקיבא בדיר סהר (עירובין מג ע"א). במקבילה בירושלמי עירובין פ"ד כא ע"ד: היו דנן אילו כנגד אילו עד שבא אחי אבא הכריע ביניהן; ובשרידי שאלות: ישבו ודנו בדבר הלכה ולערב הכריע אבא ביניהן (י"ג אפשטיין, תרביץ יג, תש"ב, עמ' 29).
אביהם יצא עמי מאמש ועד חצות, ואני יוצא עם בניו מחצות ועד הבוקר (פסיקתא רבתי יז, ד).

ונפשך עולה אצלי בכל אמש ואמש ונותנת דין וחשבון (תנחומא בופר, משפטים ט).

תניא. מעשה ברבי טרפון שלא בא אמש לבית המדרש. לשחרית מצאו רבן גמליאל. אמר לו. מפני מה לא באת אמש לבית המדרש (פסחים עב ע"ב).

5. עיין, למשל, מילון K.B. למקרא.

6. שמא בארץ-ישראל בלבד. בפבלי יש מאמר אחד בלבד, שבו 'אתמול' נתונה בהקשר עברי: חל להיות באחד בשבת, מאתמול מפטירין ויאמר לו יהונתן (מגילה א ע"א); כ"י מינכן 95: מאתמול; כ"י קולומביה T 141: מאיתמל מפטירין; בכ"י גטינגן 3, הקדום בכולם, תיבת 'אתמול' חסרה. בשאר הדוגמאות מן הפבלי, 'אתמול' נתונה בהקשר ארמי, וכחיי גורסים 'א(י)תמל'.

השוה בספרות התנאים: מעשה בשמעון התימני שלא יצא בלילי יום טוב לבית המדרש (תוספתא יום טוב ב, ו; עיין לעיל).
 הוראה זו אינה מתועדת בספרות התנאים⁷, בין שהייתה קיימת בלשון התנאים ולא נודמנה בחיבורים התנאיים שהגיעו לידינו, בין שצמחה בזמן האמוראים, בגלגל סמאנטי שהחזיר את משמעות המלה גלגל אחד אחורנית⁸.

7. כבר הבחין בכך י' קוטשר. בהערות האטימולוגיות במהדורה החדשה של מילון K.B. למקרא ציין, ש"אמש" פירושה 'דמדומי ערב' (Abenddämmerung) ב-mhe.1: לשון חכמים ב').

8. וכדאי להזכיר ש"אמש" במקרא מתורגמת "(ב)רמשא".

פתיבה של תיבת "אלא"

במערכת "המילון ההיסטורי ללשון העברית" של האקדמיה ללשון העברית נסתיימה זה שנים אחדות הכנתה של קונקורדנציה למקורות הלשון העברית שנתחברו בתקופה שבין 200 לפני הספירה עד 300 לספירה, הכוללת בעיקר את מלות לשון התנאים. בדרך כלל כל מקור מעובד לפי כתב-יד אחד, המשובח ביותר, שלו, ורק במקום שכתב-יד זה ("מסירת-היסוד") משובש או לקוי, משלימים את נוסח המקור לפי כתב-יד אחר.

בקונקורדנציה זו רשומות כ-838,000 מובאות, מתוכן 7026 מובאות של התיבה "אלא", שהיא התיבה ה-15 בסדר השכיחות היורד של התיבות שבקונקורדנציה ומחזיקה 0.84% מפל התיבות שבה, היינו: אחת מפל 120 תיבות בקירוב שבמקורות אותה תקופה היא התיבה "אלא".

בדיקת פתיבה של התיבה מעלה שהיא נכתבת בדרך כלל באל"ף בסופה (אלא אם כן נכתבה בקיצור, כגון: אל'), פרט למקומות ספורים שבהם בסופה ה, וביניהם שני המקומות היחידים שבהם באה התיבה באיגרות בר-פוכבא (מורבעת 45, שורה 8; מורבעת 46, שורה 6; התיבה אינה מצויה בספר בן-סירא). אך עיקר העניין הוא בבדיקת שכיחות הפתיב "אלא" (להלן: "פתיב חסר") לעומת הפתיב "אילא" (להלן: "פתיב מלא").

מבדיקת המובאות מתברר שברוב המקורות התיבה פתובה בפתיב חסר, פרט לשני מקורות בלבד, שבהם מצוי גם הפתיב המלא. ואלו המקורות שבהם התיבה פתובה בפתיב חסר ("אלא") בלבד:

מספר המובאות	המקור
2	איגרות בר-פוכבא ("אלה")
999	משנה, לפי כ"י קויפמן (גם היד השנייה בכ"י זה)
1915	תוספתא, לפי כ"י וינה
	ספרי לבמדבר ולדברים, לפי כ"י נטיקן 32;
1241	השלמות לפי כ"י לונדון 341
	ספרי זוטא, לפי המובא ב"ילקוט שמעוני", כ"י אוקספורד 2637;
165	וקטע לנינגרד, לפי י"ג אפשטיין, תרביץ א, א (תר"ץ), 46 ואילך
912	מכילתא, לפי כ"י אוקספורד 151
31	מכילתא לדברים, לפי שלושה קטעי גניזה
21	ברייאתא דמלאכת המשכן, לפי כ"י מינכן של החלמוד
40	סדר עולם רבה, לפי כ"י פרמה 117

בכל המקורות הללו התיבה פתובה "אלא", ואין בהם אפילו פעם אחת שבה התיבה פתובה מלא. בין פתבי-היד של מקורות אלה אין כאלה הנחשבים מזרחיים, ולהפך: כ"י קיפמן של המשנה נחשב מפתבי-היד הטובים, אשר לגביהם אפשר להוכיח כי הם ממשיכים את מסורת לשון חכמים של ארץ-ישראל¹; כ"י וינה של התוספתא פתיבו "קרוב מאד לכתוב הספרים ממוצא א"י"²; גם פתבי-היד של שאר המקורות אין למצוא בהם סימנים מובהקים של פתבי-יד מזרחיים. הפתיב המלא ("אילא") מצוי בשני מקורות בלבד: הספרא ומכילתא דרשב"י. הספרא מובא בקונקורדנציה בעיקר על פי כ"י נטיקן 66, המנוקד ניקוד עליון בבלי עתיק (מהדורת תצלום בידי א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשי"ז). לפי שפתבי-היד לקוי במקצת בתחילתו והרבה בסופו, הושלמו החלקים החסרים על פי כ"י וטיקן 31. בחלקים שהושלמו באה חיבת "אלא" 139 פעמים, כולן בכתוב חסר. בשאר חלקי הספרא לפי כ"י וטיקן 66 (שבניקוד בבלי) התיבה מצויה עוד 1082 פעם, מהן למעלה מ-75% בפתבי המלא, וזו ספירתם, לפי החלוקה המקובלת של הספרא ל"מגילות":

מגילת נדבה	אל א	א [י] לא	א יל א
חובה	47	1	88
צו	57		91
מילואים	8		92
שרצים	27		17
נגעים	22		82
מצורע	2		70
זבים	0		39
אחרי			71
עריית	2		45
שאר המגילה	4		67
קדושים	4		67
אמור	12		135
בהר (החלק שנשתמר)	2		2
	215	1	866

1. י' קוטשר, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, 251. אבל עיין שם, 265, על ממצא זהה בו (בקשר לכינוי הקניין ד') לזה שקבעו בן-חיים באשר לניקוד הבבלי. אף על פי כן קוטשר, שם, אינו מניח שכ"י קיפמן משקף בנידון זה מסורת בבלי. ועיין ד' בן-חיים, ספר שמואל ייבין, ירושלים תשל"ל, 438-439, המתאר פתיב שבו סימני פתיב "ארץ-ישראליים" והוא הועתק בידי סופר בבלי.
2. ש' ליברמן, תוספתא זרעים, נויארק תשט"ו, יב.

עיון בטבלה זו מעלה, שבכל מגילות הספרא הפתיב המלא שכיח מן החסר, והיחס בין שכיחותו לשכיחות הפתיב החסר עולה במגילות המאוחרות על זה שבמגילות הראשונות. מבחינה זו אין נראה ייחוד למגילות "מילואים" ו"עריות", שמבחינה לשונית יש בהן (כפי שהוכיח ג' הנמן ז"ל, ספר-זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, 84 ואילך) יותר תופעות בבגלות ופחות תופעות ארץ-ישראליות מבעיקר הספרא.

המקור השני שבו מצוי גם הפתיב המלא הוא מכילתא דרשב"י. לא נשתמר כתב-יד של חיבור זה בשלמותו, אך שרידים מרובים שלו נשתמרו בקטעי כתב-יד: קטע גדול המצוי בעיקרו באוסף פירקוביץ בלנינגרד, וקטעי גניזה שונים. חיבור זה הותקן לצורך המילון ההיסטורי על פי אותם כתב-יד ששימשו במהדורת "נא אפשטיין-ע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו; בסך הכול 8 כתב-יד; מתוכם כ"י פירקוביץ מחזיק כמה עשרות דפים, ואילו כתב-יד האחרים אין בהם אלא דפים יחידים.

מתוך שמונת כתב-יד הללו, ב"ד 5 (ובהם כ"י פירקוביץ) תיבת "אלא" באה בפתיב החסר בלבד, בסך הכול 445 פעמים. בשלושת כתב-יד האחרים התיבה באה בשתי שיטות הפתיב.

א. כ"י קמברג, T-S. Misc. 36 (Loan), 122 — נוסח מעובד במקצת של החיבור (סימן ג במהדורת אפשטיין-מלמד; נדפס בשלמותו שם, עמ' 232-240), ובו תיבות יחידות מנוקדות ניקוד בבלי.

פתיב חסר 20

פתיב מלא 2

ב. כ"י אוקספורד, d. 63, 42-45 (סימן ה במהדורת אפשטיין-מלמד); בו תיבות יחידות מנוקדות בסימני ניקוד בבלי, וכן צורות פתיב אופייניות למסורת הבבלי, כגון: מיגיד (עמ' 200), כדירכן (עמ' 196).

פתיב חסר 6

פתיב מלא 2

ג. קטע ניו יורק, ספריית בית-המדרש לרפנים באמריקה, אדלר 1340, 4. נתגלה ופורסם בידי ש' אברמסון, תרביץ מא (תשל"ג), 361-372. אין בו סימני ניקוד או צורות פתיב מובהקים בבליים.

פתיב חסר 1

27

פתיב מלא 3

סך הכול 7

המסקנה העולה מבדיקת כלל העדויות שבקונקורדנציה היא, שבכתב-יד שאינם

מזרחיים (בבליים) במובהק (אין בהם סימני ניקוד בבלי או צורות בבליות מובהקות) תיבת "אלא" נכתבת רק בפתיב החסר; ואילו בכתב־יד בבליים התיבה באה בשתי צורות הפתיב, המלא והחסר; יחס שכיחויות הפתיבים אינו דומה בכתב־יד אחד ליחס שבחברו, ואף שונה הוא בחלקיו השונים של כתב־יד אחד.

מסקנה זו מתאשרת גם מבדיקה שבאקראי של כתב־יד אחרים, שלא נכללו בקונקורדנציה. דרך משל, בדיקת־ניסיון בכתב־היד של המשנה המשקפים, ככל הנראה, מסורת טברנית: פרמה 138 (כ"י פרמה א), פרמה 497 לסדר טהרות (כ"י פרמה ב), כ"י לנינגרד, אנטונין 262 (א"י פץ, גנזי משנה, ירושלים תש"ל, לוחות פד-קנט), בכמה עשרות מקומות בכל אחד מכתב־היד, העלתה עדויות לפתיב החסר בלבד.

לעומת זאת, בבדיקת־ניסיון בכתב־יד של מקורות בלשון חכמים המנוקדים ניקוד בבלי עליון מתברר שפרופסם ככולם הפתיב המלא מצוי בצד הפתיב החסר. ב"הלכות פסוקות", כ"י ששון 263 (מהדורת תצלום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א), שבו במחצית העמודים בקירוב השורות התחתונות מנוקדות ניקוד בבלי עתיק, מצוי על פי רוב הפתיב המלא, פגון בעמ' 2, 206, 259, 266; ב"הלכות גדולות", כ"י פריס 1402 (מהדורת תצלום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א), המנוקד ניקוד חלקי בבלי מורכב, מצוי הפתיב המלא בצד הפתיב החסר, פגון פתיב מלא בעמ' 1ב, 3ב; פתיב חסר בעמ' 9ב, 25.

בדיקת־ניסיון באוסף התצלומים "קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי" (שהוצאתי לאור בהוצאת מקור, ירושלים תשל"ד), מעלה שפרוב כתב־היד מצוי הפתיב המלא בצד הפתיב החסר. פתיב מלא בכ"י א: כת' ה, ח (תצלום 1); כ"י ב: שבת א, ו, ז, ח (תצלום 94); כ"י ג: ברכ' ח, ח (תצלום 109); כ"י ד: מנח' ז, ה (תצלום 155); כ"י ה: חלה א, ב (תצלום 162); כ"י ה: גיט' ט, י (תצלום 164); כ"י ה: 4: נגע' יד, ב (תצלום 168); כ"י ה: 5: פרה ח, ו (תצלום 170); כ"י ח: אבות א, ג (תצלום 172); כ"י ט: ב"ב קנו, א (תצלום 189); כ"י כז: תצלום 127. ברוב כתב־היד מצוי גם הפתיב החסר, ולא עוד אלא שבכ"י ב, ד פנראה הוא השכיח, ולא הפתיב המלא. בשני כתב־יד באוסף זה מצוי רק הפתיב החסר: כ"י כח (תצלומים 173–174); כ"י ז, המנוקד ניקוד טברני מלא וניקוד בבלי חלקי (תצלומים 191–198).

עוד בבדיקת־ניסיון: בשני קטעי מדרש שנדפסו לפי קטעי גניזה בידי ל' גינצבורג, "גנזי שכטר", א, נויארק תרפ"ח, ויש בהם סימנים יחידים של ניקוד בבלי. בקטע "מדרש על פרשיות בהר ובחקתי" (עמ' 84–90), התיבה באה 4 פעמים בכתב מלא ופעם בכתב חסר. בקטע "מדרש על התורה, פרשת בראשית" (עמ' 2–8) התיבה באה פעם בכתב מלא, 5 פעמים בכתב חסר. בשני הקטעים כ־600 תיבות בכל אחד. הבדיקה המלאה של פתיב תיבת "אלא" בכתב־היד שנרשמו בקונקורדנציה של "המילון ההיסטורי ללשון העברית" ובדיקת־הניסיון בכ"י אחרים מעלות מסקנה

דומה: במקורות מערביים, טברניים, התיבה נכתבת תמיד חסר. במקורות מזרחיים, בבליים (בעיקר כאלו שיש בהם סימני ניקוד בבלי עליון) התיבה נכתבת עתים מלא ועתים חסר. פתיב תיבה זו עשוי אפוא לשמש אמצעי לבדיקת פתביד אם ארץ־ישראלי אם בבלי הוא. פתביד שבו התיבה פתובה בפתיב חסר בלבד מסתבר שארץ־ישראלי הוא. אכן, לפי שמצויים גם פתבייד בבליים אחדים שבהם התיבה פתובה בפתיב חסר בלבד, אין בכך הוכחה גמורה; ואפשר שאף על פי כן פתבייד זה בבלי הוא; מצד אחר, פתבייד שבו מצוי הפתיב המלא, תמיד או לפרקים — ודאי בבלי הוא.

עדיין ראוי לערוך בדיקות בפתיבייד נוספים שתאוששנה את העולה מן הבדיקה המתוארת פאן. אך אם לא תימצאנה עדויות סותרות, הרי שבידנו אחד האמצעים להבחנה בין פתבייד מזרחיים למערביים, שהרי תיבת "אלא" היא מן התיבות המצויות, ומסתבר שאפילו קטע גניזה בן דף אחד של חיבור הפתיב בלשון חכמים תימצא בו תיבה זו, שפתיבה עשוי לשמש אחד מקניי־המידה לקביעת מסורתו.

“זלע” — שורש מחודש-ישן בלשון העברית

מבין כל המילונים העבריים מילונו של יעקב פנעני בלבד מביא את השורש “זלע”, שמוכנו “בלע מבלי ללעוס, הכנס ללוע פגון עפר או סיד ע”י תינוקות, פעולת: הזליעה של הכבד”¹. המובאות, הלקוחות פולן מתחום הרפואה ומדעי הטבע, שייכות ללשון ימינו ורובן לוקטו מספריו של ד”ר יוסף אבן אדם. יוסף אבן אדם הוא שחידש מלה זו במשמעות “הכנס ישר ללוע בלי ללעוס בפה, כמו באנגלית ובצרפתית: *ingurgater, ingurgate*”². הוא מבסס את חידושו בעיקר על: (א) הפועל הסורי “זלע” במשמעות ‘שאב מים’ ושם-העצם הסורי “זלוע” — ‘בקבוק’; (ב) הפועל הערבי *زَلَعَ* במובן ‘בלע מבלי ללעוס’ (לפי אלמאליח) ושה”ע הערבי *زَلَعَ* — ‘כד’ (לפי דווי) ומספם: “וכן נקבל מעתה גם בעברית “זלע” כאילו שורש מורפב מן “זלל” ו”בלע”... לפיכך נאשר את חידוש השורש החדש הזה, “זלע”, בעברית בהוראה האמורה של ‘בלע בלי ללעוס’ ונשתמש בו גם בלשוננו הרפואית לצורך מיוחד של זליעה = *phagia*, בליעת-זלילה של דברים שונים ומשונים פגון זליעת אופיון (= אופיום)”³.

והנה אנו יכולים להראות קיומו של שימוש קדום של הפועל “זלע” בלשון העברית גופה, בכתביו העבריים של הקראי סלמון (או שלמון) בן ירוחם (או ירוחים) שחי במאה העשירית לסה”נ בארץ-ישראל⁴ וחיבר כתב פולמוס “ספר מלחמות ה’” נגד היהדות הרבנית בכלל ונגד רב סעדיה גאון בפרט.

בכ”י לידן אוסף ואדנר 41,19⁵ של אותו החיבור, בשער י”ג, אות מ’, אנו קוראים:

“מזוכים ועד יתושים דבורים

התירו ללוע בחורים

ואמרו לא זה משרצי אדמה בדבורים

1. יעקב פנעני, אוצר הלשון העברית, כרך ד’, תל-אביב תשכ”ג, בערפו.
2. ד”ר יוסף אבן אדם, ליקוט קצר חלק א’ של ספר היסוד למונחי הרפואה ומדעי הטבע “לשון לימודים” (ליקוט וקיצור ערכים שימושיים מתוך עשרת הפרקים של הספר), הרצליה תשי”ב-תשי”ג, בערפו.
3. שם, שם. טיעונו מסובך יותר, אך הסתפקנו כאן בהבאת קיצור דבריו.
4. לפי הדעה הרווחת נולד וחי בה רוב ימיו. בימי בחרותו כיתת רגליו לארץ נכרייה להשתלם בלימודיו. לפי פניסקר הָנוּה למצרים. ע”י דוידזון, סלמון בן ירוחם, ספר מלחמות ה’, ניוֹאָרָק תרצ”ד, הקדמה עמ’ 6; ל’ נימוי, אנציקלופדיה יודאיקה, ירושלים תשל”א (1971), בערפו.
5. פותרתו: זה ספר לשלמון בן ירוחם. כותבו: יצחק תשבי בר יהודה תשבי בן אליהו תשבי.

ושכחו ב'שרץ השורץ' ואחור נסוגים וסרים".

קטע זה הוא חלק מפולמוס בדיני טומאה וטהרה (שערים י"ב, י"ג) שהקלו בהם הרבנים, ובכך, לדעת סב"י, הכשילו את האומה. במיוחד הוא פונה נגד קביעת השיעורים באיסורי אכילה, כי בזאת התפנו הרבנים, לדעת מתנגדיהם הקראים, להתיר מאכלות אסורים.

בקטע שלפנינו ההלכה הרבנית דורשת את התיבות "על הארץ" שבכתוב "וכל השרץ השורץ על הארץ" (ויק' יא, מא) כצמצום האיסור וקובעת, שכל זמן שהם שורצים בתוך עדשים, פולין וכו' לא נאסרו, שהרי אינם על הארץ, אבל פשיצאו לאויר, הרי הם נמצאים על הארץ והרי הם אסורים⁶. נגד דעה זו פונה סב"י, הדורש, ככל בעלי ההלכה הקראים, חוץ מענף⁷, שהתיבות "השרץ השורץ" מצביעות על כלל השרצים השורצים, בלי להבחין במקום שריצתם והוא מבין את הפיטוי "על הארץ" כשימוש לשון גרידא. הוא מטיח כלפי היהדות הרבנית, שהתירו לאומה "לזלע" שרצים כל זמן שאלה עודם בתוך החורים⁸, משום שלפי דרשתם במצב זה אינם נחשבים כשרצי האדמה. במקום התיבה החריגה והפליתי-מובנת "לזלע", נמצאת בהוצאה המודפסת, המבוססת כאן על כ"י א⁹, התיבה "לבלע"¹⁰. אם לא נדון את "זלע" כשיבוש בעלמא, אלא נסמך על טיב כה"י, ונחזיק בכלל, שיש להעדיף את הגרסה המוקשה מן הקלה, הרי לפנינו מלה יחידאית, שנשתקעה בלשונם העברית של הקראים ונשתפחה במרוצת הזמן.

ננסה פעת להציע תשובה על השאלה, מה טיבה של תיבה יחידאית זו, וכיצד נתגלגלה ללשונם העברית של הקראים. סב"י חי רוב ימיו במרכז הקראי שפירושלים, היינו בסביבה ערבית, ומן הסתם היתה הערבית לשון דיבורו היומיומית, ובה חיבר אף חלק מכתביו¹¹. השורש זלע במשמעות 'בלע' מיוחד, לפי מילונו של קלו, לניב

6. עי' הערתו של דוידזון למקום, המביא ספרא ורש"י לפסוק; חולין סו, ע"ב.

7. כגון קרקסאני, עי' כתאב אלאנואר ואלמראקב, הוצ' ל' נימא, ניו-יורק תרצ"ט-תש"ג, עמ' 406 (IV, 31:1); עמ' 959 (X, 5:1 — 4); עמ' 1230 (XII, 27:1).

8. מר מרדכי מישור הציע לי לפרש תיבת "בחורים" כאן ככינוי גנאי לרבנים, על פי פירוש של דניאל אלקומסי ב"פתרון שנים-עשר" לזכריה ט, יז, המסביר "דגן בחורים" כלשון "שולב בלי צורך דעת וחכמה רוח ונבואה". אך לפי הצעתו עלינו להניח, שסלמון בן ירוחם ברתחת פולמוס האשים את הרבנים, שהתירו בליעת שרצים ללא כל הבחנה. ועוד, לא נבדקה עד כה השאלה, אם אמנם שימשה התיבה "בחורים" ככינוי גנאי לרבנים בספרות הקראים.

9. י' דוידזון, סלמון בן ירוחם, ספר מלחמות ה' (ראה הערה 4). בהקדמתו מעיר ד', שביסס את הוצאתו על גרסאות מלוקטות מכתבי-יד שונים, ושבתקרים נדירים, כאשר נוסחאות כל כתבי-היד שהיו לפניו נראו לו מוטעות, אף תיקן את הנוסח על פי סברתו (עמ' 7).

10. דוידזון מביא באפאראט בחילוף נוסח מכתבי-היד ל (=ליידן), צ (=ציריך): לגלע. אך בדקתי כאן היטב את כ"י ליידן, והגרסה היא: לזלע. לכ"י צ אין ערך עצמאי, פי הוא העתקה מאוחרת של ל.

11. כגון פירושים לספרים שונים במקרא, שלגבי אחדים מהם לא מחוור, אם הוא מחברם (נימא,

בהע' 4). לפי דעת ד' (שם, עמ' 7) כתב סב"י את החיבור שלפנינו גם בעברית וגם בערבית.

העברי של א"י וסוריה¹². מאותו השורש מצויים: (1) שה"ע זלע' קד לשמירת מאכלים או שמן; (2) שה"ע זלע' 'לוע, ושט'; (3) הפועל זלע' הגזור מן'2) – 'בלע', פולם אף הם מיוחדים לניב הנ"ל. לפי מילונו של דווי קד המכונה זלע' נפוץ אף במצרים ובמגרב¹³. כמצא זה מקרב את הדעת, שהלשון הערבית ירשה משמעות זו של השורש מן הארמית, ששלטה באזור זה לפני הפיכוש הערבי. לגבי שה"ע זלע' הנחה זו נראית מאוששת. בסורית¹⁴ ובארמית של התרגום¹⁵ זלע'א (גם: זלע'א) או זלע'א מציינת קערה, כד או בקבוק. אפשר להוסיף על כך, שבפתובות שנמצאו בכתבי יב נמנה פלי הנקרא "זלוע"¹⁶ ברשימת חפצי בית עשויים נחושת או כסף. ברור, שההקשר כאן אינו מאפשר לעמוד על אופיו המדויק של הפלי, והתרגום bowl אצל קאולי¹⁷, שנחשב גם על דעת קרלינג¹⁸, נקבע מן הסתם על פי משמעות התיבה בסורית המאוחרת מכתבי יב כ-600 שנה לפחות. אלא ששני שיקולים אולי הם עשויים לתמוך בקביעה: (1) הזכרת "כס" ו"תמחי" בתעודה קאולי טו, יג, ליד "זלוע"; (2) שמרנותה של הלשון, היינו שמו של פלי מסוים עשוי להשתמר במשך דורות רבים באזור תרבות אחד, ואפילו לעבור עם הפלי מתרבות אחת לחברתה¹⁹. קשה יותר למצוא סמך ברור להנחתנו לגבי הפועל "זלע", כי אין בידנו עדויות ברורות, שפועל

12. עי' J.B. Belot, *Vocabulaire Arabe-Français*, Beyrouth 1899, s.v. avaler. המחרג: R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*³, Leyde-Paris 1967, s.v. וכך sans mâcher. בהסתמך על Mohit al-Mohit. המציין, ששורש זה משמש בניב העממי בלבנון.

13. דווי, שם. ד' מעיר, שתיבת זלע' מציינת במצרים ובמגרב קד גדול לאגירת מים. צורתו עגולה ללא צוואר ופתחו רחב. לגבי זלע' הוא קובע, שהיחס בינו לבין זלע' הוא בדיוק כמו היחס בין זלע' לבין זלע' באותה המשמעות. הוזה Cl. Denizeau, *Dictionnaire des parlers arabes de Syrie, Liban et Palestine*, Paris 1960, המזכיר פלי הנקרא זלע' – קד חרס צר בבסיסו, ההולך ומתרחב כלפי פתחו ומשמש לאגירת שמן.

14. עי' R. Payne-Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxonii 1879, s.v.

15. עי' K. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle a/S. 1928, s.v.

עי' עוד H. Bar-Bahlul, ed. R. Duval, Paris 1888, המחרג: سکروجة כלר קערה.

15. עי' ערוך השלם בערפו; לוי לתרגומים בערפו; יאסטרוב בערפו.

16. עי' A. Cowley, *Aramaic Papyri of the fifth century BC*, Oxford 1923, תעודות טו, יג;

לו, ד. E. A. Kraeling, *The Brooklyn Museum Papyri*, New Haven 1953.

17. וכן מתרגמים Jean-Hoftijzer ב" *Dictionnaire des Inscriptions Sémitiques de l'Ouest*, Leiden 1965, écuille כלר קערה עמוקה.

18. אמנם קרלינג מעיר, שתיבה זו מציינת jar בארמית יהודית, ומשער, כי ייתכן שלפנינו התפתחות מאוחרת (שם, הע' 16). לאמיתו של דבר תיבה זו מודמנת שלוש פעמים בלבד בארמית של התרגום לנביאים. במ"א יד, ד; ירמ' יט, א, י, ובשלושתן היא באה כתרגום של בקבוק. והרי כאן חזרות ונשאלת השאלה, מה טיבו של "בקבוק" בתקופת המקרא.

19. גם הצורה וגם החומר של הפלי עשויים להשתנות במרוצת הדורות. כך המלה זלע' בערבית של א"י וסוריה מציינת כד חרס צר בבסיסו, הולך ומתרחב כלפי פיו, המשמש לאיסוס יבשים או שמן.

זה ציין בארמית 'בלע'. בסורית²⁰, וכן בסורית של א"י²¹, משמעותו העיקרית של הפועל 'שאב מים'. והוא הדין, כפי שהואיל פרופ' ז' בן-חיים להעיר לי, בארמית שומרנית, שבה מצאנו את הלשון "זלעון כל זלועין מן חכמתה" — "ישאבו כל השואבים מחכמתו" (של הספר הקדוש, היינו התורה) בפיוט שומרני המיוחס למרקה²². מלבד זאת "זלע" מציין בסורית 'עירב, מזג' (כגון ארס הנחש בפרות), ובמובן מושאל 'הסיר, ניקה' (פתס, דופי מתוך ספרים). בדוגמה אחת אולי ניתן למצוא את המשמעות 'בלע' — "זלע ושתא דמֶעא מן כֶּתה"²³. כאן ניתן להציע שני פירושים: (א) לפי המשמעות הפללית של השורש 'שאב מים', היינו שהדמעות נשאבו מן העין, מקור הדמעה, והשוה ירמ' ח, כג; (ב) בהקבלה ל"שתא" — 'בלע'²⁴. ומכל מקום המעבר מן 'שאב מים' ל'שתה, בלע' מסתבר לאור הפיוט השומרני, כי השואב ממקור החכמה פונתו למשכה לתוכו ולקלעה.

ולבסוף עוד הערה: מן הסתם גם סב"י במאה העשירית וגם אבן-אדם, כאלף שנים אחריו הושפעו מאותו המקור, היינו הניב הערבי של א"י וסוריה. אלא שהראשון השתמש בתיבה (אולי באקראי) במשמעותה הפללית 'בלע', ואילו השני קבעה בכונה תחילה במשמעות מצומצמת 'בלע ללא לעיסה' מתוך הצורך המעשי למצוא מונח רפואי בלשון ההולכת ומתחדשת.

20. ע"י פִּין-סמית וברוקלמן בערפו.

21. ע"י F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berlin 1903, s. v. ש' מצטט דוגמה אחת

בלבד מן הברית החדשה, יוחנן ב, ח, ט.

22. ע"י ז' בן-חיים, עיונים בארמית של ארץ-ישראל ובפיוט השומרנים, ספר חיים שירמן, ירושלים תש"ל, עמ' 57-59. כמו כן מציע בן-חיים לראות בצורות הפעלים 'זלין, זלי' שב"מימר מרקה" כתיבים של הפועל "זלע".

23. ע"י Bar-Hebraeus, *Carmina*, Cod. CLVII (Bibl. Imp. Paris), 45v. מובא ע"פ

פִּין-סמית, בערפו.

24. אמנם אין למצוא סמך להצעתנו במילון הסורי-ערבי של ברהלול (ע"י הע' 14), עמ' 69, המחרגם "זליעה" — امتياح (שאיבת מים ביד); استقاء (שאיבת מים); "זלעו" — امتحوا (שאבו מים, הוציאו דלי); اغرفوا (לקחו מים ביד); امزجوا (התערבו ב...). אך שמא אפילו משמעות היסוד 'שאב מים' עשויה להצביע בכיוון 'בלע', אם לא נחשוב על שאיבת מים מן הבאר וכד' אלא על שאיבתם לתוך פלי הקיבול. עוד העיר לי פרופ' י' בלאו על האפשרות, שעל התפתחות משמעותית של "זלע" השפיע גם דימיון הצליל שבינו לבין "בלע".

מחקר על צורות בעלות תוכית -ת- בעברית המקראית

בין המחקרים על הלשון העברית, המתפרסמים לאחרונה בארצות-הברית של אמריקה, מן הראוי לציין את ספרו של מילטון לורימר בויל, שנתפרסם שם ב-1973¹. תחילתו בעבודת דוקטור שנכתבה בבוסטון ופורסמה לאחר מכן במיקרו-פילם. מחקר זה מבוסס על ידיעה רבה ובקיאיות מפליגה. הוא מתחלק לשלושה חלקים עיקריים. לאחר הקדמה ותיאור הבעיות והספרות הוא דן ביחסים שבין העברית המקראית לבין שאר הלשונות השמיות. כאן ניתנת סקירה על המונחים שמית, פנענית, תוכית-ת וכדו', וכמו-כן נסקרות כל הלשונות השמיות לפי סדרן הפרונוולוגי ולפי החלוקה הגיאוגרפית, ונבדקות הזיקות שביניהן וההשפעות ההדדיות האפשריות. כל הסקירה טובה ומאלפת, אך הדברים ידועים ומפורסמים, ואולי לא היה צריך לחזור על המפורסמות.

בפרק השלישי הוא מגיע אל הנושא עצמו. ראשונה הוא בודק היקרותן של צורות בעלות תוכית -ת- בלשונות השמיות הקרובות. וכבר עמד Wright² על צורות אלה. בערבית ישנה הצורה *اقتل*, הבאה במקום *قتل*, וזו מצביעה על העברה של התחילית אל המקום שלאחר האות השורשית הראשונה: *قتل* תחת *قتل*. אותה העברה מצויה במואבית ארבע פעמים: הלתחם, במצבת מישע (11, 15, 19, 32). תופעה זו מצויה גם באשורית: *istakan* (=הוא עשה), *iftikid* (=הוא הפקיד). לדעת המלומד הזה התחיל שיכול אותיות זה, כאשר באה התי"ו ליד הגה שורק, ובהדרגה עבר לכל מערכת הפועל. לדעתו, משהו התי"ו כרגיל משמע חוזר (רפלקסיבי) לפועל, אך לעתים הוא מציין הדדיות או סבילות.

אחריו טיפל בתופעה זו ברוקלמן³. גם הוא סבור, כי תופעה זו באה לכל הנכון "לפי האנאלוגיה של פעלים, המתחילים בהגאים שורקים"⁴. הוא הצביע על התופעה הזאת בשלוש שפות: בעברית, באשורית ובמואבית. משמעה של צורת -ת- הוא לדעתו חוזר בדרך כלל, אך יש לה גם מובנים אחרים, הדדיות וסבילות.

1. Milton Lorimer Boyle, *Infix-t Forms in Biblical Hebrew*, University Microfilms, .1

Ann Arbor, Michigan, 1973, 153 pp.

2. Wright, *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, .2

Cambridge, 1890.

3. Brockelmann, *Grundriss der Vergleichenden Grammatik der semitischen* .3

Sprachen, Berlin, 1908 (=G v G).

4. שם, עמ' 529.

דעה דומה לכך הביע גם De Lacy O'Leary.⁵ הוא מוסיף, כי המשמע הסביל של צורות-ת לא תמיד הוא סביל ממש, כגון *עָלַם* שפירושו "לימד", ואילו *תִּלַּם* פירושו "נעשה מלומד", כלומר זה רק למראית-עין פאסיב, שכן אין הֶבֶנָה, שהאיש למד, קיבל הוראה, אלא שהוא שינה את מצבו. צורה זו מציינת גם איטראטיביות בלובית, כגון *tsaf*, שהוא איטראטיבי מן *af* = מצא⁶. גם בדיאלקטים אפריקאניים אחרים — כגון בישארי, קאפא — מצויות צורות-ת רפלקסיביות וסבילות. צורה זו מצויה גם במצרית העתיקה, אך מובנה כנראה איננו רפלקסיבי (אם כי המובן האמיתי אינו ידוע לנו).

גם ברגשטרסר סבור⁷, שהתצורה הרפלקסיבית בעלת התי"ו התחילית היא הקדומה, ומקורה בשכבה הפרוטו-שמית, והצורות בעלות התי"ו התוכית הן תוצאה של שיפול אותיות. שינוי מקום זה אירע בפרוטו-שמית רק לפני הגאים שורקים, והורחב בלשונות הבודדות אל הגאים אחרים. גם לדעת ברגשטרסר המשמע הבסיסי הוא רפלקסיבי, אם כי הוא התגון בפרשים אחדים ובלשונות הבודדות באופנים הבאים: באפדית — רפלקסיבי, הדדי וסביל; בארמית — רפלקסיבי (הממלא את מקומו של בניין-ג, שאיננו מצוי כלל בשפה זו), וסביל; באחיות — רפלקסיבי; בערבית — רפלקסיבי, סביל והדדי⁸.

גם אחרים דנים בתופעה זו, בהוסיפם רק מעט אל אשר נאמר כבר. למשל, הריס מעיר, כי השימוש בתוכית -ת- נעלם, כנראה, לפני המאה העשירית⁹, והערה דומה לזו מצויה בכתבי גארביני¹⁰, אלא שהוא מקדים את היעלמות השימוש למאה התשיעית.

עוד חוקרים הביעו דעתם בשאלה זו (דליצש, לאנדספֶּרְגֶּר, אונגנאד), אך פאן נעמד על עבודתו של אלברט גֶּצֶה, שדעותיו על צורות בעלות תוכית -ת- באפדית הן המקובלות ביותר¹¹. הוא מציע את תורתו בשלושה סעיפים עיקריים: (א) צורת-ת בתפקיד של משפטים המתרחשים באותו הזמן (*tense*), שמתרחשת בו הפעולה של המשפט המחובר (*co-ordinated*); (ב) צורת-ת בתפקיד של זמן יחסי במשפטים משועבדים; (ג) צורת-ת כֶּאֱסֶפֶקט. אשר לסעיף א', הוא עורך מחקר יסודי של הצורות בעלות התי"ו התוכית בחוקת חמורבי, שכן מוצדק להניח, שתפקידה של צורת-ת, או למצער אחד התפקידים שלה, הוא לקשר את העבר אל ההווה, וכי היא מציינת את הפעולה שנסתיימה זה עתה ועודנה משפיעה על המצב. הדרך הטובה

De Lacy O'Leary, *Comparative Grammar of the Semitic Languages*, New York, 1923.

6. שם, עמ' 228.

7. G. Bergsträsser, *Einführung in die Semitischen Sprachen*, München, 1982a.

8. שם, עמ' 25, 67, 100, 140.

9. F. Harris, *The Development of the Canaanite Dialects*, New Haven, 1939.

10. G. Garbini, *Il Semitico di Nord-Ouest*, Naples, 1960.

11. A. Goetze, *The t-form of the Old Babylonian Verb*, JPOS 56 (1936), 297-334.

ביותר לתרגם צורה זו לאנגלית היא בפרפקט¹². חריגים מצויים בדרך כלל אחרי השליה, בשימוש של פעלים מסוימים.

גצה מוסיף בסעיף ב', שצורה בעלת תוכית -ת- עשויה לציין אחד הזמנים בתוך עוקב-הזמנים (consecutio temporum), היינו אם הפועל הראשון (שאיננו בעל תוכית -ת-) הוא בעבר, יציין הפועל בעל התוכית -ת- את העבר של העבר; אם הפועל האחד הוא בעתיד, יהא הפועל בעל התי"ו בעתיד של העתיד (future perfect). בסעיף ג' מציין גצה, שלעיתים משתמשים בתוכית -ת- במובנים שונים, כגון משמע חזר-הדדי, ובפועלי התנועה משמע מפריד המציין תנועה מהלאה לנקודה נתונה. לדעתו, המשמע החזר-הדדי הוא שריד של שימוש פרוטו-שמי, והמשמע המפריד נוצר בהשפעת הלשון השומרית¹³.

בסיכום: גצה מחלק את המשמעים לסוגים שונים: למשמעים המציינים פעולה חזרת-הדדית, למשמעים המציינים הפרדה ולמשמעים המציינים "הרחבה בזמן" ורומזים על פעולה קודמת, שיש לה השפעה בהווה (ואלה הם הרוב!).

מכל הניסיונות האחרים שנעשו בידי מלומדים שונים מן הראוי לעמוד על השקפתו של פון-סודן¹⁴. הוא מציע לחלק את הצורות בעלות התוכית -ת- לשני סוגים: אחד המגן את הזמן (tense), ואחר המגן את השורש של הפועל. את הצורות המסמנות זמן הוא מכנה פרפקט, כי הן משמשות בתפקיד פרפקטיבי, וצורה זו משמשת במשמעויות שונות בלשונות השונות (בבלית עתיקה, אשורית עתיקה, בבלית בינונית וכו'). לצורה האחרת, המגונת את השורש, הוא מייחס את המשמעים הבאים: שינוי כיוון הפעולה מהלאה לנושא (הפרדה), משמע פאסיבי, הדדי, ולפרקים חזר.

גם בערבית נקרות תחיליות /ת- ותוכית -ת-, וכמעט שאין הבדל של משמעות ביניהן.

באגריטית אנו מוצאים שימוש חופשי למדי של צורות בעלות תוכית -ת-. אליבא דגורדון צורות אלה הן בעלות משמע חזר, ואינן מקבלות פרגיל מושא ישר¹⁵. פירושן הבסיסי של צורות אלה הוא אינטנסיבי, אך מדי פעם הן מציינות גם משמע חזר, סביל ולעיתים אף הדדי. למשל, השרשים מחץ, חצב משמעים בבניין-ת הוא רפטיטיבי, דהיינו: היכה בכמה כיוונים בעת ובעונה אחת, חזר על מכותיו פעמים אחדות בתקופה ממושכת, וגם הנושא של הפעולה תפוס פל-פולו בפעולה הזאת. גם מי ש"משתחווה" (השורש: חוי) תפוס ועסוק כולו (totally involved) בעשייתו.

12. שם, עמ' 312.

13. שם, עמ' 333-334.

14. Wolfram von Soden, *Grundriss der akkadischen Grammatik*, Rome, 1952.

15. C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Rome, p. 81.

דוגמאות בודדות לתוכית -ת- מצויות גם בפניקית, במואבית ובארמית, ואולי גם בהערות השוליים הפנעניות של אל-עמארנה yi-iš-ta-al ; yi-iš-ta-al šar-ra-be-li .šar-ru-be-li.

את התהוותן של צורות-ת אפשר לשחזר בצורה דלקמן: בפרוטו-שמית הופיע היסוד ת תחילה כתוכית והביע מעורבות אישית מלאה בפעולת מבצע הפעולה. משמע זה גרר מובן של חרדה או של הדגשה רגשית אחרת מצד הנושא. תוצאת הפעולה הזאת הייתה חשובה מאוד למבצע הפעולה. הפעולה לא הייתה מעולם רגשית, אלא נתמשכה תקופה ארוכה יותר, ותכופות רמזה לתנועה חוזרת ונשנית בלא פיון מדויק ומיוחד, כלומר יכלה לפנות לכיוונים שונים בעת ובעונה אחת או בזה אחר זה. בשל כך (רב-פיוניות זו) יכלה התוכית -ת- להביע גם משמע רפלקסיבי והדדי. במועד פלשה, לכל הנכון במשך האלף הראשון לפני סה"נ, באו במקום התוכיות האלה תחיליות ת- וכך נעלמה התוכית -ת- בכמה לשונות, כגון ארמית ואחיופית. מצבה של העברית איננו ברור כל צורפו, ולכן מפנה מחבר הספר את תשומת לבו ללשון זו.

בספרי הדקדוק המקובלים אין מזכירים בדרך כלל את הצורות בעלות התוכית -ת-. באותם הספרים נזכרים רק הבניינים שיש להם תחילית ת-, כגון התפעל, התפעל, התפעלל, והתפעלל. לצורות אלה מייחסים פרגיל משמע חוזר, הדדי וסביל. רק ברוקלמן מזכיר בספרו את התי"ו כתוכית, והוא מביא דוגמא זו רק כהתפתחות משנה אפשרית בשורש שין¹⁶. מכאן אפשר להסיק, שבעברית המקראית אין צורות בעלות תוכית -ת- או ביתר דיוק, אי אפשר להפירן בנקל ובבירור. אך המחבר מניח, כי בכל זאת היו צורות כאלה קיימות, אלא שבעלי המסורה לא הפירון, ולכן "תיקנו" אותן, בפרשם אותן כצורות רגילות. עתה עלינו לזהותן מבעד לפתיב ולניקוד. וכבר שם גונוס לב לצורות הבאות: אָשְׁתָּמוֹעַ (יהושע כא, יד ועוד), אָשְׁתָּאֹל (שופטים יג, כה ועוד) — והסבירן כצורות בעלות תוכית -ת-, שהוכנסה לשרשים שמע, שאל. אחרים הוסיפו: אָלְתָּקָה (יהושע יט, מד), אָלְתָּקָן (שם טו, נט).

ברוקלמן ובאואר-ליאנדר הצביעו על הצורה "מִשְׁתִּין בְּקִיר" (שמ"א כה, כב ועוד) וקשרו אותה לשורש שין, אשר ניתנה לו תי"ו כתוכית; באואר וליאנדר מכנים צורת-ת זו כבעלת משמע חוזר של בניין קל. גם באוגריתית נמצאה צורה כזו: yitn. מעניין הוא הפירוש של המלה תִּכּוּ (דברים לג, ג) שנתונים קרוס ופרידמן¹⁷. הם טוענים, שהמלים "והם תכו" הופרדו שלא פדין, ויש לראותן כמלה אחת: "והמתכו", השורש הוא מך (אולי מוך או מכך), והפירוש הוא: הונמכו, הושפלו. אם נקבל פירוש זה, הרי הוא יכול לסייע בידינו להתגבר על בעיה פרשנית קשה.

¹⁶ G v G, p. 350.

¹⁷ Cross and Freedman, *The Blessing of Moses, JBL 67 (1948)*, p. 200-201.

דאהוד הציע לראות בצורה יִנְתָּשׁוּ (ירמ' יח, יד) צורה שנגזרה מן "נשה" בדרך הספת צורת-ת כתוכית¹⁸, ופירוש השורש הוא "שכח", וזה מתאים לדעתו לפעלים שכח, עזב, המצויים בפסוקים יד, טו והמקבילים גם ל"נשה". דאהוד מסביר באותו המאמר גם את הצורה "נִשְׁתָּה" במשלי כז, טו כנגזרת מן "שוה" בבניין נפעל, בתוספת תוכית -ת-. כן הפנה את תשומת הלב לפיטוי "הסתיר פנים", שאיננו בהכרח מן "סתיר" בהפעיל במובן החביא, אלא אולי מן השורש סור בתוספת תוכית -ת- ופירושו "הפנה, הסב את הפנים".

וכאן מגיע המחבר בויל למסקנתו המסכמת: היו בלא ספק, כנאמר לעיל, פעלים בעלי תוכית -ת- במקרא. אך אנשי המסורה הוציאו מטקסטים קדומים, בשל סיבות שונות. ומאחר שפעלים בעלי תוכית-ת- היו קיימים גם בעברית של המקרא, עלינו לגלותם. טוען המחבר: מן המפורסמות הוא, שלשפות שמיות אחדות היו שרשים דו-עיצוריים, ועל אלה הוסיפו תחילות, וכך יצרו שרשים חדשים (כגון שכן > כוך); בדיוק כך הוסיפו מקצת לשונות אלה גם תוכיות -ת- על שרשים מסוימים. ת זו, שהיא תוכית על פי רוב, נקריה גם לעתים פאות תחילית, וכך בשרשים אשר עיצורם הראשון חסר, כגון ו, י, ה א ו נ. במרוצת הזמן אבדה לצורן זה (תוכית או תחילית) התכונה של יצירת שורש, והיא נתפסה כיסוד בלתי נפרד של אותה השורש. כאן מובאות דוגמאות אחדות: מִשְׁתִּין (> שין), הסתיר פנים (> סור), עתר (> עור), חתל (> חול, בעיקר לגבי הפסוק ביחזקאל טו, ד: וְהִתְחַל לֹא חֲתָלָהּ), חתה (> חוה), כתר (> כור = היה עגול), פתל (> פלל = התופח), רתח (> רוח), כתף (> כפף) וכיו"ב.

התוכית -ת- נקריה, לדעת המחבר, בכמה צורות התפעל, שאין להן משמעות חוזרת, והיקרות זו חלה על פעלים הפותחים בעיצור שורק, כגון מִשְׁתָּהּ, מִשְׁתָּרִין. צורות אלה אינן, לדעתו, צורות התפעל, אלא צורות בעלות תוכית -ת-, ומובנו איננו רפלקסיבי, כי אם דוראטיבי או אינטנסיבי. לאחר מכן המחבר מוסיף עוד רשימה מלאה השייכת לכאן, לדעתו, כגון: תאב (> יאב) תפת (> נוף); ומסקנתו היא, שפעלים בעלי תוכית -ת- הם הרבה יותר שכיחים בעברית המקראית משהנחנו עד עתה. בפרוטו-שמית היו צורות אלה האמצעי היחידי להבעת סוג מסוים של עצמה ואינטנסיביות. עצמה זו הייתה קשורה במנהגים דתיים, במאגיה ונבואה. היא הביעה את המעורבות האישית של האדם הפועל, ומובן זה (של המעורבות) חל גם על פעולות אחרות, לא-דתיות. גם העברית המקראית ידעה את התוכית -ת-, אולם לאחר שחדרה התחילית ת- ללשון, דחקה זו את התוכית -ת- ממקומה. בסוף האלף הראשון לפני סה"נ חדל השימוש בתוכית זו, וצורות שלא זיהו ושלא הובנו הוצאו מן הטקסט המקראי.

ברצוני לומר לסיכום העבודה הזאת ולהערכתה: אין ספק, שהמחבר מרפז חומר רב ומעניין. דומני, שמיצה את כל הספרות ואת כל המאמרים שנכתבו בסוגיה זו. אלא החסרון העיקרי הוא, שאין הוא משכנע ביותר בפעלים החדשים, שהוא מביאם פדוגמאות לצורנים בעלי תוכית -ת-. אין זה מתקבל על הדעת, שהשורש כתף נגזר מן כפף, ושפעלים אחדים בהתפעל (של פועל בעל אות ראשונה שורקת) הם בעצם פעלים בעלי תוכית -ת-. מדוע תשתקין אינה יכולה להיות צורת התפעל? מדוע יש לראות בפיטוי הקטיר פניו צורה מן סור? כלום אין להבין את הפועל הקטיר פשוטו כמשמעו, החביא פניו? ומדוע הקתופף אינו יכול להיתפס כצורת התפעל פשוטה (הרי כך היא גזורה!) של השורש ספף? דומה, שהמחבר הפריז בראיית צורת-ת. אילו הסתפק במתן ביאור לצורות שקשה לפרשן בדרך אחרת, ניחא; אך רוב הדוגמאות המובאות בספרו ניתנות לפירוש רגיל בלי הצורך בספקולאציות לא-בטוחות. הבאת דוגמאות כאלה מפחיתה מערכו של המחקר הזה.

המילון החדש לשפה הצרפתית*

— *Trésor de la langue française: Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789-1960)*, publié sous la direction de M. Paul Imbs; éditions du C.N.R.S. Paris; tome premier (A—Affiner), 1971, 1 vol. in CXXXI—877 p.; tome second (Affinerie—Anfractuosité), 1973, 1 vol. in XIX—988 p.; tome troisième (Ange-Badin), 1974, 1 vol. in XXIV—1208 p.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים של ספרים ומאמרים:

אימבס — ר' מבוא.

“Le T.L.F., rapport de M. Imbs”, *Bulletin de la Société de Linguistique* —BSL אימבס
de Paris, LXVI (1971) 1972, pp. 85-106.

G. Antoine, “Trésor de la langue française, etc.” (סקירה), *Le Français* —
moderne 40 (1972), pp. 345-352.

בן-חיים — ז' בן-חיים, “לעשייתו של המילון ההיסטורי ללשון העברית של
האקדמיה ללשון העברית”, לשוננו כ”ג (תשי”ט), עמ’ 102-123.

R.-L. Wagner, “Trésor de la langue française, etc.” (סקירה), *Bulletin de* —
la Société de Linguistique de Paris, LXVIII (1973) fascicule 2: Comptes
rendus bibliographiques, pp. 167-184.

Ludwig Söll, “Trésor de la langue française, etc.” (סקירה), *Zeitschrift für* —
französische Sprache und Literatur, Weisbaden, 83 (1973), pp. 355-363.

טולינרי — פ' די טולינארי, “האוטומאציה בשירות מדע הלשון”, לשוננו
כ”ז-כ”ח (תשכ”ד), עמ’ 148-169.

מבוא — Paul Imbs, “Préface”, *Trésor de la langue française*, tome premier,
pp. IX-XLVII.

צרפתי — גב”ע צרפתי, “המיפון של חקר הלשון”, לשוננו כ”ה (תשכ”א),
עמ’ 90-95.

Walter von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*, ed. J.C.B. — FEW
Mohr, Tübingen, 1948.

Emile Littré, *Dictionnaire de la langue française*, Gallimard-Hachette, — Littré
1968, מהדורה אחרונה.

The Oxford English Dictionary, Oxford, 1933. — OED

Trésor de la langue française, etc. — T.L.F.

המילון T.L.F. (“אוצר הלשון הצרפתית”), הוחלט על פיננו בכינוס של ראשי
הרומאניסטאים, שנחפנס בשטראסבורג ב-1957. מטרתו העיקרית של הפינוס היה
הצורך להכריע בשאלה, היש מקום להדפיס מחדש את מילונו של Littré או שמה

הגיעה השעה לכתוב יצירה אחרת, בדוגמת גדולי המילונים שנעשו או שהיו נעשים אותה עת בעולם.

לשונות התרבות הגדולות, ובכללן הצרפתית, זכו כל אחת לכמה מילונים מצוינים, פאר ליוצרים ולאומות. וטרם נס ליחס. בכל זאת נתעורר הצורך — בכל מקום בנפרד, ולפעמים גם מתוך קנאת סופרים מפורשת — לכתוב מילונים חדשים, ודאי, הצורך לחבר מילון חדש היה בזמנם סיבה לאותם מילונים שהיום נתיישנו מלספק את דרישות הקהל המשפיל. ולכאורה במידה שווה: דור דור ומילוניו. אלא שבמילונים הגדולים, שעשייתם בעיצומה מראשית המחצית השנייה של המאה העשרים¹, אפשר לראות מהפכה באמנות הלקסיקוגרפיה. המילונים הללו אינם רק חדשים ממש, אלא גם מילונים שנתחדשו מערכיהם ושיטות פתיבתם.

קוראי "לשוננו" ודאי אינם צריכים הוכחה לדבר הזה, הלא עקבו מקרוב אחר התקדמות מפעל "המילון ההיסטורי ללשון העברית", הנמנה עם גדולי החיבורים שאנו מדברים בהם. וכבר בפרסומים הראשונים שתיארוהו — עדיין בגדר של הצעת תכנית — נצטיירה תמונה של מילון שאינו פשאר מילונים (בן-חיים, עמ' 117-123).

במה נתייחדו אפוא המילונים החדשים הללו? וכיצד נעשית בהם המלאכה הלקסיקוגרפית? תשובות על השאלות האלה, המתפרטות לעניינים טכניים ועקרוניים פאחד, הן דאגותיו העיקריות של לקסיקוגרף הפא לתכנן היום מילון והן עשויות לשובב את נפשו של כל שוחר לשון. תחילה לא נתנו עורכי מילונים אלה אל ליבם להודיע לרבים כיצד הם פועלים², אך מאז, לרוב הנאתנו, נתפרסמו לא מעט חיבורים, המספרים בעשייתם והפורשים לעינינו, מגילות מגילות, את הלקסיקוגרפיה הגדולה של דורנו³.

* מודה אני למורי, הפרופסור זאב בן-חיים דוד טנא, שעודדני לחבר את הרשימה הזאת, עמדו לי בעצתם, קראו את כה"י והעירו הערות חשובות.

1. ברם, נציגה הראשונים של הלקסיקוגרפיה הזאת, (פמבן, לא על כל מאפייניה) ראו אור או נתיסדו הרבה קודם: מילון אוקספורד (ה-OED) הוחל בהכנתו ב-1858 וכרפו האחרון יצא ב-1933; בהכנת Thesaurus Linguae Latinae התחילו ב-1894. (ראה סקירה על דרכי עריכתם של מילונים אלה ואחרים אצל בן-חיים).

2. כאשר, בתשי"ח, סיר פרופ' זאב בן-חיים, פערך במילון ההיסטורי המתוכנן, במערכות כמה מן המילונים הגדולים, היה צריך לטרוח הרבה בליקוט מידע על השיטות החדשות: "דבר מצער הוא, ואני על כל פנים הצטערתי, שמניחי יסודות המפעלים האמורים ועורכיהם לא סיפרו בפרסומים מסכמים על בעיותיהם בעבודתם ועל הדרכים שהלכו בהן לפתרון" (בן-חיים, עמ' 103).

3. העשייה במילון ההיסטורי ללשון העברית זכתה לסקירות לא מעטות במאמרים ובפרסומים הפורשים במפעל המילון. ראה, ד"מ, רשימתם עד אב תשל"ג בחוברת סיכומים ותכניות, המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, אב תשל"ג.

אף עורכי T.L.F. לא חסכו מידע מציבור המצפים לו, ובהתגבש שיטותיהם הדרכי עשייתם, מיד העלו על הפתב'. ובייחוד: הפרך הראשון מציע את המבוא המצוין (מבוא) שכתב עורך המילון, Paul Imbs, המסביר את העקרונות שהנחו את העובדים ואת הפתרונות המעשיים שנקטו. ויריעת הדברים רחבה, ניתוח הסוגיות מעמיק והאקלים ההומאניסטי מצויד. במידה רבה המבוא הוא חיבור בלקסיקולוגיה העומד בפני עצמו ובזכות עצמו. על פן ניתן למצוא בו השראה למנות את התכונות של מילון גדול בן המאה העשרים:

- א. שהוא היסטורי,
 - ב. שהוא בלשני,
 - ג. שגישתו לדוקומנטאציה היא פילולוגית,
 - ד. שהוא נעזר במכונות מיכנוגרפיות ואלקטרוניות,
 - ה. שהוא מעמיד מסד קבוע — "מכון", "מרפז", "מפעל" וכיו"ב,
 - ו. שהוא שואף לגלם את רוח הלשון⁴ א, לפחות, השקפה רוחנית מסוימת על הלשון.
- לא נוכל לפרט את הפול בשישה עניינים הללו, אך נסתייע בהם כבראשי פרקים בתיאור המילון הנידון.

א. מילון היסטורי

מילון היסטורי הוא מילון המבקש להקיף את כל אגרונה של לשון משחר עברה ועד זמנו, הממייך את משמעי המלים מיון כרונולוגי והמרבה עדויות לשקף בהן את רציפותם או היעדר-רציפותם של שימושי המלים (ר' אימבס BSL, עמ' 86). שתי דרכים במילונים ההיסטוריים: (א) יש מילון שמייחד לכל חיבה מונוגראפיה, המפרטת את תולדותיה ותמורותיה בלשון — הוא מילון "המבריה את כל התקופות"

4. ראה: אימבס BSL.

Gerard Gorcy, "Méthodologie générale", *Le Français moderne*, 40 (1972), pp. 81-96
(1. "Etablissement de la nomenclature du dictionnaire", pp. 81-86; 2. "La
rubrique d'analyse synchronique des mots sémantiques", pp. 87-96).

Robert Martin, "Le traitement des mots grammaticaux et des éléments formateurs
du lexique", op. cit., pp. 177-183.

C. Champy, "La rubrique "Prononciation et orthographe" du T.L.F.", op. cit., 184-187.

Jean-René Reimen, "Les représentations Enq." op. cit., pp. 188-192.

Thérèse Gérard, "La rubrique d'étymologie et d'histoire", op. cit., pp. 273-277.

Eveline Martin, "La "Documentation" dans le T.L.F.", op. cit., pp. 277-284.

5. ואין צריך לומר, שפמה מן התכונות האלה מצויות כבר בכל חשיבותן במילונים הקודמים.

6. הש' בן-חיים, עמ' 116, על המילון לעברית: "המילון... נועד להיות: דמות דוקנה של הלשון העברית במהלכה לאורך הדורות".

(בן-חיים, עמ' 118), ובתבנית זו עשויים מילונים כמו האנגלי (OED), הספרדי⁷, האיטלקי⁸ ומתפונן המילון העברי (ר' בן-חיים, שם; ב) יש המעמיד סדרה של מילונים כמספר השכבות ההומוגינות פחות או יותר שניתן לתחום בתולדות אוצר המלים של השפה שמדובר בה — הלא הם המילונים "לפי תקופות".

זו האחרונה היא הדרך שבחרו בה הגי' T.L.F. הם החליטו להתחיל ברובד הצרפתית המודרנית וראו לתחום אותו בין השנים 1789 (המהפכה הצרפתית) ו-1960, השנה "המאפיינת את התפנית החדשה שהתחילה בתרבות האדם, עם סימניה המתרבים של התקופה האטומית. . . . שלטון של כמה אידיאולוגיות גדולות, החולקות ביניהן את פדור הארץ. . . . הדקולוניזאציה ובעקבותיה התערערות ערכים המסורים מידי סמכות. . . . מתח-תמיד המתפלפל בין הזרמים המנוגדים, מתח שתכליתו הסופית היא רמת החיים וסגנון החיים" (מבוא, עמ' XX-XIX). ראוי להבליט על-ידי הדברים האלה את העובדה, שהמילונאי, בבואו לרפד ריבודים בלשון, לא אחז בקריטריונים לשוניים, אלא סקר את המאורעות ואת המגמות החברתיות והתרבותיות וניסה להסיק מחלוקותיהם על חלוקות הלשון, הסמויות מן העין⁹. נקל להצביע על המגבלה שבשיטה, שהיא סוטה מן התצפיות הבלשניות הישירות ועולה על דרך הערכת מצבים שפיסודם אינם לשוניים והשערת השפעותיהם הלשוניות¹⁰. אימבס עצמו מטעים, כי לצורך פריודיזאציה דקה יותר היו נדרשים "מחקרים לקסיקולוגיים לפי תחומים, כשכל תחום ותחום נוטה לקצב משלו, באופן שגבולותיהם הפרונוולוגיים אינם תואמים בהכרח אלה את אלה. . . ." (מבוא, עמ' XX). אכן, הואיל והלשון, כפי שמסתבר, אינה מתרפדת לרובדים בעלי גבולות ברורים, אזי הדרך שנותרה ללקסיקוגראף היא להסתפל בתמורות שהתחוללו בחברה דוברת הלשון. "הקריטריון העיקרי של הפריודיזאציה הוא מחוץ ללשון בתורת סיסטמה" (מבוא, עמ' XIX).

7. *Diccionario histórico de la lengua española*, proyectado y dirigido inicialmente por Julio Casares, Madrid 1960 (in progress).

8. בהכנת מילון היסטורי לשפה האילקית הוחל ב-1964 במסגרת Accademia della Crusca.

9. ואמנם, הצדקתה של הגישה הזאת בהפירה, שהמרפבים המשתנים בלשון הן המלים "המיוחדות לשפת הציביליזאציה" המסוימת, המעצבות את הלשון כ"העומסים, או, ליתר דיוק, המעמסים ההיסטוריים שלה" (מבוא, עמ' XIX).

10. ואמנם השיגו על הפריודיזאציה של ה-T.L.F., שהיא מלאכותית, שהתארכים בגבולותיה אינם אומרים כלום מבחינה לקסיקולוגית: כעשרים וחמש שנים לפני 1789 נתיסדו אוספים לקסיקאליים חשובים, ומאידך גיסא, החלו שינויים גדולים בלשון מיד אחרי סיום מלחמת העולם השנייה, ב-1945, ומצב חדש זה טעון בחינה ממרחק של זמן (וגנר, עמ' 171 ואילך). יש מי שסבר, להיפך, כי קביעת הגבול ב-1960 מרחיקה מן המילון חומר לשוני חדיש, הראוי להיפפל בו (זול, עמ' 356-355).

ובכן, לעת עתה, T.L.F. הינו בעצם מילון "סינפרוני" לצרפתית המודרנית. התואר "היסטורי" אינו ראוי לו, אלא מפני שני טעמים: מפני מילוני יתר התקופות שאמורים לצאת, ו-T.L.F. הוא שם כולל לכל הסדרה; ומפני הסעיפים (ים) ההיסטורי והאטימולוגי שבסופי הערכים.

סעיפים אלה אל לנו לצפות שיהיו להבא כמתפונתם אצל מלת היחס à, מקום שהם משתרעים על פני כארבע עמודות צפופות האותיות. אימבס מספר (עמ' XLIII), כי במרוצת העבודה נוכחו, שלא יוכלו להגשים את התכנית הראשונה — להציע תמונה מפורטת ומבוקרת של המצב האקטואלי של המחקר בסוגיות הללו — והיה על העורכים לצמצם את הפרקים ההיסטורי והאטימולוגי לכמה הערות הכרחיות. "הכרחיות" לא רק בגלל הצורך המעשי לשרת קורא שהמילונים ההיסטוריים והאטימולוגיים הגדולים אינם בהישג ידו או שפתו (FEW הלוא פתוב גרמנית)¹¹, אלא גם בגלל ההפרה, שהמידע המילוני לא יהא שלם, עד שיעמדו זו לצד זו דיאכרונית וסינפרונית, כשהראשונה בעצם נוכחותה מנהירה את השנייה, שהרי אין לך מבנה בלשון שאינו תלוי בממד הזמן¹².

T.L.F. יביא אפוא רק פרטים אלה: חלק אטימולוגי, ובו, לפי סדר פרונולוגי, המשמעים והשימושים העתיקים ביותר שנקרו למלה בטקסטים הצרפתיים, עם ציון התאריכים פשאפשו; אח"כ, לפעמים בתוספת דיון קצר, האטימונים¹³ המסתברים ביותר לאור נתוני המחקר הנוכחיים; לבסוף חלק היסטורי¹⁴, המפרט את "המשמעים והשימושים החשובים המתועדים בתקופתנו ובמידת האפשר, גם בשפה הקלאסית" (מבוא, עמ' XLIII). דרך משל, לתיבה aise (פיוס "נחת", "נוחות" וכיו"ב) מובא, בין משמעים עתיקים אחרים, גם זה: "מקום ריק ליד מישהו (פרך ב', עמ' 395), לפי לעז של רש"י¹⁵ והוא, במאה הי"א, ההיקרות הראשונה של המלה. אשר ל"שימושים החשובים בתקופתנו" לגבי מלה זו כמו אצל רוב האחרות, עד כמה שנוכחתי, אינם

11. וגנר (עמ' 177) סבור, שקיום ה-FEW מבטל את נחיצות ההערות האטימולוגיות ב-T.L.F. ממה נפשך: מי שיועד להשתמש בראשון, לא יצטרך לשני, מי שאינו יודע להשתמש בראשון, המעט שמובא בשני מה יועיל לו.

12. נימה של הצטדקות ניפרת בדברים על אודות קיום הסעיף ההיסטורי-אטימולוגי במילון. אחד מעורכי ה-T.L.F. (Robert Martin), בסקירה שכתב על המילון בכה"ע Revue de Linguistique Romane, 36 [1972], עמ' 428-433) מדגיש את החשיבות הדידאקטית שבסעיף האמור, במה שהוא מעורר את התודעה האטימולוגית, ודבר זה מתחייב עם תפיסה נכונה של נורמה, שהרי יש עומק משמעות שהוא תלוי בהפרת מקורה ושורשה של מלה (ר' שם, עמ' 431).

13. "אטימון (המלה המקורית המשמשת מפתח להבנתה של מלה)" — הגדרתם של לבנסטון-סיון במילון מגידו החדש אנגלי-עברי, בערך "etymon".

14. החל בפרך השני אוחדו שני החלקים, ההיסטורי והאטימולוגי, בסעיף אחד.

15. העורכים מסתמכים על A. Darmesteter, *Gloses françaises de Raschi*, Paris 1909.

33. p. פותבי ה-T.L.F. נסתייעו בספרי מחקר רבים בתחומי הפלשנות, הפילולוגיה וכיו"ב. רשימת החיבורים המצוטטים ביותר מוצעת בפרך הראשון עמ' CXXIII-XCIX.

מובאים תמיד בסעיף "היסטוריה ואטימולוגיה", אבל הם מצוינים בדוגמאות עצמן, התומכות את ההגדרות הסמנטיות: הדוגמאות לעולם מתוארכות הן, ובדבר הזה משתקפת בייחוד, לגבי שתי המאות שיועד להן המילון, מהותו ההיסטורית בכל תועלותיה.

ב. מילון בלשני

מילון בלשני הוא מילון המשתמש בהישגי מדע הלשון בפתרון בעיות לקסיקוגרפיות ובניסוח המידע המילוני והמפרש את פעולת הלשון פירוש בלשני. "עניין בלשנות הוא כל השייך למטא-לשון, ובכלל זה: התיאוריה המופעלת בניתוח הנתונים הלקסיקולוגיים ויחסיהם הסינטאגמטיים והפאראדיגמטיים; הסיעוף למשמעויות שעולה מתיאוריה זו; וניסוח ההתניות הדקדוקיות, הסמנטיות ואף הסגנוניות..." (מבוא, עמ' XVI).

הבינה הבלשנית המשוקעת ב-T.L.F., שחכמים ימצאו אותה בטיב תוכנה של האינפורמאציה המילונית, משפילי לשון ואפילו הדיוטות יכולים למצאה במה שהיא משתקפת בתחבולות הבלטה מגוונות: בשינוי צורת האותיות, גודלן, עוביין, בשוליים שרוחבם משתנה, בספרות ובאותיות המסמנות את החלוקות וחלוקות המשנה, בכותרות העניינים הלקסיקולוגיים¹⁶, בהפניות, בכידודם של חריגים, בטבלאות סינופטיות ובאמצעים אחרים, שכל תכליתם להאיר את המבנה של הדבר הנדון באור המחשבה המדעית שהופעלה בניתוחו.

לדוגמה, הצגת מלת היחס à משתרעת על 20 עמודים במילון (עמוד אחד, ממוצע, מונה 8500 סימני דפוס). כיצד ימצא המעיין את מבוקשו בכל אלה, למשל, מה הוראתה המדויקת של à במבע שמונח לפניו? לשם זה מוצעת טבלה סינופטית של כל מצבי התיבה: I — בצירוף-הפועלי: 6 מצבי יסוד (אחד, המסומן D, לדוגמה: "à פשהיא מצרפת תיאור מקום, כגון aller à ללכת ל-", à Paris בפאריס"), המתפרטים ל-17 סעיפים, המסתעפים ל-30 סעיפי משנה; לאלה מתוספות 19 הערות, ובס"ה נמנים 72 חילוקים; II — בצירוף-שם-התואר: 2 מצבי יסוד, 6 סעיפים, 2 סעיפי משנה, ס"ה: 10 חילוקים; III — בצירוף-השמיני: 4 מצבי יסוד, 13 סעיפים, 12 סעיפי משנה, 2 הערות, ס"ה: 31 חילוקים; וסך כל חילוקי הערך — 113 (!). והו "ניתוח התפוצה", מיון ממצה של הקולוקאציות שנמצאו למלה בתיעוד¹⁷, והוא לא רק תואם את מהותו הבלשנית של המילון, אלא גם מקנה לו עצמה דיאקטית והופכו לכלי שימוש מצויין. עתה יוכל הקורא לתרגם

16. ואלו הם: אטימולוגיה, היסטוריה, היגוי, כתיב, סטאטיסטיקה, מורפולוגיה, ביבליוגראפיה, והחל בפרק השלישי — סינטאגמות (ר' הערה 25 להלן).

17. הסעיף הסטאטיסטי של הערך (עמ' 29) מלמדנו, כי בתיעוד שעובד לצורך המילון נמנו — רק בטקסטים "ספרותיים" (על מונח זה ראה להלן, עמ' 11) — 1,396,290 היקרויות של à.

את המבצע שלפניו ל"נוסחה" העשויה מצירוף סימני סעיפי הטבלה, דרך משל, D III 1, c, שפירושה: "à בצירוף שמני (III), ששם-העצם בו מוחשי (D), פותחת בצירוף משלים של תכלית (1), ומשלים זה הוא מקור של פועל (c); בעזרת נוסחה כזו יקל למצוא את הדיון המורחב בטיפוס זה של סינטאגמה (בעמ' 19), ובו 26 הדגמות של השימוש שמדובר בו, כגון: machine à écrire "מכונת כתיבה", salle à manger "חדר אכילה", bois à bruler "עצים להסקה".

הקולוקאציות הללו, העולות נוסחאות נוסחאות, כאמור, מן הטבלאות הסינופטיות (בעיקר בערכים הגדולים) או המתפרשות בהוראות הדקדוקיות, הסגנוניות וכו' הן אמצעי חשוב בידי המילונאי להבחין בין הומנימים, לחלק את משמעי הפוליסימים וכיו"ב. הסינטאגמאטיקה של הלשון ניבטת מהן. ברם, תיאור פעולת הלשון, היא התכלית הפלשנית הנוכחת תדיר, תובעת את הבלטת המערכת, היינו היחסים הפאראדיגמטיים, ומנקודת המוצא הסמאנטית של כינון וקאבולאר ("ווקאבולאר" הוא המונח המצייין "רשימת הערכים של מילון") הדברים אמורים בסינונימים ובאנטונימים, בנושאים ובתחומים¹⁸, ברמות הלשון ובמסביבות הרגשיות או האקספרסיביות של שימושי הלשון המוצגים. דרך זו נקטו ב-T.L.F.: מצד אחד, לנהוג חיסכון (או, כדברי אימבס, עמ' XII, איפוק) בציונים מטא-לשוניים מילוליים¹⁹, היינו, לצמצמם להערות קצרות או, כשאפשר, להביעם על-ידי קיצורים; ומצד שני, לנצל אמצעים טיפוגראפיים במסירת המידע. כגון על אודות מקומו של הערך בפאראדיגמה: בהגדרה, בהדגמות או במובאות עצמן²⁰ כל השייך לאיזו מערכת

18. התחום הוא אחד מ"מצייני העזר" (adjuvant différentiateur, ראה מבוא, עמ' XXXI) החשובים, העולים מניתוח התפוצה של התיבה והמסייעים למילונאי לסעף משמעים במלים פוליסימיות. התחומים מובלטים, כמובן, הבלט היטב, באותיות גדולות, לפני ההגדרות המסבירות את הוראות המלים בהם: כימיה, פיסיקה, דפוס, לוגיקה, ימאות, רפואה, מוסיקה ועוד ועוד, 70 במספר, והם מיינו לחלק על פיהם את הטקסטים "הטכניים" (ראה להלן, עמ' [11]).

19. ואולם T.L.F., נאמן ליעודו הפלשני, מכיל פרשנות, שלרוב לא תמצאנה במילונים הקודמים. ובכן, לא רק "כללי השימוש" ("conditions d'emploi"), שנבררו הפעם בעזרת "כרסנת הקבוצות הבינאריות" שהמחשב מספק (ראה להלן, עמ' [12]), אלא גם הפרטות סמאנטיות, כגון ציון הנחות סמאנטיות מוקדמות (ד"מ: מושג הנטישה "abandonner" — קודם לו מושג הקניין) וכגון דיוקים נוספים (או משניים) של משמעות התיבה (המלה Aise, למשל, שימוש I שלה [היינו: כשהיא משמשת פשם-עצם] מתחלק לשלושה סעיפים ראשיים, וכל אחד מאלה מדויק בדיוק משמעות נוסף, באופן זה: A [עם מושג של נוחות או של נוחיות חומרית], B [עם מושג של היעדר מעצורים], C [רגש שהוא תוצאה ממצבים קודמים]).

20. אחד מסוקרי ה-T.L.F. מבקר בחריפות שיטה זו, לסמן במובאות מלים שלא סימנון המחברים, המבלבל את הקורא, שתוזה ואינו יודע מתי מלה מודגשת מיד מחבר הדוגמה, ומתי מיד מחבר המילון (אנטואן, עמ' 348). לי נדמה, שהקורא במילון חשובה לו ההתנורה המדויקת והמרשימה ככל האפשר של הוראת המלה שהוא מחפש, יותר מאיזו נאמנות פורמאלית לנימוסי הציטוט, ומה גם שהודיעו לו מראש, כי רוב ההדגשות משל המילונאים הן (ולא הצלחתי לברר, האם נקבע סימן אחר בשביל אותם מקרים שיש צורך למסור הדגשות של מחברים).

מוכא באותיות משופעות²¹. והרי שתי דוגמאות שלקחתי ליד השימוש s'en aller "להסתלק" (פרך ב', עמ' 558):

"La pauvre Marthe Roux est morte dimanche dernier, voici quatre jours. Un peu avant de s'en aller..."

במוכא ז' mourir "למות" נרדף עם s'en aller; "...La foi s'en ira, mais le mysticisme, même expulsé de l'intelligence, demeurera dans la sensation".

כאן la foi "האמונה" שייך לסוג שמות העצם היכולים לשמש נושא של הנשוא s'en aller; demeurer "להישאר" הוא אנטונים של הפועל הנידון.

פרט אחר, שהגישה הפלשנית משתקפת בו, הוא החלת מה שאימבס מכנה העיקרון המורפולוגי. לפיו הוכללו בֹּוקפולאר מדין מלים, "היסודות היוצרים של אוצר המלים...", שהרי גם להם יש מהות סמאנטית מסוימת וגם הם שייכים למשפחה הגדולה של "המונימות"²² (מבוא עמ' XXVII). פגון תחיליות וסופיות. דרך משל, הערך A² préf. — זו תחילית שהוראתה "בלי" — ערך זה מונה 20 מלים בקירוב, כמו acataphasie (בתחום רפואה) ו-asymétrique (בתחומים פיסיקה, מתמאטיקה) והגדרותיהן בצדן; כ־40 תיבות נוספות מוזכרות בסעיפי המורפולוגיה וההיסטוריה, ללא הגדרות (משמעותן ברורה בד"כ ממשמע הרכיב השני, לדוגמה: amoral). וכגון מה שמכונה איברים תחיליים או סופיים (éléments préfixaux ou suffixaux), "כלומר, יחידות לקסיקאליות בלתי-עצמאיות, לרוב שאולות מן הרומית או היונית, מקום שהיו להן דרך כלל מעמד של מלים עצמאיות (לדוגמה: kilo-, metro-, gramme ו-graphe). הערכים שיוחדו להן מונים לעתים שפע של מלים שהורכבו מהן" (מבוא, עמ' XXVII–XXVIII).

ראוי להזכיר עוד את דרפם של עורכי ה-T.L.F. בהבאת היגוי המלים, שלא הסתפקו בציון התיאורים הפונטיים שמצאו מן המוכן בספרים חשובים העוסקים בדבר, אלא ערכו חקירה משלהם ובדקו את ההיגוי הצרפתי הממוצע של כ־10,000 מלים (שנבררו ע"י מחשב, ע"פ קריטריונים שנקבעו במחקר מוקדם על 1000 מלים). לצורך זה שאלו 25 תלמידים בבית הספר הגבוה למהנדסי מכרות שבנאנסי. הללו נמצאו מתאימים ליצג חתך אוכלוסים של המשמשים בתפקידי מפתח בחברה הצרפתית; ומאחר שהם באים מכל אזורי המדינה והם חיים פרק זמן ניכר במסגרת אחת, לסוף שנה או שנתיים צפוי שתחול מידה מסוימת של טשטוש בהבדלי

21. חיבת הערך עצמה באה תמיד באותיות בשרניות, דבר זה מאיר עיניים ממש.

22. המוֹנִימָה — מונח שטבעו הבלשן הצרפתי A. Martinet (ראה ספרו *Éléments de linguistique générale*, פריס, 1960, פרק IV) — היא יחידת המשמעות המצרית. מרטינה מבחין בין שני סוגי מונימות: מילוניות (הלקסמות) דקדוקיות (המורפמות); הראשונות שייכות לרשימות פתוחות, בלתי מוגבלות מן הבחינה העקרונית — וחילוף הדברים באחרונות, שרשימותיהן מוגבלות ומעוטות-פריטים יחסית. אלו ואלו נושאות משמעות.

המוצא ותסתמן אותה אחדות ההגייה שתאפיין אולי את החברה של מחר. ההיגויים שנרשמו מפי הנשאלים סומנו Enq. (= Enquête, "מחקר").

ג. מילון שגישתו לדוקומנטאציה היא פילולוגית כללי הפילולוגיה הם המסייעים לכותבי המילון לבחור את היחידות הלקסיקאליות ואת החומרים המנהירים אותן. אימבס מטעים, פי הפילולוגיה היא אחת ללקסיקוגרפיה, "לפי שהיא עוסקת במבע הקונקרטי, ותכליתה להתחקות אחר דקוּתם של פרטים, גוני משמעות של שימושי לשון וההקשרים המדויקים של היקרויות המלים בסביבותיהן התימאטיות, החברתיות-תרבותיות וההיסטוריות" (עמ' XVI).

לא נוכל לפרט כאן את הדרכים שהלכו בהן בעלי ה-T.L.F., כשבאו להתחקות הוּקבולאר: אילו מלים קיבלו ואילו דחו ומה הסייגים שגדרו עצמם בהם (ר' מבוא, עמ' XXVI ואילך). הכלל המסכם הוא, שעל המילונאי להתבונן "בטקסטים ובדוגמאות הגזורות מהם כמו איש המדעים המדויקים, והפוזיטיביזם המתודולוגי הזה הוא התנאי הראשון לאמינות אוסף העובדות שלו. שהרי בתוך המפעים האלה המלה מתגלגלת כל פעם באחד מגלגוליה האפשריים; גלגולים אלה לעולם אינם מתגשמים פולם, הם רבים יותר ככל שהמלה שכיחה וסך הפול שלהם מהווה ברגע מסוים של תולדותיה את שדה המימושים שלה. שדה המימושים הוא הוא נושא מחקרו של הלקסיקוגרף..." (מבוא, עמ' XXVII).

העיקרון הפילולוגי עוטה חשיבות בייחוד, כשהשיטה היא כמו ב-T.L.F. ובמילונים מסוגו להכביר דוגמאות ועדויות²³. מלת היחס à, למשל, מיוצגת ב-191 מובאות (האורך הממוצע של דוגמא הוא 25 מלים); לתיבה amour "אהבה" ניתנו 318 דוגמאות!²⁴ "ערפו של מילון נמדד קודם כול באיכות ובעושר של מובאותיו" (מבוא, עמ' XII). הדוגמאות, פשוט הדבר שהן עניין לפילולוגיה, הן מבחר²⁵, ולפי

23. ועל אחת כמה וכמה שנכון לו, לעיקרון הזה, כוח הכרע שאין לו תמורה, פשתבוא השעה לחבר מילון לתקופה שקודם הדפוס.

24. ב-T.L.F. כל הדוגמאות ממוספרות, צורך מנייה, צורך סדר וצורך רימוז. והן מובלטות היטב, בהיותן גזורות בשוליים רחבים. וכך הן קורצות, מתוך לובן רקען, לקורא הממהה, המחפש באוטנטיותן את עיקר סיפוקו המילוני, בדלגו, מעשה ביטול בלשנות, על כל הקטעים הקטא-לשוניים.

25. וגנר (עמ' 176) מלא הערכה למבחר המובאות של ה-T.L.F., שנבררו, עד פה, לפי כללי הבינה בטקסטים, החוש הדק, הטעם הטוב והפרת הבעיות המיוחדות שפל מלה מעוררת. "הרי זו אנתולוגיה מוצלחת" (הדגשתי). בהיפוך גמור לו, טען זול (עמ' 358) נגד ריבוי המובאות, העושה את המילון למקראה. הבלטת המשמעים, לדעתו, היה סגי לה בהרבה פחות עדויות, והוא חושד בעורכי ה-T.L.F., שהוקסמו מאוסף הדוגמאות שלקטו ולא יכלו להתאפק מלהביאו. אימבס מודיע בדבריו המבוא לפרך השלישי על צמצומים שהוחלט לצמצם במספר הדוגמאות (ונימה של צער על כך ניכרת בדבריו): מקצת מן המידע שהובא קודם בציטוטים נכלל החל בפרך השלישי בסעיף חדש: SYNT(AGMES).

הגישה הפוזיטיבית שצוינה למעלה, הן "אינן מבציהם של העורכים, אלא של מחברים, שמשתמשים בלשון בלא פניות בלשניות ושעל פן אינם חשודים על עיקום חומר הראיות לצד התזה העומדת להוכחה" (מבוא, עמ' XVI). ליד כל מובאה ה-T.L.F. מציין את שם המחבר, שם היצירה ותאריך, בדרך כלל של המהדורה הראשונה. המילונים הצרפתיים שקדמו ל-T.L.F. לא תמיד היו עשויים להקפיד בסייג זה, ובייחוד מילון האקדמיה המפורסם שופע דוגמאות "שעלו בעצם ישיבות האקדמיה בידי מחברי המילון, רובם סופרים..." (מבוא, עמ' XVII). חיסרון זה שבמתודה הלסקיקוגרפית נהיה לאחר זמן יתרון, כשבאו מחברי ה-T.L.F. לדלות בדוגמאות הללו מלים, משמעים ומבעים המשקפים דגם ידוע של התרבות הצרפתית המסורתית. "אף הוא עניין לפילולוגיה: הרעיון, פי המילונים הקודמים הריהם טקסטים שיש מקום לעיין בהם ולהביא מהם..." (מבוא, עמ' XVI).

ומן הבחינות האמורות, של דיוק בהבאות והזכרת דברים בשם אומריהם, רבות מן ההגדרות הסמאנטיות נמנות עם סוג הדוגמאות. אכן, כותבי ה-T.L.F. העתיקו ממילונים אחרים גם הגדרות, כשמצאון מספיקות (למשל, הגדרת *affaiblir* בתחום בנייה [סעיף A, 3, a] מצוטט מ-Littre), ולעתים קרובות הדברים מובאים מספר מדעי או מאנציקלופדיה העוסקים בנושא המוגדר.

ד. מילון הנעזר במיפון

הצורך להכפיר דוגמאות ועדויות מתחייב מן הדרישה, שהלסקיקוגרפיה תדקדק בבחינותיה ותביא ראיות מתיעוד אוזיטיבי, בלתי תלוי בהשקפות הבלשניות המהלכות, נרחב ביותר — השואף למידת המיצוי — ראיות לנכונות ביאוריה ולדיוקם. וסימן השפעה הזה מאפיין גם את אוצר המלים של לשונות התרבות, הגדל ללא הרף בקצב הדינאמיקה של האדם בן-זמננו.

בעלי ה-T.L.F. מצאו מן המוכן לא רק מילונים קודמים, אנציקלופדיות, לקסיקונים מיוחדים, מחקרים לקסיקולוגיים וכיו"ב, אלא גם אוסף מובאות חשוב ומיוחד, ה-Inventaire général de la langue française ("האינונטאר הפללי של השפה הצרפתית", ובקיצור, אילך, ה-I.G.L.F.). אוסף זה הוחל בהכנתו מטעם ה-C.N.R.S.²⁶ ב-1936 בידי המנחם Mario Roques²⁷ והושלם ב-1969 בידי Felix Lecoy. פרטסת ה-I.G.L.F. לבדה מונה 6.000.000 מובאות בקירוב. ברם, כל החומר האמור, שהיה טעון הכנה לקראת השימוש בו ב-T.L.F., עדיין לא ישוה, מבחינת הכמות, לתיעוד שנאסף במיוחד לצורך המילון. עורכיו ניצלו ניצול מלא את כל החומר הלשוני שנמצא ב-1996 "טקסטים" (416 מן המאה ה"ט ו-580 מן המאה ה"כ"; כל "טקסט" הוא — ספר, חיבור וכו' — יחידת אורך קבועה בת 100.000 מלה לערך).

26. על C.N.R.S. ראה להלן, עמ' [14].

27. ר' בן-חיים, עמ' 114.

רוב הטקסטים הם "ספרותיים", יצירות מעטיהם של סופרים, שסמכותם מוסכמת על-הכול²⁸; מיעוטם, 20% בקירוב, הם טקסטים שאימבס מכנם "טכניים". אלו עוסקים בתחומים השונים — 70 במספר, ר' מבוא, עמ' XXIV — שמצאום עורכי המילון מייצגים את הפעילויות החשובות של האומה הצרפתית ושל דוברי לשונה במשך שתי מאות השנים הנידונות. הטקסטים "הטכניים" הללו אמורים לשקף, מלבד הלשון המיוחדת לכל תחום נידון, גם "שפה בינונית ברורה תקשורת ומקובלת ביותר על קוראיהם, ... דוגמאות מצוינות של מצב לשוני "קלאסי", במובן זה, שהוא קרוב למה שמגדירים בד"כ בתור סטאנדארד²⁹" (מבוא, עמ' XXIII). בין הטקסטים "הטכניים" אתה מוצא³⁰ כמה תרגומים, כגון מיצירות פוידר ומכתבי לינין וכן עיתונים יומיים³¹. הרישום האמור הניב 90.000.000 היקרויות של מלים: 70.000.000 מתוך הטקסטים "הספרותיים" והשאר מתוך הטקסטים "הטכניים". אשר לוקפולאר של ה-T.L.F. — נאמר במבוא לפרך השלישי — הרי שלא יכלול, מחמת הצורך בצמצום, יותר מ-80.000 תיבות: 60.000 ערכים ועוד 20.000 מלים שבשולי המלים-הערכים בהיותן גוזרות מהן; על אלה מיתוספות כמה אלפי תיבות המנויות בערכים המורפולוגיים (תחילות וסופיות וכו', ראה לעיל, עמ' [8].

מלאכה עצומה כזאת, של איסוף מיליוני מובאות למיין בהן רבבות מלים, נתאפשר לעשותה תוך פרק זמן קצר ביותר (פחות מעשר שנים!) בזכות מכונות מכאנוגרפיות ומחשב אלקטרוני. עינינו ראות אפוא את אחת המהפכות הגדולות של הלסקיקוגרפיה המודרנית בהתגשמותה³².

28. כמובן, בחירת היצירות לניצול במילון יש מקום להרהר אחריה. ובאמת הרבה מדברי הביקורת שנכתבו יחדיו לשאלות מסוג "מדוע לא הוכלל סופר פלוני" או "מפני מה לא נוצלה יצירה פלונית" (אנטואן, עמ' 347; זול, עמ' 356). בדברי המבוא לפרך השלישי (בעמ' IX) אימבס מתגונן מפני טענות אלה: "הבעיה אינה נוכחותו או היעדרו של סופר זה או אחר, אלא נוכחותה או היעדרה של עובדה לשונית..."

29. אימבס כתב כאן norme, אך לא ראיתי לתרגם במונח נורמה, מפני שהמונח הוא, כפי שברור מן ההקשר, למה שפינה חיים רוזן "סטאנדארד" והמובחן בפירוש מן הנורמה, שזו דבר "שנקבע מרצון ובכונה ע"י מדקדים (הנקראים על שום כך "נורמאטיביים") ואילו ה"סטאנדארד" הוא הממוצע הסטטיסטי של שכבת לשון מסוימת (ח' רוזן, "על סטאנדארד ונורמה", לשוננו לעם, מחזור ד', קונטרס ו', תשי"ג, עמ' 4).

30. רשימת הטקסטים כולם מובאת בפרך הראשון, עמ' XCIII-XLIX.

31. אף פרטים של סלוג, בכמות ניפרת, נלקטו מתוך פרטיסי ה-I.G.L.F., אולם, מאידך גיסא, לא יכלו עורכי ה-T.L.F. להגשים תוכנית ראשונה, לכלול במובאותיהם גם קטעי דיבור חי, לפחות פפי שניתן למצוא בסטנוגרמות של דיונים פרלמנטאריים בטרם עריכה וכו"ב — "מפאת חוסר זמן ואמצעים". ברם, ייתכן שהסיבה נעוצה בנטיית הלב (ר' להלן, עמ' [16]): אולי לא מקרה הוא, שמי שביקר את ייצוגה הדל של לשון הדיבור היה דוקא הגרמני זול (עמ' 356).

32. "...עלו באופק הבלשנות פלים חדשים, העשויים לגאול את הבלשן ואת הפילולוג מן העבודה המכאנית המפרכת ואף לפתור את שאלת אובייקטיביות הדוקומנטאציה ושל קצב השגתה פתרון גמור..." (ז' ביי-חיים, "הפינוס הבין-לאומי לשיטת המיפון בניתוח הספרותי ובמילונות", לשוננו כ"ה,

מה דרשו עורכי T.L.F. מן המחשב?

א. לא צור את מכלול הטקסטים הנ"ל — שהותקנו לניצול מלא במחשב — על גבי סרטים מגנטיים (בעלי 8 ערוצים).

ב. לארגן את הנתונים המצויים באוסף:

(1) קודם כול במילונים של צורות, על גבי סרטים מגנטיים, שבעזרתם היה המחשב מסוגל להפיק את ההדפסות האלה:

(2) קונקורדאנציות, בגיליונות נייר גדולים; כל גיליון עוסק במלה אחת — המלה-הערך — ומביא, בסדר כרונולוגי, קטעי הקשר בני שלוש שורות (המלה-הערך מופיעה תמיד בשורה האמצעית), כולל מראה מקום מדויק. רשימות אלה הן מלאות, מלבד אצל התיבות הדקדוקיות השכיחות ביותר, שמלכתחילה הוסכם לנקב מתוך כל טקסט רק מדגם מוגבל שלהן.

(3) פרטיסי-מילון בני 18 שורות, שהמלה-הערך כתובה בהם באחת משמונה השורות האמצעיות. בזכות הקשרים רחבים אלה העורך יכול, אחרי שבדק את הקונקורדאנציות, לקבוע סופית את מבחר הדוגמאות.

(4) פרטסת הקבוצות הבינאריות — אלו הן הדפסות של המלים "הסמאנטיות" (כלומר, זולת התיבות הדקדוקיות) "ערכות שתיים שתיים לפי תכנית מחשב מיוחדת, תוך קיום הקשר מסוים וציון כל המלים הדקדוקיות העשויות לחבר את זוג התיבות המקובצות. התועלת שברשימות האלה מובנת מאליה, לאור המשקל שיש לשכונות הגמורה של המלים בפעולת הלשון..." (מבוא, עמ' XXV)³³.

(5) מילון הפוך (כלומר, הערוך לפי סופי המלים), פלי חשוב ביותר בידי המילונאי בשעת כתיבת הערכים שיוחדו לסופיות.

המחשב טופל לכל הפקותיו שיעורי שכיחות. ההיבט הסטטיסטי אין מילון מהסוג הנדון יכול לפסח עליו כיום³⁴. 'על-כן, במקביל ל-T.L.F., הוציאו לאור עורכיו גם "מילון אלף-ביתי של שכיחויות" (*Dictionnaire alphabétique des fréquences*) 3.500 עמ', שפונסו בו, בתוך מיגון של מידע סטטיסטי, 71.415 ערכים, שנמצאו ב-70.317.234 היקרויות, כמעט כולן מן הטקסטים "הספרותיים", שנוצלו ניצול מלא, כאמור, במחשב. ב-T.L.F. עצמו הפרטים הסטטיסטיים מובאים רק בקיצור,

חשכ"א, עמ' 82). וראה עוד על המיפון בשרות חקר הלשון: טוליארי, צרפתי וכן מאמרם של מאיר שפירא ויעקב שויפה, "ניתוח מכאנוגרפי של המורפולוגיה העברית: אפשרויות והישגים", לשוננו כ"ז—כ"ח, עמ' 354-372 ונספחים; על השימוש במיפון במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, ראה המפעל ודרכי עשייתו, הוצ' המילון ההיסטורי ללשון העברית, ירושלים, אב תשכ"ט.

33. למשל: קָבַש יש לה הוראה שונה לפי המושא שמשלים אותה, אם הוא ארץ, אדם לעבד, דרך, קש, מלפפונים, מחשבה, אשה, או פנים בקרקע.

34. לפני כארבעים שנה החלו מלומדים לתת את דעתם על הסיכויים הטמונים בטיפול בלשון בכליה של הסטטיסטיקה. ר' טוליארי, עמ' 151-155; וכן י"ת רדא, "עיונים ברשימות השכיחות בעברית" לשוננו ל"ה (תשל"א), עמ' 218-234, המביא בהערות ביבליוגרפיה נבחרת בנושא.

בסעיף מיוחד, במונחים של מוחלט ויחסי. למשל: "לחיבה affadissement "קהות" נמנו, בטקסטים הספרותיים שנוצלו, בס"ה 12 היקרויות, והיא "השכיחות המוחלטת", אשר, בהיותה נמוכה, לא מצא בעל המילון טעם לפרטה יותר. לעומת זאת, הסעיף הסטטיסטי שבדרך affaiblir "להחליש" מציג את הניתוח הזה: שכיחות ספרותית מוחלטת: 986; שכיחות ספרותית יחסית: במאה הי"ט: א) 2656, ב) 1182; במאה הכ': א) 848, ב) 782. הלויי "ספרותית" מורה על כך, שהשכיחות חושבו רק ע"פ הטקסטים "הספרותיים". השכיחות המוחלטת היא מספר היקרויות התיבה בתוך 70.000.000 התמניות שנרשמו לשתי המאות; השכיחות היחסית חושבה לפי השכיחות המוחלטת לכל חצי מאה (שלא פורטה במילון) ביחס למספר קבוע של 100.000.000 תמניות.

ה. מרכז המילון

"מילון השכיחות" איננו הפרסום היחיד, שניתן בשולי T.L.F. מאז ינואר 1970 מרכז ה-T.L.F. מוציא לאור ביטאון דו-חודשי, Bulletin analytique de linguistique française ("ידעון אנאליטי לבלשנות צרפתית"), ובו נתונים בלשניים וביבליוגרפיים מעודפנים, פרי החקירות הנעשות במערכת המילון (ר' במבוא, עמ' XLV, את מיון העניינים המובאים בידיעון). והוא בנוסח דמות למילון חדש: אין מדובר רק בספר, אלא במוסד, המקיים פעילות תיעודית, מחקרית ופרסומית מורכבת ומסועפת.

הפעילות התיעודית שני קצוות לה: האחד, הזכרונה, הוא איסוף הדוקומנטאציה בעבור המילון; והשני הוא שימור הדוקומנטאציה הזאת, בין שהודפסה במילון ובין שלא הוכללה בו, בכרטסת שהיא פתוחה לקלוט יסודות חדשים ועל-כן במצב אקטואלי תמיד³⁵. אוסף ה-I.G.L.F. שדובר בו לעיל, נתייסד מתוך השקפה זו — ואז טרם באו ימי המיפון והאוטומאציה... — ונרמז לנו (מבוא, עמ' XIII) על עורכו הראשון, הפרופ' Mario Roques, שהיה מן הסבורים, כי חלפה שעת המילונים המודפסים, המקפאים מצבי לשון, המתיישנים בהכרח פעבור זמן³⁶, וכי פרטסת נוסח ה-I.G.L.F. דייה לספק את צורכי המחקר. דעה קיצונית זאת לא

35. "דומה הדבר לקאטאלוג של ספרייה בצורת כרטסת, הגדל עם גידול אוצר הספרים שבספרייה, והוא לעולם אקטואלי" (בן-חיים, עמ' 118).

36. בדעה זו החזיק גם וגנר, הגם שהואיל להצטרף לו עד ההנהלה של ה-T.L.F. (וגנר, עמ' 170-171 והערה 5 שם); מטרידה אותו גם בעית ממדי המילון: "היכן לקבוע מקום בדירה רגילה לחמשה-עשר או עשרים כרכי המילון?" (במבוא לדרך השלישי צופה אימבס שה-T.L.F. יקיף 15 כרכים). אגב אורח, אולי מותר להציע במקום זה, כי ספרים כאלה לא בק יודפסו בהדפסה רגילה, אלא גם יצולמו מיד בשקופיות זעירות (דוגמת ה-microfiche project שליד ה-Inter Documentation Company AG, שבצוג, שוויצריה) ויוצעו למכירה במתכונת זו לכל דורש.

נחקבלה, אולם אימבס מציין כי במקביל למילון, "היא מתגשמת והולכת באופן חלקי" (שם). ב"באופן חלקי" (שהדגשתי אני — יב"ט) הוא מתפון, ככל הנראה, לא רק לעיבודי ה-I.G.L.F. אשר "אי-אפשר, מן הפחינה העקרונית, שיהיו שלמים, מאחר שנצטוו הרושמים לרשום רק סטיות ביחס לשפה המשותפת" (מבוא, עמ' XXII), ולא רק לקונקורדנציות של ה-T.L.F., הנערמות במדפי ספריית המרכז, אלא גם לעבודה הנעשית בידי צות "המעבדה לניתוח לקסיקולוגי" שבעיר ג'זאנסון³⁷, העוסק, בין השאר, גם בשפת הדיבור, המיוצגת במידה פה מצומצמת ב-T.L.F. מן הפיצול הזה — וכן מן ההגבלות במספר הטקסטים שמתוך דוחק הזמן שדחקים "בעלי המאה" הגבילו עצמם מחברי ה-T.L.F. — מתקבל הרושם, שהרעיון של פרטסת מרפזית ללשון הלאומית לא קיבל אצל מילונאי צרפת אותו מובן שיועד לו ב"מילון ההיסטורי ללשון העברית", שמתכנניו ביקשו לאצור במפעלם את הלשון של כמעט מחצית החיבורים שנכתבו עברית בתקופה שנתחמה (בן-חיים, עמ' 118-119).

בעלי T.L.F., כאמור, אוספים, לצורך משימתם הלקסיקוגרפית, גם נתונים ביבליוגרפיים ומחקריים על אודות אוצר המלים, בודקים תדיר את הנתונים הללו לאור החידושים האחרונים במדע הבלשנות והלקסיקולוגיה ומקיימים בדרך זו מעין "פרטסת ביאורים", אף היא פתוחה ואקטואלית תמיד, שתמציתה מודפסת במילון בסעיף הביבליוגרפי ובסעיפים האחרים, ועיקריה מוצעים ב"ידיעון האנאליטי" הנ"ל.

כל הפעולות הללו דורשות לא רק ידע, אלא גם אמצעים. מזלה של האומה הצרפתית הוא, שהעמידה מוסד ממלכתי למחקר מדעי (Centre National de Recherche Scientifique C.N.R.S.), והוא מקיים מעבדות מחקר ומרכזי מחקר בכל תחומי המדע על פני המדינה ומשפיע עליהם כסף ביד מלך. מרפו ה-T.L.F.³⁸, שנוסד בעקבות החלטות פניוס שטראסבורג בעיר השדה נאנסי בסוף 1960 במעמד של מעבדת חוץ המסונפת ל-C.N.R.S., רק לעתים רחוקות, כמדומה, נתלבט בחשש שיצמצמו את תקציביו. הוא נתרחב במהירות בכוח אדם ובבניינים. פיוס מערכת המילון שוכנת בבניין יפה בעל ארבע קומות, על שטח כולל של 2.527 מ"מ³⁹, ו-15 ראשי מדורים מנצחים בו על המלאכה, הנעשית בידי צות של כ-120 איש: שירותי המערכת מועסקים בהם עובדים במספרים אלה: אנשי קבוצת הניתוח הסינפוני — 27; אנשי קבוצת הניתוח הדיאכרוני — 10; הפונטיקה והאורתוגרפיה — 1; הדוקומנטאציה — 7; הספרייה וההוצאה לאור — 7; העריכה, הווקאבולאר, התיאום — 3; השירות הטכני של כתבי-יד וגיליונות דפוס — 4; המזכירות

37. על המעבדה הזאת ר' צרפתי, עמ' 93-95.

38. בשמ' המלא: Centre pour un Trésor de la Langue Française.

39. "la Maison du Trésor"; וכבר מתכננים אגף נוסף של 630 מ"מ בקירוב.

המדעית — 14. בשירותי הניקוב מועסקים 16 אנשים. בשירותי האלקטרוניקה — 13. בשירותים הפלליים (תחזוקה וכו') — 12⁴⁰. בידי מרפו ה-T.L.F., מאז 1965, מחשב אלקטרוני רב-עצמה מסוג Bull Gamma 60. במרפו מצויים כמיליון שתי סדנות ניקוב, עם 42 מנקבות מסוג Flexowriter Friler, ספרייה המחזיקה 10,000 ספר, מכונות צילום, בית מלאכה לכריכה ועוד (אימבס BSL).

ו. המילון ורוחו

אף על פי שהעושים מרובים והעשייה מורכבת, התמונה המתקבלת היא של מילון הטבוע בחותם האחדות — אותה אחדות שברב-גונית, שמגדירים בה את היפה. שני עקרונות חשובים — מנוגדים לכאורה, אך, באמת, משלימים אהדדי — הנחו את העורכים, כדבריהם: קפדנות וגמישות. קפדנות מירבית בייחוד בשעת הטיפול בדוקומנטאציה, ופתיחות להסתגל לחידושי הבלשנות ולתביעות הזמן. בכל זאת, דומה כי יחסם לנורמאטיביות שואב מן הקפדנות יותר משהוא מבקש לשאוב מן הגמישות. המילונאי הצרפתי, כבלשן מודרני, שינה כבר מדרך ראשונים; הוא איננו אוסר או מתיר, אך הוא מציע את הלשון הראויה ליצג את גאון האומה ואת גאון עצמה במבחר קפדני משלו: "...ניסינו... להאיר את השפה גם כמכונות לשם עצמה, כלומר, יפה במקצביה, במעלת דימויה או, בהיפך, בריקות דימויה... בקיצור, רצינו להראות את הלשון כמכשיר של הבעה ולא רק ככלי של תקשורת..." (מבוא, עמ' XL). בהנחות נוסח "הדוגמאות אינן רק הוכחות, אלא גם דגמים אפשריים למבנים דומים" (שם, עמ' XVI) יש משום חיפוש "הערובה הטובה ביותר לתקינות השפה ולצחותה ומבעד להן לחופש היצירה, שמתאפשר או מתעודד מיד הלשון" (שם). אימבס מייחד דברי הערכה למילונים שקדמו ל-T.L.F. (עמ' XXI). אצל רובם מופיעות כבר, במידה זו או זו, דרכי העשייה החדשות, ולכן אימבס רואה את עיקר חידושו של T.L.F. בהעמקת התכונות הללו. יש לעתים רושם, שהוא מתגונן — בעונה רבה — מפני המערערים על זכות קיומו של מילון נוסף. אולי בדבר הפולל הזה צריך לשפוט את ערכו של המפעל: המשתקפת ממנו בבואת האישיות התרבותית של העם שהעמידו אם לאו? נדמה, שבמילון שלנו התשובה חיובית: המורשת ההומאניסטית הצרפתית מונחת לפנינו גם בארגון, גם בצורה וגם פתוכן, במובאות מרוב תחומי הספרות והחיים, ושמות דגולים חותמים כל קטע. ומהודאת בעל מילון (מבוא, עמ' XVIII) אנו למדים, שהספר יועד לאיש העילית, למשפיל המודרני, המנסה להשתלט על תרבות זמננו, כשהוא מצויד בכלי ההומאניזם המסורתי, אך המוסיף עליהם מידה גוברת של מדע וטכניקה. אי-הותרנות שאפיינה תמיד את ההשקפות הלשוניות של

40. מספרים אלה לקוחים מרשימה שמית של העובדים, המובאת בפתח הפרק השלישי. כמה מן

האנשים מסומן שהפסיקו עבודתם במרפו (אחרים נצטרפו?). בסך הכול המצוי אינו רחוק מן החזוי —

150 עובדים (ר' אימבס BSL).

הצרפתים מתבטאת כאן — אולי במידה שתסתייג ממנה הפלשנות המודרנית — לא רק בקביעת רמת הקהל שיועד לו המילון, אלא גם, עדיין, בהעדפה כמעט ייחודית של הלשון הפתובה על הלשון המדוברת (מבוא, עמ' XXX-XXIX) ובקיום פער בולט בין הלשון "הספרותית" ובין השפה "הטכנית".

חיבור גדול כזה, אין ספק, אי אפשר שפולם יספיקו בפול לדרך שהלכו בה העושים. מקצת טענות הביקורת שנכתבו הזכרתי בהערות. הללו נסבו בעיקר על עניינים שבשיטה. אפס נאמרו גם דברים שנגעו בפרטים, ובהם מחלוקת על הגדרותיהן של תיבות; על דחיתן (או קבלתן) של מלים בוזקבולאר; על ניצול יתר של (או התעלמות מן) מלים "אזוריות"; על הניתוח הסמנטי של ערך פלוני; על תיבה מסוימת שמשמעה העיקרי בתחומים הטכניים, ואילו המילון הדגימה אך ע"פ הטקסטים "הספרותיים" (ראה וגנר, בייחוד עמ' 178-184; זול, שסקירתו נוקטת נימה ביקורתית בדרך כלל). ואפשר למצוא אפילו פגיונות מקריות באחידות השיטה, כגון סטייה מנהוג סימון השייכויות הסינטאגמטיות או הפאראדיגמטיות במובאות שליד הערך *acharné* "עקשן, מתמיד". כל אלה מזכירים, כמובן, את הרעיון היסודי, כי שומה על האדם לרדוף תדיר אחרי שיפור הישגיו, ואפילו הם מן המרשימים ביותר.

נספח :

בשעת הגהת המאמר הגיע לידנו הכרך הרביעי של (Badinage—Cage) 1975, 1 vol. T.L.F. in XXIV—1166 p. כך זה איננו שונה הרבה מקודמיו, אולם בדברי ההקדמה אימבס מונה כמה צמצומים נוספים, המתחייבים מן הצורך לעמוד במתכונת הפמותית שנקבעה. עיקר הצמצומים, שישפיעו, כדבריו, בייחוד החל בכרך החמישי, הרי הם בתחום הדוגמאות וההערות הפיזיולוגרפיות, הפונטיות והאטימולוגיות; לעומת זאת יורחב הטיפול בשמות נגזרים ובמלים אזוריות, וכבר תרמו לכרך הנוכחי, בהצעה ובעצה, מלומדים מפלגיה ומשויצריה, בענייני הצרפתית המשמשת בארצות אלה. בכרך הזה מובאת רשימה משלימה (עמ' IX—XVII) של מחקרים מצוטטים (ר' הערה 15). כמו כן ניתן (עמ' 1159—1166) מפתח המלים שאינן נמצאות לפי סדר האלף-בית בארבעת הכרכים הראשונים של T.L.F. ליד כל תיבה פזאת מצוין הערך שאפשר למצוא בו (בהערות, מה שמסומן R, או ברשימת הנגזרים וכיו"ב). למשל, המלה Butagaz "גז בוסן" מופיעה בערך Butane "בוטן" בהערה.

אולי יש מן הפשורה בדברי אימבס בהקדמה לכרך הזה, שעבודת צות T.L.F. במיון ובעיבוד המקורות למילוני יתר התקופות התקדמה רבות, וכבר היא משרתת חוקרים, שבאים מפל קצוי העולם לחפש נתונים בכרסטס המפרז; עתה מתכננים מחקרים טכניים חדישים, שיאפשרו בקרוב לענות על שאלות חוקרים גם ממרחק, ובפרטים אלה מתגשם והולך יעודו הפללי של המילון.

מילון של שרשים שמיים, אות א

DAVID COHEN, *DICTIONNAIRE DES RACINES SÉMITIQUES ou attestées dans les langues sémitiques*, Comprenant un fichier comparatif de Jean Cantineau, Fascicule 1: 'H — 'TN, Paris—La Haye, Mouton, 1970, pp. xxxiv, 36.

בתחילת ההקדמה (עמ' VII) מצהיר המחבר, כי המילון שלפנינו אינו מילון אטימולוגי. למרות זאת רבה תשומת הלב המוקדשת לאטימולוגיה. השרשים ההומונימיים השונים מובאים לראשונה (לפי הסדר אכדית, אוגריתית, אמורית, כנענית על ענפיה, ארמית על ענפיה, ערבית, לשונות ערב הדרומית, חבשית על ענפיה) ממוספרים (1, 2, 3 וכו'), כשהכונה (ע' בהקדמה שם) להביא באופן סיסטמאטי את הצורות המתועדות באכדית, באוגריתית, בפניקית, בפוגית, במואבית, בעברית ובשונות דרום ערב; אולם גם הלשונות האחרות הובאו בחשבון. הערבית בעלת אוצר המלים העצום, הארמית (בייחוד של הכתובות, הארמית-היהודית, הסורית והמנדעית). מבין השפות החבשיות נוצלו בעיקר געז, תגרי והאמהרית. אחרי הבאת החומר כולו בא, מופרד בסימן מיוחד, החומר הנורוני במידת הצורך, שוב ממוספר בהתאם לחלק הראשון של הערך. דרך זו שקופה וברורה ומאפשרת דיון בהיר וקצר למשל בפעיה החזרת ונשנית, אם אכן שרשים אלו הומונימיים מבחינה היסטורית או שמא יש ביניהם קשר היסטורי ויש לכן לראותם מבחינה היסטורית כפוליסמיים. על פן ממלא המילון שלפנינו חסר בשביל המתעניין בלשונות השמיות בכלל ובעברית בפרט, שהורגש זה כבר, ואנו אסירי תודה למחבר על שהעניק לנו את הספר הזה.

מאליו יובן, כי ערכו של מילון מעין זה הוא פועל יוצא של מידת הדיוק שבפרסיו. כרך א' של המילון, הכולל את כל אות א', אינו נקי כלל מחוסר דיוקים. להלן ניתן רשימה של חוסר-דיוקים, טעויות, השמטות וכו'; רשימה זו אינה תוצאה של קריאה שיטתית, אלא פרי קריאה מקרית בלבד, ויש להניח, שאפשר להגדילה בלא קושי. על פן יש לקוות, כי מילון חשוב מעין זה, לכשיצא במהדורה שנייה, לא יופיע בדפוס צילום, אלא במהדורה מתוקנת ממש, שיוכנסו לתוכה תיקונים מעין אלו, שאציע להלן.

עמ' X: ברשימת הסימנים חסר $\approx \approx$ הפותח ערכים של מלים ממוצא לא-

עמ' XI: נראה לי, כי תעתיק האות האוגריתית, המקבילה לפעמים ל־ד' פרוטושמית, ב־ש, ולא ב־ד', בלתי־מוצלח מאוד. התוצאה היא למשל, כי השורש האוגריתי אח־ד' מתועתק עמ' 15 כ־אח־ש' ומופרד מ־אח־ד' (ועי' גם להלן). באותו הזמן עצמו מתעתק כהן את האות האוגריתית, המקבילה מבחינה גיורנית ל־ת' פרוטושמית, ב־ת' לסי הגיורן, אף כי הוא מתועתק לאכדית תמיד ב־ש' ימנית. אגב, את האות האוגריתית, המקבילה בגיורן ל־ש' ימנית ושמאלית, הוא מתעתק ב־ש' שמאלית. המקובל (אמנם לא בצרפת) הוא לתעתק אות זו ב־ש' ימנית, את האות, המקבילה ל־ד', ב־ד', ואת המקבילה ל־ת' ב־ת'. במילוק, העוסק כל כך הרבה באטימולוגיה, יש לתעתיק האטימולוגי הזה יתרונות לא־מבוטלים.

עמ' XVI: Herozoicon, קרא Hierozoicon.

עמ' XIX: הדקדוק העברי של איוואלד, שיצא ב־1870, הוא המהדורה השמינית. מקום ההופעה הוא גטינגן.

עמ' XXI: לגבי ספרו של הופמן חסרים מקום ההופעה והשנה. GSAI – מצוטט גם כ־GSA (עמ' 4, סוף ערך אבל). – איני מבין, מדוע מרבה כהן להשתמש בספרו הנרוע של גיום.

עמ' XXII: ספרו של הולדיי דן בשורש šūbh ולא בשורש šubḥ.

עמ' 1: שורש אבב 2: אב (א' צרויה) מתועד (בנטייה) במקרא ולא רק בעברית המשנה (אגב, הניע הזמן, לכנות בשם ׳העברית החדשה׳ את העברית ׳הישראלית׳ ולא לשון חז׳ל, שמוטב לקרוא ׳עברית בינונית׳). – אב (א' חרוקה) האוגריתית ׳נֻצֵץ, (אבן) יקרה׳ אינה מן השורש הנידון. הפועל המקביל לו באכדית הוא ebēbu, והתנועה e (ולא a) מוכיחה, כי פ' הפועל לא התפתחה מגרונית, אלא מלועית. על כורחנו נראה במלה האוגריתית מלה שאולה מן האכדית, שהרי באוגריתית לא נעתקו הלועזיות ל־א, אלא באכדית בלבד.

עמ' 2: שורש אבד, 1: חסרה הסורית. שם, 2: עֲדִי אוֹבֵד (במדבר כד, כ) בהוראת ׳לתמיד׳ אינו מתיישב עם הפשט, עי' Loe.—Bl. בערכו.

עמ' 3: שורש אבל, 1: המלה האוגריתית הייתה צריכה להיות מובאת לכל היותר בסימן שאלה; ואכן, כהן עצמו מסתייג ממנה בחלק הגורני.

עמ' 4: שורש אבל, 6: CHAPS, קרא CHAJES. – שורש אבן, 1, גיורן: אין כל סיבה להניח, כי אבן הנפוצה בארמית שאולה מן העברית. יש לי הרשם, כי כהן הוטעה עי' דברי אישודד, החושב את המלה בסורית לשאולה מן העברית (מובא במילונו של ברוקלמן, בערכו). – על אבאן הערבית עי' גם Nöldeke, Zur Grammatik ... עמ' 24, הע' 3.

עמ' 5: שורש אבן, 1: מראה המקום מספרו של לגרד הוא עמ' 124 (ולא 24). – שורש אבר, 1: *אָבִיר העברי הוא בחירק מלא.

עמ' 7: שורש אגן, 1, גיזרון: מוטב היה לצטט לגבי אגן באוגריתית (א') פתוחה; הפתח חסר אצל כהן) את מילונו של גורדון ולא את זה של אייסטלייטנר, שהרי אייסטלייטנר מציג גיזרון שונה. – שורש אגר: ההוראה "שכר" נשתרבה מ-1 ל-2.

עמ' 8: שורש אדב, 2: מוטב להביא לאָדיב במקום אָדיב, כדי שעובדת היותו מקור הפעיל תבלוט מיד.

עמ' 10: שורש אדר, 7: בארמית יהודית ובסורית בדלת קמוצה.
עמ' 11: שורש אהל, 1, גיזרון: הפועל העברי גזור-השם מ-אוהל משמש לא רק בקל, אלא גם בפיעל (יָהֵל = יָאָהֵל).

עמ' 12: שורש אזח: חסר "אזח" שבלשון חכמים. – שורש אול 1: גיזרון מול העברי משורש זה (למרות הכתיב הבודד מואל) אינו ודאי כלל (אם כי הוא אפשרי).

עמ' 14: דרך ההסבה למקומות אחרים אינה מוצלחת תמיד. מן הראוי היה להסב בבירור לשרוש אול = הלך. – שורש אחד, 1: הדעה המקובלת היא, כי חידה העברית שאולה מן הארמית (אחידא) ושתיהן גזרות מן השורש אח'ד' הפרוטושמי. עי' למשל בספרו של ואגנר על ארמאסימים במקרא בערפו. אגב, אף כי ספרו של ואגנר מצוטט ברשימת הקיצורים, אין כהן מרבה להודקק לו. כך חסר הוא בערך אשף ובערך אכף, אף כי במקום האחרון הוא מזכיר את ספרו הישן יותר של קאוטש על הארמאסימים במקרא. ועי' גם להלן ההערה לעמ' 27. – שורש אזק: הדין הגיזרני מוסב אל 1; אם אמנם יש לגזור את אזיקים משורש זק, הרי ערבית אזק אינה יכולה להיות קרובה למלה הגידונה (אלא אם היא שאולה מן העברית-הארמית; אולם זה אינו מסתבר).

עמ' 15: שורש אח'ש: אם אכן אח'שת האוגריתית הוראתה "קניין", הרי אין ספק, שהיא שייכת לשורש אח'ד' הפרוטושמי, עי' משיכ לעיל. אולם ספק גדול, אם אכן זו הוראת אח'שת. מאידך מסתבר, כי הטקסט הארכאי 75 (לפי מנייתו של גורדון) אכן משתמש בשורש אח'ש (יותר נכון: אח'ד', עי' משיכ לעיל) בהוראת אח'ד'. – שורש אח'ד': מבחינת הגיזרון אח'ד' 2 גזר מ-אח'ד' 1 (האכדית).

עמ' 17: שורש אילים: גם אולם משמש בעברית בהוראת חדר גדול. – שורש אים: לדעת ח' רבין (בספרו על הערבית המערבית העתיקה, עמ' 26) קשורים 1 ו-4; לדעתו (והשוה גם במילונו הערבי של נלדקה, בערפו) המלה היא ערבית דרומית ופירושה "שטן". – שורש אין: עיין גם שורש אנ'י, א'ינ'.

עמ' 18: שורש איש'ת: iṣū (התנועה הסופית ארוכה) האכדית פירושה "יש ל- ורק לשלילה יש גם הוראת "אין" ולא רק "אין ל-". בארמית חסרה לישא שבארמית העתיקה, "ממלכתי" נדפסה פעמיים, בפעם השנייה אחרי הערבית,

יחד עם יב. בעיית הגיזרון אינה מצטמצמת ב־ש לעומת ת', אלא יש להצביע גם על הקושי של חילופי א-י. נראה אפוא, כי יש להניח כפולה פרוטושמית: אִית־י לעמת יש. אנב, אין לדעתי ספק, כי הצורות החיוביות הערביות תנייניות הן. עמ' 20: שורש אלי, 1: סורית אליתא, הא' בסורית מורחית בפתח, עי' ברקלמן בערכו.

עמ' 21: שורש אלל, 5: אליל העברי הוא בחטף-סגול ולא בחטף-פתח; איני יודע, על מה מסתמך כהן בחשבו את הל' הראשונה שבסורית אלילא לכפולה. הרי הברה המכילה תנועה קצרה בסורית אחרי א בראש המלה אינה חייבת להיות סגורה.

עמ' 22: שורש א/המנ: מסתבר, כי לפחות 2 ו־3 קשורים בגיזרון (ואולי אף 1). – שורש אמל, 1: חסר 'אמולה' יחזקאל טז, ל.

עמ' 24: שורש אנ(י), א(י)ן, 2: לא מובן לי, מדוע צמצם כהן את תחולת 'אן- השוללת בערבית לביטוי 'אן...אֶל־לא דוקא.

עמ' 25: ערך אני, 1: אנייה בחטף-קמץ. – שם, 2: אִנִּי הערבית באה לא רק ב־א פתוחה, אלא גם ב־א חרוקה. – שם: חסרה הסבה לשורש אנ(י).

עמ' 26: שורש א/הנן, גיזרון, 1: הגיזרון הערבי המסורתי נראה לי מיותר. עמ' 27: שורש אסו/י, 2, גיזרון: השווה גם את ספרו של ואנר על הארמאסימים בערכו (כאמור, אין כהן מרבה להביא את ואנר, אף כי דוקא מבחינה ביבליוגראפית חשוב הוא; הוא חסר אף עמ' 28, ערך אפדן, ועמ' 32, ערך ארגו/מן).

עמ' 28: שורש אסר, 1: בעברית חסרים אָסיר, אֶסִּיר, אָסַר.

עמ' 30: חסר ערך אפריון. שורש א/וצל: חסר אצילי הארץ המקראי ו־יצול שבלשון חז"ל. שורש אצל: אָצַל העברי הוא שם־עצם פרטי, ואילו אציל (בהוראת נכבד, מיוחס) הוא ב־א קמוצה וב־צ פשוטה.

עמ' 32: שורש ארגו/מן: המלה 'ארמית' צריכה לקדום ל־תדמורית שבשורה הקודמת, ויש להעביר לשם גם את המנדעית. – שורש ארח', 2: מסתבר, כי ארח' הערבית 'לקבוע תאריך' היא > ורח', בעצם 'לקבוע את החודש'; על ה־א במקום ה־ו עי' בספרי על תיקונים מדומים, עמ' 56, מקום שמובאת גם ספרות נוספת. אם אכן נכונה הנחה זו, אין קשר למלה זו עם ארח' בערבית הדרומית בהוראת לקבוע.

עמ' 33: שורש ארי: חסרה הסבה ל־אר ו־ארו.

עמ' 34: שורש ארת', 1: המקובל הוא, לגזור תירוש וכו' משורש ורת'.

עמ' 35: שורש אשו/ו, 1: אשיה העברית היא בקמץ־קטן (השוה למשל רד־ק, בספר השרשים בערכו, המובא גם בידי מנחת שי). – שורש אשל: ערבית אסל יחוד, רומח, אסיל 'מוארך' אינם מובאים לא כאן ולא בשורש אסל. –

שורש א'ישר: אשר (נכון יותר אֶדֶר, ע' לעיל) האוגריתית אינה ודאית בהוראתה' כפי שמציין כהן עצמו; על כל פנים ד' (אצל כהן ש) מקבילה במלים שמיות ל-ד' פרוטושמית ובשום אופן לא ל-ש, ועל כן אין מקומה כאן. – שורש אשף: הכונה ב-קאוטש לדקדוק שלו (בניגוד לרשימת הקיצורים).

עמ' 36: שורש אשש, 1, גיזרון: מסתבר, כי אֶש גזורה משורש דו-עיצורי, שהושלם באופנים שונים. מן הראוי להזכיר אכדית išum בשמות עצם פרטיים, ע' (1961) 54 ZA, עמ' 262 ו-J. Bottero ב-Studi Semitici 1 (1948), עמ' 42–43. – שורש אתן: בגיזרון הוחלפו 1 ו-2; אשר ל-1, הצורה האוגריתית היא אתנת בסיומת נקבה; חסרה סורית אֶתְנָא ב-ת כפולה (וכך מניח נלדקה בדקדוק המנדעי עמ' 121 גם לגבי הצורה המנדעית; והשוה גם במילון המנדעי של דראור-מאצוך בערבו).

לעניין שני לוחות

ב"לשוננו" ל' (תשל"ו), עמ' 147, העיר מר א' קימרון על התפצלות משמעים שבין שתי הצורות, "לוחות" ו"לווחים"¹. בעל ההערה סבור, כי הצורה השנייה היא בחינת ארמיוס, וכראייה לכך הוא מביא *lê bin*, המזדמנת בארמית השומרונית. יש לציין בהקשר זה, כי אותה צורה עצמה מצויה בקטעי הגניזה של תרגום א"י², דב' ה, יט (עמ' 26): תָּרִין לִינְחִי קִנְמָה³. קימרון מזכיר אף את התיבה ט ו ר , שגם לה שתי צורות בארמית של השומרונים: *ṭibra* להר בכלל, כנגד *ṭūra* להר גריזים דוקא. שוב מעניין הממצא בתרגום א"י⁴ דב' כז, ד: קְטֹנְךָ [דעיבל . . .]. פידוע, גורס כאן נוסח השומרונים "בהר גריזים" במקום "בהר עיבל" של נוסח המסורה. מצד שני, לשם ציון הר סיני משמש טוֹרָה שתי פעמים: דב' ה, יט; שם שם, כ (עמ' 26).

1. כבר הוזכר הדבר בספרו של אבא בנדויד, לשון המקרא ולשון חכמים, כרך א' (תל אביב, תשכ"ו), עמ' 278.

2. P. Kahle, *Masoreten des Westens II* (Stuttgart, 1930).

3. אך בקטע אחר מתוך אותו האוסף אתה מוצא (שם' כ, ב, עמ' 58) לִינְחִי קִנְמָה, אם אמנם אפשר להסתמך על הניקוד.

4. צורת הריבוי פגון טוֹנְרִיָא (בר' ז, יט, עמ' 15 ועוד) היא מן המפורסמות. לעומתה מצויה מורפמה שנייה, טוֹרִי, צורת הנסמך (בר' ח, ד, עמ' 16). לדעת פסחב שירות אלה אין הן נבדלות מבחינת משמעותן.

הערות לשורש קנן/כנן

(לשוננו מ', חוב' ב', 95 ואילך)

במאמרם היפה "השורש כ נ נ בלשון חז"ל באנאלוגיה לאפדית", מעלים מ' מורשת ו' קליין עובדות מעניינות על שורש זה מן הבחינה הפונטית והסמאנטית. יורשו לי כמה הערות והשלמות.

בעמ' 100 ואילך מראים המתפרים, שלשורש כ נ נ הייתה גם הצורה ק נ נ. ואולם אין זה "מעטק פ < ק", כדבריהם, אלא לפי התמונה האטימולוגית הפללית יש לראות במקרים כאלה את העיצור הנחצי פעיקר, ואת הצורה השנייה כתוצאה של ביטול הנחציות. הנו"ן היא אחת הפונימות המשפיעות בכיוון זה.

בעמ' 112 ואילך הם מעלים את השאלה, אם השורש הגיע ללשון חז"ל ולאפדית כאחד פירושה מן השמית הקדומה, או שהעברית שאלה אותו מן האפדית. מסקנתם היא: "האפשרות שהפועל 'כנן' היה בשימוש בעברית הקדומה [אינה]¹ נראית לנו סבירה מפמה טעמים". אחד הטעמים מפורט באותו עמוד, והוא שאין לשורש נציגים בשאר השפות השמיות (חוץ מן המנדעית), כגון בערבית. ואולם בצורתו ק נ נ קיים שורש זה בערבית בשה"ע ^{قنة} "גדיל אחד מגדילי החבל", ולפי דעה אחת, במיוחד פשהחבל עשוי ליה של תמרים. והרי שיוזר של חבל הוא פעולה של פריכה. יש קשרים אטימולוגיים נוספים, שאין כאן המקום לפרטם.

הימצאות המלה בשפות שמיות אחרות ממעטת את סבירות ההנחה, שהמלה שאולה היא בעברית, אך כשלעצמה אינה מונעת הנחה זו. היא גם אינה מתבטלת לאור העובדה, שהמחברים עומדים עליה בעמ' 114, שבימי התפתחות לשון חז"ל, היינו בימי בית שני, כבר לא הייתה האפדית לשון מדוברת. אמנם קשה להסכים לרעיונם של המחברים, שהדבר שגרם לקבלת מלה אפדית לעברית בתקופה זו הייתה שמירתה של האפדית אצל "מלומדים, כהנים ואסטרונומים". יש כאן אותה דעה, שלשם העברת מלים דרוש שהלשון הנותנת תהיה לשון יוקרה, כמו בדבריו של י"מ גרינץ ז"ל באותה חוברת, עמ' 155. אם אכן נשאלה המלה מן האפדית ישירות, ודאי היו בפי העם בארץ בבל עוד מלים אפדיות רבות (כמו המלים הארמיות והפנעניות שבפי איברי סוריה והלבנון), שלא הגיעו לטקסטים ארמיים כתובים שנשמרו לנו, ומה עוד שמלשונם הארמית של עובדי האלילים הבבליים בימי המשנה והתלמוד נשארו לנו כמעט רק כתובות מאגיות.

אך קשה מפולם לקבל את הטעם השלישי, המפורט בעמ' 111-112, לפני המשפט המובא למעלה: שלאחרונה נתרופפה "האמונה", "פי מלים נדירות מתקופת המקרא, אשר בדרך מקרה לא נכללו באוצר המלים של הספרות המקראית . . . נתגלו לראשונה בלשון התנאים". כהוכחה מובא מיעוט המלים הנוספות, שנתגלו בכתובות שמימי המקרא. אוצר המלים שבמקרא 8,000 בערך, ובמניין זה אחוז ניכר של מלים נרדפות וצורות שונות של

1 כצ"ל. בדפוס נשמטה מלת השלילה, אך נחיצותה ברורה על פי ההקשר. [גם המחברים העירו

אותה מלה, היינו מספר המושגים פחות משמונת אלפים. משערים, שאדם רגיל משתמש באוצר מלים פעיל של 25,000 מלים, ולשונות ספרותיות מוסיפות על מספר בסיסי זה במידה ניכרת. ריבוי המלים הנדרפות מראה, שלשון הספרות המקראית הייתה עשירה במלים. מספרן המצומצם של המלים במקרא נובע מהגבלת הנושאים ומסיבות של טעם ספרותי, ומייצג פחות משליש אוצר המלים שהיה ידוע לאנשי התקופה, ואולי הרבה פחות משליש. גם הפתובות עוסקות בנושאים מוגבלים, וכתובות בלשון פורמאלית, ואין כל סיבה או אפשרות, שמחוכן ייתוספו מאות מלים שהיו בשימוש. המלים, שאינן מופיעות במקרא, לא היו דווקא מלים "נדירות", אלא כמה מהן היו אולי בין המלים השכיחות יחסית בלשון הדיבור או בסגנון מכתבים, חשבונות, וכיו"ב. גם המלים היחידאיות שבמקרא לא היו מלים נדירות בלשון שמחוץ לספרות המקראית. רשימות השכיחות מכינים כיום על פי שיקולים מחמירים של בחירה מקרית ויציגה, ואין להניח, שהמקרא היה מספק דרישות פאלה! לכל השיקולים הללו מיתוספת האפשרות הסבירה, שבלשון הדיבור העממי בערים ובכפרים התהלכו מלים רבות, שלא הפירן מקומן בטקסט ספרותי.

יש לשער, שהמחברים, שאחד מהם היה תלמיד מובהק של פרופ' קוטשר ז"ל, מחזיקים בדעה, שלשון חז"ל צמחה מלשון העם המדוברת, שהמשיכה את לשון הדבור שבימי בית ראשון. אך דעה זו אינה מתיישבת עם האמונה, שאכן מה שנמצא במקרא, הוא כל הלשון כולה שבימי בית ראשון, או אף 90% ממנה. היא ממש דורשת את ההנחה, שבמקביל לספרות הפתובה שבידינו ולזו שאבדה, ירד מדור לדור גם זרם אדיר של חומר לשוני, שכל קיומו לא היה אלא בעל-פה. אין שום סיבה, שפועל כמו ק נ נ / כ נ נ לא נישא מימי בית ראשון אל ימי המשנה בתוך זרם זה. מובן מאליו, שאין זו הוכחה, שהפועל הנ"ל לא נשאל מן האפדיה בימי בית שני, אך אין להביא טענה בעד או נגד שאילה משיקולים מן הסוג הנזכר.

מלשון הפשיטתא

א. על המבנה מסוג "התחיל הולך"

כבר פתב חנוך ילון ז"ל (ראה "פרקי לשון", ירושלים, תשל"א, עמ' 21, 33—34), בדברו על "עתיד" שאחריו בינוני, כי ייתכנו כמה קונסטרוקציות: א. "עתידה אמי שתלד בן"; "עתידים ההרים שיטיפו לכם עסיס"; ב. "עתידין בניך ליאחו בעונות ולהסתבך בצרות"; ג. "עתידים בניך נאחזים". הדברים נאמרו, למעשה, כבר בשנת תרפ"ה, וכמה שנים אחר כך ציין ילון, כי הפועל שרי בסורית דומה ל"עתיד" שלנו. ואלה כמה מהדוגמאות שהביא: א. שרי למקעא; ב. שרי דנאמר; ג. שריו אנשין רקין. וילון מוסיף: "בעברית: התחיל לעשות (שגור); ומצוי הרבה: התחיל עושה...".

ראוי לציין כאן, כי בניגוד למצוי בסורית בכלל, הרי בתרגום הפשיטתא לחומש כמעט לא מצוי המבנה מסוג "התחיל הולך". אולי הורגש המבנה פסגנון מאוחר, ומשום כך לא נשתמשו בו בתרגום לשון המקרא. בסך הפול יש בתרגום לתורה שתיים-שלוש דוגמאות מסוג זה. מראי המקומות הם: דב' א, ה: שרי מושא ממשק נמוסא הנא — 'החל משה באר את התורה הזאת'; ואפשר גם בר' ח, ג: והפכו מיא מן ארעא הפכין ואזלין — 'וישובו המים מעל הארץ הלוך ושוב'.

דרך ההפעה השגורה ביותר היא עם המקור הנטוי, כגון בר' כד, מה: שלמת למללו — 'אכלה לדבר', שהוא תרגום מדויק למבנה העברי. כמה מראי מקומות: בר' כד, מג; כה, כב; כז, א, ה, ה, ל; כח, ה, כ; כט, ז.

דרך נוספת היא לפי המבנה 'התחיל שילך'. מעניין, שמבנה זה רגיל דווקא בפעלים יוצאים. למשל, בר' ב, טו: ושבעה בפרדיסא דעדן דנפליהויה ונטריהויה — 'ויניחיהו בגן עדן לעבדה ולשמרה'; בר' יח, טז: ואברהם אזל עמהון דנלוא אנון — 'ואברהם הלך עמם לשלחם'; בר' יט, כב: מטל דלא משכח אנא דאעבד מדם — 'כי לא אוכל לעשות דבר' (מעניין, שבפסוק יט מצוי אותו צירוף במבנה אחר: ואנא לא משכח אנא למתפלטו — 'ואנכי לא אוכל להמלט'. אפשר שיש כאן הבדל בין פועל עומד ליוצא, או שמא זה עניין של גיוון).

1. אגב, דווקא עם הפועל שבק יש דוגמאות הרבה ב"ברית החדשה" בצירוף בינוני, ראה

ב. מקומו של "פל" הנטוי

מקומם ומעמדם של כמה מבנים של מגדירי השם בסורית ובארמית אינם ניתנים תמיד להגדרות מדויקות. הסוגים העיקריים של מגדירי השם הם: הפינוי הרומז, המספר ו"כל". נשתדל להוכיח, כי עד כמה שהדבר נוגע לסוג השלישי, פל, אפשר לקבוע כמה כללים. עוד כדאי להעיר, כי בעניין זה אין מקום להשוואה עם העברית; שהרי אם בסורית אפשר לומר "יומא כלה" ו"כלה יומא", הנה בעברית יכולים אנו לומר "היום פלו" בלבד, ולא "פלו היום". אבל אפשר לטעון, שהסורית מושפעת מן העברית בכך, ש"פל" קודם לגרעין כבעברית, אע"פ שהצורה אינה זהה. נלדקה פותב, שלעתים קרובות יכול פל בלנית פינויי הגוף להופיע כתמורה, לפני שם-העצם או לאחריו. בחינה של תרגום הפשיטתא לחומש תראה, ש"פל" מקדים תמיד את הגרעין, וזולת המקרים הבאים:

א. כאשר הגרעין הוא צירוף סמיכות, שבו אבר ב' גם הוא צירוף סמיכות או משפט לואי. דוגמאות — ויקרא ד, ח: ותרבא כלה דתורא דחטהא — "ואת כל חלב פר החטאת" (אבל בסופו של אותו פסוק: וכלה תרבא דעל גויא — "ואת כל החלב אשר על הקרב"); בראשית ג, ב: דמן פארי אילנא דבפרדיסא כלהון נאכול — "מפרי עץ הגן נאכל" (כאן תיבת פל אינה בעברית, והיא תוספת של הפשיטתא. לעומת זאת בפסוק הבא, בר' ב, טז, הפשיטתא שומרת על סדר המלים בעברית, אע"פ שפאן כל נטוי, וכאן נסמך, כפי שהערנו: כלהון אילנא דבפרדיסא — "מפל עץ הגן"). אם הגרעין הוא צירוף סמיכות בן שני אברים בלבד, יבוא כל לפני הגרעין. יוצא מן הכלל מצוי בבר' מא, לו: דנהוין בארעא כלה דמצרין — "אשר תהיין בארץ מצרים". אין זה תרגום מילולי של המקור העברי, כיון שאין פל במקור העברי. אבל "פל ארץ מצרים" מיתרגם תמיד: כלה ארעא דמצרין (השוה שם שם, כט, נד, נה). אולי אפשר להניח, שבכל מקום שלא היה בו לפני המתרגם פל בעברית, ראה עצמו חפשי לסטות מסדר המלים העברי (ראה, למשל, במ' כ, יא). לפיכך נראה, שמקומו של פל מושפע מן העברית, לכל הפחות לגבי הדוגמאות, שהגרעין מורפב ממלה אחת בלבד.

ב. כאשר הגרעין מורפב משם-עצם ומפינוי רומז.

ארבעה סוגי מבנים ייתכנו כאן: (1) הנא כלה יומא; (2) יומא הנא כלה; (3) כלה יומא הנא; (4) כלה הנא יומא. לא מצינו מבנים מסוג "יומא כלה הנא" או "הנא יומא כלה".

כמה דוגמאות :

1. T. Nöldeke, *Kurzgefasste Syrische Grammatik* (מהדורה ב, דארמשטאט, 1969).

סעיף 218.

2. *Translatio syra Pescitto ... ex codice Ambrosiano* (מילאנו, 1976).

(1) בר' לא, א: קנא הנא כלה קנינא — "עשה את כל הפכד הזה" (לפי הקודקס האמברוזיאני²; במהד' ל³ וכן מהדורות אורמי ומוצול הנוסח הוא: הנא קנינא כלה); וי' יח, כו: הלין כלהון חטהא — "מפל התועבות האלה"; במ' ה, ל: הנא כלה נמוסא — "כל התורה הזאת".

(2) בר' לג, ח: אימכא לך משריתא הדא כלה — "מי לך כל המחנה הזה" (גם כאן הגרסה היא לפי הקודקס האמברוזיאני, לי, אורמי ומוצול גורסים: הדא כלה משריתא); שמ' יא, ח: עמא הנא כלה — "וכל העם".

(3) שמ' י, יג: כלה איממא הו — "כל היום ההוא"; שמ' יא, ח: כלהון עבדיך הלין — "כל עבדיך אלה" (בקבוצה (2) למעלה מצינו מבנה שונה, שאפשר להסבירו פגיון⁴); שמ' יז, ז: כלהון פתגמא הלין — "כל הדברים האלה" (השוה שמ' כד, ח). (4) דוגמאות לסוג זה מצויות רק בספר דברים. ג, כא: לכלהין הלין מלכותא — "לכל הממלכות" (יושם לב לתוספת "הלין", שאינה בעברית. יוצא אפוא, שבדרך כלל הפשיטתא שומרת על סדר המלים העברי. גרסת לי, אורמי ומוצול היא: להלין כלהין מלכותא); ו, כה (ולרוב): כלה הנא פוקדנא — "את כל המצוה הזאת" (נוסח לי, אורמי ומוצול הוא: פוקדנא הנא כלה).

הדוגמאות לקבוצה (2) נדירות הן; לפיכך עדיין יכולים אנו לטעון ש"כל" קודם לגרעין.

ג. כאשר הגרעין הוא פיוני רומי.

נראה, שבהשפעת המבנה מסוג הנא כלה יומא עשוי כל לבוא אחר הפיוני הרומי, גם כשזה האחרון משמש כגרעין — וי' י, יט: ומטיני הלין כלהין (כלהין נוסף בתרגום) — "ותקראנה אותי כאלה"; וי' יח, כד: הלין כלהין — "בכל אלה"; בר' מא, לט: הדא כלה — "את כל זאת" (אבל גם כאן תקדם מלת כל בדרך כלל, ראה דרך משל בר' י, כט; כה, ד).

ד. לבד ממה שנוכר בשלושת הסעיפים הקודמים מצויות דוגמאות ספורות בלבד, שבהן כל מאוחר: וי' ח, כא: ואסקה מושא לדכרא כלה — "ויקטר משה את כל האיל"; במ' יד, כא: ואתמלי שובחנה דמריא בארעא כלה — "וימלא כבוד ה' את כל הארץ".

3. S. Lee — G.E. Barnes, *Pentateuchus Syriace* (לונדון, 1914).

4. השוה את מאמרו של כותב טורים אלה, "Problèmes de variation dans la traduction de la Peschitta sur le Pentateuque", *Semitica* 25 (1975).

5. הדברים שלעיל יכולים לשמש תרומה לבעיה הפלית של מגדיר השם. טאקאמיצו מוראוקה, במאמרו "Remarks on the syntax of some types of noun modifier in Syriac" (*Journal of Near Eastern Studies* 1972, 3), וכן בשאלת המספרים, וכן בשאלת התואר עם הפיוני הרומי, כשהם מגדירים שם-עצם. השוה גם את מאמרי: "The position of the demonstrative pronoun in Syriac" (*JNES* 1975, 2).

קרא(ים)=בנ(י) מקרא ; בעל(י) מקרא

במאמרה "משקלו של השם 'קראי'", לשוננו, לח, עמ' 181-182, מציעה א' ליונשטם לקיים את הגירוזן של קראי "מלשון קרא — פסוק, כלומר המסתמכים על הכתוב בלבד, ולא על התורה המסורה בע"פ" (השוה "תלמוד+י"="תלמודי", שיש לה פמוכן משמעות אחרת), ובניגוד לשני גירוזנים הנזכרים שם, מלשון קרא (=קורא). גירוזן זה הציע טור-סיני ז"ל בערך קראי במילון בן-יהודה. הגב' ליונשטם מביאה את דבריו, אשר בהם הוא מתקן את הקריאה המקובלת קראי, בקו"ף קמוצה, מנקד קראי, בקו"ף שואית, ומעיר, "פי השם נגזר מן קרא, במשמעות 'מקרא', ואין תנועת a במסורת המלה בלעזים אלא מבטא השוא על פי תנועת ההברה שאחריו." הגב' ליונשטם באה להציע שני פירושים להתפתחות מן קראי אל קראי.

ויש לציין כאן, שהגירוזן שמציע טור-סיני מלשון קרא (= "מקרא") נראה חשוד מניה וביה. פשנקראו בני הפת "בני מקרא" או "בעלי מקרא", מסתבר, שהכונה בתיבת "מקרא" לחנ"ך פולו, ולא לפסוק מפסוקיו. אך לפי המילונים אין פונת קרא אלא כתוב אחד בלבד, ואינו חל על המקרא פולו. שנית, "קרא=פסוק" היא ארמית, הידועה לנו מספרות חז"ל, וקצת תמה, שלא יכוננו הקראים בשם עברית. והעיקר, בכתיבים קדומים על יד (או, תחילה, במקום?) צורת היחיד קראי אנו מוצאים את הצורה קרא. וכן כבר כתב פינסקר, ליקוטי קדמוניות, א, עמ' טז: "שכבר בימים הקדמונים היו קצת הענניים חותמים עצמם קרא או קראי, כמו בן משיח קרא, משה דרעי הקראי" (פיזור האותיות הוא של פינסקר). ועיין שם מה שפירש במובן "קראי", וכן את מראי המקומות שציין. (והשוה ב"אוצר ישראל", כרך 9, עמ' 209, ערך "קראים").

הצורה קרא במקום "קראי" שכיחה בתעודות הגניזה הקהירית. אין לפניי רשימה מיוחדת על הימצאה, אך אציין כאן שלושה מקורות, שיספיקו לחזק את הצורה:

1. אך פרכתה בצדה. הדוגמה היחידה של קרא, בקו"ף שואית, בעברית (במובן פסוק, שאולה מן הארמית), שהובאה במילון בן-יהודה היא מחתימת האשכול של יהודה הדסי. הגב' ליונשטם סומכת את גירוזנו של טור-סיני על הדמיון שבין הצירוף "קראי" ו"בן מקרא" לבין צירופים כמו "מאבי" ו"בן מאב". על זה כבר הודחה, בהערה 5 של מאמרה, בקושי, שהיינו מצפים להקבלה "בן מקרא // מקראי" או "קראי // בן קרא". יש עוד לציין, כי באמת אין הדברים דומים, כי "בן מאב" הוא מי ששייך לקבוצת מאב, הוא מאבי. וכן אין דמיון זה מפרנס כראוי את הצורה "בעלי המקרא", המצויה בתעודות מן הגניזה מן המאה הי"א.

1. במכתב מאת ר' נתן, ראש ישיבת גאון יעקב, מחצי המאה הי"א, המתאר מעשה שהיה בדמשק בפורים. כ"י אדלר 4020, דף 2,6 פרסמו י' מאן, היהודים במצרים וכו', ב, עמ' 172, שורות 16-17: "ולם יבקא רבאן ולא קרא אלא וחצרו". בתרגום: ולא נשאר רבאן ולא קרא שלא באו. ברשימת פספים מחצי המאה הי"א שפרסם ש"ד גויטיין ב"מכתבים ומסמכים קדומים מגנזי דוד קופמן ז"ל" בספר היוכל לכב' רי"ן הלוי אפשטיין (=תרפיץ כ, תש"י), עמ' 196, שורה אחרונה: "כ קרא מיאתין אלף".

3. במכתב מדמשק אל מצרים, כלומר פוסטאט, פפי הנראה מן המאה הי"א, שעדיין לא ראה אור. ומפיון שהוא מכתב קצר, ויש בו עניין בלשונו העברי ובסגנונו וכן בתוכנו, אמרתי להביאו כאן במלואו.
כ"י אדלר 3787, דף מס' 10:

(1) רובי שלומים וכסיפי (2) מרומים כנחלי ימים (3) יאתיו ויחולו על הקהלה (4) המשובחה והמהוללה (5) קהל מצרים ובקצור (6) אמרים ובלי יתרון (7) טורים הוצרכתי (8) להודיע להדרתכם (9) עבור אשה אחת (10) שהיא באלמנות (11) חיות עתה יותר מ' (12) משלוש שנים ושמענו (13) שבא בעלה במצרים (14) ושמו יוסף ואחר עמו (15) כמו כן שמו יוסף והוא (16) אדמוני בחור וסימן (17) שהיה קרא שאינו מודה (18) בדברי רבותי ועכשיו נהיה (19) רבן והנה היא יושבת עגונה (20) עם ארבעה «בנים» <ילדים>³ והם מתים (21) מן הרעב ובחסדיכם אם (22) הוא לשם אמרו לו לחזור על (23) אשתו ואם הלך משם או (24) שמעתם שמת בודאי (25) שגרו לה כתב הנה בדמשק. ובצד ב: (1) יוצל הדא אלכתאב אלי מצר ענד אלס... (2) אליהוד[י] (תרגומו: יובא מכתב זה אל מצר [=פוסטאט], אצל ה... היהוד[י])⁴.

"ובקיצור אמרים ובלי יתרון טורים": נראה לי, שלאחר שקיימנו את הצורה הקדומה קָרָא, שבדאי נקראת בקו"ף קמוצה, ככינוי לאחד מבני המקרא, אין עוד מקום לגיזרון "קָרָא" מלשון קָרָא (=פסוק). קָרָא הוא מקורי, וכפי הנראה, עליו נוספה יו"ד (ולא להפך). מסתבר ש"קראי" היא צורה משנית, ואולי התפתחה כפתרון מוטעה של צורת הרבים קראים. אשר למוכנו הראשון של קָרָא זה, אין לי להוסיף על מה שכבר כתבו ושיערו חוקרי בני המקרא.

2. על מספר הדף עיין גויטיין, במהדורה השנייה של "היהודים במצרים", עמ' ל, בהקדמה.

3. ה"בנים" נמחקו בקו שנמשך בחוכם, וה"ילדים" נחלו מעל ה"בנים".

4. הודיע לי פרופסור גויטיין, כי המנהג להזכיר אנשים במכתבים בשמותיהם הפרטיים בלבד הוא מנהג בבלי. (אולי השתחך הכותב ל"כנסת הקטנה שלבבלים" בדמשק, הידועה לנו מתעודות משנת 933 שפרסמן אסף ז"ל וגויטיין יבלח"א.) תודתי נתונה לספרן ביהמ"ד לרבנים באמריקה על הרשות לפרסם תעודה זו.

על הצורה 'קָרָא' במסורת תימן

במאמרה "משקלו של השם קראי" (לשוננו לח, תשל"ד, חוברת ג', עמ' 182, הערה 7) מעירה הגב' אילה ליונשטם ש"התימנים מכנים בקי בקריאת התורה קָרָא (בריי"ש דגושה)". ראוי להעמיד דברים על דיוקם. הצורה 'קָרָא' נהגת במסורת הקריאה התימנית של הארמית הבבלית בכל עת שהתיבה, אשר כתיבה הוא 'קרא', משמעה איש הפקי במקרא, כגון: "יחיב ר' חנינא קרא קמיה דר' ינאי...". (ברכות ל ע"ב). ממסורת הקריאה בארמית הבבלית באה התיבה אף ללשון הדיבור של יהודי תימן, אבל מעיקרו הפינזי ש"התימנים מכנים (בו) בקי בקריאת התורה" הוא מאושש במסורת הקריאה שבידיהם. ההבחנה, שהגב' ליונשטם מבחינה בין הפינזי קָרָא, הנוהג פפי בני תימן, לבין השם קָרָא (כך בניקוד שניקדה הגב' ליונשטם) שבתלמוד ובמדרשים, אין לה עמידה במסורת תימן.

ונעיר אגב האזרח על עניין פונולוגי: המכפל ברי"ש הריהו תופעה רווחת במסורת תימן של הארמית הבבלית, ואין צורך להרחיב כאן את הדיבור על כך; אבל דין הוא שנאמר, שהתיבה שלפינזי, קָרָא, (בריי"ש דגושה), מהווה, מבחינת המכפל ברי"ש, נוגדת פונולוגית לתיבה קָרָא (בריי"ש יחידה; יומא עז ע"א ועוד), והוא ירק ממין הדלועים, **قَرَع** בלשון ערבי, 'קָרָא', 'קָרָא' בלשון סורי.

ולעניין הקראים והקראות: בלשון הדיבור של בני תימן משמשות הצורות קָרָאי, קָרָאים, קָראות. הדעת נותנת, שצורות אלה, כצורה קָרָא דלעיל, נזות משקל קָטל הן, והתצורה באה ללמד על הבקאות במקרא. לתצורה של קָרָא ראוי להשוות את תָּנָא במשמע שנהג בתקופת האמוראים ולאחריה, והוא כינויו של מי שבקי במשנה וזוכרה על פה. וראוי להוסיף ולומר, שהצורה 'קָרָאי' שבלשון הדיבור של בני תימן אפשר שיש לה, בנוסף לזיקתה ל'קָרָא' שבמסורת הארמית הבבלית אף זיקה לתיבה הערבית **قَرَأَ**.

תוספת דברים

(לאור הערותיהם של ה' ישראל בן-דוד ושל פרופ' שלמה מורג, לשוננו לט, 317–319, על הערותיי בלשוננו לח, 313–317)

א. מקבל אני את תיקוניו של ה' בן-דוד, ספרי, לפי שפך נמסר לנו במסורת דורות, והוא הולם את חוקי הלשון. עם זאת אין הכרח גמור בפתח-דגש לגבי לשון המקרא, שכן מוצאים אנו את השם המקביל צרפת גם בניקוד צרפתה (פ קמוצה, ת רפה — מלכים א' יז, ט-י, לפי המסורה המקובלת בידינו על כל פנים). גם ממקומות אחרים למודים אנו, כי שתי האפשרויות, פתח-דגש וקמץ-רפה, עולות זו בצד זו ללא הנמקה לשונית (פגון הסב — יסב). מפל מקום הייתה פונתית להראות, כי המעתק ל"ספרי" לא בא מפוח חוקי הלשון העברית.

ב. עניין ירושלמי מסובך יותר, ודרפו של ה' בן-דוד אף הערתו של פרופ' מורג קשיים טמונים בהן. אין סברה, שהצורה ירושלמי, השולטת בדיבור ובכתיבה, מקורה בשם הארמי. אנו חשים אותה כתואר עברי גמור, המצוי בצירופים העבריים (תלמוד ירושלמי, מידה ירושלמית ועוד), במקביל לתואר בבלי. הצגת הניקודים השונים של השם ירושלם על פני מישור אחד עשויה להטעות, ובשום פנים אין לראות כאן את הציירי כתוצא של דיתנועה (פתח-חירק). ירושלים היא הצורה הצעירה ביותר ונשתלטה סופית רק בימי התלמוד אגב דחיקת הקודמת לה והעיקרית, ירושלם, זו שאף חדרה ללשונות המערב; וכיון שפל צירי-חסר מקורו בחירק, הניקוד ירושלם הוא המשקף את המצב הקדום ביותר. אבל אין כל סבה להניח, שרק מפאן יכלה לצאת צורת ירושלמי. אותו הדבר אפשרי, אף סביר יותר לפי חוקי לשוננו, מניקוד השם בצירי החסר: בהיעתק הטעם מן הציירי — א) ישחמר הציירי, אם תתבטל התנועה שלפניו; ב) יתבטל הציירי, אם תשתמר התנועה שלפניו (שלים-שלמים, שומר-שומרים); האפשרות השלישית, חזרה אל החירק ודגש אחריו, הדגש ע"פ ההתפתחות המאוחרת יותר בלשון (כלב — כלבי), אינה רלבאנטית לשאלתנו. בנדון שלנו אפוא ניתן לצפות לשתי הצורות האלה: ירושלמי (לפי א' — וציירי מלא, אם בכלל מצוי הוא, אינו יכול להיות אלא פרי התפתחות שניונית); ירושלמי (לפי ב' — במגמה לשמור על הקמץ בשם הפרטי, כפי שגם ה' בן-דוד גורס, ואולי אף, בזמן הראשון לפחות, בנטייה למגמת הציירי במבטא השוא). ירושלמי ניתן לקבל גם מן השם הארמי, כמובן, אך אין סברה להניח את הרחוק. הוא הדין לגבי

יְרוּשָׁלַיִם > יְרוּשָׁלַיִם ע"י היחטפות הדרגתית של הצירי בפי המדברים; מימוש השוא הנע בפתח חטוף (כעדותו הנאמנה של פרופ' מורג) בא אח"כ על דרך השגרה, ואינו יכול להיות מקורי. ואילו הנחת הגלגול יְרוּשָׁלַיִם-יְרוּשָׁלַיִם > יְרוּשָׁלַיִם, אם גם נכונה לפי כללי הלשון, מכאנית היא, ונזח יותר להציגה בפתוב מאשר בדיבור החי; נוסף על כך היא מרבה ומסרבלת ללא צורך את מערכת הצורות, ואף זה אינו טבעי. קל יותר להבין יְרוּשָׁלַיִם מתוך יְרוּשָׁלַיִם הנ"ל כחילוף קמץ — פתח, לאו דוקא בכתב-יד, אבל בדיבור החי, כפי שפירש ה' בן-דוד עצמו גם פרסי (לשוננו לח, 153), וכפי שפירשתי אני תופעות, שלא הייתה בצדן תודעת ניקוד מסוים. המסקנה: צורת יְרוּשָׁלַיִם עיקר.

ג. פעמיים יש בתלמוד ירושלמי (סופה סוף פ"ד, גיטין פ"ב אמצע ה"ג) "תרונגיא הוון מצפצפין תמן = אתרונגים היו דחוקים (בצמצום) שם" — 'מצפצפין' בינוני סביל במשקל פֶּלֶל. מתוך שידוע לנו על השפעות הדדיות עבריות-ארמיות, איני רואה טעם לפקפק, ששימוש זה של צפף, השכיח בעברית והמצוי בארמית המערבית, נמצא גם בארמית המזרחית, גם אם אין עדות אחרת, זולת אותו 'מיצף', שהעלה פרופ' מורג לפנינו.

מה שאמרתי על הערכת המסורות והדקדוק ההיסטורי, נאמר בקיצור וללא נגיעת מישרים לעניינים הנ"ל; אך פונתי הובהרה שם ע"י דוגמה שהבאתי, וקשה לי לראותה "תמוהה", כשאני מפרש התהוות מסורות אשפנו מתוך כללי דקדוק היסטורי זר.

אגב קריאה

א. למאמרו של נ' ברגרין, עמ' 163 ואילך.
1. אי = איש. כך פירש אף רב שלמה בן גבירול, בשירו "כבר נואש לכבי ממצוא אי, באנשי הזמן וביושבי אי". 'אי' הראשון פירושו: איש, וכמות שכבר כתבתי ב"תרכיץ" שנה יד, עמ' 216, הערה 4, עיין שם.

2. בעניין אפשר, איפשר, אי אפשר, הנני מעיר על משנה אחת, היא משנת אבות ב, ב, משום שרבו בה הפירושים.

שנינו במשנה: "ואל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע שסופו להשמע".
זהו הנוסח הנדפס, ופירש הרמב"ם: "דבר שאי אפשר לשמוע הוא שיהיו פשוטי הדברים מרוחק מאד ובטל, וכשיסתכל האדם בו היטב יראה שדברים נכונים [הם, ב"ח], והוא מזהיר מן הדרך ההיא מן הדבור שהוא אומר לא יהיו דברייך צריכים לפירוש רחוק והסתכלות יתירה ואז יבינם השומע".

ורבינו יונה שם פירש: "שצריך אדם להשמר ולהזהר מן האפשרות, לכן אם יש לך סוד אל תספר אותו אף למי שנפשו קשורה בנפשך, ואל תאמר אי אפשר שישמע דבר זה, כי אין בינינו אדם אחר שיוציא הדברים, וסוף דבר הכל נשמע¹, גם בינך לבין עצמך אל תשמיעהו לאוזניך, כמו שאמרו רז"ל² על דרך משל ואל תשיח בין הכתלים כי אזנים לכותל, ועל זה אמר שלמה ע"ה (קהלת יא, כ) כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל כנפים יגיד דבר³ (ועיין לקמן). פיוצא בזה פירש ר' יצחק ב"ר ראובן והובא ב"ספר מוסר" לר' יוסף ב"ר יהודה לאבות: "ואל תאמר דבר שאי אפשר להשמע וסופו להשמע, פי' אל תאמר דבר על רעך לרעה, ותאמר מי שומע אותי, שסוף הדברים לשמוע ותבוא לידי מריבה"⁴. ועיין אף בפרטנורה באבות.

1. לשון הכתוב סוף קהלת, ותרגם שם התרגום: "סוף פתגם דאתעבד בעלמא בצנעא פולא עחיד לאתפרסמא ולאשתמע לכל בני אנשא".

2. קהלת רבה פי"ב, אות כ, וש"נ (רש"י ברכות ח ע"ב בשם "אמרי אנשי", וכבר העיר על זה רצ"ה חיות בהגהותיו לברכות שם).

3. ואמר בפירושו ר' יצחק בר' שלמה: "גם זה הענין, שאין לאדם להאמין בעצמו, ולא לסמוך בדעתו ולגלות שום סוד לשום אדם בעולם, ולומר סוד זה אי אפשר לו לשמוע שום אדם, כי אם זה בלבד; כי סוף דבר הכל נשמע, וסוף הסוד להגלות. ואם כן מוטב שיגלה מפי אחרים ממה שיגלה מפיך". ועיין שם עוד.

4. ב"מגן אבות" של הרשב"ץ מביא את פירושי הרמב"ם ורפנו יונה, ומציין מקורו במדרש קהלת, ומוסיף: "ונסחתו היא, שסופו להשמע (לא לשמוע). ואמרו: סודך אסירך, ואם תגלה אתה אסירו. ואמרו: אם לבך צר מלהכיל סודך, לב חבירך יותר צר". — המאמר הראשון לקוח מ"מבחר

מהפירושים האלה ברור, שגרסו: שאי אפשר.
פירוש אחר הוא המובא במחזור ויטרי, עמ' 496: "ואל תאמר שאי אפשר לשמוע (בלי "דבר"). אם אינך טרוד ועסוק במלאכה, ואיפשר לך לשמוע דברי תורה עכשיו, אפי' אם סופו להשמע בפעם אחרת, אל תאמר הו' סופו להשמע, ואותה הפעם תלך ותשמענו (ותשמיענו), כי לא תדע מה ילד יום, אם תוכל לשמוע עוד אם לא".
ופירוש זה מובא בעיקרו בפירוש ר' יצחק ב"ר שלמה בשם רשב"ם: "ורשב"ם ז"ל גורס, ואל תאמר דבר שאיפשר לשמוע וכו', כלומר אם איפשר לך לשמוע דבר תורה עכשיו, אף אם סופו להשמע אחר כך, אל תאמר הרי סופו להשמע, כי לא תדע אם תוכל לשמוע לאחר כן אם לאו".

הפירוש הובא אף בפירוש אבות המיוחס לרש"י: "אל תאמר על דבר של תורה שאתה יכול לשמוע עכשיו, שתשמע לבסוף, אלא לאלתר הט אונן לשמוע".
ועל זה אומר ר"ע מברטנורא: "אבל רש"י גורס ואל תאמר דבר שאפשר לשמוע שסופו להשמע, ובדברי תורה מדבר, אל תאמר" וכו'.
וכ"כ במגן אבות (הע' 4): "ורבינו שלמה ז"ל נראה שנסחתו היא אל תאמר דבר שאפשר לשמוע שסופו להשמע, וכן היא גרסת ספרים צרפתיים. ופירושו, אל תאמר דבר זה של דברי תורה שאפשר לשמוע עכשיו, שסופו להשמע למחר, אלא הט אונן ושמע כי לא תדע מה ילד יום".

והמאירי ב"ב בית הבחירה הביא פירושים שונים למשנה:
א. "הזהר מלומר דבר שאינו הגון, והוא ענין שאי אפשר לשמוע, כלומר שאינו ראוי לשמוע או שאתה אי אפשר לך לאומרה במקום שנשמעתה (שהשמעתה?), שאם תאמר, פן יחשדך שומעך, ואל תבטח לומר שתאמר בינך לבין עצמך, שאע"פ כן סופו להשמע, כי עוף השמים וכו'".

ב. ויש גורסים, אל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע וסופו להשמע, כלומר שלא יאמר דבר שתום בגלוי סודות התורה ברבים בבטחון שאי אפשר לו לאדם לשמוע ר"ל להבין מתוך (עושה) [עומק] הדברים ודבריו ברמזים נעלמים, שסופו להשמע על ידי איחור והתבוננות רב, ויהיה זה סיבה להגעת הדבר לידיעת מי שאינו ראוי לו, שזה אינו דבור כי אם

הפנינים", שער הסתרת הסוד. ולפתגם השני הקש, למשל, ר' שמואל הנגיד, "בן משלי" במהדורתו, סימן תשסח:

למה אהי מריב ברע' על כי עמד וגלה סוד בלבו שמתיו
אלו שמרתיו לא ידעו, לכן לא הוא מגלהו, אני גליתיו.

ויותר בסימן עב שם:

אם לא יהי לך פקבר לסודך, איך תריב ברע לא קברו בתוך קרבו
אם לא יכילנו לבבך, והוא סודך, לא סוד חברך, איך יכילו לך לבו.

ועיין שם, סימן תתשלט.

והלשון קרובה יותר ל"מבחר הפנינים", שער הסתרת הסוד: "לא גילה לי אדם מעולם סוד (כלומר לא גילה אדם סודי) שהפקדתי והאשמתי, אבל האשמתי את לבי, מפני שהיה צר יותר להכילו בעת שהפקדתי בלבו".

5. בפירוש הזה פירש אף ר' יהושע אבן שועיב בדרשותיו, פרשת האינו, דפוס קראקא, צא עמ' ג: "ואל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע וכו' כלומר אם יבוא לידך דבר מצוה או לשמוע דבר הלכה שאיפשר לך לשמוע עתה כי אתה פנוי אל תאמר סופו להשמע בי יהיה לי זמן גדול לשומעו".

היחידים השרידים אשר השם קורא בהם, וכבר אמרו אין דורשים במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד⁶.

ג. וכן יש גורסים אל תאמר על דבר שאי אפשר לשמוע, שסופו להשמע, כלומר שאם תבא לידך דבר תורה שאפשר לשמעה וללמדה עכשיו אל תאמר שסופה להשמע כלומר ואשמענה פעם אחר ולא עכשיו, אלא קבלה מעכשיו⁷.

הוא הפירוש המיוחס לרש"י ולרשב"ם במחזור ויטרי, אבל שם אין פתוב, שהם גרסו על דבר, ואף אין נוסח כזה, לפי דעתי; ואני חושש מטעות המעתיקים את דבריו של המאירי. ואין כאן שינוי גרסה, אלא שינוי פירוש, וכלשון ר' יצחק בר' שלמה, שכתב גורס, והבונה "מפרש". ואם יש כאן עניין לשינוי גרסה לפי פירוש זה, הרי הוא השינוי שרמזו אליו הרע"ב והרשב"ץ בלבד. אלא שיש לעיין, אם באמת צריך לומר כך, פי במיחוס לרש"י הנ"ל נסמך לפירוש הזה פירוש אחר: "פ"א (נ"א: ע"א) ואל תאמר דבר, כלומר אל תאמר דבר סוד, ש"א א' לשמוע לאחרים, שאם תאמרוהו סופו לישמע בעולם שאתה גלית לו את הסוד". הפירוש הזה הוא כפירושו של רבנו יונה שנופר לעיל, ואם נאמר, שהפירוש הראשון שברש"י הוא לפי הנוסח "דבר שאפשר לשמוע" בלבד, איך אפשר לפרנס את הפירוש השני, שאינו מתאים אלא אם נגרוס "דבר שאי אפשר לשמוע"? אלא אם נאמר שפ"א שברש"י אינו מגוף הפירוש, אלא הוספת לזמד, וקשה על המוסף, שלא הרגיש שהוא מביא דבר והיפוכו⁸.

ונראה לי, שאין כאן כל עניין של גרסה חדשה, אלא של פירוש התיבה אפשר. כידוע, נכתבה תיבה זאת מלאה יו"ד, איפשר, ובמקומות הרבה פירוש איפשר — "אי אפשר". ובמשנתנו הגרסה בהוצאת לו: "שאיפשר" (עיין שינויי נוסחאות במשניות הוצאת ראם ומהדורת טיילור) לו להשמע; וכן במחזור ויטרי הנ"ל. ולפי גרסה זאת נחלקו המפרשים, אם פירוש שאיפשר הוא "שאי אפשר", ולפי זה פירשו; או שפירוש שאיפשר — "שאפשר", והוא הפירוש השני. על פי זה יכול רש"י לפרש שני פירושים שסותרים זה את זה: לפי הפירוש הראשון עלינו לפרש "שאי אפשר", ולפי הפירוש השני — "שאפשר".

וכך מתפרשים דברי ר' חיים פלטיאל ב"מנהגים", שפרסם ד' גולדשמיט ב"קריית ספר" שנה כג, עמ' 326: "ואי קיבל מבעוד יום, לא מצי ללותו, דהוי יום זה, והרי אמ' בירושלמי דיום זה איפשר ללותו".

פירוש דבריו, שאם קיבל את התענית מבעוד יום, הרי זה כאילו אמר שיתענה ב"יום זה", וב"יום זה" הדין — שאין יכול ללות ולפרוע. ואיפשר כאן פירושו "אי אפשר". וכך מפורש באמת בירושלמי בנדרים פ"ח ה"א, שאם אמר "יום זה" וטעה ואכל, מתענה ומשלים, משום שאינו יכול ללות ולפרוע: "מילתיה דרב אמר מתענין שעות, דרב אמר לווה אדם תעניתו ופורע. אמר ליה שמואל: וכי נדר הוא זה, נדר להתענות ושכח ואכל כוית, איבד תעניתו" (וצריך להתענות יום אחר). ר' בא בשם רבנין דתמן: והוא שאמר יום סתם. הא אם אמר יום זה, מתענה ומשלים".

6. ראש הפירוש הוא פרמב"ם, אבל הסב אותו לדבר אחר: "שלא יסמך על סתמותיו".

והרמב"ם מהיר שלא לסתום הדברים שרוצה לבארם, אלא לאמרם בפירוש.

7. בכ"י קריפמן: שאפשר; ותוקן בין השטין: אי, כלומר שאי אפשר! ועיין ש"נ במהדורת

טיילור ובהערות לחלק האנגלי, עמ' 6.

8. ויש אפשר שפירושו "אי אפשר", ואם כן, ייתכן שרש"י גרס אפשר ופירשו בשני אפנים.

ועיין "מדרש שמואל", שהביא פירושים נוספים על פי ה"גרסאות"!

ב. למאמרו של שפר בר (עמ' 168):
 סי' 2 והערה 4. הנוסח שנדפס בתרגומי הוא הנכון, ובערבית נשתפש וצ"ל: מא, לא מה.

ג. למאמרו של מ"ע פרידמן (עמ' 296):
 לעמ' 296 "מקרא — קרא": יש להביא מלשוננו של "הלכות גדולות", הלכות מגילה, מהדורת רא"ש טרויב, דף מ ע"ג: "והיכא נמי דכתיבא קרא וקארי בתרגומא אי נמי דכתיבא תרגומא וקארי ליה בקרא לא נפיק" וכו'. וכן הוא הנוסח אף ב"הלכות גדולות, אספמיא", עמ' 196, ובמהדורת הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 407, וכן ב"מחזור ויטרי", עמ' 209. ומה שאמרו במגילה יח ע"א: "קראה תרגום לא יצא וכו' היכי דמי. אילימא דכתיבה מקרא וקרי לה תרגום" וכו', מובא בה"ג הנ"ל בלשון זה: "אילימא דכתיבא קרא וקא קרי לה תרגום". נמצא, ש"קרא" אינו משמש פסוק אחד בלבד.
 ואף הקראי יהודה הדסי משתמש בקרא ל"מקרא". עיין מילון בן יהודה, עמ' 6137.

באותו עמ': דעתו של פינסקר, שמשם דרעי הקראי היה קדמון, כבר נתבטלה מומן. עיין "השלח" פרק יג, עמ' 435, שהוכיח דוד כהנא, שהקראי השתמש בפיוטו של רבי יהודה הלוי; ועיין אף מחברתי "בלשון קודמים", עמ' 13.

ד. אילא — אלה (למאמרו של י' ייבין עמ' 254):
 "ייבין פתח פתח לחקירה נוספת בעניין זה, ואם יבוסס הדבר היטב — הרי נמסרה לידינו נקודה נוספת לבחינת פתבייד ארץ-ישראליים ובבליים, ויהא צורך לעמוד על התפתחות נוסח המשנה ומקורות התנאים, שהגיעו אלינו בכתבי הארץ-ישראלי החסר, וכן נוסח התלמוד שבידנו, שהפול חסר; שלא פדרך הבבלים. ולצד שני בכתבי הגניזה של התלמוד ואף בתשובות הגאונים הנוסח בדרך כלל מלא: אילא; ומדרך כתיבה זאת נוצר אף החילוץ הרגיל: אילא (תיבה אחת) = אי לא; ולהפך, אלא, שפתחו בשתי תיבות: אי לא. עיין, למשל, גאוניקה, 214; תשובות הגאונים אסף, חלק א' סי' נח; מספרות הגאונים, עמ' 22; תשובות הגאונים, הרפכי סי' רלא, עמ' 104, וסי' רעז, עמ' 140; אוצר הגאונים לתענית, סי' צח (בשאלה) ועוד.

אי לא — אלא. למשל, גאוניקה ב, 99, 101; תשובות הגאונים מן הגניזה, אסף, עמ' 20–21. ובנוסח התלמוד, כגון משפטי שבועות לרב האי גאון, מעתיק דברי התלמוד, בבא קמא סב ע"א: אילא עשו; והוא: אי לא עשו. ועוד הרבה פיוצא באלו.

1. וכן בפירושו לפיוט המיוחס לרש"י, שפרסם הברמן, תרביץ שנה ז, עמ' 19 (אבל הוא מפרש מלשון ערך).